

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ХОРУҒ БА НОМИ МОЁНШО
НАЗАРШОЕВ**

ББК 74.200.25

УДК 34 (09) С 20

САИДИБРОИМОВ ШОЗОДАИБРОҶИМ ОДИЛШОЕВИЧ

**ТАШАККУЛИ ХИРАД ҶАМЧУН ХОРИҶАИ СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР
ТАФСИРИ МУТАҶАККИРОНИ АСРҶОИ X-XI-И ФОРСУ ТОҶИК**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои педагогӣ аз рӯйи ихтисоси

13.00.01 – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот

**Мушовири илмӣ: Булбулов Ҷумъа -
доктори илмҳои педагогӣ, профессор**

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ	13
БОБИ 1. АСАРҲОИ МУТТАФАКИРОН ҲАМЧУН САРЧАШМАИ АҒКОРИ ПЕДАГОГИИ РУШДИ ХИРАД	
1.1 Хирад ва сирати миллӣ ҳамчун пояи маънавии халқи тоҷик.....	25
1.2 Табдили ақидаҳои педагогии тоисломӣ сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI.....	54
1.3 Нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба хирад ва сирати миллӣ дар тарбияи фарзанд.....	68
Хулоса оид ба боби I.....	83
 БОБИ 2. ДУРУСТИИ ТАШАККУЛИ ХИРАД ҲАМЧУН ХОРИҚАИ СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРҲОИ X-XI-И ФОРСИ ТОҶИК	
2.1. Ҳамбастагии мақоми ақл дар таълимоти Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав.....	86
2.2. Ақидаҳои Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ.....	104
2.3. Таҳлили муқоисавии рушди хирад - омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти А.Сино ва “Офариннома”-и А.Балхӣ.....	126
Хулоса оид ба боби II.....	140
 БОБИ 3. ҲАМБАСТАГИҲОИ ТАШАККУЛИ ХИРАД ВА СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРҲОИ X-XI ВА ПЕДАГОГИКАИ МАРДУМИИ ТОҶИКНИ БАДАХШОН	
3.1. Арзишҳои миллӣ ва маънавии тоҷикони Бадахшон ва хусусиятҳои педагогии он.....	143
3.2. Мақоми ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳои милливу мардумии тоҷикони Бадахшон дар ташаккули	

сирати миллӣ дар мисоли анъанаҳои наврӯзӣ.....	180
3.3. Нақши ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI ва педагогикаи мардумии Бадахшон дар шинохти ҳаққи падару модар.....	226
Хулоса оид ба боби III.....	260
БОБИ 4. ИСТИФОДАИ ҒОЯҲОИ РУШДИ ХИРАД БАРОИ ТАШАККУЛИ СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР РАВАНДИ МУОСИРИ ТАҲСИЛОТ	
4.1. Таҳқиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва татбиқи он дар педагогикаи муосири миллӣ.....	262
4.2. Вижагиҳои рушди сирати миллии хонандагони муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таълимоти мутафаккирони асрҳои X-XI.....	291
4.3. Раванди амалишавии арзишҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар муассисаҳои таълимии интихобии ВМКБ бо истифода аз таҷрибаи филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ”	312
Хулоса оид ба боби IV.....	356
Хулосаи умумӣ.....	346
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии таҳқиқот.....	364
Интишорот аз рӯи мазмуни диссертатсия.....	368
Рӯихати адабиёт.....	377

МУҚАДДИМА

Мубрам будани мавзуи таҳқиқот. Асри XXI асри пешрафти босуръати илму техника буда, барқарор намудани муносибатҳои нави сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоиро тақозо дорад. Бахусус, дар раванди барқарор кардани муносибатҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дар ҳаёти ҷомеаи Тоҷикистон арзишҳои ахлоқӣ дар асоси анъанаҳои таърихии мардум бо назардошти шароити муосир дар соҳаи маориф аҳамияти махсус пайдо мекунанд. Зеро суръат гирифтани ҷаҳонишавӣ, таъсири фарҳангу одатҳои бегона ба насли наврас такони ҷиддиро дар соҳаи тарбия талаб менамояд. Барои расидан ба ин мақсад ташаккули сирати миллӣ ва арзишҳои миллӣ басо зарур ва муҳим аст ва он бояд бо роҳҳои мухталиф дар ниҳоди насли наврасу ҷавон тарбият ва рушд дода шавад. Олими рус Б.С. Гершунский овардааст: “Бо назардошти тағйироти сирати (менталитети) халқҳо ба фарҳанги таҳҷойӣ фарҳанги нав ҳамроҳ гардида, тамоюли ягонагии инсониятро ташкил дод. Бо назардошти ин тамоюлҳо ҷомеаи иттилоотии асри XXI талаботи нав ба миён гузошт, ки ҷавоб ба ин талабот, аввал мавҷудияти ҷомеаи иттилоотиро таъмин менамояд, дуюм бар асоси ягонагии технология ва сирати инсонии ҷомеаи иттилоотӣ дар ҳалли душвориҳои ҷаҳонии инсоният мадад мерасонад”.¹ Аз ин гуфтаҳо бар меояд, ки мушкилиҳои роҳи ташаккули сирати милиро бояд муайян ва таҳқиқ намуд ва ҷиҳати бартароф намудани мушкилиҳои мавҷуда саъю талош варзид.

Яке аз роҳҳои асосии ташаккули сирати миллӣ ин ҷалб намудани насли наврас ба омӯзиши амиқи ашъори мутафаккирони асрҳои X-XI - асри тиллоӣ ва рушди босуръати адабиёти тоҷик ва бо усули фаъол алоқаманд намудани ҷараёни таълиму тарбия бо ҳаёт мебошад. Маҳз дар ин рисола ақидаҳои педагогӣ ва тарбиявии мутафаккирони асрҳои

¹ Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С. Гершунский. – М., 1998. – 347 с. – С. 126.

болозикр оид ба хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ мавриди таҳқиқ, таҳлил ва баррасӣ қарор дода шуданд.

Боиси тазаккур аст, ки ташаккули ақлу хирад мавзуи нав нест ва асрҳо боз олимону донишмандони соҳаҳои мухталиф ин мавзуро мавриди таҳқиқ қарор дода, олимони муосир низ роҷеъ ба ин мавзӯ пажӯҳишҳо намуда истодаанд. Аммо агар баъзе паҳлӯҳои мавзуи зикргардида қисман аз тарафи олимони ватаниву бурунмарзӣ омӯхта шуда бошанд ҳам, то кунун он ва бахусус, ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик омӯхта нашуда, ба таҳқиқ ниёз дорад.

Мутафаккирон, донишмандон ва адибони асрҳои X-XI дар осори назмиву насрии хеш роҳҳои тарбияи дурусти насли наврас ва дар ин замина нақши омӯзгор, падару модар ва аҳли ҷомеа дар тарбияи фарзанд ва ташаккули сирати миллӣ нишон дода, ба ояндагон ба мерос гузоштаанд. Асарҳои мутафаккирони асрҳои ҷавуззикр дар ҳалли ин масъалаҳои мушкил ва асосӣ мисоли равшан буда, дар ташаккули сирати миллӣ, таълиму тарбияи насли наврасу ҷавон ва дар маҷмӯъ, аҳли ҷомеа нақши калидӣ доранд.

Имрӯз масъалаи дар рӯҳияи арзишҳои миллӣ тарбия намудани насли наврас таҳти тавачҷуҳи бевоситаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва бахусус, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор дошта, омӯзгорон, падару модар ва аҳли ҷомеа вазифадор шудаанд, ки дар тарбияи насли наврас саҳми асосӣ гузоранд. Маҳз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” нақши падару модарро дар ин самт пурра муайян намудааст.²

² “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд”: Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 авг. с.2011, №762 // Садои мардум.-17 авг. - С.5

Қайд кардан ба маврид аст, ки таҳқиқи ақидаҳои педагогӣ, тарбиявию ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI имкон фароҳам меорад, ки дар таълиму тарбияи насли наврас аз арзишҳои ахлоқӣ, миллӣ ва мардумии халқи ориётабори тоҷик истифода бурда шуда, дар ин замина сирати миллии насли наврас ташаккул дода шавад ва мутмаинем, ки он натиҷаҳои назаррасро ба бор меорад.

Дар ташаккули сирати миллии насли наврас омӯзиш ва таҳқиқи осори мутафаккирони асрҳои X, аз ҷумла: А.Муродӣ, А.Фароловӣ, Ш.Балхӣ, А.Ҷӯйборӣ, Ш.Бухорӣ, К.Марвазӣ, А.Балхӣ, Дақиқӣ, М.Тирмизӣ, У.Балхӣ, А.Фаррухӣ, А.Ҷунайдӣ, Б.Урён, Р.Қаздорӣ, Ҳ.Бодғисӣ, М.Варроқ, Ф.Машриқӣ, А.Гургонӣ, М.Васиф, М.Мухаллад, Б.Курд, Р.Балхӣ, А.Балхӣ, А.Ҷӯйборӣ, А.Ҳ.Балхӣ, М.Мухаллади Сағзӣ, А.Рабанҷанӣ, А.Балхӣ, М.Балхӣ, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва намояндагони бузурги адабиёти асри XI чун: Н.Хусрав, А.Сино, У.Хайём, А.Берунӣ, Ф.Гургонӣ, А.Утбӣ, А.Гардезӣ, А.Байҳакӣ, А.Бухорӣ, С.Самарқандӣ, Р.Самарқандӣ, У.Кайковус, А.Ансорӣ, А.Тусӣ, А.Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, С.Тирмизӣ ва дигарон нақши асосӣ дорад. Ақидаҳои аксарияти ин мутафаккирон, ки аҳдулимкон ашъори онҳо дасрас гардид, мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, дар бобҳо ва фаслҳои рисола баррасӣ карда шуданд.

Масири ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии ин бузургони адабиёти тоҷик як навъи таҷассуми роҳи ташаккули сирати миллӣ ва фарҳангу илми тоҷик дар асрҳои X-XI мебошад. Мутафаккирони асрҳои X-XI-и тоҷик бо зуҳури худ, бо таъя ба хиради волои хеш таконе ба ҷаҳони шеърӣ тоҷик ворид сохта, таваҷҷуҳи асосиро ба тарбияи насли наврас бо истифода аз хирад ва дар партави хирад ташаккул додани сирати миллӣ, арзишҳои милливу маънавӣ равона намудаанд. Ин мутафаккирон ашъори зиёди панду ахлоқии хешро ба мавзӯи тарбияи насли наврас бахшида, андешаҳои ҷолиб ва асоснокро оид ба ташаккули сирати миллӣ, тараннуми худшиносӣ, худогоҳии миллӣ, эҳё ва раванг бахшидани арзишҳои миллӣ баён намудаанд, ки то кунун ин ақидаҳо

раҳнамои таълимдиҳандагон: падару модар, омӯзгорон ва аҳли ҷомеа мебошанд. Омӯзишҳои равшан ва андешаҳои бикру маъниҳои дақиқи мутафаккирони ин аҳд роҳҳои беҳтарин ва натиҷабахши тарбияи насли наврас дар руҳияи ташаккули сирати миллиро муайян намудаанд. Аз ин лиҳоз, ақидаҳои педагогии ғайри ин мутафаккирон оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати милли куллан ба таҳқиқ ниёз дорад.

Дар баробари мавзӯҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсӣ, адибон-мутафаккирони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои X-XI ба мавзӯ ва проблемаҳои ташаккули сирати милли, меҳру муҳаббат ва садоқату вафодорӣ ба Ватан, худшиносиву ҳудогоҳии милли таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир намудаанд. Ин мутафаккирон дар таълиму тарбияи насли наврас такмили хирад, ақидаҳои педагогии гузаштагон, анъанаҳои милливу мардумиро ба асос гирифта, роҳҳои ғайри ташаккули сирати миллиро баррасӣ намудаанд ва исбот низ намудаанд, ки ташаккули хирад, эҳёи анъанаҳои милливу мардумӣ омили асосии ташаккули сирати милли мебошад.

Ақидаҳои мутафаккирони асрҳои болозикри тоҷик аз андешаҳои мутафаккирони пеш аз ин аҳд ва мутафаккирони оянда пурра фарқ дошта, дар ташаккули сирати милли ба асос гирифтани ақидаҳои ин мутафаккирон муҳим аст, зеро ақидаи онҳо дар тарбияи насли наврас мақому манзалати асосӣ дошта, натиҷаҳои дилхоҳро ба бор меорад.

Мутафаккирони асрҳои X-XI дар асоси дониш ва таҷрибаҳои хеш ба хулоса омадаанд, ки ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати милли танҳо дар асоси тарбияи дурусти насли наврас, омӯхтани осори ниёгон ва эҳёи раванг бахшидани анъанаҳову арзишҳои милли ба даст меояд.

Имрӯз мо шоҳиди ҳол ҳастем, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, баҳусус Асосгузори сулҳу ваҳдати милли - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаи тарбияи насли наврас дар руҳияи ҳештаншиносиву ҳудогоҳии милли, ки ояндаи давлат ва халқу миллат дар дасти онҳост, таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамояд. Дар робита ба ин дар ҳуҷҷатҳои меъёриву ҳуқуқии кишвар, аз

ҷумла, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” ва “Консепсияи миллии таълим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”, “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” масъалаи таълиму тарбияи насли наврас пурра инъикос ёфтааст.³

Аз ин лиҳоз, таҳқиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик роҷеъ ба тарбияи насли наврас дар чаҳорҷӯби ахлоқи ҳамида дар замони муосири пур аз тазод ва нооромӣ нобасомониҳо боз ҳам тавачҷуҳи ҷиддиро тақозо дорад.

Мутаассифона бисёр ақидаҳо ва ғояҳои педагогии мутафаккирони адабиёти тоҷик, аз ҷумла, мутафаккирони асрҳои X–XI, баҳусус, ақидаҳо оид ба хирад ва ташаккули сирати миллии омӯхта нашуда, дар тарбияи насли наврас мавриди истифода қарор дода нашудаанд.

Вобаста ба ин мо дар доираи имкониятҳои мавҷуда кӯшиш бар он намудем, ки қисматҳои назариявӣ ва амалии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI - ро вобаста ба ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллии таҳқиқ намуда, пешкаши хонандагон ва истифодабарандагони рисола гардонем.

Аз таҳлили адабиёти дастрасшуда ва ақидаҳои мутафаккирони ин аҳд маълум гардид, ки дар самти нақши хирад дар ташаккули сирати миллии корҳои таҳқиқотӣ анҷом дода нашуда, маводи кофӣ дастраси мо нагардид. Аммо бо тақия ба осори ин адибон ва адабиёти илмиву педагогии бадастомада саъю кӯшиш намудем, то бисёр гиреҳҳои нокушодаи ин мавзӯро боз намуда, пажӯҳишҳои судманд анҷом диҳем.

Дар раванди таҳқиқот дастрас намудани осори ҳамаи мутафаккирони дар боло зикргардидаи асрҳои X-XI имконнопазир буд, зеро мероси адабии на ҳамаи онҳо дастрас аст ва агар абёти пароканда то замони мо расида бошанд ҳам, ақидаҳо оид ба мавзуи мавриди таҳқиқ қарордодашуда дар ин байтҳо инъикос нагардидаанд ва ё ба мавзуи ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллии ишора нашудааст. Аммо

³ «Дар бораи маориф»: Қонуни ҚТ аз 17 май с.2004, №34 // Ҷумҳурият.- 2004.- 27 май.

новобаста аз ин мушкилиҳо имкон даст дод, ки осори аксарияти мутафаккирони асрҳои X-XI аз ҷумла: А.Фароловӣ, Ш.Балхӣ, К.Марвазӣ, А.Балхӣ, Дақиқӣ, М.Тирмизӣ, А.Ҷунайдӣ, Р.Қаздорӣ, Ҳ.Бодғисӣ, М.Варроқ, М.Васиф, М.Мухаллад, Р.Балхӣ, А.Балхӣ, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Н.Хусрав, А.Сино, У.Хайём, А.Берунӣ, А.Гардезӣ, А.Байҳакӣ, А.Бухорӣ, Р.Самарқандӣ, У.Кайковус, А.Ансорӣ, А.Тусӣ, Муиззӣ, С.Тирмизӣ ва дигарон мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шуда, мақсад гузошта шуд, ки ақидаҳои онҳо оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ муайн карда шавад. Ҳамзамон ин ақидаҳо ба педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, анъанаҳои миллӣ алоқаманд ва муқоиса гардида, асоснок карда шуданд.

Дарҷаи таҳқиқоти мавзӯи илмӣ: Дар замони соҳибистиқлолии кишвар дар асоси дастуру супоришҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон як қатор аснодҳои меъёриву ҳуқуқӣ оид ба тарбияи насли наврас ва баланд бардоштани сифати таълиму тарбия қабул гардида, дар суҳанрониву паёмҳои ҳарсолаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъкиду супоришҳо ва ҳидоятҳо оид ба ин масъала ироа мегарданд. Концепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Концепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷумлаи ин ҳуҷҷатҳо мебошанд.

Дар ин ҳуҷҷатҳо низ ба он ишора карда шудааст, ки мо дар таълиму тарбия намудани насли наврас танҳо замоне натиҷаи дилхоҳро ба даст оварда метавонем, ки агар ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик ва педагогикаи милливу мардумиро таҳқиқ ва амалӣ намоем. Дар робита бо ин мавриди таҳқиқ қарор додани ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон муҳим ва саривақтист. Ҳамзамон омӯхтану моҳирона ва мақсаднок мавриди истифода қарор додани ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон қадами устувор дар ғанигардони педагогикаи миллӣ ва таълиму тарбияи насли наврас мебошад.

Барои ҳамин дар соҳаи педагогикаи миллӣ ва таълиму тарбия ворид намудаи тағйиротҳо муҳим аст ва дар ин самт анҷом додани корҳои илмиву таҳқиқоти боиси пешрафти кори таълиму тарбия мегардад.

Бархе аз олимони тоҷик роҷеъ ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони форсу тоҷик пажӯҳишҳои илмӣ анҷом дода, дар тақвияти педагогикаи миллӣ саҳми назаррас гузоштаанд. Дар ин рӯсто наметавон хизмати педагоги тоҷик М.А. Орифиро ба фаромӯш супурд. М.А. Орифӣ нахустин шуда таҳқиқотро оид ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ анҷом додааст. Ин педагоги машҳур дар таҳқиқоти хеш ба мероси бойи илмӣ ва адабии мутафаккирони асрҳои IX, X–XI Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва Абулӣ ибни Сино така намуда, ақидаҳои гузаштагони моро оид ба тарбияи насли наврас ошкор намудааст. Муаллиф роҷеъ ба таърихи инкишофи афкори педагогии халқи тоҷик якҷанд китоб ва мақолаҳоро ба таъб расонидааст, ки сарчашмаҳои адабии мутаалиқ ба асрҳои X–XI асоси таълифоти ӯро ташкил медиҳанд. Аммо қайд кардан муҳим аст, ки М.Орифӣ ба масъалаи педагогии ташаккули хирд ва сирати миллӣ дахл накардааст.

Инчунин бархе аз муҳаққиқон қисман оид ба проблемаҳои педагогии давраи классикӣ таҳқиқот гузаронидаанд, ки Забехулло Сафо, Ш.Розизода, Х.Мирзозода, Е.Э. Бертелс, Шиблии Нуъмонӣ аз ҷумлаи онҳоянд.

Дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI инчунин корҳои зиёди илмиву таҳқиқотии педагогони муосири тоҷик ба пажӯҳиши ақидаҳои педагогии мутафаккирони давраи класикии тоҷик бахшида шудаанд. Аз ҷумла, асарҳои М.Лутфуллоев “Педагогикаи шавқат”, “Эҳёи педагогикаи Аҷам”, Х.Афзалов “Таърихи педагогикаи халқи тоҷик”, С.Қодирова “Ҷояҳои педагогии Абдурахмони Ҷомӣ”, Ш.Шарипов “Ҷояҳои педагогии маорифпарварони халқи тоҷик”, Х.Ҷонназаров

“Ташаккул ва инкишофи таҳсилоти педагогӣ дар Тоҷикистон”, Б.Раҳимова “Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик”, Э.Раҳмон “Тоҷикон дар оинаи таърих”, Ф.Шарифзода «Педагогика: назарияи инсонфар ва ҷомеаи фарҳангӣ», “Педагогикаи умумӣ ва касбӣ”, Т.Атаханов, М.Лутфуллоев, Ф.Шарифов “Очеркҳои афкори педагогӣ”, И.К.Холовна “Рӯдакӣ ва софию некиву одамият”, “Абуалӣ Ибни Сино – инсонпарвари бузурги аҳди Сомониён”, Б.Раҳимов, А.Нуров. “Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик”, Ш.О. Саидиброимов “Системаи дидактикии Носири Хусрав”, “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт омили рушди маорифи миллӣ”- (муҳаррири масъул Ш.О.Саидиброимов) ва амсоли инҳо аз ҷумлаи корҳои илмиву таҳқиқотӣ дар соҳаи педагогика мебошанд, ки ба масъалаҳои инкишофи афкори педагогӣ дар Тоҷикистон бахшида шудаанд.

Таҳия ва бо забони русӣ аз ҷоп баромадани “Тазкираи педагогии халқи тоҷик” соли 2009, ки афкори педагогии мардуми тоҷикро дар бар гирифтааст, маводи калидӣ барои таҳқиқу омӯзиши ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик мебошад.

Инчунин асарҳои адабиётшиносону таърихшиногон тоҷик низ дар таҳқиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик нақши назаррас доранд. Олимони адабиётшиносии тоҷик А.Афсаҳзод, Ш.Мухторов, Ҳ.Қаландариён, З.Аҳрорӣ, В.Охонниёзов, К.Айнӣ, Т.Мирзод, М.Муллоаҳмадов ва таърихшиногон - Б.Ғафуров, Н.Неъматов, С.Шарипов, А.Мухторов ва дигарон дар таҳқиқоти худ ба андешаҳои тарбиявию ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI Рӯдакӣ, Абуалӣ ибни Сино, Фирдавсӣ ва мутафаккирони дигари тоҷику форс ишораҳо намудаанд. Дар асарҳои адабӣ ва илмӣ донишмандони маъруфи тоҷик ақидаҳои ҳудуди, ҳештаншиносӣ ва ватандӯстӣ, ки ҷузъи ҷудонопазири арзишҳо ва сирати миллӣ мебошанд, мавриди таҳқиқ ва баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар раванди таҳқиқ намудани ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик ҳамбастагии он ба педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон мавриди пажӯҳиш қарор дода шуд. Дар таҳқиқ намудани ин зербоби диссертатсия ба асарҳои муаллифоне, ки ба педагогикаи халқӣ, ташаккули сирати миллӣ таъкид намудаанд, таъя қарда шуд. Аз ҷумла, дар раванди гузаронидани таҳқиқот афкори педагогии мутафаккирон Х.Хадиқов, И.Шоров, А.Блекштейн, С.М. Шакарян, Я.А. Ханбиқов, Х. Раҳимов, В.А. Арутюнян, А.Кубесов, А.Э. Измайлов, А.Кулжонов, А.Ш. Гашимов, В.Д. Афанасев, А.Субетто, Б.С. Гершунский, А.Я. Гуревич, П.С. Гуревич, В.А. Дмитренко, Т.Г. Абаева, М.С. Андреев Бойс, Мери, А.Н. Болдырев, А.З. Розенфельд ва дигарон мавриди истифода қарор дода шуд.

Таҳқиқотҳои анҷомдодашудаи болозикр паҳлӯҳои зиёди афкори педагогии мутафаккирони тоҷикро дар бар гирифта бошанд ҳам, оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик асарҳои илмӣ – таҳқиқотӣ вучуд надоранд. Новобаста аз ин мо дар анҷом додани ин таҳқиқот ба адабиёти илмии дастрасбуда, қорҳои тадқиқотии анҷомдодашуда: диссертатсияҳо, авторефератҳо ва ҳаёту фаъолият ва мероси адабии мутафаккирони ин аҳд таъя намудем.

Тазаққур додан ба маврид аст, ки сарфи назар аз таваҷҷуҳи ҷиддии муҳаққиқон ба масъалаҳои омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони тоҷик, таҳқиқотеро наметавон ном бурд, ки дар он таҳлили ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X–XI оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ анҷом дода шуда бошад. Ҳамин тавр, бо дарназардошти далелҳои зикргардида, метавон ба таври асоснок иброз дошт, ки таҳқиқоти диссертатсионии барои ҳимоя пешниҳодшаванда нахустин таҳқиқоти илмӣ дар мавзуи болозикр мебошад.

Пажӯҳиши проблемаи таҳқиқшаванда ба мо имкон фароҳам овард, чунин хулоса барорем, ки то имрӯз дар Тоҷикистон масъалаи ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI, чи аз тарафи олимони ватанӣ ва чи хориҷӣ ба таври қаноатбахш мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст, зеро ин таҳқиқот барои рушди педагогикаи миллӣ ва равнақ бахшидани сифати таълиму тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хеле муҳим мебошад.

Робитаи таҳқиқоти диссертатсионӣ бо барномаҳо (лоихаҳо ва мавзӯҳои илмӣ). Диссертатсия дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмӣ таҳқиқоти шӯбаи таҳсилот ва технологияи педагогии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон барои солҳои 2016-2020 дар мавзӯи “Таҳсилоти муосир ва технологияҳои педагогии инноватсионии таълим” ва муқаррароти асосии Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 иҷро шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот – муайян ва аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудани “Ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” ва нишон додани роҳҳои амалигардонии ғояҳои педагогии ин мутафаккирон дар тарбияи насли наврас дар замони муосир, бахусус дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Тоҷикистон.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил гардидан ба мақсади таҳқиқот, иҷрои вазифаҳои зерин зарур мебошад:

1. Таҳқиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ ва пояи маънавии халқи тоҷик.

2. Таҳқиқ ва муайян намудани ақидаҳои педагогии тоисломӣ оид ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ, ҳамчун сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI.

3. Мушаххас намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба хирад ва сирати миллӣ дар тарбияи фарзанд ва ҳамбастагии ақидаҳои педагогии мутафаккирони ин аҳд.

4. Муайян намудани проблемаҳои асосии косташавии ахлоқи насли наврас, ошкорсозии сабабу омилҳо, муқаррар кардани усулҳои фаъоли тарбияи насли наврас чиҳати бартараф намудани проблемаҳои косташавии ахлоқи наврасон.

5. Таҳқиқ ва муайян намудани ҳамбастагиҳои ташаккули хирад ва сирати миллӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ дар мисоли чашнгирии иди Наврӯз дар Бадахшон ва ғояҳои тарбиявии он.

6. Ошкор намудани хусусиятҳои умумӣ ва хоси тарбия дар муассисаҳои таълимӣ дар асоси ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI, педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, эҳё ва тақвият бахшидани анъанаҳои миллӣ ва нақши онҳо дар ташаккули сирати миллӣ.

7. Роҳҳои амалигардонии ғояҳои рушди хирад барои ташаккули сирати миллӣ дар раванди муосири таҳсилот дар муассисаҳои таълимии ВМКБ.

Объекти таҳқиқот – муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти иловагии ВМКБ, филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ (ФДҚТИБКСМ дар ВМКБ).

Мавзӯи таҳқиқот - ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик.

Предмети таҳқиқотро асосҳои назариявии олимони ватаниву хориҷӣ оид ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ, равнақ бахшидани сифати тарбияи насли наврас ташкил медиҳад.

Фарзияи таҳқиқот. Ба андешаи мо, коркарди асосҳои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мукамал ва мақсаднок хоҳад шуд, агар:

- ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ мавриди омӯзиши илмӣ қарор дода шуда, дар ин замина, вазъи имрӯзаи тарбияи ахлоқии насли наврас дар замони муосир арзёбӣ гардад;

- норасоҳои хоси косташавии ахлоқи наврасон, ки ба ташаккул додани хирад ва сирати миллӣ монеъ мегарданд, ошкор карда шаванд;

- сабабу омилҳо ва роҳҳои пешгирии ин норасоҳо муайян ва пешниҳод карда шаванд;

- усулҳои фаъоли тақвият бахшидани тарбияи насли наврас дар руҳияи арзишҳои миллӣ, хирад ва сирати миллӣ коркард шуда, саҳми ин усулҳо дар бартарафсозии косташавии ахлоқ муайян карда шаванд;

- раванди амалишавии ақидаҳо ва арзишҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таҳсилоти иловагии ВМКБ бо истифода аз таҷрибаи ФДҚТИБКСМ дар ВМКБ муайян гардида, тавсияҳо ва пешниҳодҳои мушаххас дар ин самт ироа карда шаванд

Марҳилаҳои таҳқиқот. Кори таҳқиқотӣ асосан дар се марҳила анҷом дода шуд:

Марҳилаи аввал (солҳои 2015-2017) – ҷустуҷӯи назариявӣ. Дар ин марҳила таҳлили адабиёти таърихӣ, педагогӣ, этнопедагогӣ ва методӣ оид ба проблемаи таҳқиқот мавриди пажӯҳиш қарор гирифт; моҳият ва вижагиҳои хоси таълимоти ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик омӯхта шуда, ғояҳои педагогии онҳо дар бораи хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ муайян карда шуданд. Мушкилиҳое, ки садди роҳи тарбияи ахлоқӣ, ташаккули сирати миллӣ

мегарданд, омӯхта шуда, роҳҳои бартараф намудани ин проблемаҳо баррасӣ карда шуданд.

Марҳилаи дуввум (солҳои 2018-2020) – озмоишӣ. Муайян кардани роҳҳо, андешаҳои ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI, дар ҳамабастагиҳо ба педагогикаи мардумӣ, анъанаҳои миллии ба ташаккули сирати миллии насли наврас нигаронидашуда.

Марҳилаи сеюм, ки солҳои 2020-2023-ро дар бар мегирад, давраи таҳлилӣ ва ҷамъбасти буда, натиҷаҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ҷамъбаст карда шуда, хулоса ва тавсияҳо баррасӣ карда шуданд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Заминаҳои назариявӣ ва асоси далеловарии таҳқиқоти моро хулосаҳои таҳлили осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллии, монографияҳо ва дигар таҳқиқоти педагогӣ, инчунин, ҷамъбасти фаъолияти манбаҳои илмӣ-таҳқиқотӣ ва хулосаҳои арзёбии муҳаққиқони ин корҳои илмӣ ташкил доданд.

Асосҳои методологии таҳқиқот: а) муқаррароти педагогӣ оид ба равобити ногусастани таърихии падидаҳои иҷтимоӣ, фаъолияти инсон дар омӯхтани таҷриба, табодул ва раванҷ бахшидани таҷриба ва дар ин замина дарк ва дарёфти вазифаҳои таълиму тарбия, роҳҳои ташаккули ахлоқ ва одоби насли наврас, ташаккул бахшидани хирад ва сирати миллии дар замони муосир;

б) нақши педагогика дар дарки афзалияти таълиму тарбия дар инкишофи шахсияти инсон, мақоми таърихи педагогика дар муайян намудани проблемаҳои педагогӣ ва роҳҳои ҳалли ин проблемаҳо.

Асосҳои эмперикии таҳқиқот. Дар муайн намудани мақсад ва вазифаҳо дар навиштани диссертатсия усулҳои зерин истифода карда шуданд:

- таҳлили асарҳои педагогӣ, таърихӣ, фалсафӣ, бадеӣ, ки ба ҳаёт ва фаъолияти мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бахшида шудаанд;

- муайян намудан ва ба низом даровардани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ;

- таҳлили муқоисавӣ ва арзёбии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба хирад ва ташаккули сирати миллӣ;

- муайн намудани ҳамбастагиҳои ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва педагогикаи мардумӣ оид ба нақши хирад дар тарбияи насли наврас, тақвият бахшидани ташаккули сират ва арзишҳои миллӣ;

- муайян ва аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудани нақши анъанаҳои миллӣ, аз ҷумла иди Наврӯз дар ташаккули хирад ҳамчун хорикаи сирати миллӣ.

Сарчашмаҳои асосии таҳқиқот. Сарчашмаҳои асосии таҳқиқотро мероси илмӣ - адабии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, асарҳои илмӣ-таҳқиқотии олимон ва муҳаққиқони тоҷик, рус ва хориҷи кишвар, ташкили суҳбатҳо ва нишастҳо бо шахсони соҳибтаҷриба ва куҳансолони шаҳру ноҳияҳои ВМКБ, таҷрибаи бойи маорифи ВМКБ аз ҷумла, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва иловагӣ филиали ДҚТИБКСМ дар ВМКБ ташкил доданд.

Дар диссертатсия монографияҳо, дастурҳо ва раҳнамоҳои илмӣ-методӣ, мақолаҳои илмӣ ва диссертатсияҳои олимони тоҷик, рус ва хориҷаи дуру наздик, инчунин, манбаъҳои электронии шабакаи Интернетӣ ва бойгонии муассисаҳои илмӣ - таҳқиқотии болозикри истифода бурда шуданд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Таҳқиқот дар заминаи факултаи педагогӣ, кафедраи педагогика, равоншиносӣ ва методикаи таълими фанни Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев сурат гирифт. Барои гузаронидани таҷриба ва озмоишҳо ҷиҳати амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ дар таълуму тарбияи насли наврас муассисаҳои

таҳсилоти миёнаи умумӣ, муассисаҳои таҳсилоти иловагии ВМКБ ва филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ, ки бевосита масъули расонидани ёрии методӣ ба роҳбарият ва омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ мебошад, интихоб гардиданд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот аз он иборат аст, ки муаллифи диссертатсия бори нахуст дар соҳаи илми педагогикаи ватанӣ таҳқиқоти педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ вобаста ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мавриди омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили амиқи илмӣ қарор додааст. Дар раванди таҳқиқ ва озмоиши моҳияти таҳқиқоти дар доираи мавзӯи интихобшудаи рисолаи докторӣ анҷомёфта навгонҳои зерин муайян ва асоснок шудаанд:

- асосҳои назариявӣ оид ба ҷанбаҳои асосии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI - ҳамчун омили асосии ташаккули хирад ва сирати миллӣ асоснок карда шуданд;

- зарурияти омӯзиш ва паҳн намудани ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва нақши он дар таълиму тарбияи насли наврас исбот ва асоснок карда шуд;

- ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар рушди хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ба системаи муайян давроварда шуданд;

- роҳҳои амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар тарбияи насли наврас, ташаккули сирати миллӣ дар замони рушди босуръати илм ва техника муайн карда шуданд;

- усулҳои фаъол барои тақвият бахшидани тарбияи насли наврас дар руҳияи шинохти арзишҳои миллӣ ва ташаккули сирати миллӣ пешниҳод карда шуданд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ба ҳимоя нуктаҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1. Роҳҳои ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии шоирону мутафаккирони барҷастаи асрҳои X-XI-и форсу тоҷик як навъи таҷассуми роҳи рушду нумӯи илму фарҳанги тоҷик дар ташаккули хирад, ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошад. Дар баробари асарҳои насрӣ ашъори бузургтарин намояндагони ин асрҳо дар дили ҳар як хонанда мақоми асосӣ пайдо намуд, зеро дар осори онҳо маъниҳои олии, асоснок ва натиҷабарх, андешаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ ифода гардида, ғояҳои ахлоқиву истифодаи моҳиронаи хирадро таҷассум мекунанд. Аз осори онҳо хонанда маъниҳои асосӣ дар меёбад, тарбияи ахлоқӣ гирифта, дар пешрафти ҷомеа саҳми арзанда мегузорад.

2. Равандҳои эҳёкунии асосҳои назариявии мусбат ва ҷиҳатҳои амалии таълиму тарбия дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI ба он асос ёфтаанд, ки дар замони ҳардамтағйирёбандаи муосир тасвият намудани амсилаи худии тарбияи насли наврас дар руҳияи арзишҳои миллӣ зарур мебошад. Ин амсила бояд ҷавобгӯ ба арзишҳои миллӣ буда, фалсафаи тарбияи насли наврас, ки дар замонҳои хеле қадим ва баҳусус, асрҳои X-XI, давраи тиллоӣ ва рушди адабиёти тоҷик решаҳо дошта, дар раванқ бахшидани ҳувияти халқи тоҷик саҳми арзанда гузоштааст, дар навбати аввал, ба рушди хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ва тарбияи ахлоқии насли наврас, қобилиятҳои фикрӣ, ақлонӣ ва эҷодии хонандагон нигаронида мешавад.

3. Рӯёруӣ ба таҷрибаҳои ҷаҳони имрӯза, рӯ ба рӯ шудан ба мушкилиҳо ё дастовардҳои нави зиндагӣ, шоҳиди ҳоли неку бади ҳаррӯзаи замон гардидан раванқ бахшидани тарбияи насли наврасро дар руҳияи арзишҳои миллӣ боз ҳам ногузир месозад. Пешравиҳои босуръати олам нишон медиҳанд, ки асри XXI аз аввали солшумории ҳеш бо дастовардҳо ва ҷолишҳои бесобиқа башариятро дар ҳайрат гузошта, аҳли илм, баҳусус, олимони соҳаи педагогикаро водор месозад,

ки барои ҳифз ва ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ роҳҳои навро ҷустуҷӯ ва амалӣ намоянд. Аз ин лиҳоз, талаботҳо ба арҷ гузоштан ба арзишҳо ва андешаҳои миллӣ ва равнақ бахшидани онҳо беш аз пеш фузун мегардад. Маҳз ҳадафи мурочиат ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии Бадахшон, ки арзишҳоро андешаҳои миллӣ ва маънавӣ ҷузъи он мебошанд, аз тақвияти ҳаматарафаи ҳештаншиносии миллӣ ва ба кор гирифтани беҳтарин таҷрибаҳои ниёгон, сабақҳо ва намунаҳо барои сохтани ояндаи босаодат ва намунаи ибрат иборат мебошад. Дар ин робита зарур аст, ки бори дигар ба мероси эҷодии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ, ки асоситарин рукни мунтақиддихандаи арзишҳои миллӣ дар масири таърих маҳсуб мешавад ва дар тарбияи насли наврас нақши муҳим дорад, рӯ оварем.

4. Таҳлили андешаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ки бо далелҳо дар қори илмӣ-таҳқиқотӣ зикр гардиданд, исбот намудаанд, ки дар рушди сифатҳои ахлоқии насли наврас, бахусус, рушди сирати миллӣ муҳити зист, шароити зиндагии маҳал, оин, урфу одат, анъанаҳои мардумиву миллӣ, андӯхтани таҷрибаи гузаштагону муосирон ва амсоли инҳо, ки дар маҷмӯъ андешаҳои мардумӣ ва педагогикаи мардумиро ташкил менамоянд, нақши бориз доранд. Ин далелҳо маҳз онро собит менамоянд, ки омӯзиши андешаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI, таҷрибаи бойи педагогикаи мардумӣ нақши асосӣ дар ташаккули сирати миллӣ дорад. Вобаста ба ин, истифодаи афкори педагогии мутафаккирони ин аҳд бояд дар муассисаҳои таҳсилоти умумии кишвар беш аз пеш роҳандозӣ гардида, омӯзиши осори онҳо амиқан ба роҳ монда шавад. Чорабиниҳои беруназсинфиву беруназмуассисавӣ, маҳфилҳои мухталифи илмиву адабӣ дар асоси осори ин мутафаккирон роҳандозӣ гарданд.

5. Истифодаи усулҳои фаъоли таълим, бо роҳҳои нав тарбия намудани насли наврас дар руҳияи ахлоқӣ намунавӣ, ташаккули хирад

хамчун хориқаи сирати миллӣ чузъи ҷудонашавандаи тарбия дар муассисаҳои таълимӣ гардад. Ба рушди тафаккур ва салоҳиятҳои хонандагон, ҷалб намудани онҳо ба омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, таҷрибаи бойи педагогикаи мардумӣ ҷиҳати тақвият бахшидани тарбия, таваҷҷуҳи бештар зоҳир карда шавад.

Арзиши назариявии таҳқиқот. Арзишҳои назариявии таҳқиқоти кори докторӣ таҳлили ҳамаҷонибаи ақидаҳои педагогӣ, ахлоқӣ - тарбиявии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро дар бар мегирад.

Дар рисола асосҳои назариявии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ ва дигар ҷанбаҳои таълиму тарбияи насли наврас таҳлилу тафсир карда шуда, таълимоти ин мутафаккирон дар тарбия ва инкишофи ҳаматарафаи шахсият ошкор карда шудааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқоти назарияҳои илмии олимони ватанӣ ва олимону мутахассисони хориҷӣ, ки роҷеъ ба илмҳои педагогӣ ва филологӣ вобаста ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ пажӯҳишҳои илмиро анҷом дода, дар заминаи онҳо таҳлили натиҷаҳои назариявӣ ва эмпирикии таҳқиқот роҳандозӣ карда шудааст, асоснок карда шуданд. Вобаста ба ин, дар пажӯҳиш ба дастовардҳои илмии олимони ватанӣ, ба монанди М.Лутфуллоев, Ф.Шарифзода, И.Х. Каримова, У.Зубайдов, С.Э. Негматов, Х.С. Авзалов, С.Ш. Бозорова, Б.Қодиров, Ф.Гулмадов, Қ.Қодиров, Б.Мачидова, А.Нуров, И.О. Обидов, С.Сулаймонӣ, Ҷ.Х. Файзализода, С.Шербоев, А.Насриддинов, А.Абдуллоев, А.Мирзоев, А.Тоҳирҷонов, А.Ҷаъфар, С.Амирзода, Н.Арабзода, Х.Асозода, А.Афсаҳзод, К.Бекзода, В.Охонниёзов, Ҳ.Қаландариён, А.Абдулназаров, Н.Офаридоев, Б.Ғафуров, М.Диноршоев, З.Юсуфбекова, Ш.Х. Карамхудоев, Ҷ.Булбулов, М.Ровандӣ, Т.Мустафоқулов, А.Содиқов, инчунин, олимону мутахассисони хориҷӣ аз қабили В.В. Бартольд, Е.Э. Бертелс, В.П. Беспалько, Г.Гегел, Е.В. Змановская, Л.Гудман, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, К.Д. Ушинский, Т.Г. Захарова, С.А.

Писарева, Е.Г. Булатова, П.А. Рачков, В.А. Ваковетс, Н.А. Вершинина, Ю.Г. Волков, И.Г. Фомичева, С.И. Пахомов, Б.С. Гершунский, В.И. Журавлев, В.С. Грибов, Л.В. Хведченя, В.С. Черепанов, В.А. Гуртов, В.И. Загвязинский, А.В. Костин, Т.В. Новикова, И.В. Пенние, В.М. Полонский, Б.А. Райзберг ва дигарон така карда шуд.

Арзиши амалии таҳқиқот дар он аст, ки натиҷаҳои дар рафти таҳқиқот бадастомада метавонанд дар таҳияи китобҳои дарсӣ, дастуру раҳнамоҳои илмӣ, методӣ, фанӣ оид ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони ин асрҳо, нақши анъанаҳои арзишҳои милливу мардумӣ, педагогикаи мардумӣ дар рушди хирад ва ташаккули сирати миллии ва дигар ҷанбаҳои таълиму тарбияи насли наврас мусоидат намоянд. Инчунин дар ғанӣ гардонидани педагогикаи тоҷик мавзӯи ҷавобгарии нақши бориз дорад.

Натиҷаҳои таҳқиқотро инчунин омӯзгорон метавонанд дар тадриси фанҳои таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, марказҳои омӯзишӣ, омӯзишгоҳҳои муассисаҳои олий, гузаронидани ҷараёнҳои берунасинфиву берунамуассисавӣ, озмунҳо ва маҳфилҳои мухталиф мавриди истифода қарор диҳанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот. Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқотро омӯзиши сарчашмаҳои ҳатти ва маълумотҳои шифоҳӣ оид ба ақидаҳои педагогӣ дар асарҳои тоисломӣ, осори мутафаккирони асрҳои X-XI, асосҳои назариявӣ оид ба анъанаҳои миллии тоҷикони Бадахшон, педагогикаи мардумӣ таъмин менамояд.

Ҳангоми таҳлили маводҳои таърихиву педагогии омӯхташуда истилоҳот бо дарназардошти мафҳумҳои муосири педагогиву мардумӣ, фалсафӣ, усулҳои фаъоли замонавӣ таълиму тарбия, ки ба мавзӯи мавриди таҳқиқ қарордодашуда мувофиқанд, ба муомилаи илмӣ ворид карда шуданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия ба шиносномаи ихтисос ва муҳтавои он ба тартиби муқарраршудаи таълифи диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмӣ

доктори илмҳои педагогӣ аз рӯйи ихтисоси 13.00.01 – Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот (илмҳои педагогӣ), ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30-юми июни соли 2021, таҳти №267 тасдиқ шудааст, мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот дар таҳқиқот дар он аст, ки диссертант бевосита аз адабиёти илмӣ - методӣ, маводи бойгонӣ, суҳбатҳои шахсонаи рӯзгордида истифода бурда, тӯли солҳои зиёд дар рафти кор дар муассисаи тақмили ихтисоси омӯзгорон, роҳбарӣ намудан ба маркази муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ, ҳамкорӣ намудан бо муассисаҳои таълимӣ, ташкили нишасту суҳбатҳо бо шахсонаи рӯзгордидаи соҳибтаҷриба таҳқиқотро мавриди таҷрибагузаронӣ ва омӯзиш қарор додааст. Дар заминаи омӯзиш муҳаққиқ тавассути таҳияи монография, дастурҳои методӣ - илмӣ, навиштани мақолаҳо, мушоҳида ва таҳлили дарсҳои омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумии ВМКБ роҳҳои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллиро дар асоси ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик собит намудааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муқаррароти асосии рисола дар нашрияҳои илмии муаллиф, нашрияҳои методӣ, конференси илмиву амалии вилоятӣ, ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, инчунин дар ҷаласаҳои кафедраи педагогикаи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи Моёншо Назаршоев, гузаронидани курсу семинарҳо барои омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷик, курсу семинарҳои директорони муассисаҳои таълимӣ, роҳбарони иттиҳодияи методӣ ва дигар ҷорабиниҳои илмӣ - назариявӣ ва методӣ инъикос ёфтанд.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Нуқтаҳои асосӣ, хулоса ва тавсияҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар 4 монография ва 50 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 21 мақола дар маҷаллаҳои тақриршавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА Вазорати илм ва таҳсилоти олии Федератсияи Россия ба таъб расидаанд. Натиҷаҳои таҳқиқот, ки

дар диссертатсия инъикос ёфтаанд, бо иштироки бевоситаи муаллиф ба даст омадаанд.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, чор боби матни асосӣ, хулоса бо натиҷагирии назариявӣ, хулоса ва тавсияҳои амалӣ оид ба истифодаи натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ, таҳқиқи дурнамои мавзӯ, рӯйхати адабиёт иборат аст. Рӯйхати адабиёт аз 405 номгӯи таҳқиқоти илмӣ ва дигар маводи зарурӣ иборат аст.

БОБИ I. АСАРҲОИ МУТТАФАКИРОН ҲАМЧУН САРЧАШМАИ АҲКОРИ ПЕДАГОГИИ РУШДИ ХИРАД

1.1. Хирад ва сирати миллӣ ҳамчун пояи маънавии халқи тоҷик

Табаддулоти сиёсии охири асри X, яъне поён пазируфтани давлатдорӣ империяи бузурги Сомониён, ба дасти Қарохониҳо гузаштани Мовароуннаҳр, соҳиб шудани Ғазнавиён ба Хуросон ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва илмиву адабии халқии тоҷик таъсири бузург расонид. Дар чунин вазъияти ногувори сиёсӣ илм ва маданияти халқҳои Осиёи Миёна, равнақи забони ноби тоҷикӣ ва адабиёти бою ганиии тоҷик то як дараҷа аз ташаккул боз монд.

Аммо таърих гувоҳ аст, ки таъсис ёфтани давлати Маҳмуди Ғазнавӣ ва мутамарказ гардидани тамоми хоки Хуросон, Чағониён, Хатлон, Таҳористон, қисми асосии Эрон ва Шимоли Ҳиндустон аз нав баъзе шароит ва имкониятҳоро барои равнақи илму фан ва адабиёти тоҷик фароҳам овард.

Дар ин давра дигаргуниҳои куллӣ дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва маънавии мардуми тоҷик рух доданд: тақвият ёфтани муносибати Осиёи Миёна ба Хуросон ва Таҳористон бо Бағдод, афзудани шаъну иззати Бағдод дар давлати Ғазнавиён дар Мовароуннаҳр ва Хуросон аз ҷумлаи ин таҳаввулотҳо мебошанд. Ин муносибат ба он оварда расонид, ки мақоми забони дарӣ поин фурумад ва забони арабӣ мақоми забони давлатиро соҳиб гардид. Акнун қорҳои девон, аз ҷумла, мукотибаҳои давлатӣ қомилан ба забони арабӣ сурат гирифт.

Аммо дар чунин шароит адабиёти тоҷик баръакс дар пойтахти давлати Ғазнавиён марказият пайдо намуд. Сарчашмаҳои таърихиву адабӣ шаҳодат медиҳанд, ки Султон Маҳмуд барои баланд бардоштани нуфузи давлатдорӣ хеш шоирону олимону ва донишмандонро аз ҳар

гӯшаву канори кишвар ба дарбор чалб намуд. Ин омил боиси раванк ёфтани жанри қасидаи мадҳия дар ин давра гардида буд.

Новобаста аз ҳамаи ин мушкилиҳои ба сари мардуми тоҷикони мада, аз ҷумла, ба коми нестӣ фуру рафтани давлати Сомониён, асри X оғози тараққи адабиёти классикии тоҷик, нахустин рӯзгори дурахши ин адабиёт, давраи тиллоии рушди онро ташкил дод. Ба дунё омадану дар сарчашмаи адабиёт қарор гирифтани султони шоирон, устод Рӯдакӣ ва дар охири он ҳаёт ба сар бурдану ба фаъолияти эҷодӣ муштағил будани суҳанвари машҳури олам Фирдавсӣ аз рушду нумӯи бемайлоии адабиёти тоҷик дарак медиҳад.

Абуали ибни Сино низ аз нобиғаҳои аср буд. Ин донишманди бузург гоҳе чун адибу табиб ва файласуф, баъзан ба ҳайси фақеҳи вазир, гоҳе надими хоси шоҳону амалдорон, ҳатто замоне чун маҳбусу зиндонӣ рӯзгорро паси сар мекард. Ба ҳамаи ин заҳматҳо ва нобасомониҳо нигоҳ накарда, Сино даме аз омӯхтану эҷод кардан ва офаридани асарҳои бузург даст кӯтоҳ намедошт. Ба пешрафти фаъолияти эҷодии Сино давраи раванки адабиёти тоҷик шароити мусоид муҳайё намуд. Аз ҷумла, муҳити мусоиди фарҳанги замони ӯ аз он ҷиҳат созгор буд, ки дар ватанаш Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон донишмандони машҳур дар майдони адабиёт гомҳои устувор гузошта, мероси гаронбаҳоро аз худ боқӣ монданд. Барои далели фикр метавон номи Исмоили Бухорӣ (810—870)-муаллифи «Ҷомеъ-ус-саҳеҳ», малик-уш-шуаро Рӯдакӣ (858—941), табибу файласуфи машҳури олам Закариёи Розӣ (864—932), донишманди нотақрор Абунасири Форобӣ (873—960), шоири абадзинда, офаринандаи “Шоҳнома”-и безавол Абулқосим Фирдавсӣ (934—1020), олими намоён ва машҳури олам Абурайҳони Берунӣ (973—1048), устоди илми ҳисоб Абумуҳаммади Хучандӣ (ваф. 1000), рубоисарой, ситорашинос ва адиби тавоно Умари Хайём (1048—1131) ва дигаронро ёд кард.

Абушақури Балхӣ, Кисоии Марвазӣ, Шаҳиди Балхӣ, Дақиқӣ, Муродӣ, Фароловӣ, Хусравонӣ, Гургонӣ, Тоҳирӣ, Чагонӣ, Мунҷики

Тирмизӣ, Абдулфатҳи Бустӣ, Майсарӣ ва дигарон, ки дар зербоби аввал номи онҳо пурра оварда мешавад, намояндагони барҷастаи адабиёти ин давра буданд, ки осори онҳо дар баробари дигар мавзӯҳои тарбиявию ахлоқӣ ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллиро дар бар гирифт.

Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар давраҳои баъдина кам ба назар мерасад, ки дар як аср ин қадар мутафаккирони бузург ба камол расидаву асарҳои зиёди тарбиявӣ - ахлоқиро офаридаву ба мерос гузошта бошанд. Таърих гувоҳ аст, ки дар асрҳои IX-X мутафаккирони бузурги тоҷик бо асарҳои хеш пояи устувор ва фанонопазири адабиёти навини тоҷикро гузоштанд. То ин замон адабиёти тоҷик ё ба забонҳое, ки баъдан аз байн рафтанд, таълиф мегардид, ё ба забони арабӣ навишта мешуд, ки ин забон барои халқ бегона буд. Оғоз аз асри IX адабиёти тоҷик ба забоне офарида мешавад, ки барои халқ фаҳмову равшан буд, зеро ин забон забони модарии мардуми тоҷик буд, ки имрӯз ҳам мардуми мо ба он гуфтугӯ доранд. Забони осори Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Абуали Сино ва дигарон аз ҷиҳати сарфу нахв, таркиби лугавӣ, таъбиру ифодаҳо, воситаҳои тасвир ва тарзи талаффуз аз забони ҳозираи тоҷик фарқи куллие надорад. Илова бар ин жанрҳои навҳои асосии адабиёти мо дар насру назм—қисса, ғазал, қасида, рубоӣ, қитъа, ҳикоят, маснавӣ, намудҳои мухталифи дoston маҳз дар ҳамин асрҳо арзи ҳастӣ намуда, ба низом дароварда шуданд ва минбаъд ташаккул ёфтанд. Ин замоне буд, ки анъанаҳои асосии адабиёти тоҷик, аз ҷумла диққати асосӣ равона намудан ба тасвири хирад ҳамчун хориқай сирати миллий ва роҳҳои ташаккули он дар осори мутафаккирони тоҷик дар ҳамин давра ташаккул ёфта, минбаъд ин мавзӯ дар осори дигар мутафаккирони тоҷик низ мақоми хешро пайдо намуд. Пояҳои устувори асосҳои назариявии адабиёти тоҷик ва ғояҳои педагогии он, низоми вазни арӯз ва тарзи ҳатмии қофиябандии хос барои ҳар як навъи шеърӣ тоҷик дар ҳамин асрҳо гузошта шуд. Ин пешравиҳо занҷири тиллоие буданд, ки

адабиёти асрҳои X-XI-ро бо тамоми даврони адабиёти минбаъдаи мо пайваст менамоянд.

Дар асрҳои IX -XI адабиёти тоҷик бо маром рушд намуд ва рушду нумӯи ин адабиёт заминаҳои хоси таърихӣ дошт. Аз ҷумла:

- таъсис ёфтани давлати мустақили тоҷикон – давлати Сомониён;
- ташаккули халқи тоҷик;
- ташаккули сирати миллӣ;
- ташаккули арзишҳои миллӣ ва анъанаҳои миллӣ;
- болоравии худшиносӣ ва ҳудогоҳии мардум;
- ҳамчун забони адабиёту илм мақом ёфтани забони ноби тоҷикӣ;
- инкишоф ёфтани марказҳои илму ҳунар ва савдо;
- дастгирии ҳокимон аз аҳли илму адаб ва амсоли инҳо.

Вобаста ба пешрафти адабиёти тоҷик дар ин асрҳо С.Нафисӣ дар мақолаи худ «Сарзамини поки ниёконам» чунин ибрози назар кардааст: «Шуарои Туркистон маъруфттарин ашъори форсиро сурудаанд. Шаҳрҳои бузургу ободи ин ноҳия, ки аз қадимтарин шаҳрҳои Эрон шумурда мешаванд, мисли Бухорову Самарқанду Балх, то замоне, ки авлоди Темур салтанат карданд, ҳамеша дорулилми Эрон буданд. Ҳанӯз бадеътарину зеботарин шоҳкориҳои меъморону киштисозони Эронро дар Бухорову Балху Самарқанд метавон ёфт. Бузургони Эрон ағлаб аз ин сарзамин бархостаанд. Ҳар китоби форсӣ, ки мехонем, ҳамеша моро ба ёди ин водии ниёкон меандозад. Чи қадар падарони мо дар он ҷо мадфун шудаанд! То авосити қарни дувоздахум сатре аз таърихи Эрон нест, ки як бор исми Бухоро ё Самарқанду Балх дар он бурда нашуда бошад» [210, С. - 120].

Дар замоне, ки Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Носири Хусрав, З.Розӣ ва дигар бузургон зиндагӣ ва эҷод мекарданд даврони «эҳёи мусулмонӣ» («мусулманского Ренессанса»), номида мешуд, ки ба асрҳои IX-XII мутаалиқ аст. Тавре дар боло қайд гардид, дар ин давра дониш ба дараҷаи баланд инкишоф ёфт ва ақидаҳои инсонгарой-инкишофи шахсият ба миён гузошта шуданд, ки бар мероси фалсафии антиқӣ асос

ёфта буданд ва дар ин замина масъалаи ташаккули хирад мавзуи марказии ашъори мутафаккирони ин давра гардид. Ин мутафаккирон мекӯшиданд, ки ҳастии табиати инсонро омӯхта, муайян намоянд, ки то чи андоза истифодаи хирад, ташаккули ҷомеа ва муҳит ба тарбияи инсон таъсир мерасонад. Таҳлили осори мутафаккирони ин аҳд собит менамояд, ки дар ин маврид табиати иҷтимоии инсон эътирофи болотар аз табиати биологӣ касб карда, ба унвони як ҳадафи аслии тарбияи инсон дар руҳияи баланди ахлоқӣ ва маънавӣ дар назар гирифта шуда, дар ин замина мавзуи рушди хирад ба мавзуи марказии осори ин мутафаккирон табдил ёфт.

Мутафаккирони бузурги форс-тоҷики давраи тиллоии рушди адабиёт асарҳои худро бо мақсади ташаккули ҳаматарафаи инсон ва мавқеи хирад дар ташаккули ӯ бахшида буданд. Барои ҳамин амиқ ва чуқур омӯختану таҳлил намудани ақидаҳои педагогии олимону мутафаккирони бузурги асрҳои IX ва нимаи аввали асри XI-и Шарқ, аз қабили Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Ал-Хоразмӣ, Сино, Берунӣ, Фаробӣ, Балхӣ, Н.Хусрав ва дигарон, ки дар ташаккули ақидаҳои педагогии мутафаккирони баъдӣ саҳми босазо гузоштанд, ниҳоят муҳим ва зарур аст.

Ин мутафаккирон бо дониши васеъ ва нигоҳи тозаии педагогии худ дастовардҳои илму фарҳанги даврони гузаштаи форсу тоҷик ва дигар донишмандони Ховари Миёна ва Наздикро фаро гирифта, онҳоро такмил мебахшиданд ва бо андешаи равшанфикронаи худ ин дастовардҳоро ривочу раванқ дода, барои инкишофи минбаъдаи онҳо низ замина мегузоштанд. Ба унвони мисол метавон овард: “Аз осори Носири Хусрав маълум мешавад, ки ӯ аз ақидаҳои ҳукамову донишмандони юнонӣ ба хубӣ огоҳӣ дошта, афкорашонро дар осори хеш истифода ва инъикос намудааст. Байни донишмандони бузурги иронӣ вай аз афкори Закариёи Розӣ ва Ироншаҳрӣ васеъ истифода намудааст. Аз ҷумлаи донишмандони Хуросону Мовароуннаҳр ӯ Аҳмади Насафиро дар «Зод-ул-мусофирин» ва «Хон-ул-ихвон» ёдовар мешавад. Байни ҳамкешони худ Носири Хусрав таҳти таъсири Абу Яъқуби Сичистонӣ қарор дорад. Ин афкор низ дар

«Зод-ул-мусофирин» ва «Хон-ул-ихвон» равшан ба назар мерасад» [212, С. - 87].

Дар маҷмӯъ, Носири Хусрав давомдиҳандаи анъанаи пешиниёни худ монанди: Аҳмади Насафӣ (Нахшабӣ), Абу Хотами Розӣ, Абу Яъқуби Сичистонӣ (Сағзӣ), Ҳамидуддини Кирмонӣ мебошад, ки ин мутафаккирони тоҷик дар асри X қору фаъолият намуда буданд.

Аз таҳқиқи осори мутафаккирони асрҳои X-XI аён гардид, ки ин донишмандон кӯшиш мекарданд, ки ҳар як ҳодиса, мавҷудот ва ҳастии оламро дуруст ва дақиқ дарк намуда, аз зоҳир ва таъбирот ва истилоҳоти шарҳӣ гузашта, ҳақиқати ин мавзуотро амиқ намоянд ва ба ин мақсади хеш расидагӣ намуданд. Дар ин давра дар ашъори бадеии шоирони тоҷик ҷиҳатҳои нав ва тоза падида омаданд, ки хоси шуарои дигар миллат, аз ҷумла шоирони араб набуданд. Ташаккули инсонии хирадманд ва хушахлоқ, пайдо намудани шавқу рағбат ба илмомӯзӣ ва амал қардан бар он, воқеъбинӣ ва ташаккули ақлу хирад, арзишҳои анъанаҳои миллӣ ва амсоли инҳо аз қабилҳои мавзуҳои асосии осори шоирони ин аҳд мебошанд. Намояндагони ин асрҳо бо асарҳои манзуму мансури худ мардумро ба зиндагии оянда умедбахш менамуданд, ҳақиқатнигор буданд ва истифодаи хирадро дар зиндагӣ ҷиҳати асосӣ ва муҳим ҳисоб мекарданд. Дар ин замина усулҳои руҳбаландкунӣ, боварӣ доштан ба худ, интиҳоби роҳи дуруст инкишоф меёбанд.

Вобаста ба чунин пешравиҳои адабиёти тоҷик дар асрҳои X-XI асарҳои мутафаккирони ин аҳд ҳамчун сарчашмаи афкори педагогии рушди хирад махсуб меёбанд ва ин ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI қабилҳои омӯзишанд.

Адабиёти форс-тоҷик яке аз қадимтарин ва пурғановаттарин адабиёти ҷаҳон мебошад, ки бо андӯхтаҳои адабии пураарзиш ва шоҳасарҳои беназири худ дар ҳазору тамаддуни башарият мақому манзалати бузургро ишғол менамояд. Муҳаққиқон муайян намудаанд, ки нахустин ёдгориҳои ин адабиёт нимаҳои аввали ҳазорсолаи якуми пеш аз милод офарида шудаанд. Ин адабиёт аз ду қисмати асосӣ: асарҳои

манзуму мансур иборат аст, ки анъанаҳои бисёр қадима ва тӯлонӣ дошта, арзиши баланди адабиву бадеиро касб кардааст. Адабиёти форс-тоҷик масъалаҳои тарбиявӣ ахлоқӣ, рушди хирад ва тафаккур, таълим, омӯзиши илму дониш ва дигар масъалаҳои муҳими ҳаёти инсониятро тараннум мекунад. Ин аст, ки адабиёти тоҷик аз қайҳо боз таваҷҷуи муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда, роҷеъ ба шакли назму насри он таҳқиқотҳои судманд аз тарафи олимони ватанӣ бурунмарзӣ анҷом дода шудаанд. Шарқшиноси маъруфи олмонӣ Ҳ.Эте дар баробари дигар таҳқиқотҳои хеш ба омӯзиши наср ҳамчун як ҷузъи муҳими адабиёти тоҷик низ пардохта “Дар таърихи адабиёти форсӣ” ном асари хеш дар таърихи адабиёти тоҷик мавқеи махсус доштани насри бадеиро таъкид мекунад: “... ҳар як таърихи адабиёти форсӣ бидуни таваҷҷуи шоён ба осори мансур, албатта ноқис хоҳад буд. Зеро дар онҳо низ монанди осори назмӣ, руҳиёт ва ахлоқи миллат ... ҷилвагар аст” [99, С. - 5].

Чунин таҳқиқотҳо аз тарафи олимону донишмандон Ҳ.Котибӣ, М.Баҳор, И.С. Брагинский, Ю.Салимов ва амсоли инҳо анҷом дода шуда, дар “Ганҷинаи насри порсӣ”-и Ҳ.Ҷаводӣ, “Ҳазор сол насри порсӣ”-и И.Кашоварз (дар 5 ҷилд), “Ганҷинаи сухан”-и З.Сафо ва дигарон дарҷ ёфтаанд. Ибн ан-Надим дар “Алфехрист” низ ба қадима будани адабиёти тоҷик, махсусан насри он ишораҳо намудааст. Бояд қайд кард, ки ин таҳқиқотҳо танҳо асарҳои насриро дар бар мегиранд.

Таърихт гувоҳ аст, ки дар замони тохтутози арабҳо зулму ситам бар сари мардум беист зиёд мегардид ва ин ба пешрафти илму адабиёт низ зарбаҳои сахт мезад. Ин зулму истисмори онҳо норозигии бисёре дар байни оммаи халқ ва асилзодагони эронинаҷод гардид. Арабҳо бисёр мекӯшиданд, то оммаи халқ, руҳониёну амалдорон ва дигар табақаҳои мардумро ба сӯи худ ҷалб намоянд, аммо ин нақшаи онҳо натиҷаи дилхоҳ надод. Дар аввали асри IX хилофати араб маҷбур шуд, ки идораи баъзе сарзаминҳои пештараи Эронзаминро ба уҳдаи худи ашрофи маҳалӣ гузорад. Ин ба ҳукуматҳои маҳалӣ имкон фароҳам овард, ки мақоми худро мустаҳкам намуда, бар зидди арабҳо шӯришҳо бардошта,

мустакилиятро ба даст оранд ва сулолаҳои маҳалии худро бо номи Тоҳириён, Сафориҳою Олӣ Бувайх, Хоразмшоихо ва махсусан давлати пуриқтидори Сомониёнро ташкил намоянд. Аз зери тобеияти хилофати арабҳо ҳалос шудани мардуми ориётабор барои пешрафти илм, адабиёт ва санъат шароити муосидро фароҳам овард.

Бояд хотирнишон сохт, ки нисбат ба тамоми давраҳои тоисломӣ аз давраҳои Сосониён осори хаттии бештар то замони мо боқӣ мондааст. Намоёнтарин осори хаттии он замон, ки то замони мо омада расидаанд, тарҷумаи паҳлавии қисматҳои Авастро, “Денкарт”, “Бундаҳишн”, “Вандидод”, “Ривоёти паҳлавӣ”, “Ёдгори Зарирон”, “Дараҳти асурик”, “Корномаи Ардашери Бобакон”, “Пандномаи Бузургмеҳр”, “Ҷомоспномак”, “Мактуби Тинсир ба шоҳи Мозандарон”, “Пандномаи Зартушт”, “Шаҳристонҳои Эроншаҳр” ва амсоли инҳо мебошанд. Илова бар ин аз давраи Сосониён осорҳои хаттӣ ба монанди: “Оинномак”, “Худойномак”, “Корванд” ва “Калила ва Димнак” бо тарҷимаи арабӣ то замони мо омада расидаанд.

Дар маъхазҳои таърихиву адабӣ дар бораи қабл аз асри X бо забони дарӣ офарида шудани китобе ишора нашудааст ва қадимтарин асарҳои мансури то кунун маълуми ба забони дарӣ иншогардида ба нимаи дуввуми асри X мансубанд. Дар ин давра бо забонҳои паҳлавӣ шоҳномаҳову дostonҳои қаҳрамонӣ ба вучуд омаданд, ки ба масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ ва корнамоии мардони шуҷо бахшида шуданд, зулму истибдодро маҳкум ва адолату сулҳу субот ва ҳимояи манфиати мардумро тараннум мекарданд. Дар асоси таҳқиқотҳои олимони ин соҳа “Шоҳнома”-и Абумуайяди Балхӣ, “Шоҳнома”-и Абӯалӣ Муҳаммад бинни Балхӣ ва “Шоҳномаи Абумансурӣ”-и Абумансур Муҳаммад бинни Абдулло-ал-Муаммарӣ аз ҷумлаи ин навъи асарҳоянд. Аз таҳқиқотҳои муҳаққиқони соҳаи адабиёт маълум аст, ки аз “Шоҳномаи Абумансурӣ” танҳо муқаддимаи он то замони мо расидаасту ҳалос, вале аз шоҳномаҳои дигари дар боло зикргардида ягон мерос ба замони мо нарасидааст.

Баъд аз “Шоҳномаи Абумансурӣ” муҳимтарин осоре, ки дар асри X таълиф гардидааст “Таърихи Табарӣ” ё худ “Таърихи Балъамӣ”- ии Абулфазли Балъамӣ, “Аҷоиб-ул-булдон”-и Абӯмуайяди Балхӣ, “Ҳидоят-ул-мутааллимин фит-тиб”-и Абубакри Рабеи Бухорӣ, “Ҳудуд-ул-олам мин ал-машриқи ил-ал-мағриб” ва китоби “Ал-абния ан ҳақоиқ-ил-ҳадвия”-и Абумансур Муваффақ бинни Алии Хиравӣ мебошанд, ки соҳаҳои гуногуни ҳаётро дар бар мегиранд.

Хусусиятҳои хоси назму насри асри X бо забони тоҷикӣ оммафаҳм, содабаён офарида шудани асарҳои назмиву насрӣ буд, ки барои ҳар як хонанда мазмунаш возеҳ ва равшан буд. Таҳия ва таълиф шудани “Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ”, соли 1958 ва таҳти таҳрири А.Самад, А.Сатторзода, Х.Шарифов, К.Айнӣ. таҳия ва чоп гардидани китоби “Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, соли 2007 низ хизмати шоиста дар ҷамъоварии ашъори бузургони замони Рӯдакӣ мебошад.

Махсусан дар ҳаёти адабии асри X ҷунбишҳои ҳаётан муҳим ба назар мерасанд. Тавре дар боло қайд гардид, мақоми баланд гирифтани забони тоҷикӣ, бо ин забон ба роҳ мондани фаъолияти эҷодӣ, озодии сухан ва амсоли инҳо боиси раванқи адабиёт гардиданд. Ин ба он оварда расонд, ки як қатор асарҳои бузург ба мисли “Калила ва Димна”, “Таърихи Табарӣ” аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума гардиданд. Таълифи шоҳномаҳо низ дар замони Сомониён бо забони тоҷикӣ оғоз гардид. Шеърӯ шоирӣ дар даврони Сомониён рӯ ба инкишоф ниҳод. Дар ин рӯзгор шеърӯ шоирӣ ва асарҳои насрӣ ба тақдирӯ аъмоли халқ пайвастагии куллӣ пайдо намуд. Фазои таърихии давраи Сомониён, дар шароити хуби ин фазо рушди забони тоҷикӣ (форсӣ-дарӣ) боиси боз ҳам раванқ ёфтани адабиёти тоҷик гардид. Дар ин бора академик Диноршоев М. навиштааст: “Хусусиятҳои хоси ин давра аз он иборат аст, ки ханӯз дар қарнҳои IX-X дар Мовароҳуннар, Хуросон ва Сиистон, ки забони модарии оммаи васеи аҳоли забони форсӣ - дарӣ (тоҷикӣ) буд, шароити муътадили пайдоиш ва тараққиёти адабиёти бадеӣ ба ин забон пайдо

мешавад. Маҳз ҳамин давра чунин классискони адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ба монанди Рӯдакӣ, Дақиқӣ ва Фирдавсиро ба вучуд овард” [162, С. - 71].

Ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии шоирону мутафаккирони барҷастаи тоҷик, саъю талоши мудавоми онҳо дар пешрафти адабиёти тоҷик намунаи олии таҷассумгари роҳи рушду нумӯи илму фарҳанги тоҷик дар ҳар давраи замон ва баҳусус, дар асрҳои X-XI гардид. Дар баробари асарҳои насрӣ ашъори бузургтарин намояндагони ин асрҳо дар дили ҳар як хонанда мақоми асосӣ пайдо намуд, зеро дар осори онҳо маъниҳои олии ва бикр, дилкашу дилнишин ифода гардида, ғояҳои ахлоқиву истифодаи моҳиронаи хирадро таҷассум мекунанд. Ҳар як хонанда, дӯстдори адабиёт ва фарҳанги миллат аз осори мутафаккирони ин аҳд маъниҳои барҷастаро дар меёбад, тарбияти ахлоқӣ мегирад ва дар партави панду андарзҳои ин мутафаккирон дар пешрафти ҷомеа саҳми арзанда мегузорад. Истифодаи хирад ва рушди он, ки хориқаи асосии ташаккули сирати миллӣ ва омили асосии таълиму тарбия ва ахлоқи инсоният аст, дар адабиёт ва илми асрҳои X-XI мавқеи назаррасро касб намуд.

Бояд ёдовар шуд, ки шеърҳои шоирӣ дар замони салтанати Сомониён ба авҷи аъло расида буд ва шинохти шеърҳои шоирӣ адибони асрҳои VIII-IX дар оғози асри XI, яъне замони ҳукмронии Ғазнавиён шурӯъ шуда буд: “Манучехри Дамғонӣ (ваф. 1040-1041) дар қасидаи машҳури хеш “Дар луғазӣ шамъу мадҳӣ Ҳаким Унсурӣ” шоирони маъруфи форсигӯйро чунин ёд мекунад:

Дар Хуросон Бушуайбу Бузар, он Турки Кишӣ,
В-он Сабури Порсӣ, в-он Рӯдакии чангзан.
Он ду Гургонию ду Розию ду Валволичӣ,
Се Сарахсию се, к-андар Суғд буда мустакан...
Аз Бухоро панҷу панҷ аз Марву панҷ аз Балху боз
Ҳафт Нишобурию се Тӯсию се Булҳасан” [77, С. - 5].

Дар асоси маълумотҳои дар шеърҳои болоқайди Манучехрӣ дар асри X 40 шоирони устод, шоирони маъруфи машҳур ҳаёт ба сар бурда, ба

корҳои эҷодӣ муштағил будаанд, аммо мутаассифона на ашъори ҳамаи онҳо ба кулӣ дастрас аст.

Маводи дигаре, ки дар бораи шуарои даврони Рӯдакӣ ва ё аниқтараш адибони асри X маълумот медиҳад, ин тазкираи “Лубоб-ул-албоб”-и Муҳаммад Авфии Бухорӣ мебошад. Дар фасли “Зикри шуарои оли Сосон”-и ин тазкира роҷеъ ба ҳаёт ва фаъолияти 31 шоир ва дар фасли марбут ба шеъри мулуку салотин оид ба 3 нафар подшоҳи соҳибсухан: Амир Мунтасир, Абулмузаффари Чағонӣ ва Оғочии Бухорӣ маълумотҳо оварда шудаанд, ки дар маҷмӯъ Муҳаммад Авфӣ низ оид ба 34 нафар шоир дар тазкираи хеш маълумотҳо овардааст.

Дар асоси кӯшишҳои таърихӣ, таҳқиқотҳои илмӣ адабиёти тоҷик дар асрҳои X таърихи садсола дорад ва исми 57 шоири асри X маълум гардидааст. Дар он асри овозадор номи шоирони зерин: Абулҳасани Муродӣ, Абуабдуллоҳи Фароловӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абуисҳоқи Ҷӯйборӣ, Шокири Бухорӣ, Кисоии Марвазӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Дақиқӣ, Мунчиқи Тирмизӣ, Унсурӣ Балхӣ, Алиӣ Фарруҳӣ, Абуабдуллоҳи Ҷунайдӣ, Боботоҳири Урён, Робеаи Қаздорӣ, Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқ, Фирӯзи Машриқӣ, Абӯсулайки Гургонӣ, Муҳаммад бинни Васиф, Муҳаммад бинни Мухаллад, Басоми Курд, Робияи Балхӣ, Абушақури Балхӣ, Абуисҳоқи Ҷӯйборӣ, Абулқосим Ҳасани Балхӣ, Муҳаммад ибни Мухаллади Сағзӣ, Ғазири Розӣ, Абулаббоси Рабанҷанӣ, Абдуллатифи Балхӣ, Маъруфии Балхӣ, Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва ғайраро метавон қайд намуд, ки шӯҳрати баланд дошта, осори гаронбаҳоро ба мерос мондаанд.

Дар воқеъ дарбори Сомониён макони илму адаб, ҷои гирдиҳамоии донишмандон ва адибону фозилон буд, ки ҳар кадом бо равиши ақлӣ ва истифоди оқилонаи хирад кӯшиш мекард, ақидаҳои ҷолибро баён намуда, ин ақидаҳои хешро асоснок ва исбот намояд: “Бухоро дар давлати Сомониён ҷои ҳамоиши бузургони замон, баромадгоҳи ахтарони адаби ҷаҳон ва фозилони рӯзгор аст” [106, С. - 106]. Ин таҷрибаи давлатдорӣ ва илмпарастии Сомониён як таҷрибаи арзишманд

буд, ки ҷаҳониён минбаъд онро мавриди истифода қарор медоданд. С.Сулаймонов инчунин қайд мекунад, ки рушду равнақи улуми ақлӣ ва нақди адабӣ дар бунёди илму фарҳанг саҳми назаррасро гузошт ва баҳси илмиву фарҳангӣ хусусияти илмиро касб карда буд, на тақлидӣ.

Ин аз хирадварзиву илмгустарӣ, адолатпарварӣ, дар маркази диққат қарор додани аҳли илму фазл, озодии баён, таъмин намудани салтанатдорони Сомониён дарак медиҳад.

Рушду нумӯи баҳсҳои ақлӣ, инкишофи хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ аз ҷимоя ва дастгирии донишмандони риштаҳои гуногуни илму адаб чун: Розӣ, Табарӣ, Балъамӣ, Рӯдакӣ, Ш.Балхӣ, Фирдавсӣ, Форобӣ, А.Берунӣ, А.Сино ва донишмандони ҳукмрони аҳди Ғазнавиён дидан мумкин аст, ки ҳамаи ин пешравиҳо маҳсули муҳити илмӣ ва фарҳангии Сомониён мебошанд.

Дар маҷмӯъ, дар асри X илму фарҳанг ба мақоми баланди рушди худ расида, дар баробари дигар мавзӯҳо мавзуи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар адабиёти ин аҳд мавқеи калидиرو ишғол намуд.

Дар асри XI бошад шоирону донишмандони бузург чун: Носири Хусрав, Абуалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Абурайҳони Берунӣ, Фахриддини Гургонӣ, Абунасири Утбӣ, Абусаиди Гардезӣ, Абулфазли Байҳақӣ, Амъаки Бухорӣ, Сузании Самарқандӣ, Рашидии Самарқандӣ, Унсурулмаолии Кайковус, Абдуллои Ансорӣ, Асадии Тусӣ, Авҳадиддини Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собири Тирмизӣ ва ғайра ба майдони илму адабиёт омада, асарҳои назмиву насрии бузурги хешро офарида, адабиёти ин асрро равнақ бахшиданд. Дар ин ҷо метавон асарҳои шоирони маъруф чун “Ат-тафҳим ли авоили саноат-ут-танҷим”-и Абурайҳони Берунӣ, “Донишномаи Алоӣ”-и А.Сино, “Таърихи Систон”, “Зайн-ул-ахбор”-и Абусаиди Гардезӣ, “Зод-ул-мусофирин”, “Сафарнома”-и Носири Хусрав, “Кашф-ул-маҳҷуб”-и Абуалӣ бинни Усмони Ҳачвирӣ ва дигар асарҳои ба ин монанд, асарҳои беҳтарини насрии асри XI-ро мисол овард. Аммо дар бораи бисёр

шоироне, ки дар ин асрҳо умр ба сар бурдаанд маълумотҳо дастрас нестанд ва ё ашъори кам аз онҳо боқӣ мондааст.

Ашъори ин шуаро аз мавзӯҳои хирад, ташаккуди сирати миллӣ, меҳру муҳаббат ва садоқату вафодорӣ ба Ватан, худшиносиву худогоҳии миллӣ, дӯстиву рафоқат, ҳурмату эҳтиром, касбомӯзӣ, пайваста машғул будан ба омӯзиши илму дониш, ишқу муҳаббати самимӣ, таҳкими сулҳу субот, некиву некӯкорӣ, ҳунармандиву ҳунаромӯзӣ саршор аст. Вале дар ин рисола мо оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати (менталитети) миллӣ аз нигоҳи намояндагони ин асрҳо ибрози назар менамоем.

«Хирад» чист ва бо кадом роҳҳо ташаккул меёбад? Мафҳуми «сирати миллӣ» чиро ифода мекунад? Ин саволҳо асрҳо боз таваччуҳи аҳли илм, уламову шуароро ба худ кашидаанд ва мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд. Аммо қайд кардан муҳим аст, ки таҳқиқоти мо ба мавзӯи таҳлилу исботи мафҳуми хирад ва сирати миллӣ баҳшида нашуда, тавре дар боло қайд гардид, масъалаи «Ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик» баҳси таҳқиқоти мо мебошад. Аз ин лиҳоз, танҳо назари кӯтоҳ ба масъалаи мафҳуми «хирад» ва «сирати миллӣ» меандозем. Хирад муродифи калимаи «интеллект» буда, маънои вожаи «интеллект» дар луғати энциклопедӣ чунин тавзеҳ ёфтааст: «Интеллект, аз калимаи латинии «intellect» гирифта шуда, мафҳумҳои маърифат, фаҳмиш, хушро ифода мекунад [10, С. - 7]. Интеллект дар забони тоҷикӣ бо мафҳуми «хирад» ифода ёфта, бархе аз забоншиносон бар онанд, ки истилоҳи хирад тарҷимаи латинии «нус» мебошад ва баъзе аз забоншиносон сарчашмаи онро аз калимаи юнонии «энтелехия» меноманд. Аз таҳлили асарҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, бахусус асарҳои Сино бар меояд, ки ин мутафаккир калимаи хирад ё интеллектро дар маънои аслиаш «энтелехия» истифода бурдааст.

Агар маънои классикии мафҳуми «интеллект»-ро дида бароем, чунин ба назар мерасад, ки ин вожа доиман ба маънои қобилияти

фикрии инсон мавриди истифода қарор дода мешавад. Ин маъно асоси он аст, ки «интеллект» муродифи вожаи «хирад» аст. Профессор М.Музаффарӣ дар мақолаи хеш «Маъно ва мазмуни мафҳуми «интеллект», «хирад» ва «менталитет» дар адабиёти фалсафӣ (таҳлили муқоисавӣ)» овардааст: «Тахмин меравад, ки мафҳуми «интеллект» ба маъно ва этимологияи худ муродиф ё мазмунан шакли дигаргуншудаи мафҳуми «энтелехия» дар асарҳои Арасту мазмун ва мақоми хосеро соҳиб аст. Ба монанди он ки аз Пифагор «адади бузург», аз Афлотун «эйдос», аз Кант «ашёи дар худ» ва аз Гегел «руҳи мутлак» боқӣ мондаанд, «энтелехия» низ ҳамчун мақулаи асосӣ аз Арасту боқӣ мондааст» [10, С. - 8]].

Маълум аст, ки дар назарияи маърифат ва ҳастишиносӣ хирад мақоми хосро дорост. Ба андешаи файласуфон хирад чузъе аз «колбад»-ҳои инсонӣ мебошад: «Бояд қайд кард, ки «колбад»-ҳои инсонӣ ба се намуд гурӯҳбандӣ шудаанд: колбади - ҷисмонӣ, колбади – равонӣ ва колбади – хирадӣ» [10, С. - 9]. Аз ин ҷо бар меояд, ки хирад дар ҳаёти инсоният нақши асосӣ дошта, бе он ҳаёти одамон мазмуни аслий надорад ва он воситаи асосӣ дар мартабаи баланд касб кардани инсон аст. Хирад дар вучуди инсон мақоми асосӣ дорад, қабул кардан, рад ё инкор намудан, таҳлил кардану роҳи хеш дар зиндагӣ муайян намуданро хирад танзим мекунад.

Дар асоси таҳлилҳои олимони илми фалсафа хирад аз дониш сарчашма мегирад ва дар ин сурат хирад муродифи фаҳмиш, дониш ва маърифат фаҳмида шудааст. Дар маънои антропологӣ хирад дорои ду ҷанбаи сифатӣ мебошад, хиради бо дониш омехта ва хиради субстансионалӣ ё «хиради ноб». Дар асоси ақидаҳои реалистон бошад гӯё таркиби хирад аз дониш беш нест ва материалистон хирадро маҳсули химиявӣ маънидод мекарданд.

Одатан дар зери мафҳуми хирад фаҳмиш ва ё амали аз дониш ҳосилшударо дар назар дорем ва дар ин сурат алоқаи чудонопазири хирад ва донишро дониста мегирем. Дониш омили асосии ташаккули

хирад ва хирад омили омӯзиш ва дарку дар амал татбиқ намудани дониш аст. Пас ҳеҷ кас наметавонад, ки мавҷудияти хирадро инкор кунад ва агар инкор кунем, пас далеле барои донисташаванда будани одаму олам ва зарурияти ҳаёти инсон дар рӯи замин оварда наметавонем.

Хирад чизест, ки ҳама гуна дониш, пешравӣ, фарҳанг, маданият, саволу ҷавоб, баҳсу мунозира, қабулу инкор ва дар маҷмӯъ, тамоми фаъолияти инсон аз ӯ вобаста аст. Ташаккули сирати миллӣ ва худшиносиву худогоҳии миллӣ низ бе хирад имконнопазир аст. Ҳама гуна амалҳоро хирад танзим мекунад ва пеши роҳи амалҳои ғайри ахлоқиро хирад мегирад. Ҳаким Носири Хусрав, Сино, Закариёи Розӣ, Фирдавсӣ, Рӯдакӣ ва дигар мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бар он ақидаанд, ки агар хирад намебуд, инсон низ аз дигар мавҷудоти олам тафовут намедошт. Бе ҳастии хирад тағйирёбиву навгонӣ дар олам сурат намегирад. Агар дунё вуҷуд дошта бошад ҳам, он дар як ҳолат қарор дошта, бетағйир мемонад.

Ба қавли мутафаккирони асрҳои X-XI хирад абадӣ буда ба нафс робита дорад. Хирад доимо дар ҳоли ташаккул аст ва инкишоф металабад ва хирадманд бояд инро бидонаду дар амал татбиқ намояд. Масалан, Носири Хусрав дар «Зод-ул-мусофирин» овардааст: «Хирадманд бояд бидонад, ки вай дар ин дунё бар мисоли мусофир аст, пайваста дар ҳоли ҳаракат ва раванда буда, ҳеҷ гоҳе ӯро маҷоли як чашм ба ҳам задану муҳлати ист ва сукуну диранге нест» [167, С. - 99].

Ба ақидаи Носири Хусрав ва дигар мутафаккирони болозикр хирад воситаи асосӣ барои дарки маъноӣ ҳаводиси олам ва маърифат мебошад

Мафҳуми «сират» ё «менталитет» ба мафҳумҳои «хирад» ва интеллект аз ҷиҳати мазмун алоқаманд буда, ҳамдигарро аз ҷиҳати мазмун ва муҳтаво пурра мегардонанд. Дар ташаккули сирати миллӣ низ нақши дониш ва хирад калидӣ мебошад ва маҳз аз ин сабаб мавзӯи ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуд. Ин се мафҳум «хирад», «дониш» ва «сират (менталитет)» дар ҳамбастагӣ ташаккул меёбанд. Аз ин ҷост, ки сирати миллӣ гуфта,

хиради миллат дар назар дошта мешавад. Дар фарҳанги ҷомеа менталитети миллӣ ё сирати миллиро «хислати миллӣ» низ меноманд. Дар маҷмӯъ, сирати миллӣ арзишҳои миллӣ, анъанаҳои миллӣ, ахлоқ, тарбия, таълим, фарҳанг, забон, зебопарастӣ, ватандӯстӣ, худшиносиву хештаншиносӣ, ҳудогоҳӣ, хусусиятҳои равонӣ ва амсоли инҳоро дар бар мегирад. Ин мафҳумҳо бе ташаккули хирад ва дониш инкишоф ёфтани наметавонанд. Асосан бораи муайян намудани сифатҳои шахсӣ, хусусиятҳои фарҳангии мардум одатан мафҳуми «сират» истифода бурда мешавад. Пас қайд бояд кард, ки сирати миллӣ ба ахлоқи миллат, дараҷаи забоншиносӣ ва меъёрҳои арзишгузори мардум алоқаи зич дошта, бе ҳамдигар ташаккул ёфтани ин се чиз номумкин аст. Сирати миллӣ тарзи дар ҳаёт истифода бурдани қобилияти ақлонии ин ё он мардум мебошад.

Сирати миллӣ яке аз мафҳумҳои пурмазмун мебошад, ки ҷанбаҳои зиёди ҳаёти одамонро дар бар мегирад ва то кунун он пурра таҳқиқ нашудааст ва ба таҳқиқоти куллӣ ниёз дорад.

Дар пайдоиш ва ташаккули хирад ва сирати миллӣ мақоми забон басо назаррас аст. Омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ, эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳои миллӣ, расму оин, ҷашну маросимҳо, ҳифз ва инкишоф додани арзишҳои миллӣ, ахлоқи нек, хислати миллат ва тарбияи комил таҳкурсии барои ташаккули хирад ва сирати миллӣ мебошанд, ки дар рисола таҳлилҳо оид ба ин масъала оварда шуда, асоснок карда шуданд.

Бо мақсади таҳқиқ намудани ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар раванди таҳқиқот имкон даст дод, ки дар асоси омӯзиши адабиёти илмӣ – педагогӣ, адабӣ, ташкили силсиласухбатҳо, вохӯриву нишастҳо бо ашхоси соҳибтаҷриба, гузаронидани таҷриба дар муассисаҳои таълимӣ ин мавзӯро ҳаллу ҷалба намоем.

Бояд тазаққур дод, ки мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик худ ба дараҷаи баланди илму дониш расида, хирадманду оқил буданд ва рушди хирад ва сирати миллиро ташвиқу тарғиб мекарданд. Дар

ташвиқи хирад, ташаккули сирати миллӣ, арзишҳои миллӣ ва дар маҷмӯъ, ахлоқи неки инсонӣ мутафаккирон ба дастовардҳои калон ноил мегардиданд. Аммо баъзан хирадманд будани мутафаккирон ва тарғиби ташаккули хирад ва сирати миллӣ, ҷиҳати вазъиятҳои ногувори замон, боиси бадбахтии онҳо ва афзудани хатар ба сари онҳо мегардид, вале чунин аҳвол низ мутафаккирони асрҳои мутазаққирро аз роҳи рост баргардондан наметавонист. Масалан, қайд кардан зарур аст, ки таъсири фишори зулму истибдоди арабҳо ба он низ оварда расонд, ки хирадмандон хору залил буданд, арабҳо садди роҳи фаъолияти эҷодии онҳо гардида, китобҳои зиёдро сӯзонда несту нобуд карданд. Зеро арабҳо бар он назар буданд, ки агар барои донишмандону хирадмандон муҳити созгори зисту зиндагӣ ва рушди фаъолияти эҷодӣ муҳайё гардад ва мардум аз хиради онҳо баҳра гирад, инқилоби фикрӣ ба вучуд меояд ва мубориза барои озодиву ҳақиқатпарастӣ сар мезанад. Ин буд, ки арабҳо барои пешрафти илму адаб ва баҳусус, равнақи адабиёти бойи тоҷик имкон наметоданд, шоирону олимони ва хирадмандонро таҳти фишор қарор медоданд. Дар ин бора шоири машҳури асри X Шаҳиди Балхӣ нигоштааст:

Агар ғамро чу оташ дуд будӣ,
 Ҷаҳон торик будӣ ҷовидона.
 Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ,
 Хирадманде наёбӣ шодмона [13, С. - 49].

Ин ақида дар осори малик-уш-шуаро Абуабдуллоҳ Ҷаъфари Рӯдакӣ низ назаррас аст ва ӯ низ аз хору залил будани хирадмандон шикоят мекунад, аммо мутафаккири донишманду оқил аз чунин муносибат ба тарсу ҳарос наафтада, таъкид бар он мекунад, ки аз ин рафтори қачравон набояд аз умед даст шуст, балки то ҷое, ки имкон аст барои беҳбудии зиндагии хеш кӯшиш бояд кард:

Бо хирадуманд (хирадманд) бевафо бувад ин бахт,
 Хештан хешро бикӯш ту як лахт.
 Худ хӯру худ деҳ кучо набуд пушаймон,

Ҳар ки бидоду бихӯрд аз он чи, ки билфахт [77, С. - 51].

Ҳаёти пурмашаққати Маъсуди Саъди Салмон низ исботи фикрҳои Шаҳиди Балхӣ ва Рӯдакӣ мебошад. Шарҳи ҳол ва фаъолияти эҷодии шоир гувоҳ аст, ки азбаски оилаи онҳо дар Лоҳур бо хирадмандиву олимӣ ва ватандӯстиву озодандешӣ машҳур буд ва Маъсуди Саъд пайваста ба омӯзиши илму дониш, фаъолияти эҷодӣ машғул буда, ғояҳои хирадмандиву ватандӯстиро тараннум мекард, ин фаъолияти ӯ писанди ғазанвиён наомад ва чор бор бо мухлатҳои гуногун аз озодӣ маҳрум карда шуд, ки дар маҷмӯъ 19 соли ҳаёташ дар зиндон паси сар гардид. Аз ин сабаб муҳимтарин шеърҳои ин шоир “Ҳабсият” мебошанд, ки қасидаву қитъа ва рубоии зиёдро дар бар мегиранд. Ба ғайр аз ин шеърҳо аз шоир девони ашъор боқӣ мондааст, ки 315 қасида, 400 рубоӣ ва миқдори зиёди таркиббанду тарҷеъбанд, қитъа ва ғазалиёти ӯро дар бар гирифтааст. Ашъори дигари ӯ “Шахрошуб”, мебошад, ки он низ навҳои гуногуни шеърро дар бар гирифта, ба мавзӯҳои ҳаётан муҳим бахшида шудааст.

Дар шеърҳои “Ҳабсият” шоир азобҳои дар зиндон қашидаи худ ва хору залил будани донишмандону хирадмандонро тасвир намудааст. Ин аҳволи зори ӯ ҳаёти тоқатфарсои хирадмандони даврони ҳукмронии Ғазнавиёнро нишон медиҳад. Шоир ба он ишора мекунад, ки сабаби зиндонӣ шуданаш маҳз дуну нодон набудани ӯ мебошад:

Аз бахт ҳамеша сарнагунам,
Зеро, ки чу дигарон на дунам.
Пайваста зи баҳри тангзиндон,
Чун мор ҳамекунӣ фусунам.
Дар ҳабс бад-ин чунин зимистон,
Тарсам, ки фузун шавад ҷунунам.
Бигдохт зи гиря дидагонам,
Дар сар бошад фасурда хунам [13, С. - 160].

Аз ин абёт равшан аст, ки хирад дар рушди сирати миллӣ нақши асосӣ дорад ва хирадмандон такмилдиҳандаи он мебошанд.

Мутафаккирони тоҷик, бахусус мутафаккирони асрҳои X-XI дар кадом ҳолат ва вазъияте, ки зиндагӣ намекарданд аз фаъолияти эҷодиву илмӣ даст намекашиданд ва бо асарҳои худ ташаккули арзишҳои миллӣ, ахлоқи неки инсонӣ ва дар маҷмӯъ, ташаккули хирад ҳамчун хорикаи сирати миллиро тарғиб менамуданд, ки аҳволи болозикри Маъсуди Саъди Салмон исботи ин ақидааст. Вале Ғазнавиён аз рушди хирад ва инкишофи сирати миллӣ метарсиданд ва маҳз барои ҳамин ба хирадмандону донишмандон имконият намедоданд, ки дар рушди хирад ва сирати миллӣ саҳми хешро гузоранд ва дар таълими мардум мусоидат намоянд. Баста шудани аксарияти мактабҳо дар замони арабҳо, маъдуд кардани омӯзиши забони ноби тоҷӣ, тақвият бахшидани забони арабӣ ва фарҳангу маданияти хеш ва роҳ надодан ба рушду нумӯи фарҳангу маданияти дигар халқҳо маҳз бо ин мақсад буд.

Аз таҳлили осори адибону мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва пеш аз онҳо собит гардид, ки хирад аз дониш маншаъ мегирад ва рушди ҷомеа ба инкишофи донишу хирад вобастагии куллӣ дорад. Ба гуфти Ш.Балхӣ ононе, ки дар замони ӯ сарвату боигарӣ доштанд, мутаассифона донишашон кам буд ва онҳое, ки дониши баланд доштанд, камсарват буданд. Ба қавли ин мутафаккир донишмандон бояд дастгирӣ ёбанд, зеро дониш сарвати безавол аст ва он барои ҳамагон муҳим ва зарур аст:

Донишу хостааст сарвату гул,
Ки ба як ҷой нашкуфанд ба ҳам.
Ҳар киро дониш аст, хоста нест,
В-он киро хостааст, дониш кам [13, С. - 48].

Ақидаҳоеро, ки дар осори адибони асрҳои XI-XI оид ба рушди хирад дучор меоём, дар назари аввал гӯё сода ва маърифати моддигароӣ мебошад, аммо агар ин ақидаҳои онҳоро дар партави педагогика баррасӣ намоем он гоҳ маълум мешавад, ки дар осори онҳо маҳорати баланди илмӣ инъикос ёфтааст. Масалан, намояндаи машҳури ин аҳд Унсурӣ бар он ақида аст, ки адиб ё мутафаккир бояд пайваста ба

фаъолияти эҷодӣ машғул шавад ва аз пайи ҳавову ҳавас ва ё мансабу тахт набошад, зеро ин боиси коста шудани корҳои эҷодии ӯ мегардад. Агар хирадманд соҳиби мансаб гардад, албатта ӯ дар ин самт низ комёбиҳо ва дастовардҳои навинро соҳиб мегардад, аммо барои корҳои эҷодӣ вақти ӯ маъдуд мегардад, бештар ба иҷрои нақшаҳои вазифавӣ мепардозад ва аз корҳои эҷодӣ қафо мемонад:

Чун мегузарад кор чӣ осону чӣ сахт,
В-ин якдами орият чи идбору чи бахт.
Чун ҷои дигар ниҳод мебояд рахт,
Наздики хирадманд чи тобуту чи тахт [78, С. - 45].

Хирад дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI бо роҳҳои мухталиф таҳлил карда мешуд. Ба қавли мутафаккирони ин асрҳо хирад дар ҳаёти одамон мақому манзалати махсусро дорост, ки ҳеҷ ягон кор ва шуғли зиндагӣ бе истифодаи хирад натиҷабахш нест. Мавриди истифода қарор додани хирадро дар ҳар як лаҳзаи зиндагӣ адибону мутафаккирони асрҳои X-XI пайваста тарғиб менамуданд. Дар ин ҷо метавон ба абёте аз достони «Вомиқу Узро»-и Унсурӣ назар андохт. Вомиқ барои расидан ба висоли Узро аз хирад ва фарҳанги баланди одамият истифода намуд:

Фулуқрот рафташ пазира ба дар,
Бипурсид гарму гирифташ ба бар.
Ба маҷлисгаҳ оварду бинвохташ,
Ба пурмоятар ҷой биншохташ.
Бад-ӯ гуфт коми ту коми ман аст,
Ба дидори ту чашми ман равшан аст.
Сӯи хонаву шаҳри хеш омадӣ,
Хирадро ба фарҳанг пеш омадӣ.
Сари бонувон дасти Узро ба даст,
Гирифту биёмад, ба ҷое нишаст [78, С. - 59].

Аз ин абёти Унсурӣ метавон дарёфт, ки ишқу муҳаббат, фарҳанги муҳаббатварзиву одамият бо хирад тавъаманд ва маҳз омили асосии расидан ба мақсуд хирад аст.

Одоби муошират, сухандониву сухангӯӣ ва суханпардозӣ низ хиради волоро талаб дорад. Ба қавли шоири асри XI Унсурӣ хирадаманд дар одоби муошират нуктасанҷу бомулоҳиза аст, вале онро, ки “мағзаш набошад”, яъне хирадаш костава рушднаёфтааст, суханаш низ бемавқеву бемаъност:

Сухан то надонад нагӯяд касе,
 Ҷуз он кас, ки мағзаш набошад басте [78, С. - 60].

Ба ин маънӣ шоири асри XI Фаррухӣ низ ишора кардааст. Ба қавли ин адиб инсонест, ки бохирад аст, хоксору фурӯтан буда, одоби муоширатро хуб ба ҷо меорад. Он ки одоби муоширатро надорад, суханаш хому нопӯхтааст, аз нарасидан ба камоли пухтагии ӯ дарак медиҳад:

То кай аз роҳи мутрибон шунавам,
 Ки туро меҳамедиҳад дашном?!
 Гоҳ гӯяд, ки ранги ту на дуруст,
 Гоҳ гӯяд, ки бӯи ту на тамои.
 Хом гуфтӣ сухан, валекин ту
 Нестӣ пухта, чун бигӯӣ хом [78, С. - 98].

Дар суханронӣ таамул кардан хислати хирадамандон аст. Хирадаманд қабл аз баёни сухан ва қисмат кардани ақидаи хеш мулоҳиза намуда, агар ҷавоби ноҷо шунавад ҳам, таамул пеша мекунад ва дар вақти муносиб ҷавоби ба ҷо медиҳад. Ҷазоири Розӣ дар ин маънӣ овардааст:

Дар он ки қисмат кардӣ, накӯ таамуд кун,
 Агар ба гирди дилат ақро раҳ асту маҷол [78, С. - 196].

Шоҳномасарои бузург Абулқосим Фирдавсӣ низ нақши хирадро дар муошират, суҳбат ва гуфтугӯи муҳим ва аввалиндараҷа медонад. Хирадамандро илҳоми сухан аз хирад аст. Ба қавли Фирдавсӣ хирадаманд то чизеро ба чашми хеш набинад ва ё мушоҳида накунад, исбот надошта бошад, ба сухан намепардозад:

Хирад гар сухан баргузинад ҳаме,

Ҳамонро гузинад, ки бинад ҳаме [50, С. - 25].

“Ҳамонро гузинад, ки бинад ҳаме”-и Фирдавсӣ ва ба ин монанд, ақидаи “Шунида кай бувад монанди дида”-и Носири Хусрав онро тарғиб менамояд, ки дар сирати миллии мардуми тоҷик хислати ростгӯиву росткорӣ, мулоҳизаву тафаккур кардан ҷойгоҳи асосӣ дорад. Хирадманд медонад, ки дар кучо, кай ва чигуна сухан бояд гуфт ва ҳар касро муҳим аст, ки аз ин хислатҳои неки мутафаккирон пайравӣ намояд.

Таҳлили ашъори Фаррухӣ ва баҳусус қасидаҳои “Корвони ҳулла” ва “Доғгоҳ”-и ӯ собит менамояд, ки адиб ба мавзуи хирад тавачҷуҳи асосӣ дошта, нақши хирадро дар ҳаёти инсон муҳим арзёбӣ мекунад:

Ба корвони ҳулла бирафтам ба Систон,
Ба ҳуллаи танида зи дил бофта зи ҷон.
Ин ҳулла нест бофта аз ҷинси ҳуллаҳо,
Инро ту аз қиёси дигар ҳуллаҳо надон.
Инро забон ниҳоду хирад рашту ақл бофт,
Наққош буд дасту замир андар он миён [13, С. - 137].

Ибораҳои “забон ниҳод”, “хирад рашт”, “ақл бофт”-и овардаи Фаррухӣ дар ин абёт аз он гувоҳ медиҳад, ки забони поку одоби муошират, дар доираи хирад офарида шудани сухан ва ё чизи дигар ва мустаҳкам гардидани он бо истифода аз ақл алоқаи ногусастанинӣ ин забон, хирад ва ақро нишон медиҳад. Дар маҷмӯъ хирад падидаест барои рушди сирати миллии ва забони нобу хиради воло ва дониши расо пояҳои асосӣ барои рушди сирати миллии, арзишҳои миллии мебошанд.

Ва дар достони «Вомиқу Узро» Унсурӣ меорад, ки марди доно дар рафти саволу ҷавоб бо Вомиқ, роҷеъ ба дӯстӣ, ба нуктаи назари ӯ таъя накарда, балки мехост аз нигоҳи хирадманд ба саволи хеш ҷавоб ёбад:

Зи Вомиқ бипурсид доно сухун,
Ки бо ту бизоду ба дониш кухун.
Тани дӯстиро хирадманд мард,
Зи гетӣ ба чи чиз монанд кард?..... [77, С. - 60].

Вомиқ низ ба ӯ аз нигоҳи хирадмандон ҷавоб медиҳад:

.... Бад-ӯ гуфт Вомиқ, ки ё роҳбин,
 Писандидаи подшоҳӣ чунин.
 Дили солхӯрда ҷаҳондидатар,
 Ба фарҳангу дониш писандидатар....
 ... Ки мар дӯстиро хирадманд мард,
 Ба якке ҷавонмард монанда кард.. [77, С. - 60].

Аз абёти боло аён мегардад, ки Унсурӣ дар ҷавоби Вомиқ ба доно мафҳумҳои «дили солхӯрда», «ҷаҳондидатар», «ба фарҳангу дониш», «писандидатар» – ро ба қор мебарад, ки ҳар яки ин вожаву ибораҳо ба рушди хирад нигаронида шудаанд. Албатта «дили солхӯрда» киноя аз шахси рӯзгордида, соҳибтаҷриба мебошад, чунин шахс нисбат ба дигарон «ҷаҳондидатар» мебошад. Шахси ҷаҳондида ҷаҳонбинии васеъ дошта «ба фарҳангу дониш»-и қавӣ мебошад, сухану гуфтор ва рафтораш на фақат писанди мардумон, балки «писандидатар» мебошад. Ин шахс дар ҷавоби доно дӯстиро ба ҷавонмард монанд мекунад, ки пушту бозӯи қавӣ дошта, доиман дар рушду нумӯъ мебошад. Ин салоҳиятҳо омилҳои калидӣ дар рушди хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошанд. Дар маҷмӯъ, чун инсон ин марҳилаҳоро тай карда бошад, хираду сирати миллиаш низ камол меёбад. Дар ин самт шоир табодули таҷриба, панд гирифтани аз доноёну шахсони ботаҷриба ва ҷаҳондидаро талқин мекунад, ки дар таълиму тарбияи насли наврас ва рушди сирати миллӣ мақоми махсусро доро мебошанд.

Намояндаи адабиёти асри XI Айюқӣ низ қайд мекунад, ки панд додан ба хирадмандон мушкил нест, зеро хирадмандро на ҳазорҳо панд, балки як панд бас аст. Аз ин ақида метавон дарёфт, ба касоне, ки хирадашон коста аст, панд додан мушкил аст, зеро хирад аст, ки ҳама чизро тез дарк ва қабул мекунад:

Макун ҷон фидо баҳри фарзандро,
 Яке панд бас мар хирадмандро [77, С. - 209].

Айюқӣ менигорад, ки барои панду насиҳат додан ба дигарон худ хирадманд будан лозим аст ва ҳар касро зарур аст, ки панди

хирадмандро пеш аз анҷом додани коре, ки мушкил аст бигирад ва агар дер шавад мумкин аст, ки ба иштибоҳ роҳ диҳад. Масалан, дар достони «Варқа ва Гулшоҳ» дар қисмати «Рафтани Варқа ба Яман» Айюқӣ овардааст:

Вазири хирадманд гуфт: «эй писар,
Ба бевақт кардӣ нишоти сафар.
Малик орзуманди рӯи ту буд,
Шабу рӯз дар гуфтугӯи ту буд.
Кунун омадӣ, к-ӯ гирифтोर шуд,
Ба банд андарун ҷуфти темор шуд.
Чи суд аст акнун аз ин омадан,
Ки шурида гаштаст кори Яман» [77, С.- 248].

Нагирифтани панд аз хирадмандон ва ё дер кардан дар гирифтани панд ин хислат коҳилист ва метавонад монеи ҳар кор шавад, ба қавли Айюқӣ, кафо мондан аз гирифтани панди хирадманд боис шуд, ки Яман ба дасти душманон афтид.

Дар ҷои дигар Айюқӣ гирифтани панду бад он амал карданро муҳим мешуморад. Ба ақидаи ин адиб хирадмандӣ аз вазифа, мансаб ва ё мақом муҳимтар аст, зеро хирад танзимкунандаи ҳама гуна ғаъолият аст ва дар ҳама гуна шуғл ба кор меояд. Пас чун кас хирадманд бошад, набояд, ки аз мақоми ӯ пурсон шуд. Дар ин робита Айюқӣ дар қисмати «Рафтани Варқа ба Шом» ба азоби дуздон гирифтोर шудани ӯро тасвир мекунад. Чун Варқа ба азобу машаққати дуздон дучор мешавад, аз хуш меравад. Шоҳи Шом аз роҳ гузар мекунад ва шахсеро ба ҳоли зору ҳолати беҳушӣ меёбад. ӯро ба қасри шоҳ оварда ба ходим месупорад. Дар дарбори шоҳ канизӣ хирадманде буд, ки ҳоли ин шахсро дида гуфт:

Канизак буд ӯро яке кордон,
Хирадманду хушёру бисёрдон.
Бигуфто бирав: «марҳаме бар ба кор,
Дилаш дур кун аз ғами рӯзгор» [78, С. - 260].

Хиради волои шоҳ ва панди хирадмандонаи канизак коргар шуд, то мусофирро (Варқа) аз вартаи марг начот бахшад.

Ба қавли Унсурӣ шахси хирадманду доно на фақат дар илму дониш ва суханварӣ машҳуру дастболост, балки дар набард, дар мубориза баҳри озодии халқу Ватан низ нотарс, далер ва чолок аст:

Бувад марди доно ба гоҳи набард,
Тануманду озодову рух чу вард [77, С. - 70].

Ба андешаи мутафаккирони асрҳои X-XI хирад сарчашмаи ҳамаи хушбахтиҳост. Соҳибхирад ҳама вақт хушбахту кораш боровар аст. Аммо он ки аз хирад дур аст ва хирадашро рушд набахшидааст дар зиндагӣ ноком, сарсону парешон аст. Хирадманд ба камоли фурӯтанӣ расида, соҳибадаб мегардад, дар ҳамаи корҳо аз хирад истифода мебарад. Масалан, Ғазоири Розӣ беадабиву нокомиро аз истифода накардани ақл маънидод мекунад. Ба қавли ӯ дар суҳбат ва ё хизмат ба кас набояд беҳурматӣ намуд ва беадабӣ аз беақлӣ сар мезанад. Ба унвони мисол Ғазоири Розӣ нигоҳ доштани адабро дар хизмати мулк чунин тасвир мекунад:

Ниғаҳ дор ту дар хизмати мулк адаб,
Ба ҷид бикӯшу мадеҳ ақро ба ҳахлу ҳузо [75, С. - 196].

Дар осори адибони асрҳои X-XI мавзӯи авфу бахшиш ва некиву некӯкорӣ, ки ҷанбаи дигари ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошад, ҷои махсус дорад ва ба ин масъала тавачҷуҳи зиёд зоҳир карда шудааст. Ба қавли мутафаккирони ин аҳд оштӣ андохтан дар миёни муноқишакуннадагон хизмати воло барои халқу миллат аст ва оштӣ боиси шодиву хурсандӣ, таъкими сулҳу субот, ҳамдигарфаҳмии мардум ва ободии ҷомеа мегардад. Аммо барои андохтани оштӣ низ саҳмгузорӣ ва хизмати хирадмандон муҳим ва аввалиндараҷа аст. Барои тасдиқи ин фикр метавон ба як байти Абушакури Балхӣ ишора намуд:

Чу аз оштӣ, шодӣ ояд ба ҷанг,
Хирадманд ҳаргиз нақӯшад ба ҷанг [185, С. - 196].

Ва агар масъалаи некӣ ва некукориро мавриди таҳлил қарор диҳем, ба қавли Рӯдакӣ он низ аз хирадмандии инсон ва бо “чашми хирад” нигаристан ба олам вобаста аст:

Ҳамчу дарёст в-аз накӯкорӣ,

Киштие соз, то бад-он гузарӣ [185, С. - 528].

Ба қавли Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ «шоирӣ ҳам вориси пайғамбарист», агар шеър тарғибкунандаи адаб ва хислати неки инсонӣ бошад. Айюқӣ низ бар ин ақида аст, ки мехост, саргузаштеро ба назм оварад ва ин илҳомро ҷамолаш аз хирад хостааст то назм эҷод гардад. Ба қавли ин адиб илҳом, фаъолияти эҷодӣ ҳам аз хирад тавлид меёбад:

Ҷамол аз хирад хост хоҳам ҳаме,

Ба назм оварам саргузаште аҷаб [77, С. - 253].

Дар асоси ақидаҳои боло метавон қайд кард, ки дар арзишҳои миллии мардуми тоҷик аз рӯзи ба олами ҳастӣ омаданашон хислатҳои некиву некӯкорӣ, авфу бахшиш ва дур будан аз кину кибр ҷой дошта, бо мурури замон рушд меёфтанд. Маҳз дар ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ин хислатҳо мақоми сазоворро ишғол менамоянд.

Хирад гавҳари бебаҳо ва неъматҳои нотакрор барои ҳар як инсон аст. Мақоми хирад дар ҳамаи лаҳзаҳои зиндагӣ боло ва аввалиндараҷа буда, дар давоми зиндагӣ хирадмандро хирад ёр аст. Агар ба май ва майхорагӣ назар андозем, маълум аст, ки ҳукамову мутафаккирон нисбат ба он андешаҳои мухталиф доранд. Масалан, Носири Хусрав онро рад мекунад ва ҳоби худро мисол меорад, ки отифи ғайб ба ӯ нидо дод, ки аз хӯрдани май дурӣ варзад, зеро он хирадро табоҳ мекунад. Намояндаи адабиёти асри XI Манучеҳрӣ бошад бар он ақида аст, ки май назди хирадмандон бо лақабҳои: «тарабро сабаб», «оромии ман», «муниси ман», «тарёки бузург», «шифоии ҳама ғамҳо» маънидод мегардад. Аммо ба қавли адиб агар хирадманд майро бихӯрад ҳам, ато меварзад, накӯ мегӯяду накӯ мехоҳад, ки ин аз каримии хирадманд дарак медиҳад ва тараби хирадмандон низ аз хӯрдани май ин аст, на тараби берун аз адаб ва беодобӣ:

Май дар кафи ман неҳ, ки тарабро сабаб ин аст,
 Ороми ману муниси ман рӯзу шаб ин аст.
 Тарёки бузург асту шифои ҳама ғамҳо,
 Наздики хирадмандон майро лақаб ин аст...
 Май гиру ато варзу накӯ гӯю накӯ хоҳ,
 Ин аст каримиву тариқи тараб ин аст [77, С. - 183].

Рубоисаро, намояндаи машҳури адабиёти асри XI Умари Хайём, ки аксари рубоиёташ ба васфи май ва маъшуқа бахшида шудаанд, низ хӯрдани майро бо хирадмандон тавсия медиҳад, аммо ба майзадагӣ дода шуданро маъқум мекунад ва ин худ нақши хирад аст:

Гар май бихӯрӣ ту бо хирадмандон хӯр,
 Ё бо санами лоларухи хандон хӯр.
 Бисёр махӯр, вирд макун, фош магӯ,
 Кам-кам хӯру андак хӯру бисёр махӯр [13, С. - 183]

Сино низ ба масъалаи хирадмандона ва ҳакимона истеъмом кардани май, хӯрдани он на бо мақсади ҳайшу тараби беадабона, балки ба манфиат ва мақсад хӯрдани он ишора намуда гуфтааст:

Чу Бӯалӣ майи ноб ар хӯрӣ ҳакимона,
 Ба ҳаққи ҳақ, ки вучудат ба ҳақ шавад мулҳақ [137, С. - 198]

Тазаккур додан зарур аст, ки мақсуд аз овардани май ташвиқу тарғиб намудани истифоди он ва ё танқиду маҳқум кардани хӯрдани он нест, балки мақсуд ин аст, ки халқи ориётабори тоҷик ҳеҷ корро бидуни истифодаи хирад анҷом намедоданд ва дар сирати миллии ин мардум даст задан ба корҳои ношоиста мақоме надорад. Вобаста ба ин мутафаккирон истифодаи дурусти хирадро дар тамоми лаҳзаҳои зиндагӣ муҳим ва зарур медонанд.

Дунё ба чашми инсонияти рӯи олам (бо истисно аз нобиноён) равшан аст ва одатан одамон дар рӯзгори хеш ба чашми сар бисёр аҳамият медиҳанд. Аммо мутафаккирони асрҳои X-XI ба «чашми дил», «чашми сир», «чашми ботин» диққати асосӣ медоданд, ки ҳамаи ибораҳои баёншуда «чашми хирад» мебошанд. Ба қавли мутафаккирони

ин аҳд чашми сар, чашме, ки бо он ҳамарӯза олами атрофро назора мекунем, фиребанда аст, зеро он танҳо зоҳирро мебинад ва нистбати ботин кур аст, чун ботин нодиданист. Пас ба қавли ин мутафаккирон барои дарёфти маънӣ чашми хирадро бояд ба кор бурд. Дар ин бора ба абёти Рӯдакӣ назар меандозем:

Ин чаҳонро нигар ба чашми хирад,
Не б-ад он чашм к-андар ӯ нигарӣ [13, С. - 28].

Олами ботин аз нигоҳи баъзе мутафаккирон олами руҳ аст. Дар осори мутафаккирони асрҳои зикршуда мавқеи руҳ ҷойгоҳи намоён дорад. Мутафаккирони асрҳои X-XI чун Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Сино, З.Розӣ, А.Балхӣ, К.Марвазӣ, Дақиқӣ, Унсурӣ, Фаррухӣ, У.Кайковус, А.Берунӣ ва дигарон чун мутафаккирони пешин ҳастии одамро дорои ҳисм ва руҳ маънидод мекунанд. Ҷисм, ба қавли ин мутафаккирон фанопазир аст ва руҳ абадист, ки чун одам олами ҳастиро падруд мегӯяд ҳисми ӯро ба ҳок месупоранд, бархе аз тариқи анъанаи ниёгонаш онро месӯзонанд, аммо руҳ на ба ҳок меравад ва на месӯзад. Он ба асли хеш бар мегардад. Аммо восил шудани руҳ ба асли хеш ба хиради воло ва рафтори намунавии одам вобаста аст. Ҳар чанд одам хирадманд бошад ва арзишҳои инсониро риоя намояд, он қадар тезтар руҳаш ба асли хеш восил мешавад. Масалан, Рӯдакӣ дар “Дар марсияи Абулҳасани Муродӣ” овардааст:

Қолаби хокӣ сӯи хоке фиғанд,
Ҷону хирад сӯи самовот бурд [185, С. - 53].

Аз таҳлилҳои дар зербоби болоада собит гардид, ки истифодаи хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ бағоят қалон аст. Хирад омили асосии таълиму тарбия ва тараннумгари ахлоқи инсоният аст ва дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI мавқеи асосиро ишғол намудааст.

Ташаккул ва ривоч ёфтани баҳсҳои ақлӣ, инкишофи хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ аз ҳимоя ва дастгирии донишмандони ин аҳд ба риштаи илм кашида шуда, ба таҳқиқ ниёзи бештар пайдо намуд.

Ба пуррагӣ метавон гуфт, ки дар асрҳои X-XI илму фарҳанг ба мақоми баланди рушди худ расида, мавзуи хирад дар адабиёти ин аҳд мавқеи калидиро ишғол намуда, роҳҳои инкишофи сирати миллӣ, тақвияти арзишҳои миллӣ ва маънавӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI мавриди баррасӣ қарор дода шуд. Маҳз аз таҳлили осори ин мутафаккирон бар меояд, ки хирад дар рушди сирати миллӣ нақши асосӣ дорад ва хирадмандон, омӯзгорон, падару модар такмилдиҳандаи он мебошанд ва хирад аз дониш маншаъ мегирад ва рушди ҷомеа ба инкишофи донишу хирад вобастагии кулӣ дорад. Аз ин лиҳоз, мавриди истифода қарор додани хирадро дар ҳар як лаҳзаи зиндагӣ адибону мутафаккирони асрҳои X-XI ташвиқ намуда, осори онҳо бояд қутбинамои зиндагии мо бошад.

1.2. Табдили ақидаҳои педагогии тоисломӣ сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI

Дер боз диққати моро масъалаи актуалие ба худ кашида буд: Оё то ислом қавмҳои ориётабор ба масъалаи рушди хирад, ҳамчун хориқаи сирати миллӣ диққат дода бошанд? Оё ин масъала дар таълимоти динҳои тоисломӣ низ мавқеъ дошт ё не? Оё ақидаҳои педагогии тоисломӣ ҳақиқатан сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI маҳсуб мешаванд?

Бо ин мақсад ин боби рисолаи докториро ба мавзӯи зикргардида бахшида, мехоҳам баъзе андешаҳои хешро, бо таърих ба асосҳои илмиву таърихӣ оид ба бозкушоии масъалаи ғавқ иброн намоям. Оид ба мавзӯи зикргардида дар манобеҳи кӯҳан, навиштаҳои аҳли илму адаб, муҳаққиқон баъзе маълумотҳо ва фикрҳои ҷудогона дучор меоянд, аммо таҳқиқотҳои мушаххас оид ба ин мавзӯ анҷом дода нашуда, ба қавле: “Асрори нокушода, розҳои ногуфта зиёд аст” [225, С. - 4]. Аз ин лиҳоз, банд мехоҳам ақидаҳои педагогиро оид ба рушди хирад барои ташаккули сирати миллӣ дар асарҳои тоисломии халқҳои сокини минтиқаҳои Форсу Мовароҳуннар мавриди таҳқиқ қарор диҳам.

Хирад (интеллект) - омили асосӣ барои банақшагирии ҳаёт, таҳияи нақшаи стратегии зиндагӣ ва дурнамои расидан ба мақсадҳои хеш аст. Хирад инсонро аз мавҷудоти дигар боло бардошта ӯро “ашраф-ул-маҳлуқот” гардонида, боиси рушди ҷомеа ва тамаддуни ҷаҳон гардид.

Одатан хирад чун салоҳият бо роҳҳои мухталиф инкишоф меёбад ва дар инкишофи он омӯзиш, ҷустуҷӯ, таҳқиқот, даркунӣ, тафаккури интиқодӣ, таҳлилу муқоисакунӣ, фикрронӣ, истифодаи назария дар амал, такмили маҳорати касбӣ, истифодаи усулҳои ғайбӣ ва замонавӣ таълим, табодули таҷриба, мантиқ ва ҳоказо нақши калидӣ доранд. Ҳар яки ин салоҳиятҳо наметавонанд дар танҳои рушд ёбанд ва хирад танзимкунандаи ташаккули онҳост. Маҳз дар ин фасли рисола нақши

хирад дар ташаккули сирати миллӣ аз нигоҳи динҳои тоисломӣ, ислом, намояндагони асрҳои гуногун мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор дода шуд.

Қайд кардан муҳим аст, ки мақсуди мо аз таҳқиқ ва баррасии табдили ақидаҳои педагогии тоисломӣ сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI таблиғи ягон дин ё дигар динҳои тоисломӣ ва ё баъди ислом нест, балки мақсади асосӣ аз нишон додани асосҳои илмии ақидаҳои пешқадами динҳои тоисломӣ ва баъди он оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ва нақши ин ақидаҳо дар тарбияи насли наврас дар замони кунӣ дар ҳамбастагӣ бо афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мебошад ва тарғиби тарафҳои эътиқодии мардум мавзӯи баҳси кори таҳқиқотии мо нест.

Мафҳуми “Худо” ва “дин” ва баҳсу гуфтугӯ дар Худои ҷаҳон бастагӣ ба тамоюлотӣ зотиву фитрии башар доштааст” [27 - 100]. Ин суҳанон аз он шаҳодат медиҳанд, ки башари аввалия бо тавачҷуҳ ва рӯбарӯ шудан ба падидаҳои ба мисли маргу беморӣ ва ё офатҳои табиӣ: зилзила, тӯфон, барфу борон, селу чарха ва пайдоиши мавҷудоти зиндаи рӯи замин ва амсоли инҳо бар он ақида будаанд, ки мофавқи ин ҳодисаҳо ва ашё мавҷуде ба номи Худо аст. Чун онҳо аз хосияту таъсири ашъё беиттилоъ буданд, ягонагии Худоро дарк намекарданд.

Ин ақидаҳо пажӯҳишҳои муҳаққиқонро тақвият мебахшанд, ки одамони қадим дар аввали пайдоиш ба динҳои мухталиф гаровида, ба ҳар чиз эътиқод мебастанд. Муҳаққиқони олам бар он назаранд, ки тақрибан 40-35 ҳазор сол қабл аз ин навъи имрӯзаи авлоди башар ташаккул ёфт ва дар таърих ин авлод ба номи «Инсонии мутафаккир» машҳур аст. Ин ақидаро М.Ҳазратқулов низ дар китоби худ «Ориёҳо ва тамаддуни ориёӣ» тасдиқ мекунад [149, С. - 140].

Ин мардум дар аҳди палеолит дар шакли қабила ҳаёт ба сар мебуданд ва минбаъд бо пешрафт ва тараққиёти зиндагӣ ҷамъиятро ташкил намудаанд. Онҳо ба меҳнат машғул гардида, аз ҳисоби заҳмати хеш рӯзиро ба даст меоварданд ва ҳамзамон дар онҳо тасаввурот оид ба

дину оин арзи вучуд намуд: «Пайдоиши тасаввуроти динӣ ба ҳамон дараҷаи инкишофи ҷамъияти инсонӣ рост меояд, ки дар он на фақат таҷриба, балки қобилияти фикрии инсон пайдо шуда, ҷиҳатҳои антропологию физиологӣ ва системаи биологию психологии ӯ инкишоф ёфтааст» [19, С. - 4].

Онҳо аз рӯи тахайюлот ҳодисаҳои ҷамъиятиро дарк мекарданд, вале барои дарки воқеаву ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дар онҳо ягон қоида вучуд надошт. Олимони исбот намудаанд, ки тақрибан дар ҳамин солҳои динҳои тотемистӣ анемистӣ пайдо шудаанд ва пайравони адёни мухталиф ба ҳар чиз эътиқод мебастанд. Аммо ақидаҳои пайравони динҳои тоисломӣ ва махсусан, ақидаҳои онҳо оид ба рушди хирад ва ташаккули сирати миллӣ гуногун буданд. Агар ба Авасто, ки қадимтарин осори муштаракӣ фарҳанги ориёнаҷоддон ва маҷмӯаи ақлонии муқаддаси Зардуштиён мебошад, назар андозем, ақидаҳои зиёдро роҷеъ ба хирад ва ташаккули он дармеёбем. Ин китобро сарчашмаи асосии ташаккули хирад ном бурдан ба мавқеъ аст, зеро асосан Авасто ситоишгари хирад буда, роҳҳои ташаккули онро низ нишон медиҳад. Ба унвони мисол, дар қисмати Готҳо (Гохон) омадааст: “Хирадманд онҳоро андарз дод, ки ба Маниши нек, кор кунанд ва огоҳ бошанд, ки Спандармад сарчашмаи ростини Аша аст...”. [58, С. - 26]. Дар ин иқтибос мо ба калимаҳои “хирадманд” “нек” ва ибораҳои “огоҳ бошанд”, “сарчашмаи ростин” рӯ ба рӯ мешавем, ки ҳар яки ин мафҳумҳо дар кушодани гиреҳи мавзӯ ва таҳқиқи ақидаҳои педагогӣ дар оини Зардуштӣ нақши назаррас доранд. Аз ин баён хуб равшан аст, ки мардуми ориёнаҷод аз қадим дар ҳамаи кор ба хирад таъя мекарданд ва хирадмандонро гӯш мекарданд. Ин чиз хоси пайравони адёни мухталифи тоисломӣ ва минҷумла, зардуштиён низ буд. Хирадмандон, онҳоро ба некӯкорӣ, ростиву дурусткорӣ даъват карда, дар тамоми ҳаёт аз пастиву баландӣ, хатару офот огоҳ буданро таблиғ мекарданд.

Дар ҳамаи даври замон афроди роҳкумарда, ки аз роҳи рост дур мешуданд, зиёд буданд. Дар замони Зардушт низ, новобаста аз он ки

пайравони хешро ба роҳи рост ҳидоят мекард, “омӯзгороне” низ пайдо мешуданд, ки шӯру фитнаро дар байни пайравони ростин андохта, онҳоро аз роҳи рост дур меандохтанд. Дар Готҳо омадааст: “Мабод, ки омӯзгори бад дигарбора зиндагии (шуморо)-ро табоҳ кунад (ва) дурванд ба забони худ бо дужбовариаш шуморо ба гумроҳӣ бикашонад” [94 - 12]. Бархе аз пайравони роҳбарони ростин динро ба фоидаи хеш истифода бурда, аз дониши кам доштани баъзе аз пайравон истифода намуда, онҳоро аз роҳи рост дур месохтанд ва аз ин манфиат доштанд. Масалан, Фариди Ваҷдӣ меорад: “Таърих нишон медиҳад, ки пас аз даргузаштани паёмбарони ростин ва ё дар даврони ғайбати онҳо, гурӯҳе аз пайравони вай бар асари иғвои залолатгарон ба бутпарастӣ рӯй оварда ва тавҳид ва ягонапарастиро, ки мақсади асосӣ барои фиристодаи паёмбарон аст, тарк мегуфтанд” [59, С. - 84]. Бояд қайд кард, ки чунин афрод на динро дар ҳақиқат пайравӣ мекарданд ва на манфиати ҷомеа барои онҳо муҳим буд. Барои онҳо ба даст овардани фоида аз ҳама муҳим буд, вале ин манфиатҷӯии онҳо бар зарари мардум буд. Агар ин “омӯзгорон” дар ҳақиқат пайравони дини пешқадам мебуданд ва ё ба манфиати мардум кор мекарданд, ҳаргиз ба иғвоангезиву парокандасозии мардум даст намезаданд ва баръакс суботи ҷомеаро таъмин мекарданд.

Олимон, таърихнигорон, файласуфон роҷеъ ба мавҷуд будани динҳо пеш аз оини Зардуштӣ таҳқиқотҳо анҷом додаанд, вале ин масъала то ҳоло ҳулосаи ҳудро доро нест. Аз ҷумла, уламо дар осори таърихиву фалсафии солҳои охир арзи вучуд кардани се навъ аз он адёни қадимаи ориёӣ: Меҳрпарастӣ, Зарвония ва Зардуштияро баррасӣ менамоянд. Олим Варқа Охонниёзов менигорад: “Файласуфи тоҷик М.Ҳазратқулов Меҳрпарастиро “яке аз динҳои куҳани ориёӣ ” ва Меҳрро “яке аз худоёни муштаракӣ ҳиндуэронӣ, Худои равшанӣ ва ҳофизи назму низоми ҷаҳон, пуштибони ҳақиқат, танзимкунандаи муҳоида ва аҳду паймон ва ниғаҳбони тамоми ҷаҳон” муаррифӣ мекунад” [89, С. - 13].

Аз таҳлили афкор ва таҳқиқоти М.Ҳазратқулов, ки В.Охонниёзов онро иқтибос овардааст, муайян мегардад, ки Меҳр дар

этиқоди пайравони хеш на Хуршед, балки муроқиб, нурдиханда, бениёз, Худои равшаной ва танзимгари назму низоми ҷаҳон мебошад.

Кеши Зарвонияро низ уламо яке аз динҳои қадимаи ориёӣ меҳисобанд ва бар он ақидаанд, ки ин дин дар асрҳои шаш ва ё пеш аз он арзи вучуд намудааст ва дар аҳди Модҳо ва Ҳахоманишиён дубора эҳё шудааст. Пайравони ин дин аз забони муғҳо назару афкори ин динро баён мекарданд ва онҳо низ ба мавҷуд будани Худои некӣ (қуваӣ некӣ) ва деви бадкор (қувваӣ бадӣ) этиқод доштанд. Муҳаққиқи рус А.А. Семёнов менависад: “Муғҳо аз мавҷудоте суҳбат мекунанд, баъзе онро фазо ва баъзе онро замон меноманд ва ҳар вучуди қобили ламсе дар он мустаҳил аст. Аз батни ин мавҷуд Худои некӣ ва деви бадкор баромадаанд, ки иддае онро нуру торикӣ меноманд” [355, С. - 259].

Файласуф Абусаид Шохуморов низ оид ба масъалаи дини ориёӣ дар мақолаи “Дини ориёӣ-гармонияи ду олам” афкори назар намуда, қайд мекунад, ки кешии ориёӣ ин кешии оташпарастӣ буд ва то зуҳури Зардушт вучуд дошт.

Эътироф ва парастии Худои асосии ориёӣҳо – Аҳура Маздо рукни асосии дини оташпарастон буд. Пайравони кешии ориёӣ этиқод бар он доштанд, ки Аҳура Маздо маъбудии оливу мутлақ буда, аз сурату шакл орӣ мебошад. Ӯ воҳиди донистанашаванда аст, инъикоси моддии ӯ дар нурҳои осмонӣ – Офтобу Моҳтоб мебошад.

Аз таҳлилҳои боло собит мегардад, ки аввал будани кадоме аз ин этиқодот: меҳр ё оташ ҳанӯз ҳам мушаххас нест, аммо барои таҳқиқи ақидаҳои педагогии динҳои тоисломӣ то андозае мавод дастрасии мо гардид.

Аз гуфтаҳои боло метавон хулоса намуд, ки таълиму тарбия дар динҳои қадим, дини ориёӣ, ки пеш аз оини Зардуштӣ арзи вучуд кардааст, нақши назаррас доштааст. Тавассути этиқоди хеш ба ориёӣ қадим гузидани роҳи роҷро, бо таъба ба пайравӣ аз Худоёни роҷин тарғиб мекарданд ва низ таълим меоданд, ки қувваҳои зид низ ҳама вақт вучуд доранд. Инсонро боҳирад будан лозим, то аз ин қувваҳо

худро дур гирад ва огоҳ будан лозим, ки ин қувва метавонад пайравонро аз Худои ростин дур намуда, ҳамзамон дар зиндагӣ сарсону саргардон намояд.

Истифодаи вожаҳои “нур” ва “торикӣ” дар таълимоти пайравони дини ориёӣ, ба ғайр аз эътиқод ва мафкураи динӣ доштани хусусияти тарбиявӣ дошт. Яъне истифода аз ақл, рафтору кирдори нек, ростиву дурусткорӣ, ба ҷо овардани эътиром, андӯхтани дониш, ташаккул бахшидани сирати миллӣ хислатҳои нақӯи инсонӣ буда, чун нур роҳи ҳаёти инсонро равшан мекунад. Одатҳои бад муттазоди хислатҳои дар боло баёншуда, торикиро дар ҳаёти одам ҳукмфармо мекунад ва ашхоси соҳиби чунин рафтор роҳгумзада мемонанд. Дар замони кунунии босуръат тағйирёбанда, ҷиҳати раванқ бахшидани таълиму тарбия ҷалби хонандагон ба омӯзиши ғояҳои таълимиву тарбиявӣ ин динҳо низ мақсаднок аст, зеро ақидаҳои пешқадам дар ин ғояҳо зиёданд ва дар доираи таҳлили муқоисавӣ метавон аз ин нуқтаҳо баҳраи асосӣ бардошт.

Бо пешрафти ҳаёт, инкишофи илму маданият, беҳтар гардидани ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии мардум тамаддуни онҳо низ инкишоф меёфт. Бо инкишоф ёфтани тамаддун таълиму тарбия рушд меёфт: “Инкишофи минбаъдаи тамаддун нишон медиҳал, ки динҳои сомӣ аз қабилӣ яҳудия ва насрония аз динҳои тоисломии зинда мебошанд, ки аз ҷиҳати сарчашмаву ақидаи худ ба дини мубини Ислом низ умумият доранд. Яке аз умумияти ин динҳо тарғибу ташвиқи таълиму тарбия мебошад. Тарғибу ташвиқи кори таълиму тарбия дар таълимгоҳҳо пеш аз нузули дини мубини Ислом низ ҷорӣ буд ва ба он диққати ҷиддӣ дода мешуд” [19, С. - 4].

Муҳаққиқон А.Турсунов ва З.Сафо низ бар онанд, ки дар адабиёти илмӣ Ғарб таълиму тарбияи тоисломӣ дар Эрон мавқеи асосиро касб кардааст. Чун сухан аз нашъунамои илму фалсафаи халқҳои эронинаҷод меравад, аввал онро ҳамчун шӯълаи ногаҳонии камолоти ақлии мусалмонон ба қалам медиҳанд. Ва баъдан омилҳои беруна (баста ёфтани фарҳанги Юнон ва ҳатто дини Ислом)-ро заминаи асосии

падидаи зикршуда маънидод мекунанд. Мусташириқони аврупоию амеркоӣ низ бар ин ақидаанд, ки заминаи маънавии мардуми эронинажод аз қадим мустаҳкам буд, ки маънавиёти минбаъдаи мардуми Форсу Мовароҳуннар аз он сарчашма гирифта аст. Дар асоси нигоштаҳои мутафаккирони болозикр миллати Эрон то таъсису равнақи давлати Сосониён аз тараққиёте дар илму маърифат бархурдор шуда буд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки таодул байни динҳои тоисломӣ ва дунё мақсаднок ба роҳ монда шуда, барои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ва пешрафти кори таълиму тарбия замина мегузошт.

Дини Зардуштӣ яке аз динҳои маъмул ва густурдаи динҳои тоисломӣ мебошад. Ин дин қадимтарин буда, пайравони зиёд доштааст ва то ҳоҷе, ки иттилоъ дорем, ин дини пешқадам буд ва он дар асри X ва баъд аз он низ арзи вуҷуд доштааст: В.Бартольд қайд мекунад: “Дар қарни X ба ғайр аз яҳудиён, ки имрӯз ҳам ҳастанд, обшинаҳои зардуштӣ (муғон) насронӣён ва ҷамъияти начандон калони монавиён дар Самарқанд зиндагӣ мекарданд” [264, С. - 40].

Дар бораи қадим будани ин дин омадааст: “Се ҳазору ҳафтсаду сӣ солу анде пеш дар ҷаҳон покмарде бархост ва Худои яқтову беҳамто, донову тавоно, офаридагору парвардигор, додгару додгустар, дӯсту дӯстдор, меҳробону меҳрафзоро шиносанд” ва “Номаш Зартушт, фарзанди Дуғд ва Пурошасб аст...” [58, С. - 3]. Зароташт дар давроне ба тарғибу дини яккахудой шурӯъ карда буд, ки сарзамини Осиёи Миёна ва Хуросон марҳилаи гузариш аз ҳаёти патриархалӣ-обшинагӣ ба ҷамъияти синфии ғуломдориро аз сар мегузаронд. Вазъияти иқтисодии ин давра боиси нигаронӣ буда, норозигҳои аҳолиро ба бор оварда буд. Барои ба эътидол овардани чунин вазъият Зароташт ҳамдинону ҳамқабилаҳои худро барои ташкил намудани иттиҳоди пуриқтидори сиёсӣ даъват менамуд. Зароташт таълим меод, ки парешонӣ саддест дар роҳи ба даст овардани пирӯзӣ ва иттиҳоди иттифоқ баракатест, ки бо шарофати он пирӯзӣ ба даст меояд. Пайравони ин кеш ба паёмбари худ Зардушт

этиқоди қавӣ дошта, аз таълимоти ӯ пайравӣ менамуданд ва ҳамзамон китоби муқаддас бо номи Авасто доштанд, ки қадимтарин осори муштаракӣ фарҳанги ориёнаждон ва маҷмӯаи ақлони муқаддаси Зардуштиён мебошад. Дастовардҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки Авасто бо забони паҳлавӣ навишта шуда, аз шаш бахш иборат аст: Готхон (Готҳо), Ясна, Яштҳо, Виспарад, Хурд-Авасто ва Вандидод. Дар ҳамаи бахшҳои ин китоб Зардушт паёмҳои худро ба пайравони хеш иброз менамояд, ки мавзӯҳои мухталифро дар бар мегиранд ва андешаи хирад аз ҷумлаи онҳост.

Вожаи хирад дар Авасто-храту муродифи вожаи “доноӣ”, “фарзонагӣ” ва ё “хуш” буда, дар осори зардуштӣ вижагии хосро дорад. Дар суннати хаттии зардуштӣ хирад яке аз падидаҳои неки Офарандагон нисбат ба Офаринанда маънидод карда мешавад. Дар маҷмӯъ ин вожаҳо дар шакли “минуи хирад”, “минуви хирад” ва ё “ҷони хирад” ба қор гирифта шудаанд.

Дар бахши Готҳо (“Сурудҳои пок”) Зардушт паёми худро дар шакли суруд ба пайравон таълим меод ва А.Ҷаъфарӣ дар ин бора нигоштааст: “Зартушт паёми худро дар 241 банд суруд” ва “Ин 241 банд дар ҳафдаҳ суруд омадаанд ва он ҳафдаҳ суруд дар панҷ сангу оҳанг ораста шудаанд” [58, С. - 3]. Мо аз овардани номи ин сурудҳо даст кӯтоҳ медорем, зеро дар сарчашмаҳои зиёд номи онҳо сабт ва шарҳу тафсир ёфтааст. Аммо омӯзиш ва таҳлили ин сурудҳо собит менамояд, ки саропо тарғибгари рушди хиради афзоянда, ташаккули сирати милӣ, таълиму тарбия, некиву некӯкорӣ, роҳнамоӣ, касбу қор, ислоҳоту навсозӣ, худшиносӣ, Худошиносӣ, душвориҳо дар қору фаъолият, қорасозӣ ва ҳалли ин мушкилиҳо, ростиву росткорӣ ва пирӯзӣ бар дурӯғу қадрафторӣ, розу ниёз бо Худо, расидан ба мақсаду орзу мебошанд. Ҳамаи ин баёнҳоро хирад танзим мекунаду ҳамонҳанг месозад ва хирад низ ташаккул меёбад.

Суруди 12-уми Готҳо бо номи “Хиради афзоянда” қурра тарғибгари ташаккули хирад мебошад ва дар дигар сурудҳо низ ақидаҳо

оид ба ташаккули хирад баён ёфтаанд. Готҳо сурудхоеанд, ки ҳам тоату ибодат ба даргоҳи Худо буда ва ҳам барои мардум оини равиши зиндагиву раҳнамоӣ мебошанд. Тазаккур бояд дод, ки тарғиби тоату ибодат дар Авасто ва ақидаҳои динҳои дигари тоисломӣ низ мақсади тарбиявӣ дорад ва ақидаҳои шахшударо маҳкум мекунад.

Мусаллам аст, ки дар ҳамаи даври замон қувваҳои ба ҳам зид, қувваи некӣ ва бадӣ арзи вучуд доштаанд ва ин падидаҳо барҳам додан имконнопазир аст. Аммо барои ғолиб гардидани некӣ бар бадӣ, ташаккул додани сирати миллӣ, худогоҳиву худшиносӣ роҳҳои зиёд мавҷуданд. Дар аҳди Зардушт низ, новобаста аз он ки дар ҳидоят кардани пайравони хеш ба роҳи рост, ки роҳнамои он хирад аст, саъю талошҳои зиёд меварзид, “омӯзгорон”-и хилофи таълим низ кам набуданд, ки дар боло аз Готҳо мисол оварда шуд, Зардушт пайравони хешро пайваста таъкид мекард: “Мабодо омӯзгори бад ...шуморо ба гумроҳӣ бикашонанд”.. ” [119, С. - 12].

Мо аз ин баёнҳо мафҳуми ақидаҳои дигарро низ пайдо намудем. Ин ғояҳо на танҳо маънои пайравӣ кардан аз дину оинро доранд, балки онҳо хусусиятҳои таълимиву тарбиявӣ доранд, ки дар тарбияи ахлоқии насли навраси замони муосир мавқеи намоёнро ишғол карда метавонанд. Аслан дар ақидаҳои боло сухан аз таъсири муҳит меравад ва ин дар замони кунунӣ басо ҳассос аст. Имрӯз чунин «омӯзгорон» дар ҳамаи самтҳои ҳаёт зиёду фаъоланд, ки насли наврасу ҷавонро ба доми фиреб кашида, онҳоро ба қонуншиканиву корҳои мардумфиребӣ, авбошӣ, дур сохтан аз китобхониву илмомӯзӣ ҷалб мекунад ва оқибати ҳаёти онҳо нангин мегардад. Истифодаи ин ғояҳои тарбиявӣю ахлоқӣ дар чорабиниҳои беруназсинфиву беруназмуассисавӣ дар тақвияти таълиму тарбия мусоидат менамояд. Омӯзгор метавонад ба усулҳои фаъоли таълим таъҷил намуда, хонандагонро ба корҳои таҳқиқотӣ ҷалб намояд. Масалан, мавзӯҳои таҳқиқотӣ метавонанд чунин бошанд: «Таҳлили муқоисавӣю ғояҳои тарбиявӣю оини Зардуштӣ ва шуарои адабиёти классикии тоҷик», «Адешаҳои ахлоқӣ дар таълимоти Зардушт

ва нақши онҳо дар ташаккули сирати миллӣ дар замони муосир» “Инъикоси усулҳои ташаккули хирад дар асарҳои тоисломӣ”, “Ҳамбастагии ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва таълимоти Зардушт” ва амсоли инҳо. Хонандагон таҳқиқотҳои мухтасарро анҷом медиҳанд, оид ба масъалаи таълиму тарбия дар динҳои пешазисломӣ маълумотҳо пайдо менамоянд ва роҳҳои амалӣ намудани ин ғояҳо дар ҳаёти ҳеш баррасӣ ва пешниҳод менамоянд.

Зардушт дар аксарияти сурудҳои аз таълиму тарбият ҳарф мезанад. Ӯ мақоми инсонро аз ҳама чиз волотару болотар дониста, ташаккули хирадро барои дарёфти роҳи рости зиндагӣ ва пешрафти ҷомеа тарғиб мекунад. Ҷ.Азимпур менигорад: «... муфассири Готҳо Ҳошими Разӣ муътақид аст, ки «шарофату асолати одамӣ дар ҳамаи қуруну аъсор инчунин мавриди эътинову эътимоди андешаманде набудааст, ки дар таълимоти Зартушт»» [56, С. - 122]. Дар асоси таълимоти Зардушт, касе, ки мувофиқи хиради афзоянда, аз рӯи ростиву дурустӣ, андеша, рафтору кирдори худро ба беҳтарин роҳу шева анҷом медиҳад, ҳам азизи Худо ва ҳам мақбули мардум мегардад.

Зардушт дар таълимоти ҳеш дар анҷоми кор андеша кардану дарёфти роҳи беҳтарини расидан ба мақсадро баррасӣ мекунад, ки ин дар сирати миллии халқи ориётабор нақши асосӣ дорад. Дар ин замина ташаккули хирад муҳим аст, зеро андешидан ва дарёфти роҳро хирад таъмин мекунад. Дар суруди дувоздахуми Готҳо-Спента минуйи (Хиради афзоянда) омадааст: “Он кас, ки беҳтарин баҳраро аз афзояндатарин хирад мебарад, ки аз забони худ суханоне мегӯяд, ки аз маниши нек бармеоянд ва ба дастҳои худ корҳои анҷом медиҳад, ки дар оромиш анҷом мегиранд, зеро ӯ дар андешаи худ танҳо Худои Доноро офаринанда ва парварандаи Ростӣ медонад” [58, С. - 61]. Дар ин суруди Готҳо баёнҳои “гирифтани беҳтарин баҳра аз афзояндатарин хирад”, “сухан гуфтан”, “анҷоми корҳо ба дастони худ”, “оромиш” баён ёфтаанд, ки афкори педагогӣ буда, истифодаи хирад дар ҳамаи корҳо ва

ташаккули онро тараннум мекунанд. Хирадро маҳз барои он Худо ато кардааст, ки одамон онро рушду афзоиш дода, аз он бахраҳои беҳтаринро гиранд, дастовардҳои начибро ба даст оранд, сухандониву сухангӯиро ёд гиранд ва бо дастони хеш корҳои зиёдро анҷом дода, натиҷаҳои дилхоҳро ба даст оранд. Дар педагогикаи муосир ин фаъолиятҳоро салоҳият меноманд ва анҷом додани чунин фаъолиятҳо рушди салоҳиятҳо мебошад. Афроде, ки пайваста ба омӯзиш машғул мешаванд, салоҳияти сухандониву муоширати хешро сайқал медиҳанд, фаъолиятҳои зиёдро иҷро мекунанд, хиради хешро рушд дода, дар масири муносибати босалоҳият ба таълим гомҳои устувор мегузоранд ва натиҷаҳои назаррасу дилхоҳро ба даст меоранд. Боиси пешрафти таълиму тарбия аст, агар омӯзгор ба рушди ин салоҳиятҳо диққати асосӣ равона намояд.

Чунин ақидаҳо дар достони “Минӯи хирад” (ва ё қазовати руҳи ақл) низ зиёданд. Дар асоси дастовардҳои илмӣ маълум аст, ки ин дoston яке аз навиштаҳои ҷолиби адабиёти паҳлавӣ буда, дар он афкори фалсафӣ ва диниву асотирӣ якҷо бо мавзӯоти дигари мардум бо ҷаҳоншиносии зардуштӣ баррасӣ гардидаанд. Дар оғози достони “Минӯи хирад” бузургӣ ва мартабаи хирад ва аҳамияти он барои осоиши тану ҷон дар ҳар ду олам тавсиф гардидааст. Арзишҳои дигари хирад, чун арзишҳои хиради зотӣ ва хиради омӯзишӣ дар осори дигари паҳлавӣ, бахусус андарзномаҳо ҷо-ҷо тавсиф карда шудааст.

Нависандаи ин дoston дар пешгуфтор аз забони шахси сеюм сухан гуфта, ҳамчун шахси тахайюлӣ ба номи “Доно” аз “Минӯи хирад” пурсишҳо кардаву посухҳо хостааст. Дар ин пешгуфтор қайд гардидааст, ки “Доно” ба хостории хирад кишвар ба кишвар, минтиқа ба минтиқа рафта, бо мардумони донои кешҳову гаровишҳои мухталиф суҳбату нишастҳо доир намудааст. Пас аз ин пажӯҳишҳо вай ба хулоса меояд, ки аз ҳама некиҳо дар поиши ҷисму руҳ хирад беҳтару бартар буда, ҷаҳонро бо истифодаи моҳиронаи он идора метавон кард. Масалан, дар саволи саввум омадааст: “Пурсид доно аз Минуи хирад, ки хирад беҳтар аст ё

хунар? Минуи хирад посух кард, ки хираде, ки ба он некӣ нест, онро хирад набояд донист. Ва хунаре, ки бо он хирад нест, онро хунар набояд донист” [119, С. - 130]. Пас нигоштан асоснок аст, ки пайравони Зардушт хираду хунар ва рафтори ростро аз ҳам чудо намекарданд. Афроде, ки худро хирадманд медонанд ва ин хирадро дар амал татбиқ намекунанд, бар асоси меъёрҳои хирад рафтор намекунанд, хирадманд махсуб намешаванд. Ва касе, ки хунарманд хонда мешавад, вале дар хунари ӯ нишонаи хирад дида намешавад, хунарманд нест. Муҳим он будаст, ки омӯзгор дар раванди тарбия набояд, ки ба ғанӣ намудани шогирдон ба дониши назариявии зиёд оид ба рушди хирад ва дигар пахлӯҳои зиндагӣ кӯшиш намояд, балки онҳоро ба дар амал татбиқ намудани донишҳои гирифта роҳнамоӣ кунад.

Дар саволи 46-уми ин достон низ омадааст, ки доно аз Минуи хирад пурсид, ки чист он чизе, ки аз ҳар дорой бартар аст? ҷавоб он буд, ки хирад аст. Пас ҳеҷ тавоноие ба хирад баробар шудан наметавонад, зеро ҳама чизро харидану ба даст овардан мумкин аст, вале хирадро дар ҳеҷ кучо намефурӯшанд, барои он арзише ба ҷуз амал муқаррар нашудааст, зеро хирад дар вучуди инсон буда, ташаккул меҳақад. Пас омӯзгорро лозим будааст, ки ҷаҳони маънавии хонандагонро тавоно намояд, то ки дар зиндагии хеш дар ҳамаи самтҳо тавонгар бошанд. Дар ҷавоб ба саволи 34-уми достони мазкур низ омадааст, ки мардумеро, ки бо хирад комил аст, метавон тавонгар пиндошт.

Зардушт пайравони хешро таълим меод, ки ҳаёти моддӣ бе ҳаёти маънавӣ ё ҳаёти ҷисмонӣ бе ҳаёти руҳонӣ мавҷуд будан наметавонад. Ба омӯзиши олам ва ба даст овардани тавоноӣ бо василаи хирад машғул бояд шуд. Аммо набояд рушди олами руҳӣ ё маънавӣ ба фаромӯш супурда шавад. Ҷисм чӣ гуна метавонад, ки бе руҳ ва руҳ дар олами ҳастӣ бе ҷисм мавҷуд бошад? Дар саволи 29 омадааст: “Пурсид доно аз минуи хирад, ки кадом зиндагӣ бадтар ва аз нигоҳи хирад, ки нописандидатар аст? Минуи хирад посух кард, ки зиндагонии касе бадтар (аст), ки бо биму гуфтори дурӯғ бизист. Ва аз нигоҳи хирад касе

нописандидатар (аст), ки ба Мину нагаравад ва гетиро биорояд” [119, С. - 142].

Аз суханони боло аён мегардад, ки мардуми ориётабор ба таълиму тарбияи фарзанд, ташаккули хирад ва сирати миллӣ диққати асосӣ меод. Ҳародот нигоштааст, ки эронинажодҳо аз фарзандони худ талаб мекарданд, ки дар таълим ва эътиқоди динӣ аз онҳо беҳтар ва ифтихори авлоду аҷдоди хеш бошанд. Аз Аҳурамаздо низ онро дархост менамуданд, ки ба онҳо фарзанди оқилу доно ва нақӯкирдор, барои пешрафти ҷомеа содиқ, ба вазифаи худ пурмасъул ва ҳоказо ато намояд. Чун соҳиби фарзанд мешуданд аз хурдсолӣ ба таълиму тарбияи ӯ шурӯъ мекарданд. Дар Авасто омадааст: “... эй мардум, бархезед ва ростиву дурустиро биситоед, деви танбалиро аз худ дур кунед, он деве, ки мехоҳад шуморо ба хоб бибарад ” [339, С. - 46]. Муаррихи Юнонӣ Страбон низ ин ақидаҳоро тасдиқ карда мегӯяд, ки эрониини қадим пеш аз тулӯи офтоб кӯдакони худро бедор мекарданд. Таҳлилҳо собит намуданд, ки динеро, ки гузаштагони ориёӣ пайравӣ мекарданд, дини пешқадам буд, аниқтараш онро худ пешқадам мегардонданд, дини ақидаҳои фаъол, бо зиндагии дунявӣ тавҳам, дини нишондиҳандаи роҳи рост, дине, ки дар баробари маърифат ва хирад истода, дар тарбияи инсон дар руҳияи арзишҳои ахлоқӣ мусоидат мекунад ва дар пешрафти ҳаёти маънавий, иқтисодиву иҷтимоии мардум нақши асосӣ дорад, дини онҳо буд. Аз таҳқиқи ақидаҳои динҳои тоисломӣ ва ҳам ислом маълум мегардад, ки субҳ барвақ хестан аз хоб ва бедор кардани фарзандон дар аксарияти динҳо ба ҳукми анъана даромада буд. Ин оин чанд хусусиятро доро мебошад, ки ақидаҳои овардаи зер аз ҷумлаи онҳо мебошанд:

- Дар асоси эътиқоди динӣ субҳ барвақт малоикону фариштагони олами боло ба қисмат намудани ризқу рӯзӣ мепардозанд. Ононе, ки дар ин вақт бедор буда, ба зикру тоат машғуланд, аз ин неъмат бархӯрдор мегарданд;

- субҳ барвақт бедор намудани фарзандон аз хоб, расидан ба қадри вақт ва моҳирона истифода намудани вақт, умри азизи хеш буд, ки вақту

умри инсон нотакрору барнагарданда аст ва он бояд мақсаднок истифода гардад;

- аз субҳхезон хосияти танбалӣ дур мегардад ва ба кору кирдори хона машғул мешаванд, шахсони фаъолу пешқадам мегарданд;

- фалсафаи дигари ин оин он аст, ки субҳ барвақт одам чизи мехондагиашро тез ҳифз мекунад ва хотираи одам дар ин вақт қавитар аст, нисбат ба лаҳзаҳои дигари шабонарӯзӣ.

Пас метавон хулоса намуд, ки дини Зардуштӣ дини пешқадам буда, таодули байни дину дунёро хуб роҳандозӣ намудааст, зеро иҷрои фароизу суннатҳои динӣ ба фоидаи ҳам олами маънавӣ ва ҳам ҷисмонӣ ва кори дунё низ ба манфиҳати дину дунё буд. Пайравони Зардушт ҳар як лаҳзаи вақти умрашонро самаранок истифода мебарданд. Имрӯз ҳам ин анъанаро давом додан аз аҳамият холи нест. Дар замони кунунӣ баръакс пурхуфтаи ба ҳукми анъана даромада, наврасону ҷавонон ба дарозхобӣ машғул мебошанд ва аз омӯзишу фаъолиятҳои рӯзгор қафо мемонанд. Ба китобхониву омӯзиши панду насихатҳои судманди динҳои тоисломӣ, исломиву ақидаҳои педагогии мутафаккирони адабиёти тоҷик чалб намудани онҳо аз аҳамият холи нест, то ки ба ҷои хоб кардан ба омӯзиш машғул гарданд.

Расму оини динҳои тоисломӣ саросар таблиғгари тарбия ва ахлоқи неку буд ва маҳз барои ҳамин то кунун афкори тарбиявӣ педагогӣ ва динии онҳо мавқеи худро аз даст надодааст. Андарзҳои бузургони ориётабор далели ин фикранд. Дар яке аз андарзҳои Хусрави Каводон кайд гардидааст: “Аз ман росткорӣ хоҳанд ва вазифаи доноён омӯзиши хирад ва пиростани хӯ (аст)” [119, С. - 179].

Аслан хирад чизе нест, ки худ вучуд дошта, ба чизе ниёз надошта бошад, он ташаккулёбандаву афзоянда аст ва мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик роҳҳои зиёди ташаккули хирадро нишон додаанд ва ин мавзӯ қобили таҳқиқ аст.

1.3. Нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба хирад ва сирати миллӣ дар тарбияи фарзанд

Яке аз масъалаҳои мубрами рӯз, ки боиси рушди босуботи ҷомеа ва баланд гардидани шаъну шараф ва манзалати падару модар мегардад, ин тарбияи фарзанд дар руҳияи ахлоқи нек ва намунавӣ мебошад. Тарбияи хуб додан ба фарзанд дар асоси истифодаи хирад яке аз анъанаҳои хеле қадимаи мардуми ориётабор аст, ки ҳанӯз аз асрҳои III – VIII мақому манзалати махсусро касб карда буд. Ниёгони мардуми тоҷик ба масъалаи ахлоқи нек, хусни одоб тавачҷуҳи асосӣ зоҳир намуда, дар вучуди фарзандон парвариш намудани хислатҳои хуби инсониро вазифаи аввалиндараҷаи хеш меҳисобиданд. Намояндагони адабиёти асрҳои X-XI низ анъанаи неки ниёгонро идома бахшида, дар осори худ ба тарзи одоб, ахлоқи намунавӣ, рушди сирати миллӣ диққати асосӣ равона намуда, нақши хирадро дар тарбия аввалиндараҷа медонистанд. Ба қавли мутафаккирони асрҳои X-XI ниёгон дар ташаккули сирати миллӣ, рафтору амал, ахлоқи намунавӣ як модели бузург ва мактаби зиндаи ҳаёт барои фарзандон буданд ва камол ёфтандар чунин муҳити муносиб боиси ташаккули ахлоқи ҳамидаи фарзандони онҳо мегардид. Ҳамзамон фарзандонро панд медоданд, насихат мекарданд ва тавонистанд, ки дар кори тарбия муваффақ гарданд. Барои далели фикр назари кӯтоҳ ба ҳаёти Рӯдакӣ меандозем: “Падари Рӯдакӣ аз табақаи боимтиёз ва шахсони соибэҳтироми водии худ буда, ба тарбияи фарзандаш аҳамияти бузург додааст. Ӯ маълумоти ибтидоиро дар зодгоҳи худ гирифта, аз худ истеъдоди баланде зоҳир намудааст. Рӯдакӣ чунон зираку доно будааст, ки дар синни ҳаштсолагӣ шеър менавишт ва илмҳои зиёди замонашро аз худ карда буд” [42, С. - 177]. Дар синни хурдсолагӣ эҷод намудани шеър ва аз худ намудани илмҳои замони кори осон нест ва бе мададу дастгирии падару модар, роҳбар ва ё раҳнамо, бе устод ба ин мақсад расидан мушкил аст. Маҳз раҳнамоиву тарбияи хуби падари Рӯдакӣ ва заҳмату талоши худӣ шоир ӯро то ба мартабаи Рӯдакӣ

- малик-уш-шуаро, асосгузори адабиёти классикии тоҷик, шахси шуҳратёру соҳибэҳтиром расонд ва рафтори намунавии падару модар модели ахлоқӣ барои ӯ гардида буд.

Модели ахлоқӣ будани рафтору кирдор ва гуфтори падару модар барои фарзанд ҳаётан муҳим аст. Рӯдакӣ дар баробари таълиму тарбияи насли наврас ахлоқи намунавӣ доштани падару модарро низ талқин мекунад. Ба қавли ин мутафаккир падару модар замоне ба саодати кулӣ мерасанд, ки худ хирадманд ва намунаи ибрат барои фарзанд бошанд ва фарзандро дар ин руҳия тарбия намоянд. Рӯдакӣ аз он афсус меҳӯрад ва аз он изхори нигаронӣ мекунад, ки агар фарзанди шахси хирадманд аз хирад дур ва аз адаб маҳрум бошад:

Эй дарего, ки хирадмандро,
Бошад фарзанду хирадманд не.
В-ар чӣ адаб дораду дониш падар,
Ҳосили мерос ба фарзанд не [185, С. -119].

Бале, дар партави мазмуни ин абёт метавон мисол овард, ки агар як барқчии бемаҳорат ва наомӯхта ба таъмири асбобҳои барқӣ машғул шавад ҷони хеш ва атрофиёро дар хатар мегузорад. Ё ронандаи бетачриба ва бемаҳорат ба мусофиркашӣ машғул гардад, кафолати саломат мондани мусофиронро ҳеҷ кас додан наметавонад. Агар омӯзгори бемаҳорат ва соҳиби таҳсилоти олинабуда ба таълиму тарбияи насли наврас машғул шавад аз ӯ натиҷаро чун натиҷаи омӯзгори соҳибтахассусу соҳибтачриба интизор шудан нашояд. Пас дуруст аст қавли Рӯдакӣ, агар падару модари хирадмандро фарзандашон хирадманд набошад умри онон ва фарзандашон бар абас рафтааст. Бо ин мақсад Рӯдакӣ хирадманд будани ҳам падару модар ва ҳам фарзандонашонро талқин мекунад ва ақида дорад, ки танҳо бо ин роҳ ҷомеа солим хоҳад гардид ва дар акси ҳол арзишҳои милли аз байн хоҳанд рафт.

Ин анъанайи неки ниёғони мо дар асрҳои X-XI пайваста рушду равнақ меёфт. Ба лаҳзае аз ҳаёти Сино назар меандозем: «Абуалӣ Ҳусайн

машҳур ба Абуалӣ ибни Сино..... ахтаршинос, кимиёдон, заминшинос, мантиқдон, деринашинос (палеонтолог), риёзидон, физикдон, шоир, равоншинос, файласуф, муаллим ва адиби бузурги форсу тоҷик аст» [343, С. - 93]. Ин гуна пешрафтҳои наҷиби ҳаёти Сино ҳатман савол ба миён меоранд, ки омилҳои асосии ба чунин мартаба расидани ибни Сино чӣҳо бошанд? Ҷавобҳо зиёданд, як ҷавоби саҳеҳ ин аст, ки муҳити созгори оилавӣ, рафтори намунавӣ ва ибратбахши падару модар, диққати асосӣ равона намудан ба таълиму тарбияи фарзанд дар оила мебошад. Далели баёни зайлро бо овардани мисол аз зиндагиномаи Сино метавон тақвият бахшид: “Падари ӯ Абдуллоҳ олими баобруе аз Балх буда дар дарбори подшоҳ кор мекард” [343, С. - 93] ва дар давоми зиндагиномааш омадааст: “Соли 985 оилаи Ибни Сино, вақте ки ӯ ба синни панҷсолагии мерасад, аз Афшана ба Бухоро кӯчид. Абдуллоҳ, ки аз шахсони фозил ва маърифатдӯст буд, Хусайнро ба мактаб монд. Вай аз панҷсолагии то даҳсолагии дар мактаб хонда, хату савод баровард, сарфу наҳви забони арабиرو омӯхт, илмҳои адабро аз худ кард” [343, С. - 93]. Нуқтаи оварда аз шарҳи ҳоли Сино собит менамояд, ки падараш ба таълиму тарбияи фарзанд диққати асосӣ меод, вагарна кӯдаки хурдсолро аз падару модар дур мондан кори осон нест ва мусаллам аст, ки дар ин кор розигии тарафайни падару модар ва маслиҳати оқилонаи оилавӣ нақши бориз дорад. Як нуқтаи баҳсталаб ин аст, ки меҳру шавқати модариву падарӣ метавонад садди роҳи дур будани фарзанд аз онҳо гардад, аммо барои падару модари Сино соҳиби дониш ва таҳсилот гардидани ӯ муҳимтар аз будан дар назди онҳост. Ба ин нуқта худи Сино низ ишора намудааст: “Сипас аз он ҷо (Афшана-М.М.) ба Бухоро кӯчидем, падарам моро ба омӯзгори Қуръон ва омӯзгори адабиёт супорд. Вақте ки ба даҳсолагии расидам, Қуръон ва адабиётро ёд гирифта будам” [113, С. -13].

Роҳи дурусти таълиму тарбияи фарзандонро пеш гирифтани падару модари Рӯдакӣ, Сино ва дигар намояндагони адабиёти ин аҳд ва дар

мачмӯъ, тамоми ниёгон аз хиради волои онҳо ва нақши хирад дар рушди сирати миллӣ шаҳодат медиҳад.

Аз таҳлил ва омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти намояндагони асрҳои X-XI бар меояд, ки падару модар, мардуми соҳибмаданияту соҳибфарҳанги тоҷик ба таълиму тарбияи фарзанд диққати махсус медоданд, зеро хуб медонистанд, ки фарзандони эшон на танҳо умеди ояндаи худи онҳо, балки ояндасози миллат, насли пешбарандаи оянда ва интиқолдиҳандаи дониш, фаросат, ахлоқи нек ба наслҳои баъдӣ мебошанд. Ин аст, ки тарбия дар оилаи мардуми тоҷик мақому манзалати махсус дошт. Ба мартабаи баланди дониш, илму маърифат, ахлоқи ҳамидаи инсонӣ расидани фарзандон, шахсони баҳруманд гардидани онҳо аввал аз заҳмати падару модар ва кулли аъзои оила вобаста аст. Булоди муваффақиятҳо дар оила гузошта мешавад. Дар ин ҷо метавон далеле аз ҳаёти энциклопедисти машҳури адабиёти асри X Абубакр Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ овард: “ӯ дар овони ҷавонӣ ба монанди ҳамаи кӯдакони модарзоди соҳибистеъдод қариб ба тамоми соҳаҳои дониш шуғли зиёд дошт. ӯ менавохт, шеър мегуфт, суруд мехонд, илми адабро дӯст медошт...” [245, С. - 144].

“ӯ менавохт”- бале, менавохт - асбоби мусиқиро менавохт ва баробари навохтани он шеър мегуфт, суруд мехонд, илми адабро дӯст медошт. Аммо ин нуқта таҳлил металабад. Закариёи Розӣ аз хурдӣ ба навохтан машғул буд ва барои навохтан асбоби мусиқӣ лозим аст. Шеър мегуфт, суруд мехонд ва барои аз ёд кардани шеър ба кӯдаки хурдсол ёрии раҳнамо, раҳбар, аниқтараш ёрии падару модар лозим аст. “Илму адаб”-ро дӯст медошт. Таҳқиқотҳову таҷрибаҳо ва хусусиятҳои синнусоли кӯдак нишон медиҳанд, ки дар синни хурдӣ шавқу рағбати кӯдак бештар ба бозӣ, хуш гузаронидани вақт равона аст. Ба омӯхтани илму дониш низ кӯдак шавқ дорад, аммо муҳимтараш барои ӯ бозӣ, гаштугузор бо ҳамсолону дӯстон дар кӯча ва амсоли инҳо мебошад. Боз бар он бармегардем, ки барои соҳибилм шудани кӯдак саҳми падару модар муҳим аст. Муҳайё намудани шароити мусоид барои фарзандон, аз

кабили таъмин намудан бо китобҳои шавқовари кӯдакона, шароити хуби хондан, мизу курсӣ, утоқи алоҳида, дастрас будани маводҳои аёнӣ, таҳияи речаи рӯз барои фарзанд ва одат кунондани фарзанд барои риояи он аз вазифаҳои муҳимтарини падару модар мебошанд. Агар шавқу рағбати кӯдак ба сурудхонӣ зиёд бошад ҳам, мусоидати падару модар муҳимтар аст. Барои равнақи ин салоҳияти кӯдак чун З.Розӣ ўро бо асбобҳои мусиқӣ таъмин намудан лозим аст. Аз зиндагиномаи Рӯдакӣ ва Закариёи Розӣ пурра бар меояд, ки шароити сурудсароиро барои онҳо падару модар муҳайё кардаанд, ки чунин мартабаро соҳиб шуданд, вагарна дар хурдсолӣ “Рӯдакӣ чанг бигрифту бинавохт, Бода андоз к-ӯ суруд андохт” [119, С. -187] шояд имконпазир намебуд.

Аз овони кӯдакӣ ба омӯзиши илму дониш пардохтани намояндагони асрҳои X-XI, соҳиби шуғлҳои зиёд гардидан, ба мартабаи баланд расидани онҳо аз муҳайё гардидани шароит дар хона, диққати зиёд равона кардан ба таълиму тарбия аз тарафи падару модар вобаста аст. Ва ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ниёгони тоҷик дар ин аҳд низ ба тарбия ва таълими фарзанд диққати асосӣ медоданд.

Мавзуи марказии ашъори намояндагони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик қарор доштани ахлоқи неки инсонӣ маҳз аз одоби баланди инсонӣ, камоли ақлу хирад бархӯрдор будани онҳо, мустаҳкам будани зербинои кохи адаб дар оила шаҳодат медиҳад. Ин аст, ки истифодаи хирад дар ҳаёти ҳаррӯза, рафтору гуфтори нек, ватандӯстиву ватанпарварӣ, сулҳу субот, ваҳдат, иттиҳоду дӯстӣ, эҳтироми падару модар, куҳансолон, ишқу муҳаббати самимӣ, омӯхтани илму дониш, кӯмак ба ниёзмандону дармондагон ва дигар паҳлӯҳои ахлоқи ҳамидаи инсонӣ дар осори адибони асрҳои ғавқуззикр мавқеъ ва нақши асосӣ дорад. Масалан, Закариёи Розӣ дар фасли аввали “Тибби руҳонӣ”, ки “Ситоиши фазилати ақл” ном дорад, мефармояд: “... ақл чизест, ки агар он намебуд, аҳволи мо тибқи аҳволи ҳайвон мешуд ё мисли кӯдакону девонаҳо дар вартаи парешонӣ мемондем” [340, С. - 46]. Нахуст мутафаккир таъкид мекунад, ки ақл аст, ки одамро шарафи махлуқот гардондааст ва

тавассути ақл одам нафси саркашро тарбия намуда, мутеи худ мегардонад, то ки ақлсолор бошаду тобеи нафс нагардад. Ва бардошти дигари мо аз ин баён ин аст, ки ба гуфти ин донишманди машхур кӯдакон низ чун девонагон дар вартаи парешонӣ қарор доранд, аммо нақши падару модар дар раҳонидани фарзанд аз ин парешонӣ асосӣ мебошад. Иқтибос аз осори Закариёи Розӣ баёнҳои болоовардари тақвият мебахшад, агар чанде, ки кӯдак дар хурдӣ ба омӯхтан шавқу рағбат дошта бошад ҳам, дунёи ӯ дигар аст ва дар ин роҳ кӯмаки раҳнамо ва нақши хирад ҷойгоҳи махсус дорад.

Ёдовар бояд шуд, ки новобаста аз он, ки “Тибби руҳонӣ”-и З. Розӣ ба мавзуи тиб бахшида шудааст, аммо асар саршор аз масъалаҳои ахлоқӣ-тарбиявӣ мебошад ва тамоми хислатҳои хуби инсонӣ ба монанди: некиву некӯкорӣ, дурусткорӣ, ростқавливу парҳезгорӣ, иффат, шарму ҳаё, адолат, меҳрубонию шавқат, саховатмандӣ, покизагӣ, дӯстиву рафоқат ва ғайра мебошад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тарбия дар эҷодиёти намояндагони ин аҳд чун З.Розӣ мавзуи марказӣ буд. Масалан, З.Розӣ мефармояд: “Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба майл кардани шахс ба рафиқон, ҳамроҳон ва ёрони мувофиқ буда, онҳо ҳамеша толиби салоҳияти корҳои ҳамдигар ва дар ҳар гуна вазъият тақозои дӯстии ҳамдигарро дошта бошанд. Ғайр аз ин онҳо ба якдигар ихлосманд бошанд” [340. С. - 121]. Иқтибоси овардашуда диққати махсус додан ба тарбияро инъикос намуда, вафодор будан ба рафиқон, ҳамроҳону дӯстон ва дар мусибат, ғаму андӯх, шодиву хурсандӣ шарик будан ба онҳоро тараннум менамояд.

Агар ашъори Малик-уш-шуароро мавриди таҳқиқи дақиқ ва амиқ қарор диҳем, хуб дар меёбем, ки мавзуи тарбия дар осори ӯ низ мавқеи марказиро касб кардааст. Ба қавли Рӯдакӣ мазмуннокӣ ва ширинии зиндагии одам дар партави кӯтоҳ будани умр аст ва марг ҳар як инсонро дар пеш аст ва ҳатмист. Пас чун ҳаёт абад нест ва ин ҷаҳон рафтанист, одамонро зарур аст, ки бо амали писандида ва корҳои шоиста машғул гарданд, то номи некашон абад боқӣ монад. Бақои умри одам дар номи

неки ӯст. Барои расидан ба мартабаи нақӯномӣ инсон бояд аз таҷрибаи рӯзгор баҳра бардорад, рафтори намунавӣ дошта бошад, кӯмак ба дармондагону ниёзмандон, пирону куҳансолонро пешаи худ гардонад, ки ин хислатҳо хоси сирати миллӣ ва арзишҳои пурқиммати миллии мардуми тоҷик мебошанд. Муносибати хуб доштан ва меҳр варзидан ба мардум, хизмат ба халқу миллат, илмомӯзӣ ва амал ба он хислати волои инсонист, ки одамро дар байни мардум соҳибэҳтиром мегардонад.

Дар ҳаёти одам соҳиб шудан ба хислати хуби инсонӣ бағоят муҳим аст, хислати неки инсонӣ одамро дар байни мардум нақӯному сарфароз мегардонад. Дар баробари номи нек аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва руҳонӣ саломат будан муҳим аст. Вобаста ба ин мавзӯ, масъалаҳои фалсафӣ, аз қабилӣ ақл, илм, адолат, инсондӯстӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI баланд садо медиҳанд. Масалан, Рӯдакӣ фармудааст:

Чаҳор чиз мар озодро зи ғам бихрад,
Тани дурусту хӯи неку номи неку хирад.
Ҳар он ки Эзидаш ин ҳар чаҳор рӯзӣ кард,
Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нахӯрад [77, С. - 57].

Аз ин абёти Рӯдакӣ бар меояд, ки истифодаи дурусти хирад дар ҳифзи саломатии инсон ва хушахлоқу хушрафтор гардидани ӯ нақши бориз мегузорад. Ба ин мазмун ва мақсад дар осори Абуалӣ ибни Сино низ ишораҳои зиёдро дучор меоем. Ба ақидаи Сино рафтори инсон бояд дар ҳимояти ақлу хирад қарор гирад ва бо истифода аз хирад дар анҷом додани кори нек саъю кӯшиш ба харҷ диҳад. Вагарна ба андешаи Сино: “Дунё маталаб, чоҳ маҷӯ, ишва маҳар” [184, С. - 107], зеро ин се чиз дӯстро аз дӯст ҷудо ва одамро дар олам бадном мекунанд. Вале ин ақидаи Сино бад он маъно нест, ки аз зиндагии дунявӣ худро дар қанор гирифта, гӯшанишиниро ихтиёр созем, балки бад он маъност, ки ҳама чиз бояд аз тарафи ақли комил танзим шавад.

Рӯдакӣ дар расидан ба қамоли одамият ва некном гардидани ӯ нақши хирадро аз ҳама чиз боло медонад. Ба қавли шоир агар дунёро омӯхтан хоҳӣ чашми дил, дидаи ботин, чашми маъноро бояд кушод,

вагарна назари ночизи чашми сар ба амиқ омӯхтани олам қодир нест. Пас ба қавли Рӯдакӣ ошкор кардани сирри олам ба чашми ботин вобаста аст:

Ба чашми дилат дид бояд ҷаҳон,
Ки чашми сари ту набинад ниҳон.
Бад-ин ошкорат бубин ошкор,
Ниҳони-тро бар ниҳонӣ гумор [185, С. - 121].

Дар ҳақиқат чашми ботин, ки ӯро хирад раҳнамо аст, аз дидаи зоҳир ба кулӣ фарқ дорад. Зеро агар кас ба умқи маънии кор фуру наравад ва ҳар амалро сарсарӣ анҷом диҳад ё бо чашми зоҳир ба кору олам бинигарад метавонад ба хатогихои зиёд рӯбарӯ гардад. Абулқосим Фирдавсӣ низ “хирад чашми ҷон аст” - мегӯяд, чун ҷон низ чашм доштааст ва он чашми ботин аст ва ба қавли Фирдавсӣ чашми ҷон хирад аст, ки хурсандии одам аз он вобаста аст, на аз чашми зоҳир:

Хирад чашми ҷон аст, чун бингарӣ,
Ту бе чашм шодон ҷаҳон наспарӣ [50, С. - 27].

Абуадуллоҳ Рӯдакӣ нақши ақлу хирадро дар ҳаёти инсон муҳим шуморида, истифодаи ақро дар ҳаёти ҳаррӯза тарғибу ташвиқ менамояд. Рӯдакӣ ақро барангезандаи илму дониш ва донишро таҷаллии ақлу хирад медонад. Ақл аст, ки барои омӯхтани илму дониш замина мегузорад ва дониш аст, ки дар тақомули хирад нақши бориз мегузорад. Ба қавли Рӯдакӣ дунё ҳамеша ба хирадмандон ниёз дорад ва афзудани шумораи хирадмандон дар олам боиси саодати мардум аст ва аз даст додани шахсони хирадманд бадбахтӣ барои аҳли ҷомеа аст. Масалан, Рӯдакӣ аз ҷавти Шаҳиди Балхӣ саҳт андӯхгин мегардад, агарчанде ки худ зиндагиро фанопазир ва маргро ногузир мешуморад. Аммо ғаму андӯҳи шоир аз кам шудани теъдоди хирадмандон аст. Ӯ дар «Дар марсияи Шаҳиди Балхӣ» овардааст:

Корвони Шаҳид рафт аз пеш,
В-они мо рафта гиру меандеш.
Аз шумори ду чашм як тан кам,

Ваз шумори хирад ҳазорон беш [185, С. - 96].

Ақл омили асосии омӯхтани илму дониш ва дониш сабабгори равнақ додани хирад аст, ки яке дигареро тақвият мебахшад. Шахси донову оқил тавонгар мешавад ва тавонгарро низ хирад омили пешравист. Аз ин лиҳоз, машварату маслиҳат бо доноёну хирадмандон муҳим ва аввалиндарача аст. Маҳз имрӯз як омили асосие, ки садди роҳи пешрафти ахлоқи неки насли наврас, аз ҷумл, ташаккули сирати миллӣ мегардад, ин машварат накардан бо падару модар, калонсолон, олимону донишмандон, шахсони рӯзгордида мебошад. Зеро вобаста ба хусусиятҳои синнусолӣ ва ҳамзамон таъсири муҳит, равнақи бесобиқаи техникаи муосир, таъсири шабакаҳои интернетӣ ба тафаккури насли наврас дар баробари аҳамият доштан, таъсири манфӣ низ намуда, насли наврас роҳи пешгирифти ва сухану ақидаҳои хешро аз ҳама дуруст ҳисоб намуда, аз машварат бо дигарон худдорӣ менамояд. Аммо мутафаккирони асрҳои X-XI машварат бо хирадмандонро талқин намуда, худи хирадмандонро низ ба машварат гирифтани аз доноён тавсия медиҳанд. Масалан, Ибни Сино: «...хирадмандонро мушоварат бо доноён...» [99, С. -86] муҳим мешуморад. Ба ақидаи ин мутафаккирон машварат дар пешрафти кор нақши асосӣ дорад. Гӯш додан ба машварати хирадмандон, панд пазируфтани аз онҳо, дар асоси роҳнамоиҳои онҳо амал намуданиро мутафаккирони ин арсҳо муҳим арзёбӣ мекунад. Ва худи хирадмандонро низ Сино ба машварат гирифтани хидоят мекунад. Пас дар таълиму тарбияи фарзанд машварат нақши асосиро бозӣ мекунад.

Ин мавзӯ аз мадҳи назари Дақиқӣ низ дур намондааст. Шоир дар тарбияи фарзанд, омӯхтани дониستاني олам ва пешрафти зиндагӣ машварат кардани дар асоси ин машварат амал намудани, хирад баргузиданиро масъалаи асосӣ мешуморад:

Нигар, то чӣ гӯяд, бар он кор кун,

Хирад баргузин, ин ҷаҳон хор кун [77, С. -250].

Назари Носири Хусрав низ ба ин масъала аз мутафаккирони зикргардида мутафовит набуда, балки тақвияти фикри онҳост. Ба қавли ин мутафаккир панду насихатро бояд аз шахси доно ва оқил гирифт, зеро маслиҳати доно дар асоси хирад аст:

Зи доно чуй панд, эро, ки оби панд хуш ёбӣ,

Чу доно хӯшаи дилро ба дасти ақл бифшорад [167, С. - 206]

Аксарияти ҳамасрони Рӯдакӣ, мутафаккирони асрҳои X-XI дар тасвири хирад ақидаҳои ба ҳам наздик ва ҳатто якхела доранд. Ин мутафаккирон мақоми хирадро аз ҳама боло гузошта, дар зиндагӣ панди хирадмандонро гирифтани муҳим медонанд. Рӯдакӣ, Сино, Дақиқӣ, Носири Хусрав ва дигарон бо мақсади муваффақ шудан дар тарбияи фарзанд ва дар умум дар пеш бурдани зиндагӣ машварат гирифтани аз хирадмандон ва доноёнро ташвиқ мекунанд ва Абушақури Балхӣ низ бар ин ақида аст. Ӯ қайд мекунад, ки тарбия додан, роҳи рост, некиву некӯкорӣ ва дурустиро хирадманд аз ҳама беҳтар медонад. Пас дар пешрафти кор бо хирадмандон бояд машварат кард. Аз ҷумла А.Балхӣ дар «Офариннома» овардааст:

Хирадманд донад, ки покиву шарм,

Дурустию родию гуфтори нарм [78, С. - 250]

Дар партави фармудаҳои ин бузургон дар замони кунунӣ эҳё намудану тақвият бахшидани анъанаи неки ниёгон-машварат намудан бо хирадмандон, бузургону калонсолон муҳим аст, зеро олами ҳар дам тағйирёбандаи муосир усулҳои нави тарбияи насли наврасро тақозо дорад. Бо суръати баланд пеш рафтани илму техника, кушода шудани роҳҳо бо мамоликҳои дуру наздик ва дигар навгонихо боз ҳам талаботи бештарро дар тарбияи насли наврас ба бор меорад. Яке аз роҳҳои, ки боиси нигоҳ доштани ахлоқи намунавии насли наврас мегардад ва он дар тарбияи мардуми тоҷик таърихи куҳан дорад, ин машварат бо хирадмандон аст. Истифодаи панду насихатҳои боло моро раҳнамун месозад, ки насли наврас ва ҷавонро ба он ташвиқ ва одат кунем, ки панду насихати классикони моро хонда, дар асоси он амал намоянд. Дар

корҳои муҳим ва мушкил ва умуман, дар пешрафти ҳаёт аз хирадмандон, бузургону куҳансолон машварат гиранд. Ҳатто дар бисёр лаҳзаҳо аз ҷавонони бохираду бофаросат, ки дониш ва маҳорати хуб доранд, машварат гирифтани мақсаднок аст. Зеро ҷавонони донишмаду рӯзгордида ва масъулиятшиносу кордон дар ҳамаи даври замон кам нестанд ва онҳо низ хирадмандони замонанд ва машварат гирифтани маслиҳат пурсидан аз онҳо боиси пешрафти кор ва тақвияти зиндагӣ аст.

Пешрафти ҷаҳони мутамаддини муосир бо худ дастовардҳо, муваффақиятҳои зиёд меорад, аммо маълум аст, ки пешрафтҳо бе мушкилӣ низ нахоҳанд монд. Дар аксарият кишварҳои дунё дар охири асри XX ва аввали асри XXI нооромиву нобарорӣ ҳукмфармо буда, мушкилиҳо ба тамоми мамлакат таъсири бузург мерасонанд ва бахусус, масъалаи тарбия намудани насли наврасро боз ҳам мураккабу печида мегардонад. Қувваҳои манфиатҳои байни мардум низоъ барангехта, халқу миллатҳои мухталиф, адему мазҳабҳо ба ҳам ҷанг меандозанд. Ҳамаи ин ба тарбияи фарзанд, таъмини сулҳу субот ва иттиҳоди иттифок таъсири манфӣ мерасонад ва ба пешрафти тараққиёти кишварҳо монеъ мегардад. Аммо ҷавоби ҳамаи ин нооромӣҳо ба роҳи мусбат низ додан имконпазир аст. Таҳқиқотҳо собит намудаанд, ки мутафаккирони асрҳои X-XI ба тақвият ба хирад роҳҳои оқилонаи ҳалли муноқишаҳо пешниҳод менамоянд. Масалан, Ҳаким Носири Хусрав баҳри бартараф кардани нооромӣҳо на истифодаи аслиҳа, балки истифодаи хиради волои инсониро тарғиб мекунад:

Бо лашкари замонаву бо теги тези даҳр,

Дину хирад бас аст, сипоҳу сипар маро. [173, С. - 45]

Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки Носири Хусрав олим, донишманд, мутафаккир, сайёҳ ва шахси таҷрибаи рӯзгордида буд. Ба дине, ки Носири Хусрав эътиқоду эътимод дошт ва онро тарғиб мекард дини хирадпарвар ва ақлсолор мебошад. Ин дин дини ислом мебошад, исломе, ки аз илму хирад сарчашма мегардад ва насли наврасро дар руҳияи ҳештаншиносиву худогоҳӣ ва ахлоқи неки инсонӣ тарбия

мекунад, на ифротгароиву хурофотпарастӣ. Ва дар рустои ҳалли муноқишаҳо мутафаккир нақши хирад ва эҳёву тақвияти анъанаҳои миллиро аз ҳама чиз боло мегузорад. Дар сирати мардуми тоҷик дар ҳеч даври замон ақидаи манфиатхоҳиву низоъ ва ҷангу ҷадал реша надошт ва ин аъанаи нек то кунун низ мақому манзалати хешро дар байни мардуми тоҷик аз даст надодааст. На фақат Носири Хусрав, балки тамоми намояндагони асрҳои X-XI, намояндагони адабиёти пеш ва баъд низ бар ин ақидаанд ва насли наврасро дар ин руҳия тарбия менамуданд.

Ба ақидаи мутафаккирони асрҳои X-XI-и тоҷик на фақат идора кардани нафсу кирдори хеш, балки дар маҷмӯъ, идора кардани ҷомеа дар дасти инсон аст. Пас идоракунии бояд тавассути истифодаи ақлу хирад ба роҳ монда шавад. Ва ба қавли ин мутафаккирон инсон танҳо замоне аз уҳдаи идора кардани ҷомеа ба пуррагӣ баромада метавонад, ки нафси худро идора карда тавонад. Таҳқиқотҳо собит намудаанд, ки инсон фақат айби мардумро мебинад ва рафтору кирдори мардуми атрофро мавриди таҳлилу танқид ва таъриф қарор медиҳад, вале айби хешро нодида гирифта, дар ислоҳи он низ намекушад. Дар ин самт ба қавли Сино идора кардани нафс муҳим аст, зеро тамоми корҳои нек ва ё бади мардум ба шинохти нафси ӯ вобастагии комил дорад: «маърифату шинохти инсон дар бораи нафси худ мавриди итминон нест, зеро ки одамӣ дар боби маърифати айбҳои худ зираку тезхуш нест, балки кундӣ ва ғабоват ба харҷ медиҳад» [46, С. - 13].

Мутафаккирони бузурги асрҳои X-XI хушбахтии инсонро дар он мешуморанд, ки ӯ дорои неъматӣ бебаҳо-ақл аст ва дар дунё чизе нест, ки дар судрасонӣ аз ақл фузун бошад. Аммо ақли инсон аз ақли инсон рушд тағйир бошад. Ба қавли мутафаккирони ин аҳд ақли инсон рушд металабад ва инсон бояд дар тамоми умр дар инкишофи ақлу хирад саъю талош варзад, худ омӯзаду дигаронро омӯзонад, табодули таҷриба намояд ва бо истифода аз ақлу таҷрибаи рӯзгор тамоми пастиву баландии ҳаётро паси сар намояд. Ба қавли Рӯдакӣ:

Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,

Ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд [206, С. - 214].

Рӯдакӣ ташвиқ мекунад, ки таҷрибаи рӯзгор беҳтарин василаи рушди хирад ва пешрафти зиндагӣ мебошад ва гузашти рӯзгор, табодули таҷриба беҳтарин омӯзгор аст:

Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор,

Низ н-омӯзад зи ҳеҷ омӯзгор [77, С. - 15].

Аз таҳлили ақоиди муҳаққиқони осори Ибни Сино бар меояд, ки Сино низ такомули ақлу хирадро муҳим арзёбӣ намудааст: «... Арасту инсонро ҳайвони ҷамъиятӣ номидааст. Вале фарқи инсон аз ҳайвон ин аст, ки дар чараёни зиндагӣ обутоб ёфта, соҳиби ақлу хирад ва қувваи эҷодӣ мегардад. Инсон ҳайру шарро аз ҳам фарқ мекунад ва аз рӯи нақшаи муайян зиндагӣ ва ҳаракат менамояд» [212, С. - 88].

Зиндагӣ ҳар лаҳза дигаргун мегардад. Пастиву баландӣ, бурду бохти зиндагиро ҳар кас бо усули хоси худ паси сар мекунад. Истифодаи хирад низ аз тарафи ҳар кас мухталиф аст. Бо гузашти замон инсон таҷриба касб мекунад, аз таҷрибаи хеш баҳра мебардорад, чашмаш ба олам бо диди нав во мешавад. Бо андӯхтану омӯхтани таҷрибаи зиндагӣ ва дар ҳаёт амалӣ намудани он инсон соҳиби иззату шараф мегардад. Аз ин лиҳоз, таҷриба бояд омӯхта ва табодул карда шавад. Омӯхтану паҳн кардани таҷриба боиси афзудани муваффақият дар зиндагӣ мегардад. Чун мутафаккирони болозикр дар осори Носири Хусрав масъалаи табодули таҷриба мавқеи асосӣ дорад:

Хотират занг нагирад, на сарат хира шавад,

Гар бигирад дили хушёри ту аз гетӣ панд [173, С. - 206].

Мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик масъалаи ташаккули хирадро бо диди васеъ маънидод мекарданд ва пешрафти ҳаётро дар пешрафти хирад медиданд. Ин мутафаккирон мафҳуми ақдро дар фалсафаи ахлоқии худ аслан ба ду маънӣ, яке мазмуни зоҳирӣ ва дигаре мазмуни ботинӣ ба кор мебарданд. Назари мутафаккирони асрҳои X-XI дар ин масъала ба ақидаи аксарияти мутафаккирони асрҳои пеш ҳамбастагии зич дорад. Рӯдакӣ дар рубоии “Ин ҷаҳонро нигар ба чашми

хирад” [173, С. - 528] соҳиби ду чашм: чашми хирад ё чашми ботин ва чашми сар ё чашми зоҳир будани одамро баён намуда, ташвиқ менамояд, ки ҷаҳонро бо чашми хирд бояд дид, пайваста ба неки бояд машғул шуд ва некӣ худ аз хиради воло ва камолёфта маншаъ мегирад.

Дар осори намояндаи ин аҳд Носири Хусрав низ ин ақидаи Рӯдакӣ ҷонибдорӣ гардида, Ҳакими нуктасанҷ онро тақвият мебахшад. Мутафаккир Носири Хусрав низ хирадро ботин ва ҷисро зоҳир (фанопазир) номида, ақро дар вучуди инсон ба бози баландпарвоз ташбеҳ медиҳад. Ба қавли Ҳаким аз хирадварзӣ одам ба мартабаи фазлу адаб мерасад:

Ҷони ту дарахтест, хирад бору сухан бар,

В-ин тира ҷасад лифи дурушту хасу хор аст.

Бози хирадат аст, бад-ӯ фазлу адаб гир,

Мар бози хирадро адабу фазл шикор аст [154, С. - 3].

Дар асоси пажӯҳишҳои олимон, муҳаққиқон мутафаккирони асрҳои X-XI нақши хирадро дар зиндагӣ дар мадҳи аввал гузошта, таълим медиҳанд, ки хирад тақомулталаб аст ва он бо роҳи ба омӯхтан пардохтану дониш андӯхтан, таълим додану амал кардан тақвият ва камол меёбад. Агар ба умқи маънии шеъри машҳури асосгузори адабиёти форсу тоҷик Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ «То ҷаҳон буд аз сари одам фароз» [185, С. - 520] фурӯ равем, аз қадим соҳибхираду соҳибдониш будани мардуми тоҷик бори дигар исбот мегардад. Аз рӯзе, ки одам дар олам арзи ҳастӣ намудааст, аз андӯхтани дониш дар канор набуд. Ба қавли Рӯдакӣ новобаста аз мушкилиҳои зиндагии замони қадим мардумони соҳибхирад ба андӯхтани дониш ниёзи кулӣ дошта, бо роҳҳои мухталиф ва роҳҳои ба худ муносиб донишро ҷустуҷӯ мекарданд. Кутубаҳои рӯйсангӣ, ки дар ин шеър бо мазмуни «..то ба санг андар ҳаме бингоштанд» ба онҳо ишора шудааст [185, С. - 520], исботи ин ақидаанд, зеро онҳо хуб медонистанд, ки дониш омили рушди хирад ва хирад омили омӯзиши дониш аст. Ин ду чиз бе якдигар камол нахоҳанд ёфт. Бо ин роҳ ҳамзамон, Рӯдакӣ дар шеъри зикргардида сулҳҳои ваҳдатсаро

будану ба чангу бедодгарӣ даст назаданро тарғиб мекунад. Таҳлилҳо собит намуданд, ки новобаста аз кутоҳ будани шеър он мазмуни васеи таълимиву тарбиявиरो дар бар мегирад, ки ҳамааш аз хирад маншаъ мегирад.

Ҳаким Носири Хусрав низ хирадро такмилталаб маънидод мекунад ва бар он ақида аст, ки ҳеч одам бе ақл ба дунё намеояд. Офаридагор ба ҳар кас ақл ато мекунад, вале он чизи азалий нест, ки бетағйир бошад. Ақл инкишоф металабад ва инкишоф додани ӯ аз худи инсон соҳибақл вобаста аст. Ба қавли ин мутафаккир Яздон бо фазлу карами худ чашми одамро ба олами ҳастӣ боз мекунад ва дар зиндагӣ одам обу тоб меёбад, ба истифодаи оқилонаи ақл, гирифтани таълиму тарбия ниёз дорад. Чун ин се чизро дуруст ба роҳ монад дар олам нақўном мешавад. Ҳаким нафси мардумро ба оби пок ва ақро ба гавҳар ташбеҳ медиҳад. Тавре об аз таъсири ҳарорати гарми оташ чўшида боло меҳезад ва агар ҳарорат баландтар шавад ба ҳар сў пош меҳўрад, эҳтироми одам низ аз таъсири хирад ва таълим баланд гардида, шуҳрату овоза ва номи некаш дар тамоми ҷо паҳн мешавад. Ҳаким таъкид мекунад, ки самари одам дар зерӣ дарахти ақли ӯ нопаёдо аст ва омўхтани илму дониш боиси такомули ақл ва ба даст овардани натиҷаву дастовардҳои амиқ мегардад:

Ҳар киро аз фазли Яздон чашми ӯ бино шавад,

Гарчи бошад зерӣ дарё, бар сари ҷавзо шавад.

Нафси мардум оби поку ақл чун гавҳар баланд,

Об чун оташ бар ӯ бандӣ, сӯи боло шавад.

Бори мард андар дарахти ақл нопаёдо бувад,

Чун ба таълим об ёбад, он гаҳе пайдо шавад [169, С. - 438].

Аз таҳлили ақидаҳои болозикри мутафаккирони тоҷик бар меояд, ки инсоният бояд дар рӯи замин бо роҳи ташвиқу тарғиби хирад як тартиби ахлоқӣ ва заминаҳои пешқадамро барои пешрафти ҳаёт барқарор созад, то ки мардум битавонад дар як ҷомеаи маданӣ зиндагӣ ба сар бибарад. Омӯзишу мавриди таҳқиқ қарор додани нуқтаи назари Рӯдакӣ, Сино ва Носири Хусрав моро ба он водор месозад, ки инсон бо

вучуди рафтору кирдораш дар олам чуёи саодат мебошад, аз ин ҷиҳат бояд рӯзгори тозаву осудае дошта бошад, то ки барои бадахлоқӣ замина ва роҳ дода нашавад, онгаҳ мардум саодатёр мегардад.

Хулоса оид ба боби I

Боби якуми диссертатсия - “Асарҳои муттафакирон ҳамчун сарчашмаи афкори педагогии рушди хирад” мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, муайян ва исбот гардид, ки дар асарҳои ин мутафаккирон мавзӯи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мавқеи асосӣ дорад.

Дар боби аввал ақидаҳои мутафаккирони тоҷик то асрҳои X-XI оид ба хирад, ақидаҳои педагогии тоисломӣ, ки сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI мебошанд, ақидаҳои педагогии муттафакирони асрҳои X-XI - и форсу тоҷик оид ба хирад ва сирати миллӣ мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор дода шуданд. Аз ҷумла, муайян гардид, ки хирад куллан ба ташаккул ниёз дорад ва рушди он дар дасти ҳуди инсон аст ва ҷизи азалии нест, балки хирад ва дониш василаи асосии ташаккули сирати миллӣ мебошанд. Таҳқиқоти дар ин боб анҷомдодушуда собит намуд, ки хирад бо роҳи омӯзиши илму дониш, табодули таҷриба, ахлоқи неки инсонӣ, пайваста машғул будан ба китобхонӣ, тарбия дар оила, муҳаббати самимӣ байни мардумон, зиндагӣ дар муҳити солим ва амсоли инҳо ташаккул меёбад. Инчунин дар ин боб ақидаҳои педагогии дар асарҳои динии тоисломӣ инъикосёфта мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, андешаҳо оид ба нақши хирад дар Авасто, ақидаҳои динҳои пеш аз Зардушт ва таълимоти Зардушт ва табдили ин ақидаҳо ҳамчун сарчашмаи асосии рушди ақидаҳои педагогии мардуми тоҷик дар асрҳои X-XI муайян ва исбот карда шуданд. Аз ҷумла, муайян гардид, ки динҳои қадими тоисломӣ ва дини Зардуштӣ адёни пешқадам буда, ҳар як лаҳзаи вақти умрашро самаранок истифода мебарданд. Таълимоти Авасто, анъанаҳо, расму оини динҳои пеш аз Зардушт ва ҳам пайравони Зардушт саросар

таблиғгари ташаккули хирад тарбия ва ахлоқи накӯ буд ва маҳз барои ҳамин то кунун афкори пешқадами тарбиявию педагогии онҳо мавқеи худро аз даст надодааст ва қобили таҳқиқу истифода аст.

Дар таҳқиқи ин боб яке аз масъалаҳои мубрами рӯз тарбияи фарзанд дар руҳияи ахлоқи нек ва намунавӣ таҳқиқ ва асоснок карда шуд. Иббот карда шуд, ки тарбияи хуб додан ба фарзанд дар асоси истифодаи хирад яке аз анъанаҳои хеле қадимаи мардуми ориётабор буда, ниёғони мардуми тоҷик ба масъалаи ахлоқи нек, хусни одоб тавачҷуҳи асосӣ зоҳир намуданд ва дар вучуди фарзандон парвариш намудани хислатҳои хуби инсониро вазифаи аввалиндарачаи хеш меҳисобиданд. Намояндагони адабиёти асрҳои X-XI низ анъанаи неки ниёғонро идома бахшида, дар осори худ ба тарзи одоб, ахлоқи намунавӣ, рушди сирати миллӣ диққати асосӣ равона намуда, нақши хирадро дар тарбия аввалиндарача медонистанд.

Дар маҷмӯъ аз таҳлили мухтасари ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ дар тарбияи фарзанд бар меояд, ки андешаҳои мутафаккирони ин аҳд дар ин мавзӯ ҳамабастагии ногусастанӣ доранд. Ин мутафаккирон ақло султони вучуди инсон, мақсади асоии ҳастии ӯ, омили рушду нумӯи зиндагӣ доништа, такмилу инкишофи ҷомеаро бе он тасаввур намекунанд. Инсон дар рӯйи замин ба зиндагии хуб, некиву некӯкорӣ, омӯзишу табодули таҷриба, таълиму тарбия, омӯхтани илму дониш, пешрафти соҳаи иқтисодиву иҷтимоӣ, рӯзгори хуш, тани сиҳат, ахлоқи шоистаи инсонӣ ва амсоли инҳо ниёз дорад. Ба қавли мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ҳамаи ин пешравиҳо ва мақсадҳо ҳамон вақт ба даст омада метавонанд, ки одамони олам хирадгарову ақлсолор бошанд. Ба истифодаву равнақи ақлу хирад тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, фарзандони хеш ва насли наврасро дар руҳияи ташаккули хирад ва сирату арзишҳои миллӣ тарбия намоянд.

Мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик иббот намудаанд, ки дар таълиму тарбияи фарзанд дар руҳияи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ,

бодонишу соҳибмаърифат шудан, донишу хиради худро дар ҳаёти ҳаррӯза дар хизмат намудан ба халқу Ватан мавриди истифода қарор додан, сирати миллии худро нигоҳ доштану раванқ бахшидан ва амсоли инҳо ташаккули хирад муҳим аст. Дар ин замина мо омӯзиши амиқи осори илмиву адабии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро муҳим шуморида, тавсия медиҳем, ки насли наврасу ҷавон ва дар маҷмӯъ, тамоми қишри ҷомеа бояд панду насиҳатҳои ин мутафаккиронро омӯхта, дар амал татбиқ намоянд ва дар зиндагии хеш дар рушду раванқ бахшидани раҳнамоиҳои ин мутафаккирон саҳми арзанда гузоранд.

БОБИ II. ДУРУСТИИ ТАШАККУЛИ ХИРАД ҲАМЧУН ХОРИҚАИ СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРҲОИ X-XI- И ФОРСУ ТОЧИК

2.1. Ҳамбастагии мақоми ақл дар таълимоти Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав

Асарҳои илмӣ-адабии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро мавриди таҳқиқ қарор дода, дарёфтем, ки роҳҳои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар осори ин мутафаккирон ҷойгоҳи махсус дорад. Муҳаққиқон, олимону донишмандон муайян намудаанд, ки осори мутафаккирони ин аҳд аз ҷиҳати илмӣ ва дарбаргирии мавзӯҳои ҳаётӣ ғанӣ мебошад ва сарчашмаи муҳими илмиву адабӣ барои мутафаккирони асрҳои баъдӣ ва мутафаккирони муосир мебошад. Аз ҷумла, ин донишмандон роҷеъ ба хирад ва ташаккули он ва нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ ақидаҳои ҷолиби педагогиро баён намудаанд ва дар ин рисола мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор дода шуд.

Агарчи дар самти омӯзиши осори Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ва дигар мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар илми педагогика таҳқиқотҳои алоҳида анҷом дода шуда бошанд ҳам, аммо онҳо асосан ба мавзӯҳои дигар бахшида шуда, дар бораи дурустии ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ баҳс намеkunанд. Ин донишмандон афкори педагогии пешиёни хеш ва дигар миллатҳоро хуб доништа, дар такмили афкори педагоги миллӣ ба кор мебарданд. Масалан, Носири Хусрав мефармояд:

Гаҳ андар илму ашколи Маҷастӣ,
Ки чун ронам барӯ паргору мистар...
Ҳамон ишколи Уқлидус, ки бинҳод,
Ситоталис устои Сикандар [170, С. -113],

Дар асоси ин мисраъҳо аз ашъори Ҳаким Носири Хусрав метавон хулоса намуд, ки ӯ ба китоби “Маҷастӣ”-и Птоломей ва инчунин ба эҷодиёти Уқлидус ошноӣ доштааст. Аммо ин бад он маъно нест, ки

Носири Хусрав, Фирдавсӣ, Абушакури Балхӣ, Сино ақидаҳои Птоломей ва Уклидус ва ё дигар донишмандонро нусхабардорӣ карда бошанд ва ё ақидаҳои онҳоро тарғиб кунанд. Мутафаккирони тоҷик чун Носири Хусрав, Фирдавсӣ, Абушакури Балхӣ, Сино ва дигарон афкори педагогии хеш доштанд, ки ақидаҳои педагогии ин бузургонро халқу миллатҳои ғайри тоҷик низ омӯхтаву мавриди истифода қарор додаанд. Дар тақвият ва ташаккул додани ақидаҳои хеш аз афкори донишмандони пеш аз худ мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик истифода бурда, андешаҳои онҳоро низ тақвият бахшиданд.

Ба ҳайси табиби олам эътироф шудани мутафаккири адабиёти классикии тоҷик Абуалӣ ибни Сино худ далели дониши баланд ва афкори педагогиву тиббӣ доштани ӯ ва ё Закриёи Розиро нишон медиҳад. Таълимоти Сино ва Носири Хусрав чун сарчашмаи асосӣ барои ташаккули назарияҳои олимони баъдӣ хизмат кардааст.

Ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва ҳам мутафаккирони баъдӣ ҳамеша инъикосгари зиндагии иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии мардум будааст. Маҳз дар асарҳои мутафаккирони болозикр оид ба тарбия, таълим, фарҳанг, ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, ахлоқ, арзишҳои анъанаҳои миллӣ фикру ақидаҳои басо оливу арзишманд ифода ёфтаанд. Ин мутафаккирони бузург ва мутафаккирони давраҳои мухталифи таърих дар асарҳои хеш проблемаи тарбия ва таълими насли наврасро ба миён гузоштаанд. "Шоҳнома"-и безаволи Фирдавсӣ, "Офариннома"-и Абушакури Балхӣ, асарҳои илмиву адабии Ҳаким Носири Хусрав ва Ибни Сино, ки ҳаммосаи бузург ва ҳуввияти миллии тоҷикӣ ба шумор мераванд, тасвири таҷрибаи таърихӣ ва арзишҳои волеи ахлоқиро дар бар мегиранд. Ин асарҳо заминаи афкори педагогии мардумони эронинажод, аз ҷумла халқи тоҷикро фароҳам овардаанд.

Барои исбот намудани дурустии ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, ки ба омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони форсу тоҷик алоқамандии ноғустанӣ дорад, омӯзиши ақидаҳои педагогии ин

мутафаккирон муҳим аст. Таъкид месозем, ки қисматҳои асосии ташаккули бахшидани тарбия, рушди ахлоқи ҳамидаи инсонӣ дар ниҳоди насли наврас аз омӯзиш ва мавриди амал қарор додани афкори педагогии мутафаккирони болозикр вобастагии кулӣ дорад.

Яке аз муҳимтарин шартҳои самарабахши тарбия ва омодаسازی ба ҳаёти оянда ва зиндагии мустақил ташкили оқилонаи фаъолияти муассисаҳои таълимӣ, баланд бардоштани сифати тарбия, алоқаи падару мордар, аҳли чома ба муассисаҳои таълимӣ, ин омӯзиши афкори педагогии ин мутафаккирон аст

Сарчашмаҳои илмиву адабӣ шаҳодат медиҳанд, ки ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба хирд ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ ба ҳамдигар ҳамбастагии кулӣ дошта, номувофиқатҳои ақидаҳо низ дар баъзе ҷанбаҳо назаррас аст. Аз ҷумла, шоҳномасарои нотақрор Ҳаким Фирдавсӣ, мутафаккири беҳамтои адабиёти тоҷик Носири Хусрав, табиб ва донишманди машҳури олам Абуалӣ ибни Сино, “Офариннома”-сарои асри X-и форси тоҷик Абушақури Балхӣ, олим, донишманд ва табиби шӯҳратёр М.З.Розӣ ва А.Рӯдакӣ ва дигар мутафаккирони ин аҳд ба мавзуи рушди хирад тавачҷуҳи асосӣ зоҳир намуда, ақидаҳои ҷолибро роҷеъ ба ин мавзӯ дар ашъору асарҳои хеш баён намудаанд, ки таҳқиқталаб мебошанд, зеро ин мавзӯ то кунун пурра омӯхта нашудааст.

Аз ин лиҳоз, “Ҳамбастагии мақоми ақл дар таълимоти Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав”, “Ақидаҳои Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ”, “Таҳлили муқоисавии рушди хирад-омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти А.Сино ва “Офариннома”-и А.Балхӣ” аз ҷумлаи мавзӯҳои мебошанд, ки то кунун омӯхтаву таҳқиқ нагардида, дар ин боб мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд. Ақидаҳои мутафаккирон: Носири Хусрав, Фирдавсӣ, Сино ва А.Балхӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, муқоиса ва таҳлил карда шуданд. Умумият, фарқият ва ҳамбастагии ақидаҳои ин мутафаккирон оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати

миллӣ омӯхта ва асоснок карда шуд. Мавзуи хирад ва нақши он дар рушди сирати миллӣ, педагогикаи муосир-таълиму тарбия яке аз масъалаҳои муҳим дар замони зудтағйирёбандаи асри XXI мебошад. Таҳқиқ ва таҳлили ин мазуъ андешаи муҳаққиқону педагогонро дар ҳар даври замон ба худ ҷалб намуда, корҳои назаррас дар ин самт анҷом дода шудаанд. Аммо то кунун ин мавзуъ таҳқиқотталаб буда, пажӯҳишҳои навинро тақозо дорад.

Дар таҳқиқ ва асоснок намудани мавзуи мақоми нақши хирад дар рушди сирати миллӣ ва таълиму тарбия дар зехни одам саволҳои пай дар пай садо медиҳанд: Хирад дар ташаккули сирати миллӣ чӣ нақш дорад? Кори таълиму тарбия аз хирад чӣ вобастагӣ дорад? Оё хирад инкишофёбанда аст ё не? Дар пешрафти ҳаёт хирад чӣ мавқеъ дорад? ва амсоли инҳо. Вобаста ба ёфтани ҷавобҳои аниқ ва асоснок ба ин саволҳо андешаи мутафаккирон оид ба хирад ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ ва таълиму тарбия таҳқиқ гардида, аз нигоҳи илмӣ асоснок карда шуд.

Мавзуи ғавқуззикр дар осори донишмандони асрҳои X-XI, баҳусус, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва осори Носири Хусрав мавқеи махсусро дорост, ки дар ин фасли рисола ҳамбастагии ақидаҳои ин ду мутафаккири бузурги тоҷик мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Ин мутафаккирон ташаккули сирати миллӣ, пешрафти ҷаҳон ва рушди ахлоқи неки инсониро бе истифодаи оқилонаи хирад ғайримумкин пиндошта, бар он ақидаанд, ки бе истифодаи оқилонаи хирад дар зиндагӣ мушкилиҳои зиёд пеш хоҳанд омад. Танҳо хирад аст, ки инсонро дар зиндагӣ раҳнамоӣ мекунад. Онро, ки хирад дар зиндагӣ раҳнамоӣ ўст роҳаш рост, одобаш неку, зиндагиаш пурмуваффақият аст.

Бояд қайд кард, ки таҳлили ҳар як байти осори Фирдавсӣ, баҳусус, «Шоҳнома» ва ё осори пурғановати Носири Хусрав кори осон нест, ба қавли Соибӣ Табретӣ: «Чун нест Хоҷа Ҳофиз маъзур дор моро [250, С. - 128], зеро танҳо Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ақидаҳои хешро таҳлили амиқ мекунанд, чун «Шоҳнома» маъсули заҳмати зиёда аз 30-солаи

Фирдавсӣ ва мероси адабиву илмии Н. Хусрав маъсули сафари ҳафтсола ва меҳанти якумраи ӯст. Агар ин мавзӯ дар замони онҳо омӯхта мешуд, кори осон мебуд, зеро дар таҳлилу тафсири ашъори хеш ин донишмандон муҳаққонро роҳнамоӣ менамуданд.

Новобаста аз ҳамаи ин мушкилиҳо мутафаккирону донишмандони зиёд оид ба осори Фирдавсӣ ва Носири Хусрав таҳқиқотҳои зиёд анҷом додаанд, аммо ин таҳқиқотҳо ҳанӯз ҳам комил нестанд. Бояд ёдовар шуд, ки дар туъли асрҳои XIX-XX ва ибтидои асри XXI оид ба ҳаёт ва фаъолияти шоири ватандӯсту ваҳдатсаро Абулқосим Фирдавсӣ, мутафаккир, олим, шоир, сайёҳ, нучумшинос, файласуф Носири Хусрави Қубодиёнӣ дар мамолики Шарқу Ғарб як қатор таҳқиқотҳо анҷом дода шуда бошанд ҳам, таҳқиқотҳоро наметавон мукамал шумурд, зеро ҳанӯз ҳам осори ин донишмандон таҳқиқот металабад.

Қайд кардан муҳим аст, ки дар ҳар даври замон, махсусан дар замони муосир талаботҳо оид ба омӯختану таҳқиқ кардани осори классикони тоҷик чун Фирдавсиву Носири Хусрав боз ҳам таҳқиқотҳои навро тақозо менамояд. Махсусан, дар давраи соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон вобаста ба пешрафти босуръати ҷаҳон талаботу меъёрҳои таҳқиқот ва омӯзиши осору афкори гузаштагон боз ҳам зиёд гардида, таҳти назари бевоситаи Пешвои миллат қарор дорад. Баргузор гардидани 1000-солагии Ҳаким Носири Хусрав дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Исломии Эрон дар соли 2003 гувоҳи гуфтаҳои болост. Дар симпозиуми ҳазораи Носири Хусрав дар соли 2003 дар шаҳри Душанбе ва шаҳри Хоруғи Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳаққикон зиёда аз 12 кишвар беш аз 100 нафар муҳаққикони ватаниву хориҷӣ ширкат варзида, роҷеъ ба паҳлӯҳои мухталифи ҳаёт ва фаъолияти ин мутафаккир суханронӣ намуданд. Соли 2003 Нашриёти “Ношир”-и Хучанд маҷмӯаи мақолаҳои симпозиумро таҳти унвони “Носири Хусрав. Дирӯз, имрӯз ва фардо” дар 682 саҳифа, мурағибон С. Ниёзов, Р.

Назариёв аз чоп баровард. Ногуфта намонад, ки чунин китобҳо ва маҷмӯаи мақолаҳо дар Эрон ва дигар кишварҳои дунё низ бо забонҳои гуногун, аз ҷумла забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ ба таъб расиданд. Ин таҳқиқотҳо барои боз ҳам амиқтару дақиқтар омӯхтани осори пурғановати Носири Хусрав заминаҳои нав гузошта, аз қадрдониву кадршиносии роҳбарияти олии Тоҷикистон ва дигар кишварҳо ба мутафаккир ва донишманди тоҷик Носири Хусрави Қубодиёнӣ дарак медиҳанд. Қобили зикр аст, ки дар мавзӯҳои симпозиум ба масъалаи мавқеи хирад дар осори Носири Хусрав ва нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ низ ишораҳо карда шудаанд ва дар ин фасл аз ин маводҳо истифода карда шуд.

Дар фасли ҷавқ назаре ба ҳамбастагии ақидаҳои Абулқосим Фирдавсӣ (934-1020) ва Носири Хусрав (1004-1088) оид ба мақоми хирад дар зиндагии инсон ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ андохта мешавад ва он ҳам таҳқиқоти кӯчак мебошад. Мақсади асосии таҳлили ақидаҳои мутафаккирони ҷавқуззикр ин аст:

1. Агар сарсарӣ ба таълимоти Фирдавсӣ ва Ҳаким Носири Хусрав назар андозем, чунин ба назар мерасад, ки гӯё Фирдавсӣ фақат як шоири шохномасарост ва Носири Хусрав танҳо файласуфи ақлгарост. Аммо таҳлили амиқи мавзӯи ақл дар таълимоти ин донишмандон нишон медиҳад, ки доираи осори онҳо фарроҳу густурда буда, ба мавзӯҳои мухталифи ҳаётан муҳим бахшида шудааст. Ин мутафаккирон дар таҳлили хирад ақидаҳои ҷолибро пешниҳод намуда, нақши онро дар рушди сирати миллӣ низ нишон додаанд.

2. Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав намояндагони барҷастаи давраи тиллоии адабиёти тоҷик, яъне асрҳои X-XI буда, дар пешрафти адабиёти пурғановати тоҷик бо осори гаронбаҳои хеш саҳми назаррас гузоштанд.

3. Зиндагии мутафаккирон Фирдавсӣ ва Носири Хусрав аз бисёр ҷиҳатҳо ба ҳам ҳамбастагӣ дошта, рӯзгори пурмашаққат ва тираву тор ва пурхатарро аз сар гузаронидаанд. Бо амри бадҳоҳои миллати

точик хоҳиши ба зери пой филон партофтани Фирдавсӣ ва ба пайдо кардану ба қатл расонидани мутафаккир Носири Хусрав далели ин фикрҳост. Хушбахтона ҳасудон ба мақсади хеш нарасиданд ва ин фишору таъқиб садди роҳи фаъолияти илмиву эҷодии Фирдавсӣ ва Носири Хусрав шудан натавонист.

4. Мутафаккирони мутазаккир таваҷҷуҳи махсус сӯи дастовардҳо ва имконоти хираду тафаккури инсонӣ равона карда, назарияи комилро оид ба хирад ва нақши он дар зиндагии инсон танзим додаанд. Онҳо хирадро аз қолаби анъанавиаш фаррохтар тасвир намуда, нақши онро дар рушди зиндагии одам ва ташаккули сирати миллӣ муҳим ва аввалиндараҷа медонанд.

5. Мавзуи нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ, ватандӯстӣ ва худшиносиву худогоҳии миллӣ мавзуи марказии осори ин мутафаккирон аст.

6. Ҳар ду мутафаккир хирадро тақомулталаб ва омӯхтани донишро дар тақмили хирад муҳим мешуморанд.

7. Таълимоти ҳар ду мутафаккир Фирдавсӣ ва Носири Хусрав инсонро аз хатари беҳирадӣ ва истифода накардан аз ақл огоҳ мекунад ва роҳҳои инкишофи хирадро нишон медиҳад.

8. Фирдавсӣ ва Носири Хусрав инсонро ба сӯи маърифати ҳикмат бар он мутаваҷҷеҳ месозанд, ки дидаи хиради одамонро боз намоянд ва дар роҳи расидан ба камолот онҳоро раҳнамун созанд.

9. Осори маънавии Фирдавсӣ ва Н.Хусрав паҳлӯҳои гуногун ва масъалаҳои зиёдеро дар бар мегирад, ки то кунун ниёз ба таҳқиқот дорад.

Ёдовар бояд шуд, ки дар замоне, ки Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ҳаёт ба сар мебуданд замони ниҳоят ноорому нобасомон буда, барои донишмандону бузургон замони пурхатар буд. Ин замоне буд, ки давлати Сомониён мавҷудияти худро аз даст дода тобеи Ғазнавиён гардид ва Султон Маҳмуд бар сари қудрат омад. Аҳволи донишмандону бузургон тоқатфарсо гардида, донишмандони тоҷикзабону

точиктаборро хатарҳои чиддӣ таъдид менамуданд. Зулми Султон Маҳмуд поён надошт ва рӯз аз рӯз мушкилтару мураккабтар мешуд: “Султон Маҳмуд аз Рой амволи фаровон гирд овард ва назди халифа Алқодир биллоҳ (халифаи Аббосии Бағдод) фиристода дастур дод, то бузургони Дайламро ба дор овехтанд” ” [151, С. - 137]. Маҳз бузургиву нотарсии Фирдавсӣ ва Носири Хусрав дар он аст, ки ба ҳамаи ин азобу машаққат нигоҳ накарда, фаъолияти эҷодии худро идома бахшиданд, барои озодии халқу миллати худ мубориза мебуданд, бо осори худ дар инкишофи адабиёти тоҷик дар давраҳои мушкили таърихӣ хизматҳои бузург намуданд. Дар мавзӯҳои мухталиф асарҳои худро эҷод мекарданд, ки мавзуи ташаккули хирад ва сирати миллӣ яке аз ин мавзӯҳо аст.

Аз ин ҷост, ки ба қавли баъзе аз фирдавсипажӯҳон Фирдавсӣ беш аз 300 байт дар бораи ақлу хирад эҷод намудааст ва шоир нигоҳи хос ба хираду хирадварзӣ дорад. Таълимоти Фирдавсӣ ва Носири Хусрав оид ба ин мавзӯ боис шудааст, ки донишмандон минбаъд аз ақидаҳои онҳо пайравӣ намуда, аз мактаби онҳо баҳраҳо бардоранд.

Осори Фирдавсӣ аз маҷмӯаи ақидаҳои педагогӣ таркиб ёфтааст, ки хоси дид ва бардошти ӯ аз олами хирад мебошад. Дар ақидаҳои педагогии Фирдавсӣ хираду хирадварзӣ, илму дониш мавқеи марказӣ дорад. Ба қавли ин мутафаккири ватандӯсту педагог хираду дониш сарчашма ва омили асосии ободонӣ ва саодати одамон мебошад. Дар асоси ғояҳои педагогии Фирдавсӣ хирад ва шахси хирадманд муҳофизӣ дунё буда, мардуми оламро аз офату бадихо нигоҳ медорад, адолат дар дунё бо истифодаи хиради волои инсон пойдор мегардад. Хирад инсониятро аз пасти нигоҳ медорад. Аз ин рӯ, Фирдавсӣ одамони беҳирадро маҳкум намуда, қайд менамояд, ки инсон аз беҳирадӣ ба ранҷу машаққат, азобу уқубат ва ҷабру ситам гирифта шуда, зиндагиро пурмашаққат мегардонад. Асари машҳури Фирдавсӣ «Шоҳнома»-и безавол гувоҳи гуфтаҳои мост. Ин асар на танҳо достони қаҳрамонист,

балки тараннумгари хирад, сирати миллӣ. ақидаҳои педагогӣ ва панду ахлоқӣ мебошад.

Дар осори Носири Хусрав низ ақл мавқеи асосӣ дорад. Мутафаккир ақро ба ду навъ: Ақли кул ва ақли ҷузвӣ ҷудо мекунад: «Дар эҷодиёти Носири Хусрав ба зикри ду навъи ақл дучор шудан мумкин аст: Ақли кул, ки ҳам ба қувва тамом аст ва ҳам ба феъл ва аввалин мавҷудоти Худо ҳисоб мешавад ва дуюм ақли ҷузвӣ, ки ба қувват тамом асту ба феъл нотамам. Якумӣ фавқуззамон, яъне аз макону замон болотар аст. Дуюм таҳтузамон, яъне ҳоҷатманди макону замон аст, то тавассути макону замон аз ҳадди қувва ба ҳадди феъл ояд» [114, С. - 108]. Ба қавли мутафаккир ақли дуввум ақли одамон аст ва он ба макону замон ниёз дошта, рушд металабад. Яъне ба қавли Носири Хусрав низ хирад ташаккулёбанда буда, он ба кӯшиши худи одамон вобаста аст. Носири Хусрав нақши хирадро дар тарбия асосӣ медонад. Таҳлилҳо нишон доданд, ки нуқтаи назари ин ду донишманд оид ба мавзуи хирад аз ҳам тафовути ҷиддие надоранд, зеро ҳар ду хирадро тақомулталаб ва инкишофёбанда меноманд ва таълиму тарбияи насли наврасро ба он алоқаманд медонанд.

Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро ба ҳамду наъти Худои таоло оғоз намудааст. Бо ситоиши Худо оғоз намудани асари бузург бесабаб нест. Фирдавсӣ Офаридагорро омили ҳастии ҷон ва хирад, ном, ҷою манзил, рӯзирасон ва роҳнамои зиндагӣ мешуморад:

Ба номи Худованди ҷону хирад,
К-аз ин беҳтар андеша бар нагзарад.
Худованди ному Худованди ҷой,
Худованди рӯзидиху раҳнамоӣ [50, С. - 25].

Аз абёти болозикр андешаҳои зиёди панду ахлокиро метавон дарёфт ва қайд бояд кард, ки байтҳои овардашуда дар баробари ситоиши Худо ақидаҳои педагогиро тараннум менамоянд. Ба қавли Фирдавсӣ Худо ба инсон ҷону хирад додааст, яъне чун инсонро офарид ӯ соҳибхирад буд ва дар баробари ато намудани хирад ба ӯ роҳнамо,

паёмбарон, олимону донишмандон, мутафаккирону шоирон ато гардиданд, то ки инсон панди онҳоро гирифта, хирадро инкишоф диҳад, бо саъю талош, донишу заковат ва одоби қобили таҳсин худ низ ба мартабаи бузургӣ расад. Ҳамзамон хиради воло барои дарёфти ризку рӯзӣ роҳнамо аст. Онро, ки хирад раҳнамои ӯст, рӯзиаш низ фаровон аст.

Ситоиши Офаридагор худ низ ҷанбаи педагогӣ дорад. Дар замин офаридагори инсон падару модар мебошанд ва пеш аз он ки кас ба қадри Офаридагори олам расад, ӯро муҳим аст, ки офаридагорони ҷисми хеш падару модарро иззату эҳтиром кунад ва ба қадри онҳо бирасад.

Ин ақида дар осори Носири Хусрав низ зиёд ба назар мерасад. Масалан, Ҳаким “Равшанонома”-ро бо ситоиши Худо ҳусни оғоз мебахшад:

Ба номи он, ки дорои ҷаҳон аст,
Худованди тану ақлу равон аст [166, С. - 527].

Ин неъматҳо ба инсон ато гардиданд, то дар зиндагии хеш аз онҳо баҳра бараду ҳаётро барои худ босаодат созад. Дар байни вожаҳои “ҷаҳон”, “тан”, “равон” истилоҳи “ақл-хирад” меистад, ки ниғахдорандаву тақвиятбахши ин неъматҳост.

Аз рӯи ақидаи Носири Хусрав, агар хирад намебуд, инсон аз мавҷудоти дигар фарқ намедошт, зеро дигар мавҷудоти зинда низ дорои тан ва ҷон мебошанд, вале бузургияти инсон дар соҳибхирад будани ӯст. Ҳаким хирадро ҳадяи Худо бар инсон ва гавҳари бебахое мешуморад:

Хирад ҳадяи ӯст дар мо, ки моро,
Ба фармони ӯ шуд хирад чуфт ба ҷон.
Хирад гавҳар асту дилу ҷони мо кон,
Бале, мар хирадро дилу ҷон сазад кон.
Хирад кимиёи салоҳ асту неъмат,
Хирад маъдани хайр асту эҳсон [171, С. - 338].

Аз байти болозикр бар меояд, ки мутафаккир Носири Хусрави Қубодиёни низ гуфтаҳои Фирдавсиро дар боби вобаста будани ризку рӯзӣ ба хирад тақвият бахшида, ҳамзамон илова менамояд, ки хирад

инчунин омили сулҳу салоҳ, хайру эҳсон, некӣ ва некӯкорӣ мебошад. Пас чун рузӣ ба даст омад, аз хайру эҳсон намудан ба шахсони дармондаву ниёзманд низ набояд фаромӯш кард.

Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар боби хирад ва офарида шудани он ақидаҳои мухталиф мавҷуданд. Муҳаққиқон бо андешаҳои гуногун ба ин мавзӯ назар андохтаанд. Аммо ба қавли Фирдавсӣ ва Носири Хусрав нахуст чизе, ки офарида шуд хирад буд ва офариниши хирадро низ мақсад омӯхтану мавриди истифода қарор додани олами атроф аст. Ин ақида дар «Шохнома» дар боби «Гуфтор андар ситоиши хирад» чунин омадааст:

Нахуст офариниш хирадро шинос,
Нигаҳбони ҷон асту они сипос [171, С. - 338].

Мутафаккир Носири Хусрав низ бар он ақидааст, ки чизе ки нахуст офарида шуд, хирад буд:

Хирад дон аввалин мавҷуд, з-он пас нафс аз ҷисм он гаҳ,
Наботу гунаи ҳайвон ва он гаҳ ҷонвари гӯё [173, С. - 117].

Дар бисёр асарҳои Носири Хусрав ба ин ақида дучор меоём.

Масалан, дар китоби “Ҷомеъ-ул-ҳикматайн” омадааст: “ақл мабдаи аввал ва ҷавҳари бесутуни нуронӣ мебошад” [166, С. - 49].

Ва дар “Девон”-и хеш вобаста ба ин ақида Носири Хусрав овардааст:

Хирад оғози ҷаҳон асту ту анҷоми ҷаҳон,
Боз гард, эй сараанҷом, бад-он некоғоз [168, С. - 250].

Дар ин мисраъҳо Ҳакими донишманд панд медиҳад, ки он чизе, ки дар миёни ақли кулӣ ва ҷузвӣ аз рӯзи офарида шудан мавҷуд аст, танҳо барои тақомул бахшидани ақли ҷузвӣ хизмат мекунад ва раванқ додани он ба дасти худ инсонхост ва ба қавли мутафаккир мақсад аз офариниши одам ба кори нек машғул шудани ӯст. Одам дар олам абад нест ва чун бо мақсади нек ба олам омад ва дар офаринишу ақли ӯ асаре аз бадӣ набуд, бояд бо номи нек дунёро падруд гӯяд: “...андар ҷавҳари ақл чизе нест аз бадӣ, ки исбот шавад...” [271, С. - 276].

Дар асоси таълимоти Фирдавсӣ хирад ба инсон маҳз барои он дода шуд, ки тамоми қору рафтор ва зиндагӣ таҳти раҳнамоии он сурат гирад. Одамро муҳим аст, ки дар асоси хирад рафори хешро арзёбӣ намояд, норасоӣҳои рафтори хешро муайян намояд ва боз ҳам дар такмили хирад ва рафтор талош варзад. Аммо, Фирдавсӣ таъкид менамояд, ки набояд ғофил гашт, ки хирадро Худованд низ ҳама вақт месанҷад, яъне рафтори одамон таҳти назорат аст:

Хирадрову ҷонро ҳаме санҷад ӯ,
Дар андешаи сохта кай гунҷад ӯ? [48, С. - 27].

Дар робита бо ин қайд бояд, қард, ки андешаи мо низ ин аст, ки хираду рафтори одам дар ҷомеа низ ҳама вақт зери назорат аст. Муҳити зист, мардуми атрофи мо, хурду бузург баҳодихандаи хираду рафтори одамон аст. Аз нигоҳи рафтори одам шаъну шарафи ӯ дар байни мардум баланд мешавад ё баръакс. Иззату эҳтироми одамон баҳои баландтарини аҳли ҷомеа бо ӯст. Инчунин дар ҳуди оила низ ҳар як аъзои он баҳодихандаи рафтори ҳамдигар аст. Чун одам соҳибэътиром мегардад, маълум аст, ки хиради комил ва рафтори намунавиро касб кардааст. Пас ин андешаи Фирдавсӣ дар ҳаёт ҷойгоҳи махсус дорад.

Фирдавсӣ нахуст Худоро ситоиш мекунад ва ба қавли ӯ андешае беҳтар аз ситоиши Худо мавҷуд нест, зеро ӯ худ Худованди хираду ҷон аст ва оламро низ бо хиради волои хеш офаридаву барои истифодаи одам қарор додааст. Ба қавли Фирдавсӣ Офаридагор одамро шарифтарин махлуқ “ашраф-ул-махлуқот” офарида, бар тамоми махлуқоти дигар бартарӣ додааст ва ин бартариву шарофати ӯ дар хирад аст:

Хирад беҳтар аз ҳарчӣ Эзад-т дод,
Ситоиш хирадро беҳ аз роҳи дод [48, С. - 26].

Дар ин байт Фирдавсӣ ақро ситоиш намуда, бар тамоми неъматҳои рӯи олам бартарият доштану авлотар будани хирадро баён мекунад. Аз мутолиаи «Шоҳнома» аён мегардад, ки таҳкурсии ин асари безавол бар концепсияи фалсафии хирад ва ё ғояи донишварзӣ асос гузошта шуда:

“Нахустофариниш хирадро шинос” [48, С. - 32]-ро асли маърифат дар офариниши олам медонад.

Ба қавли Фирдавсӣ Офаридагор чун инсонро офарид ба ӯ неъматҳои бебаҳоро ато намуд. Чашму гӯшу бинӣ, дасту пову забон, қалбро барои инсон ато кард, оладро бо тамоми дороиаш ба ӯ бахшид, аммо волотару болотарин неъматро ба инсон дод, ки он хирад аст ва тамоми неъматҳои рӯи оладро фарвонравост: “Хирад беҳтар аз ҳарчӣ Эзад-т дод” [50, С. - 26].

Носири Хусрав низ бар ин ақида аст. Мутафаккир ақро беҳтарин ҳадяи Парвардигор барои инсоният медонад, маҳз ақли шарифи инсон аст, ки ӯ аз ҳайвонот ва дигар мавҷудоти рӯи олам ба он фарқ мекунад, мақому мартабаи одамро нисбат ба дигар маҳлуқи олам баланд бардоштааст. Роҷеъ ба ин ақида Носири Хусрав дар китоби «Зод-ул-мусофирин» чунин мефармояд: «Ақл гавҳар аст ва иллоти нафс аст: яъне бартарии нафс ва шарафи он бар дигар маҳлуқот он аст, ки ақлпазир аст, зеро ақл бар ҳама чиз бартарӣ дорад ва иллоти ҳамаи иллатҳост ва бартар аз ӯ иллоте нест» [75, С. - 107].

Одам соҳиби чашми биноӣ аст ва чашм аст, ки ҷаҳонро барои мо равшан мегардонад. Бе ҳастии чашм олам торик аст ва зиндагӣ шавқу завқи худро гум мекунад. Неъматҳои дигари бебаҳо лоноӣ мебошад, ки хоси одамон аст ва бо саъю кӯшиш ва талоши зиёд ба даст меояд. Аммо бо ҳамаи ин бузургии чашму доноӣ ба ақидаи Фирдавсӣ, хирад аз доноиву биноӣ низ болотар аст. Ин ақидаро чандин намояндагони адабиёти асрҳои X-XI баёну тарафдорӣ намудаанд. Масалан, Абушақури Балхӣ низ мақому манзалати хирадро аз доноиву биноӣ баландтар мегузорад:

Хирад беҳтар аз чашму биноӣ аст,
 На биноӣ, афзун зи доноӣ аст.
 Хирад бод ҳамвора солори ту,
 Мабод аз ҷаҳон ҷуз хирад ёри ту [77, С. - 27].

Хирад на танҳо болотар аз биноиву доноӣ аст, вале хирад худ чашм аст, аммо чашми ҷону ботин аст. Ба андешаи Фирдавсӣ шодиву сурури ҳаёти одам аз хирад аст ва он ҷонро раҳнамоаст:

Хирад чашми ҷон аст, чун бингарӣ,

Ту бе чашм шодон ҷаҳон наспарӣ [49, С. - 27].

Ҳакими доно инсонро инсониятро ситоиш мекунад, ки ӯ соҳиби хирад аст ва хиради инсонро аз ҳама чиз боло мекунад, зеро шарафи инсон хиради ӯст. Олими Эронӣ Азизулло Начиб дар мақолаи худ бо номи “Ақл аз дидгоҳи Носири Хусрав” роҷеъ ба ин масъала фармудааст: “Тавзеъҳои Носири Хусрав роҷеъ ба назарияи ақл фақат маҳдуд ба ин суннати расмӣ нест, ки фалсафаи офариниш номида мешавад. Аз вижагиҳои муҳими фикри ӯ ин аст, ки ба назари ӯ ғараз аз офариниши олам инсон аст ва шарафи инсон аз илм аст ва илм андар гавҳари ақл аст, ақле, ки маҳали он вучуди инсон аст. Бинобар ин, қисми дигари ақлро Носир ақли ҷузвӣ мегӯяд, ки ба сабаби он инсон ҳам мукаллаф аст ва ҳам соҳиби ихтиёр аст” [158 - 85].

Ин аст, ки дар баробари хирад мутафаккир илму донишро, ки ба қавли ӯ “илм андар гавҳари ақл аст” пайваста тавсиф мекунад. Ҳаким бар он ақида аст, ки такомул ва рушди хирад аз андӯхтану амалӣ намудани илму дониш ба амал меояд:

Зи болои хирад бингар яке дар кори ин олам,

Азеро аз хирад бартар наёбӣ ҳеҷ болое [178, С. - 113].

Ба ақидаи Фирдавсӣ низ илму дониш омили асосии рушди хирад аст. Дар инкишофи хирад омӯхтани илм ва раванқ бахшидани дониш ва ба ин васила олиму доно гардидани инсон нақши асосӣ дорад, Ба қавли ин донишманд аз доноён панду андарз ва таълим гирифтани дигаронро аз ин таълим баҳравар кардан муҳим аст. Тавоноӣ ва доноӣ, ба қавли мутафаккир, ҳамдигарро пурра мекунанд, дар байни ин ду салоҳият таодули кулӣ мавҷуд аст, аммо асоси доноӣ ва тавоноиро шоир дар омӯхтани илм, такмили хирад ва амал кардан ба дониш мебинад:

Ба гуфтори донандагон роҳ ҷӯй,

Ба гетӣ бипӯю ба ҳар кас бигӯй!
 Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад,
 Зи дониш дили пир барно бувад. [52, С. - 26].

Носири Хусрав ва Фирдавсӣ хирад ва илмро аз ҳам чудо намекунанд. Ба қавли Ҳаким Носири Хусрав илм таҷаллии хирад аст ва хиради инсон аз омӯхтани илму дониш камол меёбад ва инсон ба мартабаи баланд мерасад. Дар фасли 21-уми китоби “Ҷомеъ-ул-хикматайн“, ки “Андар ақлу илм” ном дорад, Носири Хусрав мавқеи хираду илмро чунин тасвир мекунад:

Як суол, ки қоим шудааст чунд шатранҷ,
 Зи бас, ки ҳар кас чуст ан дар ин сухан бозор.
 Ки “ақл бартар ё илм, фазл аз ин ду кирост”,
 Бадин ду рӯ бишунидем фузул сад хирвор.
 Чӣ гуна донад илм он касе, ки н-омӯхтаст?
 Дурудгар накунад кор ҷуз ба дастафзор.
 Касе, ки зилл набардоштаст аз таълим,
 Ба иззи илм набошад басеш дастугузор.
 Чу ҳадди ақл надонанду ҳадди илм, ки чист?
 Сухан газофа бигӯянд, шарм нею на ор [176, С. - 37].

Мутафаккир абнои чинсро даъват менамояд, то инсонҳо аз ҳамдигар биомӯзанду панд гиранд, зеро ки рушду хирад ва маърифати мардум якнавохт будан наметавонад. Аз ин рӯ, Носири Хусрав сабақ гирифтани аз доноёну пайравӣ намудани аз амалҳои писандидаи доноёнро муҳим арзёбӣ мекунад:

Зи доно чуй панд, эро, ки оби панд хуш ёбӣ,
 Чу доно хӯшаи дилро ба дасти ақл бифшорад [162, С. - 206].

Носири Хусрав мавҷудият ва рушди хирадро бе илм имконнопазир медонад, гарчанде ки илм аз асари хеш шарифтар бошад ҳам, илм феъли ӯст: “... илм феъли ақл аст ва асари ақл аст ва ақл аз асари хеш шарифтар аст” [173, С. - 113].

Касе, ки ба мартабаи хирад мерасад, \bar{u} фурӯтану хоксор ва соҳибэҳтирому шӯҳратёр мегардад ва ҳеҷ гоҳ ба кори бад даст наметезанад. Чунин одамонро ақл раҳнамову раҳбар аст ва онҳо бо ақл, илм ва амал намунаи ибрати аҳли чомае мебошанд.

Дар мақолаи “Ақл аз дидгоҳи Носири Хусрав” Азизуло Начиб овардааст: “Носири Хусрав тавзеҳ медиҳад, ки ҳеҷ хирадманде нест, ки кори бадеро муртакиб шавад ва надонад, ки ҳар чи кардааст бад кардааст. Зеро, ки ақл гувоҳ бар зоти хеш аст ва эҳтиёҷ ба шаҳодати хориҷӣ надорад. Масалан, агар касе дуруғ мегӯяд, ҳарчанд, ки \bar{u} дар назари мардумон худро содиқ собит кунад ва мардум ҳам онро пазирада. Вале вай ба назари ақли худ дурӯғгуй аст. Зеро ки ақл дурӯғ намегӯяд ва на \bar{u} эҳтиёҷ ба гувоҳи хориҷӣ дорад. Бинабар ин он кас ҳам дар назари ақли худ ва ҳам назди Худо дурӯғгуй аст” [162, С. - 87].

Таърихнигорон исбот намудаанд, ки то замоне, ки давлати Сомониён ҳукм меронд аҳволи кулли мардум, бахусус, аҳли илму адаб, бузургону донишмандон дар даррачаи баландтарин буд. Тамоми шоҳҳои оламро хиради воло ва адолати ҳукмронони Сомониён мафтун мекард. Яке аз анъанаҳои неки шоҳҳои давлати Сомониён ин илмдӯстӣ, бузургоннавозӣ, раиятпарварӣ ва адаби шоистаи онҳо буд ва ба дарбори хеш фузалову удабо, шуарову уламоро чамъ мекарданд. Аз донишу хиради онҳо истифода мебуданд ва онҳоро дар мансабу вазифаҳои мухталиф ҷо медоданд. Ин анъана боиси аз ҷиҳати маънавий пуриқтидор ва ҳаматарафа пешрафт кардани давлати Сомониёнро гардид. Мутаассифона ин саодат дер давом накард ва аҷнабиён давлати пуриқтидори Сомониёнро саркӯб намуданд. Тавре дар боло қайд гардид, сиёсати беҳирадонаи туркон боиси нест кардан, ҷилои ватан намудани бузургон гардид. Фирдавсӣ дар “Шоҳнома” борҳо ба ин мавзӯ ишора намудааст. \bar{u} дар “Шоҳнома” менигорад, ки низоми ҳар як кишвар, ҳукмрониву давлатдорӣ аз истифодаи оқилонаи хирад вобастагии кулӣ дорад. Бузургтарин лашкар хирад аст ва он дорой ва гавҳари бебаҳои мардуми шӯҳратёру машҳури олам аст. Ба ин васила Фирдавсӣ шоҳҳои

золими турк ва тамоми шоҳхони оламро ба хирадварзиву адлу дод даъват мекунад:

Хирад афсари шаҳриёрон бувад,
 Хирад зевари номдорон бувад.
 Хирад зиндаи ҷовидонӣ шинос,
 Хирад мояи зиндагонӣ шинос [52, С. - 27].

Дар асоси таълимоти Фирдавсӣ хирадманд, суҳангӯю хушхӯй будан хислати неки инсонист. Ба қавли шоир нақӯкору некусиришт будан бисёр муҳим аст, зеро тавре ки одам рафтор мекунад, чунин рафторро аз дигарон нисбати хеш мебинад ва ҷавоби суҳан низ аз суҳангӯии уст. Чун саросар достони “Сиёвуш”-ро мутолиа кунем, хислатҳои неки инсонӣ, ватандӯстиву нақӯкорӣ ва содиқ будан ба халқу миллатро тараннум мекунад. Фирдавсӣ дар идомаи “Оғози достон”-и достони “Сиёвуш” овардааст:

Ту чандон, ки бошӣ суҳангӯй бош,
 Хирадманд бошу нақӯхӯй бош.
 Нигар, то ҷӣ корӣ ҳамон бидаравӣ,
 Суҳан ҳар чи ғӯй, ҳамон бишнави [2, С. - 342].

Ин баён боиси муқоисаи ҳукмронии шоҳхони хунхори турк ва ҳукмронии шоҳхону давлатдорони тоҷик дар симои Сиёвуш гардида, исбот месозад, ки мақому манзалати давлатдорони тоҷик аз туркони салҷуқӣ то чи андоза баланд будааст.

Пас Ба қавли Фирдавсӣ хирад дар ҳаёти инсон нақши асосӣ дошта, роҳнамо ва роҳбари инсон дар саросари ҳаёти ӯст. Хулқу атвори нек, муошират ва муомилаи оқилона ҳама аз истифодаи бамавқеи хирад сарчашма мегирад. Дар асоси таълимоти Фирдавсӣ аҳли илму адаб ва тамоми мардумро зарур аст, ки хирадварзу донишманд, нақӯкору ростгӯ ва дурусткор бошад ва бар сари давлат низ чунин одамон бояд сарварӣ намоянд:

Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
 Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.

Набошад ҳаме неку бад пойдор,
 Ҳамон бех, ки некӣ бувад ёдгор.
 Ба гетӣ мамонад чуз номи нек,
 Ҳар он кас, ки хоҳад саранҷоми нек [13, С. - 27].

Ва дар ин замина Фирдавсӣ таълим медиҳад, ки хирадманд будан дар зиндагӣ бисёр муҳим аст ва хирадманд шахси беозор ва одоби муоширатро ниғаҳдоранда аст:

Хирадманд бошу беозор бош,
 Ҳамеша забонро ниғаҳдор бош [50, С. - 27].

Мутафаккирони асрҳои X-XI инкишофи хирадро аз ҳама муҳим ва аввалиндарача мепиндоштанд. Ба қавли ин мутафаккирон тирагии хирад, аниқтараш мавриди истифода қарор надодани хирад, боиси пареншонҳоливу мубталои ғам гардидани инсон мегардад, ҳатто агар марди равшанравон ҳам бошад:

Хирад тираву мард равшанравон
 Набошад ҳаме шодмон як замон [49, С. - 27].

2.2. Ақидаҳои Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ

Андешаҳои миллӣ, фалсафиву ахлоқӣ, ташаккули сирати миллӣ, дӯстиву иттиҳод, ҳамдигарфаҳмиву эҳтиром гузоштан ба плюрализм, гуногундиниву гуногунфарҳангии мардум дар сирати миллии миллати тоҷик ҷойгоҳи намоён дорад. Дар решаи ин миллати куҳан бадхоҳиву бадандешӣ, зулму ситам, ранҷу озори мардум, бадбиниву бадахлоқӣ ҷо надошт ва нахоҳад дошт. Мардуми тоҷик аз қадим ба мардуми атрофи олам муносибати нек дошта, ин анъанаи хуб то кунун мавқеу манзалати худро аз даст надодааст ва басо муҳим аст, ки ин арзишҳои неки ахлоқии миллати тоҷик ба наслҳои имрӯз ва фардо интиқол дода шаванд.

Бахусус дар замони кунунии ҳардам тағйирёбандаи асри XXI бисёр муҳим аст, ки хирад раҳнамои инсон бошад, зеро имрӯз ҳар кас ё қувва метавонад ба манфиҳати хеш ба тафаккури одамон, махсусан насли наврас таъсири манфии хешро расонида, онҳоро ба бегоҳа барад. Аз таълиму тарбия насли наврасу ҷавонро дур андохта, ба рафторҳои ғайри қобили қабул раҳнамун созад. Пас қайд кардан муҳим аст, ки рафтори инсонро бояд хирад, панду андарзҳои мутафаккирону донишмандон, насихати падару модар, калонсолони таҷрибаи рӯзгордида раҳнамо бошад, зеро бе раҳнамо роҳи хешро дар зиндагӣ ёфтани мушкил аст ва маҳз хирад раҳнамои инсон ва омили ташаккули сирати миллӣ аст. Дар ин самт низ Фирдавсӣ ва Носири Хусрав андешаҳои ҷолибро дар осори хеш баён намудаанд.

Афкори педагогии Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав аз лиҳози андешаҳои миллӣ, тарбиявию ахлоқӣ, рушди сирати миллӣ, мубориза бар зидди аҷнабиён, бахусус ошӯбандозиву ситамсизӣ на фақат дар асрҳои X-XI, балки дар тамоми давраи таърихи адабиёти тоҷик беназир аст. Ин донишмандон аз нигоҳи хизмати арзанда ва шоистаи хеш, ки ба миллати сарбаланду соҳибмаърифати тоҷик кардаанд, дар сафи аввалин шоирони ватандӯсту мутадайн қарор

доранд. Намояндагони барҷастаи адабиёти классикии тоҷик Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ба ҳайси мутафаккир, донишманд, носеҳ, мардони сиёсӣ ва иҷтимоиву ахлоқӣ нақши бориз дар бедории миллати тоҷик гузошта, муборизаи беамон ба туркону Аббосиён, фитнаангезону чангчӯён, аҳли хурофоту таасуб ва беадолати замони хеш мебурданд. Осори ин мутафаккирони бузург саросар андешаҳои миллӣ-ватандӯстиро тараннум мекунад: “Носири Хусрав бузургтарин шоири миллии халқи форсу тоҷик аст, асолати миллӣ дар ҳамаи навиштаҳои ӯ ба мушоҳида мерасад. Аз 166 мавзуи девони ашъори ӯ 77 мавзуи ӯро масъалаҳои миллӣ-ватандӯстӣ ташкил додааст” [84, С. - 48].

Осори Абулқосим Фирдавсиро низ саросар андешаҳои миллӣ, ватандӯстиву панду ахлоқӣ, таълиму тарбияи насли наврас ташкил медиҳад. Фирдавсӣ шоири тавонову донишманди замони хеш буд ва бо ғояҳои миллӣ ватандӯстии худ дар ҷаҳон абадзинда монд. Яке аз омилҳои асосии ба чунин мартаба расидани Фирдавсӣ тарбияи оилавии ӯ, хизмати падару модараш буд. Дар шарҳи ҳоли Фирдавсӣ омадааст, ки шоир дар оилааш дар руҳияи ватандӯстӣ ва анъанаҳои миллии қадима камол ёфтааст. Қиссаву ривоятҳои таърихиву қаҳрамонӣ ва мифу афсонаҳоро дар оила аз падар мешунид ва беҳтарин шахси ватандӯст, донандаи таърихи халқ шуда, ба воя расид. Сипас дар мадрасаву дабистонҳо дониши хешро такомул баҳшида, то оғоз намудани “Шоҳнома” аллакай шахси ҳамаҷаҳонӣ камолёфта, донишманд, донандаи забонҳои гуногун буд ва офаридани чунин як шоҳасари таърихӣ, илмиву тарбиявӣ барои ӯ мушкил набуд: “Фирдавсӣ бо мутолиаи дostonҳои гуногун таърихи гузаштаи халқро амиқ аз худ намуд. Азбаски забони паҳлавиро медонист, порчаҳои маҳфузмондаи қадимиро дар аслаш мехонд. Тарҷумаи арабӣ ва тоҷикии ёдгориҳои атиқаро низ мутолиа мекард. Ин аст, ки Фирдавсӣ бо порчаҳои “Авасто”, қиссаи “Калилаву Димна”, китоби “Корномаи Ардашери Бобакон”, дostonи “Ёдгори Зарирон”, “Китоби Маздак” ва ғайра нағз шиносо буд” [13, С. - 90].

Тавре дар фаслҳои боло қайд гардид, замоне, ки Фирдавсӣ ва Носири Хусрав дар он ҳаёт ба сар мебурданд, замони ноором, аз байн рафтани давлати бузурги тоҷикон - давлати Сомониён, тохтутозҳои пай дар пайи Аббосиёну туркон ҳукмфармо буд. Зулму ситами ғазнавиён бар сари мардум, олимону донишмандон, бузургони миллати тоҷик беш аз пеш меафзуд ва бадхоҳон ҳар дам мехостанд, ки миллати тоҷикро ба коми нестӣ баранд. Аммо мардуми шарафманди тоҷик, бахусус олимону донишмандон, мутафаккирону шоирон чун Фирдавсиву Носири Хусрав ба хасмон сар фуру наафканда, муборизаи беамон мебурданд.

Носири Хусрав на танҳо худ муборизи роҳи ҳифзи андешаҳои миллӣ ва ватандӯстӣ буд, балки бо қалами тези хеш миллати тоҷикро ба мубориза бар зидди аҷнабиён даъват мекард. Ӯ бо қалам мардумро ба ҳимояи андешаҳои миллӣ, тан надодан ба бадхоҳону ҳасудони миллат даъват намуда, мардумро руҳбаланд месозад, ки халқи тоҷик ба пеши пой касе сар фуру наафкандааст ва дар ҳама даври замон бар зулму беадолатӣ пирӯз шудааст:

Туркон ба пеши мардум, з-ин пеш дар Хуросон,

Буданд хору очиз ҳамчун занон сарой.

Имрӯз шарм н-ояд озодазодагонро,

Кардан ба пеши туркон пушт аз тамаъ дутоӣ [168, С. - 348].

Ҳақими озодандеш хору залил будани турконро дар аҳди Сомониён тасвир намуда, мардуми озодаро ба мубориза алайҳи онҳо, муҳофизати Ватан, андешаву арзишҳои миллӣ, ҳимояи марзу буми Ватан, ки чанбаҳои асосии сирати миллӣ мебошанд, даъват менамояд. Ӯ беибо менигорад, ки гарчанде ки Султон Маҳмуд ба сурат башар аст, аммо ба сират ҳамчу гурги даранда аст ва сирати миллати ӯ чунин аст:

Гар ба сурат башарӣ, пеша макун сирати гург,

Номи Маҳмуд на хуб ояд бо феъли замим [168, С. - 349].

Шоири хирдаманд, донишманди ҷаҳондида, ватандӯсту ватансаро Фирдавсӣ, ки саросар осораш рушди андешаҳо ва сирати миллиро дар бар мегирад, далериву нотарсии мардуми тоҷикро ситоиш намуда, бо ин

васила мардумро ба тан надодан ба бадхоҳони миллат ва Ҳимояи Ватан, даъват мекард. Ӯ низ чун Носири Хусрав аз он ёдовар мешавад, ки ҳеҷ гоҳ халқи тоҷик сустиродаву тарснок набудааст ва дар Ҳамаи набардҳо барои Ҳимояи ҳар як ваҷаби хоки замини хеш далерона мубориза мебард. Фирдавсӣ дар қисмати “Оғози достон”-и достони “Комуси Кашонӣ” далериву нотарсӣ ва паҳлавониву ҷасурии Рустамро тасвир намуда, қайд мекунад, ки дар баробари паҳлавон буданаш Рустам шахси хирадманду бедордил, муҳофизӣ арзишҳои миллӣ, марди донишманду оқил буд, ки дар тамоми даври замон марудум аз хирадмандӣ, доноиву далерии ӯ ёд мекунаду дар шигифт менамояд. Оре, хирадмандиву донишпазирӣ дар сирати миллии мардуми тоҷик ҷойгоҳи асосӣ дорад. Ин хислатҳои нақӣ Ҳама вақт миллати некро бар бадон пирӯз мегардонданд:

Шигифтӣ ба гетӣ зи Рустам басест,
 К-аз ӯ достон дар дили ҳар касест.
 Ба хушкӣ чу пилу ба дарё наҳанг,
 Хирадманду бедордил, марди ҷанг.
 Сари мояи мардиву ҷанг аз ӯст,
 Хирадмандиву донишу санг аз ӯст [52, С. - 6].

Мардуми хирадманди тоҷик аз қадим барои дифоъ намудан аз арзишҳои миллӣ, марзу буми Ватан ҷонбозиҳо мекарданд. Ифтихори миллат аз он аст, ки на танҳо ҷавонон, мардон, балки занони тоҷик низ дар ҳифзи Ватан, андешаҳои арзишҳои миллӣ, сулҳу субот, дӯстиву иттиҳод саҳми назаррас дошта, далерона дар баробари мардон ба ҳифзи Ватан бармеҳстанд. Абулқосим Фирдавсӣ дар достони “Разми Сухроб бо Гурдофарид” менигорад, ки ғурури миллӣ ва ватандӯстии Гурдофарид буд, ки аз кам шудани лашкари хеш саҳт андӯхгин шуда, худ либоси ҷангӣ ба бар намуда, ба ҷанги Сухроб баромад:

Чу огаҳ шуд духтари Гаҷдахам,
 Ки солори он анҷуман гашт кам.
 Ғамин гашту барзад хурӯше ба дард,

Баровард аз дил яке боди сард.
 Зане буд бар сони гурде савор,
 Ҷамеша ба чанг-андарун номдор.
 Куҷо номи ӯ буд Гурдофарид,
 Ки чун ӯ ба чанг-андарун кас надид [49, С. - 233].

Муҳаббат ба миллат, мубориза барои озодии Ватан дар ниҳоди занону бонувони тоҷик то дараҷае баланд, буд, ки на танҳо ба ҳимояи Ватан бармехестанд, балки дар далериву шуҷоат ном бароварда, аз мардон камӣ надоштанд. Махсусан, дар замони Фирдавсӣ, ки занонро ҳамчун шахсони оҷизу нотавон ҳисоб карда, ҳама гуна баромадҳо ва андешаҳои фикриашонро инкор мекарданд, офарида шудани симои Гурдофарид аҳамияти ғавқуллода муҳим дошт. Фирдавсӣ менигорад, ки ҳатто дар давоми набард кулоҳи Гурдофарид афтада, маълум шуд, ки ӯ зан аст ва пирӯзӣ Сухробро, вале ӯ ноумед нашуда, бо тадбири худро аз чанги душман халос намуд. Андешаҳои миллӣ ва ватандӯстии Гурдофарид чунон баланд буд, ки барои ҳифзи занону духтарон, Ватан, халқи азизи хеш чоначро дарег надошт.

Агар ба умқи маънии дostonҳои “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсӣ фуру равам, шоҳиди чандин корнамоиҳои занони тоҷик, посдорандаи арзишҳои миллӣ мегардем. Барои Таҳмина руҳсат додан ба Сухроби чавону бетачриба, ба ҷустуҷӯи падар, ҳифзи Ватан аз душман раҳсипор намудани ӯ кори осон набуд. Ӯ ҳамчун модар хуб медонист, ки ҷони фарзандаш дар зери хатар қарор дорад, аммо андешаҳои милливу ватандӯстии Таҳмина ғолиб баромада, ба Сухроб иҷозати сафар дод. Сухроб низ ризоияту дуои модарро гирифта ба роҳ даромад, ин аст нишонаи сирати миллии мардуми ориётабори тоҷик.

Аз ин нуқтаҳо бар он ақида омадем, ки чун дар ниҳоди модар андешаву сирати миллӣ, ватандӯстиву ватанпарастӣ мақоми асосӣ дорад, ин бевосита ба фарзандони ӯ интиқол меёбад. Тифле, ки дар батни модараш арзи ҳастӣ намуда, тавлид меёбад, зери дастони пурбаракаташ ба камол мерасад, анъанайи неки миллатдӯстӣ дар ниҳоди

ӯ абадан чо мегирад. Чунин фарзанд бо муҳаббати Ватан ва халку миллат аз батни модар ошноӣ дошта, дар оила ин анъана дар ниҳодаш такомул меёбад, бо як нукта, бо андешаҳои миллӣ тавлиду камол ёфта, бо андешаҳои миллӣ оламро падрӯд мегӯяд. Ин нуктаи фавкуллода муҳим дар замони кунунӣ мавқеи боз ҳам назаррас дошта, бо истифода аз мутолиа ва ҳивзи осори ниёгон онро дар ниҳоди насли наврас таквият бахшидан муҳим аст.

Носири Хусрав ҳамеша ҳаёти осоиштаи аҳли илму адаб, донишмандону мутафаккирон ва дар мачмӯъ, хушҳолии кулли мардуми оламро мехост. ӯ аз хориву зорӣ ва оворагии озодагон, донишмандону олимон, мутафаккирону шоироне, ки андешаҳои миллӣ барояшон муқаддас буд, ёдовар шуда, чихати аз байн рафтани давлати миллии Сомониён афсус меҳӯрад. ӯ ба мисли шоирони маддоҳи дарбори Султон Маҳмуд лаганбардору чоплус нест, ки ҳақиқатро рӯпӯш карда, суханони газоффу фитнаагзезро баён намояд, балки инъикоскунандаи ҳақиқат ва афкору орои миллӣ ва барангезандаи ифтихору эҳтиром ба Ватан, халку миллат ва тасвиркунандаи ҳақиқати ҳоли замон мебошад. Мутафаккир бад он ҳоли ногувор созиш кардан наметавонист, ки ҳоли мардум баъди аз байн рафтани давлати Сомониён табоҳ шуд ва бо ҳамин васила давом ёбад:

Хуросон з-оли Сомон чун тихӣ шуд,

Ҳама дигар шудаш аҳволу сомон [166, С. - 310].

Ва боиси таассуфи бештар он аст, ки дар Хуросон дунону пастҳимматон соҳибмакону соҳибмансаб гашта, аҳли илму адаб парешонҳол шуд. Мутафаккирон Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ва дигар мутафаккирони тоҷик нисбати ин падидаи нопок бетараф набуданд, балки рӯирост ба танқид намудани чунин амали ғайриинсонӣ баромаданд. Масалан, Носири Хусрав менигорад:

Хуросон чи дунон гашт, ғунҷад

Ба як хона дарун озода бо дун?

Оқилонро дар ҷаҳон ҷоё намонд,

Чуз ки бар кӯҳсорҳои шомихот [168, С. - 253].

Ин ақида муҳаббати баланди Носири Хусравро ба андешаҳои миллӣ, Ватан ва ватандӯстӣ нишон медиҳад.

Агарчӣ Носири Хусрав марди озода ва соҳибватан аст, аммо овораву хору зор гаштааст. Ӯ аз кишвару миллате пуштибонӣ ва ҳимоя мекард, ки онро аз даст додааст ва зери пой номубораки аҷнабиёни мардумфиреб қарор дорад. Чашми ҳақбин ва ё гӯши ҳақшунавое набуд, ки аҳволи зори ӯ ва ҳазорҳо хирадмандону донишҷӯёнро бинаду шунавад. Аммо Ҳакими бузург дар чунин муҳити ногувор низ хомӯш наменишинад, балки бо чуръати тамом ҷидду ҷаҳд менамояд, ки бар зидди беадолатӣ, зулму ситам, торочгариву ғоратгарӣ бо ақидаҳои илмиву фалсафӣ, педагогиву ватандӯстӣ мубориза мебарад. Ӯ рӯирост менигорад, ки аз ҳеч душман ва бадхоҳ тарсу ҳарос надорад ва миннати касеро ба гардан намегирад:

Ҳаргиз нашавам ба коми душман,
То бар тани хеш комгорам.
На миннати ҳеч носазое,
Молида кунад ба зери борам.
Бар аспи маониву маолӣ,
Дар дашти мунозира саворам.
Чун ҳамла кунам ба ҷумла хасмон,
Гумроҳ шаванд дар ғуборам [168, С. - 333].

Мутафаккир аҷнабиёнро хӯшдор медиҳад, ки дар кучое, ки набошад аз андешаҳои миллӣ даст намекашад, фаъолияти эҷодиву адабии хешро аз даст навода, балки раванқ мебахшад. Бо ашъори рангину фаъолияти адабӣ ва ҳикмати фаровонаш аз арзишҳои миллӣ, Ватан ва миллати азизи хеш дифоъ менамояд:

Шодон шудай, ки ман ба Юмгон,
Дармондаву хору безаворам.
Ғар канда шудааст хонумонам,
Ҳикмат рустааст дар канорам [168, С. - 334].

Чунин ахволи ногуворро Фирдавсӣ низ тасвир намуда, мутаассиф аст, ки дар замоне, ки ӯ ҳаёт ба сар мебарад, шахси хирадманд, сухандону суханшиносе нест, ки ба ӯ табодули андешаву афкор намояд, аз боби илму дониш сухан ронад, ақидаҳои фаъолу пешқадами хешро ба ӯ қисмат намояд ва баҳри беҳбуд бахшидани зиндагии мардум роҳхоро пешниҳод кунад. Ба қавли Фирдавсӣ касе нест, хирадро, ки омили асосии рушди сирати миллӣ мебошад, ситоиш кунад. На танҳо каси ситоишгари хирад ёфт намешавад, балки агар мутафаккирони бузург чун Фирдавсӣ хирад ва мавқеи онро дар рушди зиндагии мардум тасвир намоянд, гӯши шунавое нест, ки ин пандро фаро гирад. Фирдавсӣ таълим медиҳад, ки хама чизро бояд дастур ва раҳнамо хирад бошад, то дар зиндагии хеш саодати рӯзгор насиб гардад:

Хирадрову ҷонро ки ёрад сугуд,
 В-агар ман ситоям, ки ёрад шунуд?
 Ҳакимо, чу кас нест, гуфтан чӣ суд?!
 Аз ин пас бигӯ к-офариниш чӣ буд?
 Туӣ кардаи кирдигори ҷаҳон,
 Шиносӣ ҳаме ошкору ниҳон.
 Ҳамеша хирадро ту дастур дор,
 Бад-ӯ ҷонат аз носазо дур дор [50, С. - 334].

Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав барои халқу миллати хеш ва тамоми абнои башар хизматҳои бузургу шоиста намудаанд. Бузургтарину фанонопазиртарин хизмати ин мутафаккирон ба халқу миллати мо аз адолатҷӯиву ваҳдатпарастӣ, ҳақпарастӣ, интиқод аз туркону Аббосиён ва ба ин васила тараннуми андешаҳои миллӣ, ақидаҳои илмӣ-адабӣ, худшиносиву худоғоҳии миллӣ иборат аст. Зеро Фирдавсӣ ва Носири Хусрав баландтарин эҳтиромро барои инсон мегузоранд ва ба мардум аз дидгоҳи умумибашарӣ баҳо медиҳанд ва сирати миллии мардумро эътирофу эҳтиром мекунанд.

Донишмандони эронитабори Биратаниё Гулом Ризо Миршой ва Аҳмад Яҳёи Илоҳӣ дар мақолаи «Хирадварзӣ муқаддимаи плюрализми

динӣ» (дар ҳаммуаллифӣ) дар рафти таҳқиқот муайян намудаанд, ки Носири Хусрав ба дину оин, фарҳангу маданият, зисту зиндагии мардумони миллатҳои мухталиф эътироми кулӣ дошта, ҳамзамонони хеш ва моро панд медиҳад, ки мардум бояд чандандешии ҷаҳони ислом ва тамоми мардумро эътиром гузоранд ва дар байни онҳо дӯстиву итиҳод барқарор намоянд на фитнаву низоъ. Аз ҷумла, ин донишмандон нигоштаанд: «... пажӯҳиш ва баррасии осори Носири Хусрав нишон медиҳад, ки плюрализм ва ҳамчунин плюрализи динӣ ҷойгоҳи мумтозе дар андешаҳои ӯ дорад. Дар андешаи плюрализи Ҳаким Носири Хусрав пазириши плюрализм ба маънои пазириши эътиқоди дигарон нест, лизо ҳар фарде боистӣ бо иститлол ва ҳуҷҷат эътиқодоти худро пазирад ва бо некӯкорӣ зиндагӣ намояд. Ҳаким Носири Хусрав бар ин бовар аст, ки мардум бо воситаи адам баҳрагирӣ аз неъматҳои «ақл» ҳамвора бо якдигар дар ҳоли низои мазҳабӣ ҳастанд. Аммо агар аз ақли худ дуруст истифода намоянд ба сулҳ ва итиҳод даст хоҳанд ёфт. Таври кулӣ дар адабиёти иронӣ «нодонӣ» сарчашмаи ҳамаи душманиҳо ва ҷангҳо аст ва душманӣ аз нодонӣ бар меҳезад» [162, С. - 171].

Ин ақидаҳо дар осори илмиву фалсафӣ, диниву адабӣ ва педагогии Носири Хусрав зиёд таҷассум ёфтаанд, Ҳаким шахсони ҷудоандозу ошуббарангезро, ки дар байни адёну мазҳаб, миллат, наҷод низоъ меандозанд ва ё касеро бар касе бартарӣ мегузоранд, маҳкум мекунад. Дар асоси таълимоти Носири Хусрав новобаста аз он, ки шахс ба кадом дин гаравида бошад ва кадом китоби осмониро эътироф мекунад, ӯ одам аст ва дар миёни одамият фарқиате мавҷуд нест, ба ҷуз хираду рафтор ва ахлоқи ӯ:

Бинакӯҳӣ ҷухуду тарсоро,
 Ту ҷӣ дорӣ бар ин ду тан тафзил?
 Чун надонӣ, ки фазли Қуръон чист,
 Пас, чи Фурқон турову чи Инчил?!
 Ту ба тарсо ба як нархӣ, сӯи доно,
 Агарчи ту камар бастию ӯ кустӣ [162, С. - 171].

Фазлу бузургии одамиятро Ҳаким Носири Хусрав дар дониш, рафтор гуфтор ва амали ӯ медонад. Ба андешаи Носири Хусрав агар мусалмонон Ҳазрати Муҳаммад (с)-ро интиҳоб карда бошанд, масеҳиён Исои Масеҳро. Аммо ин ҳар ду паямбарон фиристода шудаанд ва бародаронанд. Бо ин роҳ Ҳаким таълим медиҳад, ки дар байни халқу миллатҳои мухталиф ҳамеша бояд дӯстиву рафоқат, иттиҳоду ҳамдигарфаҳмӣ ҳукмфармо бошад, на фитнаву кинаандозӣ, Дар ин бора муҳаққиқ В.Охонниёзов дар китоби хеш аз “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ овардааст:

Фазли ту чист, бингар бар тарсо?
 Аз сар ҳавас бурун куну тарсоро.
 Ту муъминӣ, гирифта Муҳаммадро,
 У кофир аст, гирифта Масеҳоро.
 Эшон паямбарону рафиқонанд,
 Чун душманӣ ту беҳуда тарсоро?! [186, С. - 65].

Ба роҳ мондани муносибати хуб байни мардуми олам боиси тақвияти дӯстиву иттиҳод гардида, решаи зулму истибдодро бартараф мекунад ва дӯстиву иттиҳод боиси пойдории сулҳу субот мегардад. Донишмандони бузург Фирдавсӣ ва Носири Хусрав адолатхоҳӣ, сулҳу субот, дӯстии адёну миллатҳои мухталифи рӯи оламро бисёр муҳим ва аввалиндараҷа мешуморанд. Ин мутафаккирон бар онанд, ки ин хислатҳои неки инсонӣ дар сирати миллии миллати куҳанбунёди тоҷик ҷойгоҳи асосӣ доранд. Мутафаккирон таълим медиҳанд, ки халқу миллатҳои мухталиф ҳама офаридаи Худоянд ва касеро бар касе бартарӣ нест. Новобаста аз дину оин, миллату наҷод, сиёҳу сафед халқ яксон аст ва ба ҳар халқу миллат бояд эҳтиром гузошт.

Носири Хусрав мутафаккири озодандешу адолатхоҳ, ростқавлу ҳақиқатгӯ, башардусту некандеш ҳама гуна ҷабру ситами ҳокимону сарватмандони замони хешро дар ҳаққи мардуми бечораву бенаво зери тозиёнаи танқид мегирад. Ӯ кулли мардуми оламро шоҳу барги як

дарахти танӯманд доништа, ҳама гуна зулму ситамро дар ҳаққи онҳо хилофи адаб ва берун аз хислати инсонӣ медонад:

Халқ ҳама яксара ниҳоли Худоянд,

Ҳеч на баркан ту з-ин ниҳолу на бишакан [162, С. - 9].

Ин аст андешаи умумибашарӣ ва эҳтироми Носири Хусрав ба мардуми рӯи олам ва ин аст анъанаи неки миллати тоҷик.

Дар ин бора Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон фармудааст: «Зухуроти даҳшатноку нафратовари терроризм, ки аксаран таҳти шиори диниву мазҳабӣ сурат мегирад, ба дини мубини ислом иртиботе надорад, балки аз ҷониби душманони ин дини муқаддас роҳандозӣ шуда, аз ваҳшонияти асримиёнагии террористӣ, пеш аз ҳама кишварҳои исломӣ ва мусулмонони сайёра зарар мебинанд» [189, С. - 6].

Дар партави ҳидоятҳои Пешвои миллат насли наврас ва ҷавонро хеле муҳим аст, ки ба хондани осори гузаштагонӣ хеш чиддӣ машғуд шаванд. Пас дар асоси дастуру супоришҳои Пешвои миллат хонандагон, ҷавонон, куҳансолон бояд дар озмунҳои “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст”, “Тоҷикистон ватани азизи ман” ва дигар озмунҳо фаъолона ширкат варзида, ба осори классикон тавачҷуҳи бештар зоҳир намоянд, анъанаи неки китобхонии миллати тоҷикро эҳё намуда, тақвият бахшанд, забони ноби тоҷикиро, ки забони модарӣ ва давлатии ин миллати куҳанбунёд аст, хуб аз худ намоянд ва бо ин васида сирати миллии онҳо рушд ёбад.

Муссалом аст, ки забон яке аз нишонаҳои асосии ҳар як миллат буда, ба василаи он сарнавишти таърихӣ, сиёсӣ - иҷтимоӣ, андешаҳои миллӣ ва фарҳангии миллат тайи таърихи зиндагии миллӣ матраҳ мегарданд. Боиси ифтихори миллати тоҷик аст, ки забони ноби дари тоҷикӣ дар таърихи фарҳанги эронитаборон ба сифати забони илму тамаддун шинохта шуда, дар бедории фикрии мардуми ориётабори тоҷик нақши бориз доштааст. Ин забони шевои қадима дар имтидоди асру қарнҳои мухталиф забони илму хирад, забони сиёсат буда, тавассути он куҳантарин китоби башарӣ Авесто китобат шудааст, ки

беш ва пеш аз ҳама, ба самти ташаккули хирад, ҳамчун омили асосии рушди тафаккур ва сирати миллӣ, таълиму тарбияи фарзанд нигаронида шудааст.

Забоншиносон нақши забонро дар рушду такомули инсоният, сирати миллӣ, андешаҳои милливу ватандӯстӣ ва таълиму тарбия аз ҳама муҳим дониста, исбот намудаанд, ки дар тӯли таърихи инсонӣ на ҳамаи забонҳо тавони таъмини бедории иҷтимоӣ ва фикриро чун забони ноби тоҷикӣ доштаанд. Авесто ҳамчун хирадномаи миллӣ дар инкишофи сирати миллӣ ва тафаккуру хирад ва бедории фикрии на танҳо мардуми эронитабор, балки насли башарӣ мақоми махсус доштааст. Дар ин асар низ ба мақоми забон, ҳамчун арзиши миллӣ ва баёнгари андешаҳои миллӣ ишораҳои зиёд шудаанд, масалан, “Дар Ясна, ҳоти 31, бандҳои 17 ва 19 вазифаи марди доно ва гушодазабон дар бедорӣ ва огоҳӣ бахшидани чома муайян ва мушаххас шудааст. Муаллифи «Готҳо» - Авесто Зардушт нақши забонро дар бедории андеша саҳт саҳим донистааст (Ясна, ҳоти 34, банди 10)» [165, С. - 4].

Таърих гувоҳ аст, ки дар замони давлатдории Сомониён давраи нави ташаккулу таҳаввули забони миллӣ рӯи кор омада, мутафаккирони бузурги асрҳои X-XI бо ин забони шево назму насрро эҷод мекарданд ва дар ташаккули забони миллӣ нақши бориз гузоштанд.

Намояндаи бузурги адабиёти асри XI, донишманди оқил, часуру нотарс, ватандӯсту озодандеш Носири Хусрав бо вучуди таъдиду таъқиби амалдорони замон барои дарёфти мақому мартаба, шаъну шараф ба пеши яке аз соҳибони зару зур сар фурӯ наафканда, шарафу номуси хеш ва халқу миллати худро нигоҳ медорад. Ӯ инчунин бадхоҳонро, ки мехостанд забони ноби тоҷикӣ, лафзи дариро ба коми нестӣ расонанд, саҳт маҳкум менамуд. Тавре дар боло қайд гардид, таърих гувоҳ аст, ки Маҳмуд мақоми забони тоҷикиро, ки дар мақоми забони давлатии давлати Сомониён қарор дошт, барҳам дода, ба ҷои он забони арабиро забони давлатӣ эълон намуд. Э.Ҳоҷибеков дар мақолаи хеш “Инъикоси маълумоти таърихӣ ва баъзе ақидаҳои гуманистӣ дар

ашъори Ҳаким Носири Хусрав” роҷеъ ба ин масъала овардааст: “Маҳмуд ба забони порсӣ, дари тоҷикӣ, ки дар замони пеш аз ӯ забони давлатӣ буд, муҳаббате надошт ва ба хоҷаи пайравӣ аз Аббосиён, ба гуфти Бобоҷон Ғафуров, забони арабиро ҷои забони порсӣ – дарӣ дар идоракунии давлатӣ ҷорӣ намуд” [162, С. - 241]. Кор то ба ҷо расида буд, ки ба артиши Султон Маҳмуд форсҳо, даризабонон ва тоҷикон гирифта намешуданд, зеро ба онҳо боварӣ набуд. Ҳаким Носири Хусрав чунин рафторҳои ғарзона ва ноадолатии Маҳмуро нотарсона маҳкум намуда, аз лафзи дари хеш дифоъ менамояд:

Ман онам, ки дар пой хӯкон нарезам,

Ман ин қиммати дурри лафзи дариро [167, С. - 210].

Ақидаҳои болозикри Носири Хусрав раҳнамо барои насли наврас дар ҷодаи забондониву муҳаббат ба забони модарӣ мебошанд ва ин ақидаҳо дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ ҷойгоҳи махсус доранд ва ин нуқтаи фавқуллода муҳим дар осори аксарияти мутафаккирони тоҷики асрҳои X-XI мақоми асосиро ишғол намудааст. Ба унвони мисол метавон овард, ки Фирдавсӣ низ ба забони форсии дари хеш эътибору эҳтироми зиёд дошта, “Шоҳнома”-и безаволи хешро ба ин забони шево эҷод намудааст. Фирдавсӣ хирад ва забонро аз ҳам ҷудо накарда, балки онҳоро бо ҳам тавҳам медонад ва бо ин васила мефармояд:

Туро гар хирад бошад андар забон,

Ба бедорӣ кӯшӣ на хоҷаи гарон [13, С. - 16].

Абудқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав дар баробари ҳимояи забон, ки қисмати ногусастани арзишҳо ва андешаҳои миллӣ мебошад, дар туъли умри хеш барои ҳимояи дигар андешаҳову арзишҳои миллӣ, озодии миллат ва ҳалқи худ ҷасурона бо истифода аз қалам мубориза мебарданд. Мутафаккирон дар бисёр ҷойҳои осори хеш ба он ишора мекунанд, ки туркон донишмандону олимонро нек намедиданд ва онҳоро ё ба қатл мерасонданд ва ё аз Ватан бадраға мекарданд. Аксарияти бузургон ночор ихтиёран Ватани азизи худро тарк мекарданд. Тавре Фирдавсӣ дар “Шоҳнома”-и безаволи хеш баён менамояд, ки бо

барҳам хӯрдани давлати Сомониён қиммати асари безаволаш низ дигар шуд. Султон Маҳмуд ба мақсаду мароми “Шоҳнома”, мазмуну муҳтавои он нарасида, бо ҳасадбарӣ ба қатл расонидани Фирдавсро ба зердастонаш фармон медиҳад. Аммо Фирдавсӣ дар ҳимояи сирати миллӣ, андешаҳову ақоиди миллӣ, забони ноби тоҷикӣ, ки асари қимматарзишаш ба он эҷод гардидааст, дар тақвият бахшидани ғабӯлияти эҷодӣ аз чизе ва касе тарсу ҳарос нашофт. Ӯ баръакс рӯиност ақидаҳояшро ба Маҳмуд иброз медорад:

Аё шоҳ Маҳмуди кишваркушой,
 Зи кас гар натарсӣ, битарс аз Худой...
 Накардӣ дар ин номаи ман нигоҳ,
 Зи гуфтори бадгӯй гаштӣ зи роҳ.
 Ҳар он кас, ки шеъри маро кард паст,
 Нагирад-ш гардуни гарданда даст [13, С. - 103].

Дар самти бебокиву озодандешӣ, ростибайниву ҳақиқатнигорӣ ақидаҳои Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ба ҳам ҳамбастагии кулӣ дошта, Носири Хусрав баёни андешаҳои миллии Фирдавсро идома ва тақвият мебахшад. Носири Хусрав аз таъсиру фишори туркон ва бедодигариҳову беадолатиҳои онҳо ба Юмгон паноҳ бурд. Туркон мехостанд, ки руҳияи халқро аз ӯ гардонанд, бинобар ин таъкид мекарданд, ки касе набояд ба суханҳои ӯ гӯш биандозад, зеро гӯё ӯ писандидаи ягон шоҳу давлатдор нест:

Гӯяд-т фалон-к “зи чунин суханҳо”,
 Мондаст ба зиндон-фалон-ба Юмгон.
 Мангар ба суханҳои ӯ азеро,
 Туркон-ш биронданд аз Хуросон.
 На мири Хуросон писандад ӯро,
 На шоҳи Сичистон, на мири Хуросон [167, С. - 331].

Озодандешӣ, ватандӯстиву муҳаббат ба халқу миллат мутафаккирро ором намегузошт, ки ба чунин бадхоҳон, ҷоҳилони дунқиммат тан диҳад. Ӯ миллати худро дӯст медошт ва ба пой ҳар нокас

сар фурӯ намеовард. Ба дунҳиммативу чаҳолат, фишору тақибӣ туркон нигоҳ накарда, аз омӯхтани илму дониш ва офаридани асарҳои хеш даст намекашид, баръакс фаъолияти эҷоднашро беш аз пеш раванг мебахшид:

Қиммати дониш нашавад кам ба-д он-к,
Халқ чунин ҷоҳилу дунҳиммат аст [169, С. - 117].

Аммо мутафаккир ба он ишора мекунад, ки мутаассифона дар замони ӯ нодонӣ маҷеи асосиро касб карда, ба қавли ӯ “ҳалол” шудааст, аммо донишу озодагӣ қиммати хешро аз даст дода, “ҳаром” шудааст. Кори дунё баръакс шуда, доноёнро банди нодонон кардааст:

Ҷаҳлу бебоқӣ шуда фошу ҳалол,
Донишу озодагӣ гашта ҳаром.
Бошгӯна карда олам пӯстин,
Родмардон бандогонро гашта ром [167, С. - 346].

Мазаммати рӯирости рақибон, бадхоҳони миллати тоҷик дар осори Фирдавсӣ ва Носири Хусрав пайваста садо меод. Ин донишмандон дар ташаккули сирати миллӣ дар баробари хирад нақши донишро, ки омили асосии рушди тафаккур аст, калидӣ медонанд. Мутафаккирони номбурда туркони чаҳолатпарастро ба хирадварзиву донишандӯзӣ даъват мекарданд. Онҳо ҳама гуна беадолатӣ, зулму истибдоди ҳокимони туркро дар камсаводиву сарватғалошии онҳо мебинанд. Дар ин бора Фирдавсӣ овардааст:

Касе, к-ӯ ҷаҳонро бувад хостгор,
Варо дониш ояд, на гавҳар ба қор [223, С. - 146].

Бо ин васила Фирдавсӣ илму донишро, ки сарчашмаи асосии ташаккули хирад ва сирати миллӣ мебошад, тарғиб намуда, тамоми мардумро, новобаста аз мақому мансаб ва сарвату ҷо, ба омӯхтани дониш ва дар амал татбиқ намудани он даъват мекунад. Аз ин ҷо бар меояд, ки Фирдавсӣ ва Носири Хусрав на танҳо шоҳхону амалдорон, балки тамоми мардумро ба хирадварзӣ, андӯхтани илму дониш, раванг бахшидани андешаҳои миллӣ даъват ва талқин мекунанд.

Дар ақидаҳои педагогӣ, андешаҳои миллии Фирдавсӣ хираду хирадмандӣ, илму дониш масъалаҳои асосӣ мебошанд. Ба қавли Фирдавсӣ хирад ва дониш сарчашмаҳои пешрафт ва ободии олам мебошанд. Равнақи олам аз хирад ва дониш вобастагии кулӣ дошта, дар дунё адолатро аз завол ва инсониятро аз бадбахтиву нестӣ нигоҳ медорад. Фирдавсӣ одамони бехираду бесаводно маҳкум намуда, мегӯяд, ки омили асосии харобии кишвар, ранҷу кулфат, ҷабру ситам бехирадиву бедонишист. Аз ин лиҳоз, Фирдавсӣ панд медиҳад, ки дар ҳар лаҳзаи ҳаёт бояд ба омӯхтан машғул буд. Дар омӯхтани илму дониш набояд дудила буд, зеро он, ки дониш омӯхт ба камоли мақсуд расид. Ба қавли мутафаккир дар омӯхтани дониш ва анҷом додани дигар корҳо набояд коҳилӣ кард ва донишро бояд сари вақт ва доиман омӯхт. Ва таъкиди асосии Фирдавсӣ он аст, ки бар тахт бояд одами бодонишу бохирад бишинад, то ки мулк обод гардад:

Маёсой з-омӯхтан як замон,
 Зи дониш маяфган дил андар гумон.
 Ба манзил расид он ки гӯянда буд,
 Беҳӣ ёфт он кас, ки чӯянда буд.
 Ба фардо намон кори имрӯзро,
 Бари тахт маншон бадомӯзро. [97, С. - 146].

Байтҳои дар боло оварда аз осори Фирдавсӣ на фақат андӯхтани донишу дар амал татбиқ намудани онро талқин мекунанд, балки дар партави он ҷанбаҳои дигари ташаккули сирати миллиро, аз қабилӣ наёсудан аз омӯхтани дониш, дилдаргумон набудан, сухани наку гуфтани одоби муоширатро риоя кардан, чӯяндаву ҷустуҷӯкор будан, кори имрӯзаро ба фардо нагузоштан, додани вазифа ба хирадмандону донишмандон тарғибу ташвиқ мекунанд. Ҳамаи ин хислатҳоро хирад ва дониш танзим мекунанд ва васиали инкишофи онҳо низ хирад аст.

Мутафаккирони болозикр Носири Хусрав ва Фирдавсӣ илму донишро ситоиш намуда, амал намуданро аз омӯхтани дониш муҳимтар

мешуморанд. Масалан, Фирдавсӣ менигорад, ки касе, ки ба дониш тавонгар аст, ӯ аз ҳама тавоност ва кирдору гуфтораш тавъам аст:

Касе, к-ӯ ба дониш тавонгар бувад,
Зи гуфтору кирдор беҳтар бувад [97, С. - 147].

Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ низ ба ин ақидаи Фирдавсӣ хамфикру ҳамақида буда, ғояҳои ӯро дар ин самт тақвият мебахшад. Носири Хусрав чоҳилро шахси зинда намепиндорад, ба қавли мутафаккир зиндаи абад он аст, ки доно бошад:

Марг ҷаҳл асту зиндагӣ дониш,
Мурда нодону зинда доноён.
Ҳаст монад ба илм доно мард,
Нест гардад ба чоҳилӣ нодон” [173, С. - 87].

Мусаллам аст, ки барои омӯхтани илму дониш омӯзгор лозим аст, то ки шогирд аз роҳнамоҳои ӯ бархӯрдор бошад, вагарна шогирд роҳи дурусти худро дар зиндагӣ муайян карда наметавонад. Маҳз Абулқосим Фирдавсӣ донишро ситоиш намуда, дар ин замина мартабаи устод-омӯзгорро баланд мебардорад. Зиндагӣ гувоҳи ҳол аст, ки ҳеҷ кас бе омӯзгор кас нашудааст ва дар ҷаҳон шахсе нест, ки аз дасти омӯзгор баҳра нагирифта бошад. Маҳз омӯзгор аст, ки роҳи зиндагии пурсаодатро ба мардум нишон медиҳад:

Агар гум кунад роҳи омӯзгор,
Сазад, к-ӯ ҷафо бинад аз рӯзгор [48, С. - 40].

Ба андешаи Фирдавсӣ панд гирифта аз суханони омӯзгор ва пирони рӯзгордида ҳаётан муҳим аст, ки куҳансолони бузург низ омӯзгоранд ва насли наврасу ҷавонро муҳим аст, ки пайрави онҳо бошанд:

Зи гуфтори фарзонадил, марди пир,
Сухан бишнаву як ба як ёд гир [48, С. - 40].

Таҷрибаҳои ҳаёт собит менамоянд, ки омӯзгор роҳи дурусти зиндагиро барои шогирд нишон медиҳад ва маҳз бо дастуру раҳнамоҳои устод шогирд ба мақсад мерасад. Пас ба қадри устод-

омӯзгор расидану тибқи таълимоти ӯ амал намудан дар зиндагӣ зарур ва муҳим будааст ва насли наврас бояд дар ин руҳия таълиму тарбия ёбад. Ин баёнро дар андешаҳои болозикри Фирдавсӣ шоҳид гардидем ва ақидаҳои фавқ дар осори Ҳаким Носири Хусрав низ дастгирӣ ёфта, мутафаккир омӯхтан аз устод-омӯзгорро муҳим арзёбӣ мекунад, зеро ба қавли Носири Хусрав касе, ки пайваста дар омӯзиш аст ва дар шогирдӣ ба устод камар бастааст, рӯзе худ ба мартабаи устодӣ хоҳад расид:

Биёмӯз, он чӣ нодонӣ ту зинҳор,
Ки бар кас нест аз омӯхтан ор.
Ба шогирдӣ ҳар он-к ӯ шод гардад,
Бувад рӯзе, ки худ устод гардад [166, С. - 558].

Зи гуфтори мардони пир сабақ гирифтани, ки Фирдавсӣ онро панд медиҳад, дар осори Носири Хусрав низ айнан ба чунин маънӣ баррасӣ шудааст. Аз таҷрибаи дигарон баҳра гирифтани аз омӯзандае чизеро ёд гирифтани, ба қавли мутафаккир, садакаи беҳтарин аст, ки ба дигарон дода мешавад:

Зи омӯзандае маънӣ фаро гир,
Зи некӣ, гар бадат ояд, маро гир [166, С. - 554].

Боиси тазаққур аст, ки Носири Хусрав пеш аз он, ки мардумро ба донишомӯзӣ даъват кунад, худ тамоми умр ба андӯхтани илму дониш машғул буд ва то тавонист илмҳои зиёди замони хешро аз худ карда буд ва тамоми мартабаву манзалатро, ки соҳиб гардида буд, аз донишмандиву хирадмандии ӯ буд:

Сар андар ҷустани дониш ниҳодам,
Накардам рӯзгори хеш бебар
Намонд аз ҳеч гун дониш, ки ман 3-он
Накардам истифодат бешу камтар [166, С. - 210].

Донишмандони машҳури тоҷик Фирдавсӣ ва Носири Хусрав мартабаи хирад, дониш, амалро аз ҳама баланд мебардоранд ва ба қавли ин мутафаккирон ин мафҳумҳо чун сутуни ҷомеа мебошанд, ки олавро аз ҳалокат наҷот мебахшанд. Инчунин хирадварзиву донишпазирӣ

арзишҳо ва андешаҳои миллии мардуми тоҷик мебошанд, ки чун гӯшту нохун аз тани тоҷикон ҷудонопазиранд.

Яке аз арзишҳои дигари миллии, ки дар таърихи мардуми тоҷик ва сирати миллии ин мардум решаи устувор дорад, ватандориву ватандӯстӣ мебошад. Мардуми тоҷик аз қадим соҳибватану ватандӯст буда, дар гирудору нобасомониҳои таърих низ ин арзишҳои неки миллиро аз даст надод. Фирдавсӣ ва Носири Хусрав ба ин масъала назари хос доранд. Бахусус “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ асосан ватандӯстиро тараннум мекунад ва ин андешаи миллии шоир фанонопазир аст. Нақши ватандӯстӣ дар қалби Фирдавсӣ ҷойгоҳи махсус дошта, дар андешаҳои милливу ақидаҳои педагогии ӯ равшан баён гардидааст ва ин дар ташаккули сирати миллии насли наврас мақоми сазовор дорад.

Нахуст Фирдавсӣ дар тарғиби ғояҳои ватандӯстӣ ба ҷавонони ватандӯсту далери миллати хеш мефаҳрад ва ҳар касро ба тамошои онҳо даъват мекунад, то аз ин тамошо лаззат баранд:

Нигаҳ кун б-ад ин лашкари номдор,
 Ҷавонони шоистаи қорзор [49, С. - 371].

Фирдавсӣ ҳушдор медиҳад, ки ҳар кас соҳиби Ватан, зану фарзанд, хоҳару бародар, падару модар ва хешу табор аст. Инҳо муқаддасоти ҳаёти ҳар як инсон ҳастанд ва агар онҳоро хатаре таъдид кунад, аз ҳеч чиз бояд нааросид ва мардонавор ба ҳимояи Ватан, зану фарзанд ва хешу табор бархост. Аз ақидаҳои Фирдавсӣ бар меояд, ки миллати тоҷик миллати ҷангхоҳу беадолат ва золиму хунхор нест, аммо дар ҳимояи Ватан бебок аст. Дар ин бора Фирдавсӣ таъкид бар он мекунад, ки дар назди Ватан ва муқаддасоти ӯ ҷонро қиммате нест, пас аз фидо кардани он дар роҳи ризои ҳимояи миллат набояд ҳаросид:

Зи баҳри бару буми фарзанди хеш,
 Зану кӯдаку хурду пайванди хеш.
 Ҷама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
 Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.
 Чунин гуфт муъбад, ки «мурдан ба ном

Беҳ, аз он ки душман бар ӯ шодком» [102, С. - 94].

Фирдавсӣ аз ғолибияти душман маргро авлотар медонад. Набояд дар ҷанг ақиб нишаст, ё пирӯзӣ ва ё марг. Андешаҳои милливу ватандӯстии Фирдавсӣ ӯро ором намегузоранд, ки нисбати ин масъала лаб фуру бандад. Ӯ панд медиҳад, ки набояд аз барои марг ё молу сарват аз ҷон тарсид, зеро марг инсонро дар пеш аст, аммо Ватан муқаддасу ҷовидонист ва беҳтар аз ӯ сарвату моле нест:

Нигар то натарсӣ ту аз маргу чиз,
Ки кас бе замона намурдаст низ.
Ва гар кушт хоҳад ҳаме рӯзгор,
Чи некӯтар аз марг дар корзор
Бикушему мардӣ ба кор оварем,
Бар эшон ҷаҳон тангу тор оварем [102, С. - 94].

Дар ҳимояи Ватан ва пирӯз шудан бар бадхоҳ Фирдавсӣ иттиҳоду иттифоқи халқи Ватанро муҳим мешуморад. Ба қавли ин мутафаккир мардум бояд ҳамеша ҳамдигар ҳаммаром ва якҷо бошад ва дар ин ҳол ҳеҷ гоҳ мағлуб намегардад, лашкари ҳазорхонафараи парешону бенизом пирӯз нахоҳад шуд:

Парокандалашкар наояд ба кор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор [13, С. - 94].

Ва дар абёти дигар низ Фирдавсӣ ба ин мазмун ишора намуда, амалро аз гуфтор болотар ва иттиҳоду якдилиро муҳимтар мешуморад:

Агар ду бародар ниҳад пушт, пушт,
Тани кӯхро хок молад ба мушт.
Бузургӣ саросар ба гуфтор нест,
Дусад гуфта чун ними кирдор нест [100, С. -101].

Дар достони “Бар тахт нишастани Кайковус ва оҳанги Мозандарон кардан” Фирдавсӣ менигорад, ки чун кас ба камоли инсоният расида бошад, ҳеҷ кас сари ӯро ҳам кардан наметавонад, танҳо бадхоҳ худ ба гирдобии пастӣ гирифта мегардад. Ва ба қавли Фирдавсӣ хирад инкишофпазир аст. Ҳар кас метавонад дар ташаккули хирад саъю талош

варзад ва ачаб нест, ки аз решаи дарахти бад шоҳаи нек рӯяд ва баръакс. Падар аз такя бар хирад ба камоли подшоҳӣ мерасад ва мулкро хирадмандона идора намуда, ба фарзанд интиқол медиҳад ва агар фарзанд гапи падарро нагирифта, даст ба беҳирадӣ ва беадолатӣ занад, ӯ аз нутфаи падар маҳсуб намешавад:

Дарахти баруманд чун шуд баланд,
 Гар эдун, ки ояд бар ӯ бар газанд.
 Шавад барг пажмурдаву бех суст,
 Сараш сӯи пастӣ гарояд нахуст.
 Агар шоҳи бад хезад аз беҳи нек,
 Ту бо беҳ тундӣ маёғоз рек.
 Падар чун ба фарзанд монад ҷаҳон,
 Кунад ошкоро бар ӯ бар ниҳон.
 Гар ӯ бифканад фарру номи падар,
 Ту бегона хонаш махонаш писар [49, С. - 40].

Ҳаким Носири Хусрав низ тарафдори ин ақидаҳо буда, қайд менамояд, ки дар ба мартабаи баланд расидану шуҳратёр гаштанаш хирад нақши асосӣ дорад. Носири Хусрав шахси хирадманд, мутафаккир, олим, шоир, файласуф, ситорашинос, сайёҳ, муҳаққиқ, риёзидон, ҷуғрофияшинос буд ва худ мутафаккир қайд менамояд, ки ҳамаи ин пешравихову муваффақиятҳо зодаи хирад мебошанд ва дар такмили камоли ӯ хирад ҷойгоҳи асосӣ дорад. Ба ақидаи ӯ хирад буд, ки ӯ соҳиби фазлу хирад, дурри шоҳивор, дил пур аз нур, сар беҳумор, соҳиб ҳикмат гардида, аз тамоми хавфу хатарҳо раҳо ёфт:

Ақл ҳаме гӯядат муваккал кард,
 Бар тану бар ҷонат Кирдигор маро.
 Сар зи каманди хирад чи гуна кашам,
 Фазлу хирад дод бар ҳимор маро.
 Санги сиёҳ будам аз қиёсу хирад,
 Кард чунин дурри шоҳивор маро.
 Дил зи хирад гашт пур зи нур маро,

Сар зи хирад гашт бехумор маро.
 Пешварам ақл буд то ба ҷаҳон,
 Кард ба ҳикмат чунин машор маро.
 Бар сари ман тоҷи дин ниҳод хирад,
 Дин хунаре карду бурду бор маро.
 Аз хатар оташу азоби абад,
 Дину хирад кард дар ҳисор маро [169, С. - 89].

Хулласи калом хирад такмилбахши одам ва олам, омили рушди сирати миллӣ ва дар маҷмӯъ боиси ободии олам аст. Дар асоси таълимоти ин мутафаккирон насли наврасу ҷавонро тавре бояд тарбия намуд, ки хирадварзу хирадгаро бошанд ва чун мутафаккирони бузург Фирдавсиву Носири Хусрав олим, донишманд, ватандӯст, некниҳоду ростқавл ба камол расанд.

Таҳлили муқоисавии осори мутафаккирони асрҳои X-XI Абулқосим Фирдавсӣ ва Носири Хусрав оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ собит намуд, ки ҳақиқатан пешрафти ҳаёт, таълиму тарбияи насли наврас, ташаккули сирати миллӣ аз хирад вобастагии асосӣ дорад. Дар зери мафҳуми сирати миллӣ мо ба ақидаву арзишҳои миллии халқи тоҷик, аз ҷумла: андӯхтани илму дониш, табодули таҷриба намудану панд гириифтан аз омӯзгорону калонсолон, ростқавливу дурусткорӣ, таъмини муносибати хуб байни адён, халқҳои гуногунмазҳабу гуногуннаҷод, бебоқӣ, таслим нашудан дар ҷанг барои ҳимояи Ватан ва дар умум, сар фуру наафкандан ба душманони халқу миллат, дарег надоштани ҷону мол барои ҳифзи марзу буми Ватан ва риояи хирадварзӣ, ҳатто дар давраи ҷанг, баланд будани мақому мартабаи зан дар ҷомеа ва амсоли инҳо рӯбарӯ гардидем. Таҳлилҳо собит намуданд, ки пояи ҳамаи ин арзишҳо ва андешаҳои миллӣ хирад, дониш ва доноӣ аст ва дар умум, ташаккули сирати миллӣ куллан аз хирад ва дониш вобаста аст. Дар маҷмӯъ, дар ҷамъбасти ин фасл метавон ба хулоса омад, ки такмили одамият аз хирад аст ва бехирад ҳама вақт оворау парешон аст:

Чу гуфт он ҳунарманд, марди хирад,

Ки доно зи гуфтори ӯ бар хвард.

Касе к-ӯ хирадро надорад зи пеш,

Дилаш гардад аз кардаи хеш реш.

Ҳушивор девона хонад варо,

Ҳамон хеш бегона хонад варо.

Аз ӯй ба ҳар ду сарой арчманд,

Гусистахирад пой дорад ба банд [50, С. - 27].

2.3 Таҳлили муқоисавии рушди хирад-омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти Абуалӣ ибни Сино ва “Офариннома”-и Абушақури Балхӣ

Мутафаккир, пизишк-табиб, олим, шоир, нучумшинос, файласуф, нависанда Абуалӣ ибни Сино намояндаи бузурги адабиёти асри XI-и форсу тоҷик мебошад. Бузургияти Сино маҳз дар он аст, ки ӯро тамоми олам асосгузори илми тиб, донишманди соҳаҳои мухталифи илм, шеърӯ шоирӣ доништа, эҳтирофаш мекунанд. Ин ақидаро дар гуфтори Махмуди Хушном, пажӯҳишгари Эрон дида мебароем: “Абуалӣ Сино барҷастатарин шахсияти шигифтиофарини фарҳанги Эронзамин аст. Овозаи ӯ аз марзҳои миллӣ фаротар рафтаву ранги ҷаҳонӣ гирифта аст. ӯ низ чун бисёре аз фарҳангмардони эронӣ пас аз ислом дар тамоми асарҳои илмӣ соҳибназар буда, дар баъзе заминаҳо саромади ақрони Худо будааст” [12, С. - 11].

Дониши баланд ва зеҳни тозааш ӯро машҳури олам гардонид, асарҳояш бо бисёр забонҳои дунё, аз ҷумла, забонҳои ҷаҳонӣ русӣ ва англисӣ тарҷумаву дастраси аҳли илм, тиб ва фарҳанг ва оммаи халқ гардидаанд. Донишманди эронӣ Аҳдия Бадеӣ менигорад: “Барои ман Абуалӣ Сино яке аз барҷастарин шахсиятҳо дар тоърихи илму дониши башарӣ аст. Дар дунёи кунунии мо донишмандону афроди нобиға бисёр ҳастанд, вале ҳар кадоме дар як ва ё ҳадди аксар ду риштаи таҳассусӣ кор карда ва самароти донишу нубуғи худро дар ихтиёри ҳамнавьони худ мегузоранд. Вале Абуалӣ ба ҳамаи улуми замони худ дар ҳадди комил ошноӣ дошт ва осору рисолаҳои зиёде аз худ ба ёдгор гузошт, ки пояе барои улуми кунунии дунё шуд. Ва аксари ин осор ба забонҳои зиндаи дунё тарҷума шудааст” [12, С. - 11].

Дар ҳақиқат Сино асарҳои зиёдро аз худ боқӣ гузоштааст, ки имрӯз ба бештари ин асарҳо аҳли илм дастрасӣ доранд. Аз асарҳои ӯ “Донишномаи алоӣ”, “Шариат ва танбеҳот”, “Зиндагинома”, “Донишнома”, “Наҷот”, “Ишорот ва танбеҳот”, “Мабдаъ ва маод”,

“Китоб-уш-шифо”, «Рисолаи нафс», «Саломон ва Афзол», «Пирӯзнома», «Ал-қонун», “Шифо”, «Тадбири манзил» ва ғайраро метавон ном бурд. Ногуфта намонад, ки Сино 465 номгӯи китобу рисолаҳо ба мерос мондааст, ки барои баён ва таҳлили ин китобҳо навиштани ҳазорҳо корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ кам аст, зеро ӯ тамоми умр дар омӯхтани илму дониш ва офаридани асарҳо, навиштани китобҳо собитқадам буд. Тавре С.Улуғзода нигоштааст: “Ӯ дар илм фидоии азхудгузаштае буд; медонист, ки танҳо истеъдоди фитрӣ ҳар қадар хориқулодда ҳам бошад, бе пуркорӣ намесабазад, маҳсул намедиҳад” [228, С. - 184].

Фаъолияти адабиву илмии Сино таваҷҷуҳи донишмандон, адибон ва шарқшиносони ватаниву хориҷиро ба худ ҷалб кардааст. Махсусан, С.Айнӣ, Б.Ғафуров, С.Улуғзода, М.Субҳӣ, А.Мирзоев, А.Алимардонов, Д.Обидов, А.А. Семёнов, А.В. Сагадеев, Д.Макдоналд ва дигарон ҳаёт ва асарҳои ҷудогонаи мутафаккиро мавриди омӯзиш қарор дода, таҳқиқотҳоро дар ин самт анҷом додаанд. Масалан, олими рус Семёнов А. ҳаёт ва осори ин донишмандро мавриди таҳқиқ қарор дода, паҳлӯҳои зиёди асрҳои ӯро таҳқиқ намудааст. Ӯ бар ин назар аст, ки Сино шахси масъулиятшинос, пуркор, муҳаққиқ ва оянданигар будааст. Бо саъю талоши зиёд тавонистааст, ки истеъдоди худододаи хешро такмил бахшида, дар ҷаҳон ба номи олиму донишманд зиндаву ҷовид монад. Аз ҷумла, барои далели фикр А.Семенов ақидаи донишманди Ғарб Д.Макдоналдро мисол меорад: “Ӯ дорои маълумоти ҳарҷонибае буд ва фаъолиятш низ дар соҳаҳои гуногуни дониш зоҳир шудааст... Фаъолияти илмиаш, хусусан дар соҳаи тиб, аз он қорҷӯбае, ки Шарқи исломӣ ва Европай асримиёнагӣ тибро маҳдуд карда буд, фаротар по ниҳод” [355, С. - 9].

Сино бо вучуди кӯтоҳии умр, номусоидии замон, тақибӣ муҳолифон, гурезагиву дарбадарӣ, маҳбусӣ, хизмати дарбор ва дигар мушкилиҳои рӯзгор бо истеъдоди ғавқуллода ва саъю талоши ҳамешагии хеш комёбиҳои илмӣ то асри X бадастомадаро ба таври пурра ва дақиқ омӯхт ва роҷеъ ба соҳаҳои мухталифи илму дониш дар

худуди 465 адад асарҳои калону хурди илмиро таълиф намуда, чун манбаи мукамал ва муътабари илмӣ ба мерос гузошт.

Ин буд, ки донишмандон ҳанӯз дар замони дар қайди ҳаёт будани Сино ба омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии ӯ пардохта буданд. Ба унвони мисол китобҳои нодири донишмандони асри XI аз қабилӣ “Сафарнома”-и Н.Хусрав, “Ҳадоиқ-ус-сехр”-и Рашидуддини Ватвот, “Асрор-ул-тавҳид”-и Муҳаммад ибни Мунаввар ва дигар китобхоро метавон овард. Дар асрҳои баъдӣ низ ҳаёт ва фаъолияти Абуалӣ ибни Сино аз тарафи донишмандон мавриди таҳқиқ ва омӯзиш қарор дода шуда, то кунун олимони оид ба рӯзгор ва фаъолияти Сино пажӯҳишхоро анҷом дода истодаанд.

Сино дар фаъолияти илмиву эҷодии ҳеш оид ба мавзӯҳои зиёди ҳаётан муҳим андешаи назар кардааст. Аз ҷумда, мутафаккир дар бораи хирад ва хирадварзӣ, эҳтиром ба ҳамдигар, омӯхтани илму дониш, худшиносиву худогоҳӣ, шинохти нафси ҳеш, шинохти Бори Таоло ва амсоли инҳо изҳори назар намудааст: “Сино 465 асар навиштааст, ки 160 – тои он то замони мо омада расидааст. Асарҳои навишаи ӯ ба илмҳои тиб, илоҳиёт, мантиқ, нучум, риёзӣ, география, забони арабӣ, мусиқӣ, ахлоқ ва сиёсат бахшида шудааст. Ақидаҳои педагогии Сино дар асарҳояш «Донишнома», «Рисолаи нафс», «Саломон ва Афзол», «Пирӯзнома» ва «Тадбири манзил» баён гардидаанд” [397]. Муҳаққиқони зиёд осори илмиву адабӣ ва эҷодии Синоро омӯхтаву ковишҳои зиёди асоснокро анҷом додаанд, аммо мутаассифона паҳлӯҳои зиёди осори ин донишманд омӯхта нашуда, ба таҳқиқ ниёз доранд. Аз баёни ин таҳқиқотҳо даст кӯтоҳ мекорем, зеро масъалаи баҳси мо дигар аст ва роҷеъ ба “Таҳлили муқоисавии рушди хирад-омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти А.Сино ва порча аз “Офариннома”-и Абушакури Балхӣ” дар ин фасл чанд андеша баён хоҳем намуд, зеро роҷеъ ба ин мавзӯ то кунун таҳқиқотҳо анҷом дода нашуда, ин мавзӯ ба пажӯҳиш ниёз дорад. Тазакурр додан муҳим аст, ки таҳқиқотҳои болозикр дар қариб таҳқиқоти мо маводи хуб мебошанд,

зеро вобаста ба ақидаҳои Сино оид ба хирад ва сирати миллӣ дар ин асарҳо нуқтаҳои алоҳида ҷой доранд.

Анҷом додани таҳлили муқоисавии ақидаҳои Сино оид ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ дар муқоиса бо “Офариннома”-и Абушақури Балхӣ актуалӣ буда, дар тарбияни насли наврас нақши калидӣ гузошта метавонад.

Абушақури Балхӣ намояндаи бузурги адабиёти асри X буда, ӯ бо маснавии “Офариннома”-и худ ханӯз дар замони дар қайди ҳаёт буданаш шаъну шараф ва эътироми баландро касб карда буд. Маснавии “Офариннома”-ро А.Балхӣ соли 336-и ҳиҷрӣ, мутобиқ ба соли 947-и мелодӣ эҷод намудааст ва то замони мо фақат 300 байти он боқӣ мондааст. Инчунин шоир дар эҷоди қасида ва ғазал низ фаъол будааст. Мазмун ва муҳтавои байтҳои мондаи “Офариннома” аз он шаҳодат медиҳанд, ки новобаста аз он, ки шоир ин маснавию дар ҷавонӣ эҷод карда бошад ҳам, дар эҷоди он дониши баланд ва маҳорати бузурги эҷодиро нишон додааст. Шояд яке аз сабабҳои мақоми баланд гирифтани ин асар он бошад, ки А.Балхӣ пеш аз таълиф намудани “Офариннома” асарҳои бузургони адибони тоҷикро аз замони Ҳанзалаи Бодғисӣ то Рӯдакӣ омӯхта, таҷрибаи бой ва дониши васеъро касб намуда буд. З.Сафо ин асарро сарчашма барои офариниши асарҳои мутафаккирони баъдӣ қаламдод карда менависад, ки аз омӯзиши порчаҳои маҳфузмондаи ин маснавӣ бар меояд, ки он сарчашмаи бузург дар таърихи адабиёти форсу тоҷик барои эҷоди асарҳои дигар шоирон чун “Бӯстон”-и Саъдӣ Шерозӣ мебошад.

Аз таҳлили байтҳои мондаи маснавӣ метавон дарёфт, ки он масъалаҳои зиёди иҷтимоӣ, панду насиҳатро дар бар гирифта, дар бораи арзишҳои хуби инсонӣ, нақши одам дар ҳаёти рӯзмарра, дар канор будан аз рафторҳои бад, омӯхтани илму дониш, гирифтани сабақ аз таҷрибаи дигарон, саховат ва некӯкорӣ, оянданигарӣ, машғул будан ба касбу кор ва амсоли инҳо баҳс мекунад. Аз ин ҷост, ки Муҳаммад Авфии Бухорӣ дар боби 8-уми “Лубоб-ул-албоб” аз байни дигар асарҳои эҷодшудаи

даврони Сомониён “Офариннома”-ро интихоб намуда, онро “меваи шахдбори эҷодиёти Абушакур” [148, С. - 133] маънидод мекунад. Ризоқулихон Ҳидоят дар “Маҷмӯъ-ул-фусаҳо” аз Абушакури Балхӣ ба унвони устои сухан ном бурда, аз “Офариннома”-и ӯ мисолҳои зиёд меорад. Бисёр адибону мутафаккирон аз ин асар дар қорҳои илмӣ-адабии ҳеш иқтибосҳо овардаанд, ки аз мазмуни баланди тарбиявӣ - ахлоқӣ ва илмиву адабӣ доштани “Офариннома” дарак медиҳад. Дар тақвияти ин баён метавон “Тарҷумон-ул-балоға”-и Радуанӣ, “Ал-мӯҷам”-и Шамси Қайси Розӣ, “Ҳадоиқ-ус-сеҳр”-и Рашидудини Ватвот, “Тухфат-ул-мулук”-и Розӣ ва ғайра мисол овард. Аз истифода шудани иқтибосҳо аз “Офариннома”-и А.Балхӣ дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, иқтибосҳо оид ба тарбияи ахлоқӣ дар “Қобуснома”-и У.Кайковус аз ошно будани мутафаккирони мавсуф ба ин асар ва мазмуни баланди тарбиявию ахлоқӣ ва ватандӯстӣ, шуҳрати баланд доштани А.Балхӣ дар миёни адибони асрҳои X-XI далелат мекунад. Муҳаммад Чаъфар Маҳҷуб роҷеъ ба ин ақида чунин изҳори назар дорад: “... “Офариннома” намуна барои эҷоди “Қобуснома”, “Сиёсатнома”, насри “Ҳадиқа” ва маснавиҳои дигари Саной, Мавлавӣ Қалолуддин ва “Бӯстон”-и Саъдӣ дар назми форсӣ мебошад” [375, С. - 135].

Ин таҳқиқотҳои олимони аз он шаҳодат медиҳанд, ки бо вучуди ба шакли пурра нарасидани “Офариннома” то замони мо, он аҳамияти илмиву тарбиявии ҳешро аз даст надода, абёти боқимонда мазмуни баландро тараннум намуда, қобили омӯзиш ва таҳқиқанд.

Аз таҳлили порчаҳо аз “Офариннома”-и Абушакури Балхӣ муайян гардид, ки шоир ҳамчун омӯзгор ва машваратчӣ масъалаҳои мубрам ва актуалии тарбияро дар замони ҳеш мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додааст ва ақидаҳои ӯ барои тарбияи насли наврас дар замони кунунӣ низ мубрам хоҳанд монд. “Офариннома” мавзӯҳоро оид ба ақлу хирад, илму дониш, маҳкуми бесаводӣ ва нодонӣ, одоби муошират, некиву некӯкорӣ, дӯстӣ, иттиҳоду иттифоқ, эҳтироми калонсолон, ростиву дурусткорӣ, таълиму тарбияи фарзанд, сабру таҳаммул, омӯзиши олами

атроф ва амсоли инҳо дар бар мегирад. Аммо қайд кардан муҳим аст, ки концепсияи асосии “Офариннома”-ро дар мадҳи аввал ақл, хирадмандӣ ва хислатҳои шоистаи инсонӣ дар бар мегирад ва аз ин ру таҳқиқи он бо мақсади ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мақсаднок ва актуалист.

Бо ин мақсад дар ин зербоби диссертатсия мавзуи таҳлили муқоисавии рушди хирад - омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти А.Сино ва “Офариннома”-и А.Балхӣ ба роҳ монда шуд, зеро пажӯҳишҳо собит намуданд, ки ҳар ду мутафаккир ба масъалаи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, ақидаҳои онҳо дар ин самт ҳамбастагии зич дошта, таҳқиқталабанд.

Тавре дар боло қайд гардид, мутафаккирони бузурги тоҷик, минҷумла намояндаи бузурги адабиёти асри X Абушақури Балхӣ ва мутафаккири машҳури адабиёти асри XI Абуалӣ ибни Сино дар баробари дигар мавзӯҳо ба масъалаи хирад, хирадварзӣ ва ташаккули сирати миллӣ тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, андешаҳои ҷолиб ва асоснокро баён намудаанд.

Дар фаслҳои боло оид ба ашрафи тамоми махлуқоти олам ҷиҳати соҳибхирад будани одам аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI андешаҳо баён карда шуданд. Роҷеъ ба ин масъала ақидаҳои мутафаккирони ин аҳд аз қабили Рӯдакӣ, Ш.Балхӣ, К.Марвазӣ, М.Тирмизӣ, М.Дамғонӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав ва дигарон мавриди таҳлил қарор дода шуданд. Муайян гардид, ки мутафаккирони асрҳои номбурда бар он ақидаанд, ки одам бар тамоми махлуқот бартарӣ дорад ва бартарияти ӯ маҳз соҳиби ақлу хирад буданаш аст ва Худованд ба ӯ ақл расо дода, аз инсон талаб низ намудааст, ки ақли хешро бо андӯхтани илму дониш, ахлоқи ҳамида, рафтори намунавӣ рушд бахшад.

Ин ақидаҳоро донишмандони бузург А.Балхӣ ва Сино низ тарафдор мебошанд. Аз ҷумла, Сино менигорад: «Худованди қодир мутаол хасоисе аз неъматҳои худро ба бани навъи инсон ихтисос дода ва сабаби онҳо мақоми одамиро дар миёни коинот аз бисёре аз махлуқоташ

бартару болотар намудааст» [375, С. - 13]. Инсонро дар олам вобаста ба ин ато мартабаи баланд насиб гардидааст ва ин мартаба маҳз дар рушд додани сирати миллӣ мусоидат мекунад.

Мутафаккирони асрҳои X-XI ва махсусан Абушакури Балхиву Сино чун дигар намояндагони ин аҳд хиради инсонро бе аҳду ҳудуд мешуморанд. Хирад, ба қавли ин мутафаккирон бе марз аст ва он метавонад тамоми оламро дарк намуда, соҳибхирад ин дастовардхоро мавриди истифодаи хеш қарор диҳад. Ва ҳатто хирад метавонад, ки моҳияти Худоро дарк намояд. Ба ин маънӣ А.Балхӣ чунин ишора намудааст:

Хирад бе миёнчиву бе раҳнамой,

Бидонад, ки аст ин чаҳонро Худой [77, С. - 150].

Муҳаққиқи рус Б.Э. Бертельс, ки дар баробари дигар таҳқиқотҳо ба таҳқиқи осори Сино сару кор доштааст, низ ба ин мавзӯ ишора намудааст. Ба қавли ин муҳаққиқ Сино хиради инсонро аз ҳама чиз ва мавҷудот волотару болотар донистааст: “Барои Ибни Сино хиради инсон аҳде надорад. Аз тариқи тафаккури мантиқӣ, ҳама чизро, ҳатто моҳияти Худовандро метавон дарк кард” [267, С. - 118].

Аммо хирад чизе нест, ки ба инсон дода шуда, худ ба худ инкишоф ёбад, он рушд металабад ва дар ин самт бояд инсон фаъол бошад. Ба қавли Сино он кас, ки доиман дар такмили хирад саъю талош меварзад, барои ташаққули хирад мудом чораандешӣ мекунад ва тадбирҳои ҷиддиву манфиатбахш меандешад, дар зиндагӣ муваффақ мешавад:

Корбишуле, ки хирадкеш шуд,

Аз сари тадбиру хирад беш шуд [77, С. - 150].

Инсон ба олам чун кӯдаки хурдсол меояд ва аз рӯзи аввали ба олам чашм кушоданаш лаҳза ба лаҳза, рӯз аз рӯз муҳити атрофро дарк кардан мегирад ва обутоб меёбад. Чун соҳиби ақл мегардад ва ба қавли мутафаккирон Рӯдакӣ, Сино, Н.Хусрав, З.Розӣ ва дигарон бо гирифтани дониш, таҷриба ақлу хирадаш сайқал меёбад, олами атрофро дарк намуда мавриди истифодаи хеш қарор медиҳад. Ба қавли У.Султонов:

«Чун Арасту инсонро ҳайвони ҷамъиятӣ номидааст, вале фарқи инсон аз ҳайвон ин аст, ки дар ҷараёни зиндагӣ обутоб ёфта, соҳиби ақлу хирад ва қувваи эҷодӣ мегардад. Инсон хайру шарро аз ҳам фарқ мекунад ва аз рӯи нақшаи муайян зиндагӣ ва ҳаракат менамояд» [219, С. - 88].

Ин назари мутафаккирон бар он ишора мекунад, ки хирад аст, ки инсон дар олам рушд меёбад, соҳибмаърифату соҳибэҳтиром мегардад. Одам дар инкишофи хирад саъю талош варзида, хирад дар навбати худ ўро соҳибмаърифату соҳибтамаддун, соҳибэътирому шўҳратёр мегардонад. Ба қавли ин донишмандон хирад ба тафаккур ва ахлоқу рафтори одам подшоҳ мебошад ва ин подшоҳ ўро ба роҳи рост раҳнамун месозад. Ба қавли Абушакури Балхӣ:

Хирадманд гӯяд хирад подшоҳст,

Ки бар хосу бар ом фармонравост. [76, С. - 150].

Ин ақидаро Сино низ тарафдор аст ва дар ин ақида бо Абушакури Балхӣ ҳамфикр мебошад. Хирад, дониш ва таҷрибаи рўзгор одамро соҳибмаърифат мегардонад: «Ибни Сино ба масъалаи маърифат низ тавачҷуҳи зиёд намудааст. Вай муқаррар таъкид мекунад, ки манбаи дониши инсон олами беруна буда ва муҳити ишғолкарда мавзуи асосии моҳияти маърифатро ташкил медиҳад. Ин масъаларо аз ҳама бештар мутафаккир дар “Донишнома”, “Наҷот”, “Ишорот ва танбеҳот”, “Мабдаъ ва маъод” ва дар қисмати “Равоншиносӣ”-ии “Китоб-уш-шифо” таҳлил намудааст» [106, С. - 84].

Одам ба олам барои гирифтани таълиму тарбия омадааст. Олам худ мактаб ва инсон донишомӯзи ин мактаб аст. Таҷҳизоти олам ва ё маводи лозимӣ барои таълиму тарбия хирад, заковат, вичдон, дониш, таҷриба, маърифат мебошанд, ки ба даст овардану раванқ бахшидани ин таҷҳизот ба худи инсон вобаста аст. Инҳо маводҳои лозимии тайёранд ва фақат ташаккул металабанд, саъю талоши инсон барои рушди ин маводҳои ҳаётан муҳим лозим аст.

Маърифат, ки асоси худшиносии одам аст, аз ў вобастагии ногусастанӣ дорад ва инсонро лозим аст, ки ба ахлоқи намунавӣ зиндагӣ

намуда, барои насли наврас, ҳамзамонон ва ояндагон намунаи ибрат бошад. Пас одамро лозим аст, ки хушхулқу хушхӯй бошад. Ба қавли А.Балхӣ тамоми аъзои бадани одам лашкари ӯянд ва дар мубориза бурдан бар зиди бадахлоқӣ бо ӯ шариканд. Агар хирад ва маърифати одам ин аъзоҳоро роҳбариву раҳнамоӣ намояд бар ҳавову ҳавас пирӯз мегардад ва бо рафтору кирдори поки худ шабеҳи малоикони олами боло мегардад:

Бувад хӯйи покону хӯйи малак,
 Чи андар замину чи андар фалак.
 Хирадро тани одамӣ лашкар аст,
 Ҳама шахвату орзу чокар аст [219, С. - 150].

Ақидаҳои фавқуззикри Абушакури Балхӣ дар ҳаёти ҳаррӯза исботи хешро ёфта, дарси ибрат барои мо мебошанд. Ҳар айбу рафтори бад ё рафтори некро худ одам анҷом медиҳад ва каси дигар дар рафтори бечо ё баҷои ӯ гунаҳкор нест. Одамро андеша лозим аст, то ки пеш аз анҷом додани ягон аъмол хуб фикр кунад, тарафҳои мусбат ва манфии рафтори хешро таҳлил намуда, пас амал намояд. Таҷрибаҳо ва мушоҳидаҳои зиндагӣ собит намудаанд, ки одам нисбат ба айби дигарон донову бино аст, аммо айби хешро намебинаду намешунавад ва аз ин лиҳоз ба хатогҳои зиндагӣ ва рафтори берун аз ахлоқ даст мезанад: «Маърифату шинохти инсон дар бораи нафси худ мавриди итминон нест, зеро ки одамӣ дар боби маърифати айбҳои худ зираку тезхуш нест, балки кундӣ ва ғабоват ба харҷ медиҳад» [46, С. - 17].

Нодидани айби хеш, худшинос набудан ва дигаронро зеро тозиёнаи танқид гирифтани Сино намепазирад ва мағруру ҳавобаланд будани касро айб мешуморад. Дар ин бора ӯ ду дидаи одамонро ба унвони мисол меорад, ки тамоми оламро мебинанд, вале худро не. Ба қавли Сино худро дидану доништан муҳим аст, то фурӯтану хоксор бошӣ. Дар ин бора Абулҳасан Алии Ҳачвирӣ аз китоби «Кашф-ул-махҷуб» мисол меорад:

Айб аст бузург баркашидан худро,

В-аз чумлаи халқ баргузидан худро.

Аз мардумаки дида бибояд омӯхт,

Дидан ҳама касрову надидан худро [46, С. - 164].

Инсони мутафаккир, донишманду андешакунанда худшиносу худогоҳ мешавад. Чун ба худшиносиву худогоҳӣ даст ёфт сирату арзишҳои миллиаш ташаккул меёбанд. Пешрафти ҷомеа марому мақсади ҳамешагии ӯ мегардад. Чун инсон чунин мартабаро касб менамояд, ҳеҷ гоҳ дар зиндагӣ роҳгум намезанад ва баръакс худ дар роҳи рост собитқадам гардида, фарзандони хеш, насли наврас ва тамоми ҷомеаро дар ин самт тарбия менамояд. Дар “Рисолаи ахлоқ” Сино нигоштааст: «Инсон тавассути худшиносӣ метавонад фазоилашро рушд дода, разоилро аз худ дур дорад» [107, С. - 171].

Абушакури Балхӣ низ бар ин ақида аст ва ӯ дар ин раванд низ мақому манзалати хирадро аз ҳама боло мегузорад. Ба қавли ин донишманд, хирадманд ҳар гуна рафторро бо амри ботини худ анҷом медиҳад, ӯ ҳамеша така бар ақлу хирад намуда, нуқсонӣ ва ё хатогиҳои вучуди хешро ҷустуҷӯ менамояд на ҷӯеи айби дигарон аст. Ҳавову ҳаваси бечоро зерӣ по карда, ғолиб бар нафси хеш мегардад. Ба хиради воло така намуда, аз бадӣ дур мегардад. Ин нишони маърифат, худшиносиву худогоҳии ӯст:

Хирадманд гӯяд, ки марди хирад,

Ба ҳангоми хеш андарун бингарад.

Кунад така афзун, чу афзун шавад,

В-аз охуву бад пок берун шавад [74, С. - 150].

Ва дар ҷои дигар дар тақвияти ин фикрҳо Сино овардааст: “Нахустин сиёсате, ки сазовор аст инсон ба он оғоз кунад, ҳамоно сиёсати нафси худ аст. Яъне аввал бояд дар ислоҳи нафси худ бикӯшад, сиёсату тадбириашро дар он қору кӯшиш ба қор бурда, хештанро солаху неку ниғаҳ дорад” [46, С. - 203].

Адибон ва донишмандони бузург Сино ва Абушакури Балҳи низ чун дигар донишмандони асрҳои X-XI ташаккули хирад, маърифат, худшиносиву худогоҳӣ, рушди сирати миллӣ ва арзишҳои ахлоқӣ нақши илму донишро асосӣ ва калидӣ арзёбӣ мекунад. Ба қавли ин донишмандон беҳтарин сарват ва дороии дунё дониш аст. Ҳеҷ гуна гавҳари бебаҳо ва симу зар мақоми ӯро гирифтани наметавонад. Шарафу иззат ва обрӯю эҳтироми ҳар як шахс маҳз аз дониши васеъ ва рафтори қобили қабули ӯ вобаста аст. Меорем, ки Абушакури Балҳӣ чӣ нигоштааст:

Хирадманд гӯяд, ки тайъиду фар,
 Ба дониш ба мардум расад, на ба зар.
 Чу доно шавад марди бахшандакаф,
 Мар ӯро расад бар ҳақиқат шараф [76, С. - 150].

Сино низ илму донишро на дар мартабаи баланд, балки баландтарин қарор медиҳад. Ба қавли Сино илм одамро дар ду олам, ҳам дар олами фонӣ ва ҳам олами боқӣ соҳибмақом мегардонад. Одами донишманд илми хешро ба қор мебарад, дар асоси фармудаҳои дониш амал мекунад ва мақоми сазоворро касб мекунад. Пас донишандӯзӣ падидаи ҳаётан муҳим будааст ва дар ин роҳ бояд қадамҳои устувор гузошт. Сино дар «Зафарнома» («Пирӯзнама») нигоштааст: «...Гуфтам: «Чӣ чиз аст, ки бихиштро сазовор бошад?» Гуфт: «Илм омӯхтан ва дар ҷавонӣ ба қори ҳақ машғул будан»» [74 - 84]. Аз ин гуфтаҳо бар меояд, ки Сино андӯхтани донишро ҳам барои ҷавонон ва ҳам пирони солхӯрда муҳим арзёбӣ мекунад. Дониш аст, ки ҷавононро ба роҳи рост ҳидоят мекунад ва пиронро фурӯтану хоксор мегардонад: «...Гуфтам: Аз ҷавонон чӣ беҳтар ва аз пирон чӣ нақӯтар?» Гуфт: «Аз ҷавонон шарму далерӣ ва аз пирон донишу оҳистагӣ»» [47, С. - 84].

Ба қавли Абушакури Балҳӣ низ касе, ки соҳиби донишу илм аст ӯ соҳибхирад аст ва онро, ки хирадаш қомилу рушдёфтааст донишманду оқил аст. А.Балҳӣ бо тақия бар таҷрибаи рӯзгор, дидаву шунида ва

мушоҳидаҳояш ба хулоса омадааст, ки шахсони донишманду оқил шуҳратёранду соҳиби иззат ва шараф мебошанд:

Хирадманд гӯяд: ман аз ҳар гурӯҳ

Хирадмандро беш дидам шукӯх [22, С. - 150].

Оламе, ки мо дар он ҳаёт ба сар бурда истодаем пур аз тазодду нобаробарихост. Агар чунин намебуд зиндагӣ аҷоибу рангин немегузашт. Агар дар олам ҳама тавонову комгор мебуданд касе бар касе ё чизе ниёз намедошт, муносибати одамон ба ҳамдигар хуб намебуд. Зиндагӣ низом намедошт, агар дар олам ҳама подшоҳ ва ё гадо мешуданд. Мамлакатро як ҳоким идора мекунад ва тамоми мардум ҳоким шудан наметавонад то раият ва фармонбардор ҳам буда бошад. Пас ба қавли Сино хирад аст, ки мақому манзалати одамонро низ идора мекунад ва одам бо истифода аз хиради хеш тамоми оламро дарк мекунад. Хирадманд дар меёбад, ки ҳар кас бар рафтору кирдори худ подшоҳ аст ва ҷисми ӯ мулки ӯст, ки бар он подшоҳиву ҳукм меронад ва боқӣ чандандешиву чандфарҳангӣ ва мухталифавзо будани оламро қабул намояд. Дар ин бора Сино овардааст: «Хирадмандон медонанд, ки агар ҳамаи мардум подшоҳу шахриёр бишаванд, ҳамагӣ аз байн мераванд. Ва агар ҳамашон ранҷбару коргар ва тобею раият бишаванд, подшоҳу султоне дар байн набошад, ҷумлагӣ фонӣ ва ҳалок мешаванд» [46, С. - 13].

Ин ақида дар “Офариннома”-и Абушакури Балхӣ низ ба ин мазмун омадааст ва ақидаҳои ин шоир ва Сино ҳамбастагии куллӣ доранд. Хирад подшоҳест, ки рафтори одамро идора мекунад ва бе мавҷудияти хирад одам одам намешавад:

Хирад подшоҳе бувад меҳрубон,

Бувад орзу гурги ӯ чун шубон [76, С. - 1 50].

Сино низ бар ин ақида аст: “А.Сино чунин гуфтааст: «Рафтору одоби худро ба рафтору одоби дигарон муқоиса намоед ва бидонед, ки ту ҳам монанди дигаронӣ»” [12, С. - 9].

Аз таҳлили муқоисавии рушди хирад-омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти Абуалӣ ибни Сино ва “Офариннома”-и Абушақури Балхӣ собит гардид, ки афкори пелагогии ҳар ду мутафаккир дар ин самт ҳамбастагии куллӣ дошта, тафовут хеле кам аст.

Мутафаккирони мавсуф ба ҳайси донишманд, шахсони соҳибтаҷриба, омӯзгор ва машваратчӣ масъалаҳои мубрам ва актуалии тарбияро дар замони ҳеш мавриди омӯзиш ва баррасӣ қарор додаанд, ки дар замони муосир ин ақидаҳои педагогӣ дар таълиму тарбияи насли наврас аҳамияти бештар доранд. Осори Абуалӣ ибни Сино ва Абушақури Балхӣ чун дигар мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мавзӯҳоро оид ба ақлу хирад ва ташаккули он, омӯхтани илму дониш ва дар амал татбиқ намудани донишҳои гирифта, маҳкуми бесаводӣ ва нодонӣ, одоби муошират ва фарҳанги суҳандониву суҳангӯӣ, некиву некӯкорӣ, дӯстӣ, иттиҳоду иттифоқ, эҳтироми падару модар, калонсолон ва кулли мардум, ростиву дурусткорӣ, таълиму тарбияи фарзанд, сабру таҳаммул, омӯзиши олами атроф, ватандӯстиву сулҳу субот ва амсоли инҳо дар бар мегирад, ки омилҳои асосии ташаккули хирад ва сирати миллӣ мебошанд.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқи ақидаҳои ин мутафаккирон муайян сохт, ки барои ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ, омӯзгорон, падару модар ва насли наврас бояд донанд ва дар амал татбиқ намоянд:

- одам бар тамоми махлуқот бартарӣ дорад ва бартариати ӯ маҳз соҳиби ақлу хирад буданаш аст ва таълимдиҳандагону тарбияткунандагонро лозим аст, ки насли наврасро маҳз ба роҳи ташаккул бахшидани хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ раҳнамун созанд;

- Худованд ба одам ақли расо дода, аз инсон талаб низ намудааст, ки ақли ҳешро бо андӯхтани илму дониш, ахлоқи ҳамида, рафтори намунавӣ тақомул бахшад;

- хиради инсон беаҳду ҳудуд, бемарз аст ва он метавонад тамоми

оламро дарк намуда, соҳибхирад ин дастовардҳоро мавриди истифодаи хеш қарор диҳад. Пас насли наврасро дар руҳияи истифодаи оқилонаи хирад дар зиндагӣ тарбия ва таълим бояд намуд;

- чун кӯдак ба дунё меояд, аз рӯзи аввали ба олам чашм кушоданаш лаҳза ба лаҳза, рӯз аз рӯз муҳити атрофро дарк кардан мегирад, инкишоф ёфта калон мешавад. Ба қавли ин мутафаккирон барои он, ки кӯдак соҳиби ақл, дониш, таҷриба гардаду хирадаш сайқал ёбад, олами атрофро дарк намуда, мавриди истифодаи хеш қарор диҳад, аз рӯзи дар батни модар арзи вучуд намуданаш ба тарбияи ӯ бояд пардохт, ки агар як рӯз гузашта бошад, аллақай дер мешавад;

- хирад, дониш ва таҷрибаи рӯзгор одамро соҳибмаърифат мегардонанд, аммо ба саъю талоши одам саҳт ниёз доранд. Чизеро ё касеро дар ин масир интизор набояд шуд ва вақтро набояд зоеъ намуд, ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ташаккул додани хирад, дониш ва таҷрибаи хеш ва фарзандону насли наврас машғул шудан дорой аҳамияти калон аст;

- ташаккули ҷаҳонбинии насли наврас, омӯхтани анъанаҳои ниёгон, омӯхтану дар амал татбиқ намудани панду андарзҳои мутафаккирон ишораи дигари мутафаккирон Сино ва А.Балхӣ ба насли наврасу ҷавон аст;

- дар ҷаҳорҷӯбаи ахлоқи намунавӣ зиндагӣ кардан, дар одобу рафтор барои насли наврас, ҳамзамонон ва ояндагон намунаи ибрат буданро ҳар ду мутафаккир омили фаъоли ташаккули хирад ва сирати миллӣ медонанд;

- хирад бояд бар инсон, бар тамоми аъзои ӯ дасту по, забону тафаккур, ақлу идрок, қалбу ҷон подшоҳ бошад, на чоқару фармонпазир;

- одамиро муҳим аст, ки дар боби маърифати айбҳои худ зираку тезхуш бошад, айбҳои худро донад, ба хатогиҳои худ иқрор бошад ва дар ислоҳ намудани хатогиҳои хеш саъю талош намояд;

- насли наврасро лозим аст, ки худогоҳву худшинос бошад, бо ин васила хислатҳои бадро аз худ дур сохта, дар анҷом додани корҳои нек пешсаф бошад.

Хулоса оид ба боби II

Дар боби дуоми диссертатсия ақидаҳои мутафаккирон Носири Хусрав, Фирдавсӣ, Сино ва А.Балхӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, муқоиса ва таҳлили ақидаҳои ин мутафаккирон анҷом дода шуд ва умумият, фарқият, ҳамбастагии ақидаҳои мутафаккирони асрҳои болозикар оид ба нақши хирад дар ташаккули сирати миллӣ омӯхта ва асоснок карда шуд. Дар раванди гузаронидани таҳқиқот исбот гардид, ки мавзӯи хирад ва нақши он дар рушди сирати миллӣ, педагогикаи муосири миллӣ, таълиму тарбияи насли наврас яке аз масъалаҳои муҳим дар замони зудтағйирёбандаи асри XXI мебошад. Мавзӯи ҷавуззикар дар осори донишмандони асрҳои X-XI, бахусус «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва осори Носири Хусрав мавқеи махсусро дорост, ки дар ин зербоби рисола ҳамбастагии ақидаҳои ин ду мутафаккири бузурги тоҷик мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, асоснок карда шуд. Гузаронидани таҳқиқот исбот сохт, ки ин мутафаккирон ташаккули сирати миллӣ, пешрафти ҷаҳон ва рушди ахлоқи неки инсонро бе истифодаи оқилонаи хирад ғайримумкин дониста, бар он ақидаанд, ки бе хирадварзӣ дар зиндагӣ мушкилиҳои зиёд пеш хоҳанд омад. Таҳқиқи амиқи мавзӯи хирад дар таълимоти Фирдавсӣ ва Ҳаким Носири Хусрав нишон дод, ки доираи осори онҳо фарроҳу густурда буда, ба мавзӯҳои мухталифи ҳаётан муҳим, минҷумла ташаккули хирад ва сирати миллӣ бахшида шудааст. Фирдавсӣ ва Н.Хусрав оид ба хирад ақидаҳои ҷолибро пешниҳод намуда, тавачҷуҳи махсус сӯи дастовардҳо ва имконоти хираду тафаккури инсонӣ равона кардаанд ва назарияи комилро оид ба хирад ва нақши он дар зиндагии инсон танзим додаанд. Онҳо ақлу хирадро аз қолаби анъанавиаш фарроҳтар тасвир намуда, нақши онро дар рушди зиндагии одам ва бахусус, ташаккули сирати миллӣ муҳим ва аввалиндараҷа медонанд.

Таълимоти Фирдавсӣ ва Носири Хусрав инсонро аз хатари беҳирадӣ ва истифодаи нақардан аз ақл огоҳ мекунад ва роҳҳои

инкишофи хирадро нишон дода, ташаккули ахлоқи неки инсониро баррасӣ менамоянд.

Дар боби дуввуми рисола инчунин таҳлили муқоисавии рушди хирад ҳамчун омили асосии ташаккули сирати миллӣ дар эҷодиёти А.Сино ва “Офариннома”-и А.Балхӣ ба таҳқиқ фаро гирифта шуд. Дар раванди таҳқиқ муайян карда шуд, ки Сино ва А.Балхӣ ба масъалаи хирад ва хирадварзӣ таваччуҳи хоса зоҳир намуда, хиради инсонро беаҳду ҳудуд мешуморанд. Хирад, ба қавли ин мутафаккирон бемарз, аст ва он метавонад тамоми олавро дарк намуда, соҳибхирад ин дастовардҳоро мавриди истифодаи хеш қарор диҳад.

Барои мавриди амал қарор додани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI, аз ҷумла Фирдавӣ. Н.Хусрав, Сино ва А.Балхӣ дар боби дуввуми кори таҳқиқотӣ роҳҳои амалигардонии ин афкор нишон дода шуданд.

БОБИ III. ҲАМБАСТАГИҲОИ ТАШАККУЛИ ХИРАД ВА СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР ОСОРИ МУТАФАККИРОНИ АСРҲОИ X-XI ВА ПЕДАГОГИКАИ МАРДУМИИ ТОЧИКОНИ БАДАХШОН

3.1. Арзишҳои миллӣ ва маънавии тоҷикони Бадахшон ва хусусиятҳои педагогии ин арзишҳо

Педагогикаи халқӣ, ҷузъи ҷудонопазири соҳаи илми педагогика буда, маҷмӯи донишҳоеро дар бар мегирад, ки аз таҷрибаи рӯзгор сарчашма гирифта, ташаккул ёфтаанд. Дар асоси таҳқиқотҳои таърихшиносу педагогони ин қисмати педагогика бо номҳои “педагогикаи халқӣ”, “педагогикаи мардумӣ”, “педагогикаи этникӣ ва халқӣ” (этнопедагогика) дар илми педагогика маълум аст. Муҳаққиқон бар он назаранд, ки истилоҳи педагогикаи халқиро ба адабиёт педагогии машҳури рус К.Д.Ушинский ворид намуд ва моҳияти тарбиявии эҷодиёти лафзии халқи русро низ ӯ шарҳ дод. Барҳи дигари муҳаққиқон олими рус Г.Н. Волковро асосгузори педагогикаи этникӣ ва халқӣ (этнопедагогика) меноманд. Дар асоси пажӯҳиши ин олимони ва муҳаққиқони дигари илми педагогика муайн гардид, ки ин педагогика педагогикаи шифоҳии халқ – фолклор буда, бо воситаи суҳбатҳои лафзӣ аз даҳон ба даҳон мегузашт. Фолклор қисмати ҷудонопазири адабиёт ва илми педагогика буда, заминаи пайдоиши он маданияти қадимаи оммаи васеи халқ буд, ки офаринандаву ташаккулдиҳандаи он як зумра файласуфон, психологҳо, педагогҳо, гӯяндагон ва ровиёни номаълум мебошанд. Тасаввуроти нахустини одамон доир ба зиндагӣ, муҳит ва таҷрибаи рӯзгор дар фолклор мунъакис гардид ва ҳар як халқ вобаста ба тараққиёти таърихӣ мавқеи географӣ тарзи зиндагӣ ва расму оини хоси худро дорад ва дар асоси он осори адабӣ ва ақидаҳои педагогӣ эҷоду такомул бахшидааст. Масалан, сурудҳои тарбиявӣ навозишӣ аз қабилҳои суруди “Алла”, суруди “Лайлайик” (бо лавзи шуғнӣ) “Лалай модак” (бо лафзи рушонӣ) ва ғайра, ки масъули эҷодиёти даҳанакии халқ мебошанд, дар сари гаҳвораи тифл аз тарафи модар хонда мешаванд ва

гайра масъули эҷоди фолклор буда, ғояҳои педагогӣ доранд. Аз як тараф ин сурудҳо муҳаббати самимии модар ба фарзанд, навозиш карданро тараннум мекунанд, вале аз тарафи дигар ин сурудҳо ғояҳои педагогиро аз қабилӣ тарбияи барвақтии кӯдак дар оила, рушди барвақтии кӯдак ва омода намудани ӯ ба мактабхонӣ ва ҳаёти мустақилона ва амсоли инҳоро дар бар мегиранд. Сурудҳои халқии зикргардида масъули эҷоди фолклори мардуми тоҷик буда, танҳо дар асоси бисёрлаҳҷавӣ ва бисёрзабонии кишвар бо лавзҳои мухталиф эҷод шудаанд, вале мазмуну мақсад якест ва аз педагогикаи бойи халқии мардуми тоҷик дарак медиҳанд.

Анъанаи неки таълиму тарбия намудани насли наврас дар педагогикаи халқӣ бо ба ҳаёти муқимӣ гузаштани одамон, арзи вучуд намудани давлат, пайдо шудани хат ташаккул ёфта, гӯянда ва мутрибон пайдо шуданд, ки далерӣ ва қаҳрамонии пешвоёни худро васф мекарданду месуруданд. Суруду афсонаҳо, ривоятҳо ва дигар жанрҳои назму наср аз шакли шифоҳӣ ба шакли хаттӣ гузаштанд ва минбаъд чамъоварӣ гардида, дар адабиёт ҷо дода шуданд.

Албатта ин як ҳодисаи табиист, зеро инсон ҳанӯз аз лаҳзаи чашм ба олами ҳастӣ кушодан ба таълиму тарбия эҳтиёҷ дошта, берун аз он вучуд дошта наметавонад. Инчунин, инсон маҳз туфайли таълиму тарбия ба хислатҳои инсонӣ соҳиб гашта, ба мартабаи баланди инсоният-шахси донишманду хушахлоқ мерасад. Ин аст, ки гузаштагони мо тоҷикон аз қадимулайём барои тарбияи фарзандон усулҳои гуногуни таъсиррасониро ба кор бурдаанд ва ин таҷрибаи ҳаётии онҳо аз авлод ба авлод, аз насл ба насл бо роҳи шифоҳӣ интиқол меёфт ва ба ҳайси педагогикаи халқӣ то ба замони мо расидааст. Муҳаққиқон Б.Раҳимов, А.Нуров овардаанд: «Дар зери мафҳуми педагогикаи этникӣ мо чамъи донишҳо, метод, роҳ, восита ва методикаи кори таълиму тарбияро, ки этноси муайян дар давраи таърихи мавҷудияти худ бо мақсади ташаккул додани дониш, малака, маҳорат ва сифатҳои шахсияте, ки барои ин ва ё

он этнос хос аст, ба як система, қолиб ва ё шакл даровардааст, мефаҳмем» [80, С. - 11].

Тазаккур додан муҳим аст, ки гузаштагони тоҷик дар ҳама давру замонҳо ба масъалаи муҳими ҳаёт, ташаккули ҳаматарафаи шахсият, яъне тарбияи шахси комил диққати асосӣ равон кардаанд. Ин масъала боиси он гардид, ки мардум педагогикаи халқиро кор карда, ташаккул бахшид.

Маврид ба тазаккур аст, ки педагогикаи этникӣ ва халқӣ ҳамаи паҳлӯҳои ҳаёти инсон ва ҷамъиятро дар бар мегирифт, зеро рисолати асосии он ҳам аз таъмин намудани тарбияи ҳамаҷонибаи шахсият иборат буд. Анъанаҳои миллӣ, анъанаҳои диниву мазҳабӣ, расму оин, урфу одат, насихатномаҳо, пандномаву андарзномаҳои мутафаккирон, жанрҳои фолклорӣ монанди: афсона, ҳикоя, чистон, мақолу зарбулмасалҳо, суруду таронаҳо, достону ривоятҳо, эпосҳои қаҳрамонӣ, латифа ва амсоли инҳо воситаҳои асосии педагогикаи мардумӣ ва ҳам масъалаҳои асосии педагогикаи этникӣ буданд.

Бояд гуфт, ки ҳамаи ин воситаҳои омилҳои тарбия на танҳо ҳангоми тарбияи кӯдакон, насли наврас истифода мешуданд, балки дар рафти тарбияи духтарону писарони ҷавон, келин, домод, дӯстии оилаҳои ҷавон, таъмини дӯстӣ дар байни ашхоси муноқишакунанда, куҳансолон, дустиву иттиҳод дар байни ҳар як фарди ҷомеа ва амсоли инҳо нақши асосӣ гузоштан тавонистанд. Педагогикаи халқӣ имкон дод, ки рафтори намунавӣ байни ҷавонон ва тамоми аҳли ҷомеа таъмин шавад.

Таҳқиқотҳо нишон доданд, ки усулҳои, ки ниёгон дар педагогикаи этникӣ ва халқӣ дар раванди таълиму тарбия истифода мебарданд, усулҳои таъсиррасон ва натиҷабаш буданд, ки дар педагогикаи расмӣ, бо вучуди он ки бартариҳои зиёдеро соҳиб аст, чунин таъсиррасонӣ ва натиҷаҳо камтар назаррас аст. Бахусус, зарбулмасалу мақолҳо, панду андарзҳои халқӣ, масалҳои нишонрас ҳастанд, ки дар ба роҳи рост раҳнамун сохтани инсон нақши асосӣ гузошта тавонистанд ва дар таълиму тарбия боз ҳам натиҷаи беҳтарро ба бор меоварданд. Бояд қайд

намуд, ки ин жанрҳо низ дар баробари дигар мавзӯҳо масъалаи истифодаи хирад, равнақ бахшидани арзишҳои миллӣ, ҳифз намудан ва равнақ бахшидани анъанаҳои миллӣ, шинохти ҳаққи модару падар ва дар маҷмӯъ, рушди сирати миллиро тараннум мекарданд.

Дар умум зарбулмасал ва мақолҳо яке аз намудҳои қадимаи эҷодиёти шифоҳии халқ мебошанд, ки ба мавзӯҳои ҳаётан муҳим бахшида шуда, доираи васеи мавзӯҳои таълиму тарбияро дар бар мегирифтанд ва сарчашмаи асосӣ барои рушди адабиёт ва педагогикаи расмӣ, афкори панду ахлоқии адибони классик ва ҳам адибони муосир гардиданд. Мавзуи актуалӣ доштани ин зарбулмасалу мақолҳо боис гардид, ки дар осори адибони классики тоҷику форс таъсири зарбулмасалу мақолҳо ба тарбияи насли наврас ба таҳқиқ фаро гирифта шуда, дар педагогикаи миллӣ ҷо дода шавад. Дар ин жанрҳо афкори педагогии мардум баён мегардид, ки ин ақидаҳои педагогӣ сарчашмаи афкори педагогии мутафаккирони форсу тоҷик, бахусус мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик мебошанд.

Усули дигари педагогикаи этникӣ ва халқӣ, ки дар тарбияи фарзанд, бахусус, хурдсолон ва инчунин насли наврас ва ҷавон нақши калидӣ дошт, афсонагӯӣ мебошад, ки хусусияти педагогии он дар зербоби баъдӣ пурра шарҳу тавзеҳ дода шудааст, зеро афсона дар ҳама даври замонҳо тарғибгари сифатҳои неки инсонӣ буд. Аз ҷумла, афсонаҳо мазмунҳои қаҳрамониву ватандӯстӣ, шинохти қадри падару модар ва калонсолон, хушёрӣю далерӣ, ростқавливу поквичдонӣ, сулҳу ваҳдат, дӯстию бародарӣ, иттиҳоду иттифок, нақӯкориву хайрхоҳӣ, саховатмандиву боадолатӣ, касбомӯзиву меҳнатдӯстӣ, боодобӣ ва дар маҷмӯъ, хислатҳои неки инсониро дар бар мегирифтанд.

Ҷузъҳои дигари таркибии педагогикаи этникӣ чистону тезгӯяк ва суруду таронаҳо буданд. Ин жанрҳо дар инкишофи нутқ ва тафаккури кӯдакону наврасон, муошират, ташаккули суҳанронӣ, ангезиши зеҳн, тарбияи фарҳангӣ, равнақи ҳунарҳои мардумӣ нақши назаррас гузошта тавонистанд. Усулҳои тарбиявии зикргардида, кӯдакон, насли наврасу

чавон ва тамоми мардумро на танҳо аз анҷом додани корҳои ношоиста боз медошт, балки онҳоро барои тарбия ёфтани дар руҳияи ахлоқи неки инсонӣ, худшиносиву худогоҳии миллӣ раҳнамун месохт.

Педагогикаи халқӣ масъули заҳмати эҷодии коллективонаи наслҳои мухталиф буда, дар асоси ниёзҳои мардум самтҳои бехтарини демократӣ ва гуманистии тарбияро пеш гузоштааст. Ин педагогика ба тарбияи меҳнатии халқ таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир намуда, мақсади он рушди дониш, малака ва маҳорати истеҳсоли мебошад. Чихати расидан ба ин мақсад гузаштагони тоҷик аз унсурҳои педагогикаи халқӣ аз ҷумла, омӯзиш ва табодули таҷриба, аз давраи хурдсолӣ ёд додани касбу кор ба фарзандон, ибрат, риояи мақсадноки вақт, тартиби рӯз, таъриф, танбех ва ғайра истифода мебарданд. Ин ба он оварда мерасонд, ки гузаштагон дар ташаккули дониш, фарҳанг, ҳаёти сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва маънавӣ пирӯзҳои зиёдро ба даст оварданд.

Усулҳои халқии тарбияи эстетикӣ ва ҷисмонӣ (сурӯд, рақс, бозӣ ва ғайра) дар қорӣ таълиму тарбия аҳамияти қалон доштанд ва дар байни халқ вобаста ба мавқеи географӣ дорои тобишҳои мухталиф буданд. Аз ин рӯ, педагогикаи мардумӣ иборат аз сарчашмаҳои муҳими назарӣ ва амалии педагогика буда, дар таълиму тарбияи насли наврас нақши асосӣ дошт.

Педагогикаи халқӣ аз қалби халқ баромада аст ва аз ин лиҳоз озодона ба қалби мардум менишаст ва дар тарбия ва таълим натиҷаҳои назаррасро ба бор меовард. Ин педагогика ҷузъи донишҳо ва таҷрибаҳои бойи оммаи халқ буда, малака ва маҳорати одамонро доир ба таълим ва тарбия дар бар мегирад. Тавре дар боло қайд гардид, сарчашмаи асосии онро эҷодиёти лафзии халқ, маводҳои этнографӣ, анъанаҳои халқ, бозӣ ва бозичаҳо, иду маросимҳо таҷрибаи тарбияи оила ва ғайра ташкил медиҳад.

Аз ин рӯ, бо назардошти ҳамаи ин натиҷаҳо олимони соҳаи педагогика, магистрон, докторантҳо ва тамоми муҳаққиқонро зарур аст, ки дар ин самт таҳқиқотҳои илмиро анҷом диҳанд ва педагогикаи

халқиро ба пуррагӣ таҳқиқ намуда, ҳамбастагиҳои онро ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик муайян созанд. Дар робита бо ин омӯзгорон, падару модар ва аҳли маорифро низ муҳим аст, ки дар раванди таълиму тарбияи хонандагон, умуман насли наврас бо мақсади таъмини рушди ҳамаҷониба ва ташаккули тарбияи ахлоқии онҳо аз ақидаҳои мутафаккирони форсу тоҷик, бахусус афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI, ки дар баробари дигар мавзӯҳо ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ нигаронида шудааст, дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи этникӣ ва халқӣ ба таври васеъ истифода намоянд. Бахусус, дар замони муосир, ки ҷомеаи ҷаҳонӣ бемайлони пеш рафта истодааст ва ба тарбияи ахлоқии насли наврас ва ҷавон ва ташаккули сирати миллӣ ҳам таъсири мусбат ва ҳам манфӣ мерасонад, масъалаи тарбия боз ҳам ҳассостару муҳимтар мегардад.

Бесабаб нест, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди соҳаи маорифро ҳамчун самти афзалиятноки сиёсати давлат эълон намуда, ба тарбияи насли наврас диққати асосиро равона намудааст. Аз ин лиҳоз, истифода намудани педагогикаи этникӣ ва халқӣ дар ҳамбастагӣ ба педагогикаи расмӣ дар қори таълиму тарбия бо мақсади баланд бардоштани сифати таълиму тарбия дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва олий иқдоми нек ва натиҷабахш мебошад, ки дар ин боб мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Аммо ноғуфта намонад, ки педагогикаи мардумӣ ё халқӣ вобаста ба мавқеи географӣ, урфу одат ва анъанаҳои милливу мардумӣ аз ҳам фарқ дорад. Педагогикаи мардумии халқи тоҷик педагогикаи бой буда, анъанаи неки ниёгон асосан аз тарбия намудан дар руҳияи ахлоқи инсонӣ ва дониши баланд иборат буд. Мардуми тоҷик новобаста аз дар қадом минтақаи Тоҷикистон ва ё берун аз он ҳаёт ба сар бурдан, дар офаридану ташаккули педагогикаи халқӣ саҳми назаррас гузоштааст, ки педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон қисми ҷудонопазири педагогикаи мардуми тоҷик аст ва ба таҳқиқ ниёз дорад. Дар маҷмӯъ, ҳуб мешуд, ки агар педагогикаи мардумии тоҷикон, сокинони ҳар як

гӯшаву канори кишвар ва берун аз он таҳқиқ карда шуда, мавриди истифода қарор дода шавад.

Ёдовар мешавем, ки дар ин маврид гуфтаниҳо хеле зиёданд, вале асли матлаби мо дар ин боби рисола аз таҳқиқ ва асоснок намудани ҳамбастагиҳои ташаккули хирад ва сирати миллӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон иборат буда, ба таҳқиқ ва баррасии он мепардозем. Мусаллам аст, ки педагогикаи халқӣ низ ҷанбаҳои мусбат ва манфиро дар бар дорад, вале дар ин қисмати рисола тарафҳои мусбати педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон дар ҳамбастагӣ бо афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ ба таҳқиқ фаро гирифта шуд. Педагогикаи халқии мардуми тоҷик доираи васеъ ва густурда дорад ва дар як рисола наметавон онро мавриди таҳқиқ қарор дод. Аз ин лиҳоз, ҷузъе аз педагогикаи халқии тоҷикон, педагогикаи мардумии тоҷикони як минтиқаи Тоҷикистон, Бадахшон ба таҳқиқот фаро гирифта шуд ва мақсад ин аст, ки он барои таҳқиқи педагогикаи мардумии дигар минтиқаҳои Тоҷикистон замина гузошта, аз тарафи муҳаққиқон педагогикаи мардумии мардуми минтиқаҳои мухталифи кишвар ба таҳқиқ фаро гирифта шавад.

Рӯёрӯӣ ба таҷрибаҳои ҷаҳонӣ имрӯза, рӯбарӯ шудан ба фарозу нишеби зиндагӣ, шоҳиди ҳоли неку бади ҳаррӯзаи замон гардидан тарбияи насли наврасро дар руҳияи арзишҳои миллӣ боз ҳам ногузир месозад. Пешравиҳои босуръати олам нишон медиҳанд, ки асри XXI аз аввали солшумории хеш бо дастовардҳо ва ҷолишҳои бесобиқа башариятро дар ҳайрат гузошта, аҳли илм, баҳусус, олимони соҳаи педагогикаро водор месозад, ки барои ҳифз ва ташаккули хирад ва сирати миллӣ роҳҳои навро ҷустуҷӯ ва амалӣ намоянд.

Аз ин лиҳоз, талаботҳо ба арҷ гузоштан ба арзишҳо ва андешаҳои миллӣ ва раванқ бахшидани онҳо беш аз пеш фузун мегардад. Маҳз ҳадафи мурочиат ба педагогикаи мардумии Бадахшон, ки арзишҳоро

андешаҳои миллӣ ва маънавӣ чузъи он мебошанд, аз тақвияти ҳаматарафаи хештаншиносии миллӣ ва ба кор гирифтани беҳтарин таҷрибаҳои ниёгон, сабақҳо ва намунаҳо барои сохтани ояндаи босаодат ва намунаи ибрат иборат мебошад. Педагогикаи мардумӣ, ки асоситарин рукни мунтақиддиҳандаи арзишҳои миллӣ дар масири таърих махсуб мешавад, ба таҳқиқ, таҳлилу баррасии аҳли илму пажӯҳиш ниёзи бештар дорад. Аз ин рӯ, педагогика ҳамчун рукне аз аркони калидии сирати миллӣ тавачҷуҳи амикро аз муҳаққиқон, пажӯҳишгарон, олимони соҳаи педагогика талаб менамояд. Дар ин чо нуктае аз назари педагоги машҳури тоҷик, академик Маҳмадулло Лутфуллоевро метавон барои тақвияти фикр овард: “Мо афкори фалсафию педагогӣ, умуман педагогикаи ниёгонамонро таҳқиқ ва эҳё менамоем, то ки аз як қониб ҳазинаи илмӣ-педагогикамонро ғанӣ гардонем, аз қониби дигар дар ҳаёти рӯзмарраамон дар низоми таълиму тарбияи мардумамон, баҳусус тарбияи насли ҷавонамон истифода барем” [128, С. - 146].

Мавриди ба тазаккур аст, ки дар чодаи эҳё ва тақвият бахшидани педагогикаи умумии мардумӣ корҳои илмӣ, мақолаҳои илмиву методӣ, дастурҳои таълимӣ дар асоси давраҳо, ҳавзаҳо ва мазмуну мундариҷа мавриди таҳлилу интишор қарор гирифтаанд, аммо ҳамаи ин қадамҳо аз нахустинҳо буда, таъмини насли кунунӣ ва ояндаи миллат аз арзишҳову андешаҳои миллӣ кори заҳматталаб буда, саъю талоши яқумраро тақозо дорад.

Соҳибистиқлолии Тоҷикистон, тақвияти ваҳдати миллӣ, иттиҳоду дӯстии мардуми тоҷик зарурати бознигарии педагогикаи мардумиро пеш овард. Аниқтараш, замони муосир дар пеши олимони соҳаи педагогика вазифаи ташаккули хирад, дарёфти арзишҳову андешаҳои миллӣ, маънавию ахлоқӣ ва дар хизмати ҳамватанон қарор додани онҳоро гузошт. Педагогикаи миллӣ, ки яке аз муҳофизони ин арзишҳо ва мояи асосии тарбияи насли наврас дар ҳар даври замон будааст, ба таҳлилу тафсир боз ҳам бештар эҳтиёҷ пайдо намуд. Ин нуктаи ғавқуллода муҳимро олим, доктори илмҳои филологӣ Варқа Охонниёзов чунин

тавзеҳ медиҳад: “Баргаштан ба пажӯҳиши арзишҳои маънавию бадеӣ зарурати маҳз ба ҳисоб рафта, дастраси кулли маскунони кишвар қарор додани ин ғизои маънавӣ вазифаи аввалиндараҷаи пажӯҳандагони соҳаи адабиёт мебошад” [188, С. - 7].

Бо ҳамин ҳадаф фасли ҷавҳи рисолаи докторӣ ба ин мавзӯ бахшида шудааст ва қобили тазаккур аст, ки арзишҳои андешаҳои миллии тоҷикони Бадахшон дар тарбияи насли наврас мақоми махсус доранд ва гузаронидани таҳқиқот дар ин самт хизмати назаррас барои халқу миллат дар ҷодаи тарбияи насли наврас ва ҷавон мебошад.

Таҳлили андешаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ки бо далелҳо дар фаслҳои боло зикр гардиданд, исбот намудаанд, ки дар рушди сифатҳои ахлоқии насли наврас, бахусус, рушди сирати миллии муҳити зист, шароити зиндагии маҳал, оин, урфу одат, анъанаҳои мардумиву миллии, андӯхтани таҷрибаи гузаштагону замони ҳеш ва амсоли инҳо, ки дар маҷмӯи андешаҳои мардумӣ ва педагогикаи мардумиро ташкил менамоянд, нақши бориз доранд. Малик-уш-шуаро Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ истифодаи педагогикаи мардумиро дар таълиму тарбия бо андешаи “Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир” баён менамояд ва омӯхтан аз муҳитро талқин мекунад ва муҳаққиқ Расулов Д. дар ин бора нигоштааст: “Дар ҷараёни тарбияи ахлоқии насли наврас ба ҳисоб гирифтани зарур аст, ки баробари меъёрҳои умумии ахлоқӣ ба ташаккули сифатҳои ахлоқии шахс, шароити маҳал, анъанаҳо ва урфу одатҳои маҳал таъсир мерасонад” [112, С - 82].

Андӯхтани панду андарзҳои гузаштагон, бохабар будан аз арзишҳои андешаҳои миллии дар таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавон саҳми назаррас мегузоранд. Педагогикаи мардумӣ, ки ҷузъи ҷудонашавандаи илми педагогика мебошад, дар ташаккули сирати миллии мақоми хоса дорад. Унсуролмаолии Кайковус дар боби ҳаштуми “Қобуснома” “Андар ёд кардани пандҳои Нӯшервони одил” овардааст: “Охир гуфт: «Ҳарчанд касе доно бувад, ки бо дониш вайро хирад нест, он дониш бар вай вубол бувад»” [224, С. - 48]. Ва Кайковус панд медиҳад,

ки дар таълиму тарбия ба андӯхтани таҷриба ва оини мардум чалб кардани таълимгиранда муҳим аст ва бидуни ин ӯ дар таълиму тарбия муваффақ нахоҳад шуд ва мутафаккир дар давоми боби зикршуда овардааст: “Охир гуфт: «Ҳар кӣ рӯзгор ӯро доно накунад, дар омӯзиши ӯ ҳеҷ касро ранҷ набояд бурд, ки ранҷи ӯ зоеъ бошад»” [2224, С. - 48].

Ин далелҳо маҳз онро собит менамоянд, ки омӯзиши таҷрибаи бойи ниёгон, бахусус педагогикаи мардумӣ нақши асосӣ дар ташаккули сирати миллӣ дорад, ки педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон чузъи он аст. Бадахшон минтиқаи афсонавист, ки табиати сеҳрангезу шигифтангези он бо мардуми сарбаландаш асрҳо боз тавачҷуҳи муҳаққиқону таърихнигорон, олимону шоиронро ба худ чалб намудааст. Гарчанде ки баъзе аз мардумшиносон вижагиҳои мардуми ин сарзаминро асрҳои аср мавриди кӯшиш ва пажӯҳиш қарор дода бошанд ҳам, ҳанӯз гиреҳҳои нокушода роҷеъ ба вижагиҳои педагогикаи мардумии сокинони ин сарзамин зиёданд.

Агарчи роҷеъ ба хусусиятҳои хоси педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон дар тарбияи фарзанд аз ҷониби чи олимони ватанӣ ва чи хориҷӣ баъзе корҳо анҷом дода шуда бошанд ҳам, паҳлӯҳои таҳқиқношуда дар ин самт ҳанӯз ҳам зиёданд. Шояд мушкилиҳои чуғрофии (дурдаст будан) минтиқа низ омили наомӯхта шудани педагогикаи мардумии он бошад.

Аз ин лиҳоз, фасли фавқ ба мавзӯи арзишҳои миллӣ ва маънавии тоҷикони Бадахшон ва хусусиятҳои педагогии он дар ҳамбастагӣ бо ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бахшида шуда, таҳлилҳо анҷом дода шуданд.

Бадахшон сарзаминест, ки вижагиҳои таърихиву мардумии худро дорост. Мавҷудияти забон, мухталифлаҳчагӣ, эътиқод, расму русум, оинҳои мардумӣ, мавқеи чуғрофӣ, махсусиятҳои антропологӣ аз ҷумлаи ин вижагиҳои онанд.

Маскунони Бадахшон, ки мухталифлисонро мухталифлаҳча мебошанд, асарҳои хешро аз қадим бо забони ноби форсии дарӣ-тоҷикӣ

эҷод менамуданд ва дар баробари забони адабии ин мардум будани забони тоҷикӣ, он забони эътиқоди онҳост. Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки тамоми суннатҳои ақлонӣ ва эътиқодии тоҷикони Бадахшон дар ҳамин забон мерос ва маҳфуз мондаанд.

Тафаккури тарбиявии тоҷикони Бадахшон бошад, тавассути навҳо, шаклҳо ва жанрҳои мухталифи адабиву фарҳангӣ баён ва ҳифз мешуд. Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки аз қадимулайём мавқеи тарбия бо таъя ба хиради волои инсонӣ дар оилаҳои мардуми тоҷик, аз ҷумла тоҷикони минтиқаи дурдасти Тоҷикистон - Бадахшон бо истифода аз жанрҳои мухталифи адабӣ, роҳҳо ва усулҳои хоси ин мардум ва ин минтиқа мавқеи асосӣ дошт.

Дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, аз ҷумла жанри афсона, зарбулмасалу мақол, тезгӯят, байтбарак, ривоят ва амсоли инҳо, ки мазмуни тарбиявӣ - ахлоқӣ доштанд, васеъ истифода мешуданд. Ин жанрҳо дар тарбияи насли наврас нақши асосӣ доранд. Муҳаққиқ Волков нигоштааст: “Дар ҳикмати халқии педагогӣ тафовути шаклҳои тарбия хеле возеҳ мушоҳида мешавад: зарбулмасалҳо - асосан барои тарбияи эстетикӣ, чистонҳо – барои тарбияи зеҳнӣ, афсонаҳо – барои тарбияи ахлоқӣ истифода мешаванд” [276, С. - 98].

Яке аз жанрҳои маъмул, ки дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон нақши калидӣ дошт, ба кӯдакону наврасон нақл кардани афсонаҳои халқӣ буд, ки дар ташаккули арзишҳои андешаҳо ва сирати миллӣ нақши асосӣ дошт. Тарбияи меҳанпарастию ҳештаншиносӣ, ки ҷузъе аз арзишҳои миллӣ мебошад, дар афсонаҳо равшан инъикос меёфт ва бо ин васила падару модар, бобову момо ва дигар калонсолони оилаи мардуми Бадахшон фарзандони хешро дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия мекарданд. Мусаллам аст, ки тарбия аз оила оғоз меебад ва дар муассисаи таълимӣ ва оила дар алоқамандӣ такмил дода мешавад. Дар ин кори наҷиб аввал падару модар, омӯзгорон ва дар маҷмӯъ, аҳли ҷомеа бояд ҳиссагузор бошанд.

Кухансолони тачрибаи рӯзгордида нақл мекунанд, ки ханӯз дар охири асри XIX ва то солҳои 70-уми асри XX дар Бадахшон рафтуомад ба минтиқаҳои дигари кишвар ва берун аз он, муошират хеле кам буд ва ё қариб тамоман вуҷуд надошт ва агар гӯем, ки Бадахшон дар бумбасти коммуникатсионӣ қарор дошт, хато намешавад. Хушбахтона Истиқлоли давлатии Тоҷикистон роҳхоро кушода, омаду рафти тоҷикони Бадахшон ба қисматҳои дигари кишвар ва берун аз он ва омаду рафти мардуми дӯсту миллатҳои дигар аз мамлакатҳои хориҷ ба Бадахшон ва аз Бадахшон ба дигар кишварҳои дунё сурат гирифт. Муассисаҳои таълимии замонавӣ, корхонаҳои агросаноатӣ сохта шуда, таъмини пурра бо барқ ва амсоли инҳо дар ташаккули тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ, рушди иқтисодии минтиқа саҳми назаррас гузоштанд.

Дар замони пеш ягона воситаи асосии тарбия дар оила, педагогикаи мардумӣ буд ва педагоги машҳури Шуравӣ А.С. Макаренко низ гуфтаанд: “Тарбияи хонаводагӣ, тарбияи ахлоқӣ барои касби ояндаи инсон аҳамияти муҳимтарин дорад” [317, С. - 398].

Ниёгони Бадахшон одатан дар хонаи урфии Бадахшонӣ ҳаёт ба сар мебуданд. Барои гарм намудани хона. пухтани ғизо ва амсоли инҳо дар даруни хона дегдон месохтанд ва дудбарои онро низ аз санг месохтанд. Хӯроки шомро дар болои дегдон мепӯхтанд. Дар дегдон алов андохта, аввал хӯрок тайёр мекарданд ва пас нон мепӯхтанд. Баъд аз ба итмом расондани пӯхтани таому нон болои дегдонро кушода мемонданд. Аҳли хонадон, махсусан пирону кӯдакон поҳоро дар дегдон кашол карда гарм мекарданд ва кухансолон ба онҳо афсона нақл мекарданд. Теъдоди кӯдакон дар оила зиёд буд, зеро тибқи анъана дар як хона 2-3 бародар бо оилаҳои худ зиндагӣ мекарданд, ки ин чанд сабаб дошт:

1. Аввалан ин расм аз масъалаи иқтисодӣ вобастагӣ дошт. Таъминоти рӯзгор мушкил буд. Танҳо як кас наметавонист, ки аҳли оиларо аз хӯроку пӯшок таъмин намояд. Зеро барои ташкил намудани зиндагии хуб мардум маҷбур буданд, ки ба корҳои ҷӯпонӣ, деҳқонӣ ва дигар шуғлҳои зарурӣ бипардозанд ва барои ин қувваи қорӣ лозим буд.

Корро дар байни худ бародарон тақсим мекарданд, агар яке чӯпон мешуд, дуввумаш деҳқон, саввумӣ ба дигар корҳои муҳими хоҷагӣ машғул мешуд.

2. Ҳамзамон ҷиҳати мушкилиҳои иқтисодӣ ҳар кас наметавонист, ки хонаи хусусии худро бино кунад ва зиндагиро ҷудо аз падару модар ва бародарон ба роҳ монад.

3. Супоридани андоз низ мушкил буд, зеро тибқи таҳлили сарчашмаҳои таърихӣ дар замонҳои қадим ва давраи шӯроҳо аз ҷумла, дар вақти сохти колхозиву совхозӣ пардохти андоз гарон ва мушкил буд.

4. Масъалаи ҷудо зиндагӣ кардани бародар аз бародари хеш ба хонаи дигар кӯчиданро на худи онҳо, балки падару модар ҳал мекарданд ва танҳо бо дастуру ризоияти онҳо фарзандонашон метавонистанд бо оилаи худ ба дигар хона кӯчанд.

5. Аҳли хона бисёр тифоқ ва дӯст буданд ва метавонистанд якҷоя зиндагӣ ба сар бибаранд.

6. Дар замонҳои қадим кашмакашиҳои дохиливу берунӣ низ бародаронро водор мекарданд, ки барои ҳифзи зану фарзанд ва диёру Ватани хеш якҷо бошанд.

Зиндагии якҷояи 2-3 оила (бародарон бо зану фарзанди худ дар як хона ҳаёт ба сар мебуданд) дар анъанаи мардуми Бадахшон ҷойгоҳи махсус дошт. Муҳаққиқ З.Юсуфбекова вобаста ба ин масъала таҳқиқотҳои асоснок анҷом дода, қайд намудааст, ки ин оилаҳоро муҳаққиқон “(Бромлей 1972: 162-163; 1961: 202-209, Косвен, 1963: 83-89; Ольдерроге, 1975: 1-15)” “баратская семья” (“оилаи бародарона”) мегуфтанд” [295, С. - 56]. Иқтибост аз андешаи муҳаққиқ З.Юсуфбекова фикри моро исботу тақвият мебахшад: “Таҳлили маводҳои мардумӣ, аз бойгонӣ ва адабиёт дастрасшуда шаҳодат медиҳанд, ки дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар Шугнон шакли баргаридоштаи оила ҷудонашаванда будани он буд” [295, С. - 56].

Ин омилҳо ба он оварда мерасонданд, ки теъдоди ашғоли хона афзун гардад ва сарони оиларо муҳим буд, ки бо истифода аз хиради баланди хеш, роҳҳои мухталиф ва андешаҳои милливу мардумӣ ба таълиму тарбияи фарзандон машғул шаванд. Аз ин рӯ, дар вақти шом хамаи кӯдакони хона дар гирди дегдон дар атрофи бобову модаркалон чамъ шуда, афсонаҳоро гӯш мекарданд. Афсонаҳоро, ки куҳансолон нақл мекарданд, мазмуни мухталиф, аз ҷумла, тараннуми дӯстиву рафоқат, ҳамдигарфаҳмӣ, ватандӯстиву ватанпарварӣ, эҳтироми падару модар ва ҳурмат намудани куҳансолон, тарғиби ишқи поку самимӣ, донишомӯзиву муҳаббат ба китоб, тозагиву зебопарастӣ ва дигар масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқиро дар бар мегирифтанд.

Анъанаи фавқ ҷанбаҳои зиёди таълимиву тарбиявӣ дошт. Аввалан ин оин як воситаи асосии таълим ба шумор мерафт, зеро дар асоси тавсияҳои духтурону табибон гармии танӯр сармозадагиро аз бадани кӯдакон дур мекунад, барои таълим ва бемориҳои дасту по, миён, устухон ва амсоли инҳо манфиатбахш аст, яъне тараннумкунандаи тарбияи ҷисмонӣ ва ҳаёти солим мебошад. Дуввум ин анъана муҳаббат ва ҳамдигарфаҳмиро дар байни кӯдакону наврасон тақвият мебахшид. Саввум анъанаи афсонагӯӣ мактаби зиндаи ҳаёт буд ва ғояҳои таълимиву тарбиявӣ дошт ва вобаста ба мазмуни афсона фарзандон дар руҳияи ахлоқӣ тарбия мешуданд. Масалан, агар афсона мазмуни қаҳрамонӣ ва ватандӯстӣ мебошад, кӯдаконро дар руҳияи ватандӯстӣ, мазмуни ирфонӣ дар руҳияи ишқу муҳаббати пок ва самимӣ, мазмуни дӯстӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ дар руҳияи иттиҳоду ҳамдигарфаҳмӣ ва монанди инҳо тарбия мекард. Он дар рушди хирад, тафаккур, муошират ва салоҳиятҳои кӯдакону наврасон ва тарбия онҳо нақши бориз дошт. Кӯдакону наврасон афсонаро дар зехни худ ҳифз менамуданд, бо тақлид ба ин рафтори неки куҳансолон дар вақтҳои холи кӯшиш мекарданд, ки мазмуни афсонаи шунидагиро ба ҳамдигар ё кӯдакони дигар, ҳамсолону ҳамсинфон нақл кунанд, барои фаромӯш накардан онро менавиштанд, аз ҳамдигар рӯбардор мекарданд ва амсоли инҳо. Пас бешубҳа метавон

нигошт, ки афсонагӯӣ дар таълиму тарбияи кӯдакон, насли наврасу ҷавон, бахусус, ташаккули хирад, тафаккур ва сирати милли ҷойгоҳи асосӣ дошт.

Нуктаҳои болозикр гиреҳи дигари нокушодаи педагогикаи мардумии Бадахшон, омода шудан ба оиладориро боз намуданд. Дар боло қайд гардид, афсонаҳое, ки мазмуни ирфонӣ доштанд, дар ташаккули ишқу муҳаббати самимӣ дар ниҳоди фарзандон нақши босазо мегузоштанд. Ин ҳақиқат ва барҳақ аст. Афсонаҳои маъмули тараннумкунандаи ишқу муҳаббат, аз қабилӣ ишқи поки Лайливу Мачнун, Юсуф ва Зудайхо, Тошбек ва Гулқурбон ва амсоли инҳо афсонаҳои фолклорӣ буданд, танҳо дар баъзе афсонаҳо номи қаҳрамонон дигар буд, вале мазмуну муҳтавои афсонаҳо ба як мақсад, тараннуми муҳаббати поки самимӣ ва ташкили оилаҳои солиму намунавӣ иборат буд. Назари олими адабитётшинос В.Охонниёзовро оид ба ин масъала менигорем: “Яке аз афсонаҳои машҳур дар миёни мардуми навоҳии мухталифи Бадахшон, ки таърихи тӯлонӣ дорад, “Тошбек ва Гулқурбон” мебошад” [186, С. - 115].

Ин афсонаҳо аз забон ба забон гузашта мазмун ва муҳтавои дигар мегирифтанд, аммо тавре қайд гардид, мақсади ин афсонаҳо яке, тараннуми муҳаббати поки самимӣ, тайёр шудани фарзандон ба оиладорӣ, ташкили оилаҳои солим буд. Аслан аз қадимулайём ва ҳатто дар замони шӯроҳо то охири асри XX низ хонадоршавии ҷавонписарону ҷавондухтарон на ба ихтиёри худи онҳо, балки ба ихтиёр ва интихоби падару модар ва ё бобову момо сурат мегирифт. Бархе аз духтаронро “ғахворабахш” мегуфтанд, онҳоро аз рӯзи аввали ба дунё омаданашон ба писари хешон номзад менамуданд ва ё касе аз ёру дӯстон ёро барои фарзандаш номзад мекард ва ба ин аҳди хеш вафо менамуданд. Усули дигари хонадоркунӣ ин маслиҳати хешу табор сардорони оилаи духтару писар буд. Онҳо ба мувофиқа расида, ҳатто бе маслиҳати духтару писар ва ризоияти онҳо падару модар онҳоро хонадор мекарданд. Ҳодисаҳое низ мавҷуд будаанд, ки духтару писар

хатто ҳамдигарро намешинохтанд ва танҳо дар рӯзи тӯй ҳамдигарро медиданд. Дасти хеле кам ва ангуштшумори ҷавонон бо хоҳиш ва ихтиёри худ оиладор мешуданду халос. Албатта ин оин тарафҳои мусбат ва манфии худро дорост. Аммо мо аз таҳлили тарафҳои мусбат ва ё манфии ин оин лаб фурӯ мебандед, зеро он марбут ба мавзӯи мо нест, фақат ба қисмати педагогии он ишора хоҳем кард. Танҳо чизе, ки қобили қайд аст, ин аст, ки соҳибистиклолии Тоҷикистон боис гардид, ки духтарону писарон тавассути интиҳобу ихтиёри худ оиларо барпо намоянд, аз никоҳи хешутаборӣ даст кашанд ва амсоли инҳо.

Дар асоси таҳлили бозёфтҳо, маводҳои фолклорӣ, сарчашмаҳои илмӣ ва сухбатҳои шифоҳӣ собит гардид, ки дар таърихи мардуми Бадахшон то охири асри XX пошхӯрӣ ва ҷудо шудани оилаҳо тамоман вучуд надошт. Оилаҳои ҷавон таҳти сарпарастӣ ва ҳидояти куҳансолон, падару модар зиндагӣ мекарданд ва муҳаббати самимӣ бо ҳам доштанд. Ҳамдигарфаҳмиву иттиҳод дар оилаи мардуми Бадахшон мақоми махсус дошт. Падару модар метавонистанд, ки муносибат, рафтор ва қори оилаҳои ҷавонро танзим намоянд. Аммо сарчашмаи асосии бомуҳаббат будани оилаҳо ва ҷудо нашудан аз ҳамдигар чизи дигар буд, ки дар боло мухтасаран ба он ишора рафт. Аз синни хеле хурди кӯдакӣ ва давраи наврасӣ афсонаҳои мазмуни ишқу муҳаббати самимидошта, афсонаҳову ривоятҳо оид ба оилаи хубу солим, ҳамдигарфаҳмиву иттиҳод дар оила аз тарафи падару модар ва дигар куҳансолон ба фарзандон нақл карда мешуданд. Онҳо бо ин васила пеш аз оиладоршуданаш ғоибона ба ҳамсафари яқумрааш дил мебастанд. Агар номзад доштанд ҳамаи ин хислатҳои хуби духтарон ва ё писарони дар афсона баррасишударо дар симои ӯ медиданд ва агар номзад надошта бошанд ҳам ғоибона дил медоданд. Чун хонадор мешуданд, аллақай ба ҳамсар ва ё шавҳари хеш ғоибона ошиқ буданд ва тавонистанд, ки оилаи солихро барпо намуда, фарзандони ботаълиму тарбияро аз худ ба мерос гузоранд. Ин нақши падару модар ҷанбаҳои бой доштани педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшонро нишон медиҳад. Гузаштагон бо истифода аз хиради волои

хеш, таҷрибаи рӯзгор ва дониши васеи худ тавонистанд, ки бо нақл кардани афсонаҳои пурмазмун фарзандонро ба оиладорӣ тайёр намоянд, хислатҳои хуби инсонӣ, аз қабилӣ: хушмуомилағӣ, сабру таҳаммул, хоксориву фурутанӣ, ботамкинӣ ва амсоли инҳоро дар замири онҳо ҷой дода, тақвият бахшанд. Нақши педагогикаи мардумӣ то ба андозае дар равнақи оиладорӣ ҷавонон мустаҳкам буд, ки фурупошии оилаҳо ва ҷудошавӣ тамоманд арзи вуҷуд надошт ва оилаҳои ҷавон бо муҳаббати самимӣ ба пирӣ мерасиданд. Ин падида дар арзишҳои миллии тоҷикони Бадахшон решаи густурда дошт.

Тазаккур бояд дод, ки ниёгон дар тарбияи намудани фарзандон дар руҳияи оиладорӣ таҷрибаи бой ва натиҷабарх доштанд, вале агар ихтиёри интихоби озодонаи оиларо ба дасти духтар ва писар меоданд, боз ҳам беҳтар мешуд, зеро он садди роҳи тарбияи онҳо намегардид, балки тақвият дар тарбияи оиладорӣ мешуд. Бо ҳиммати баланди падару модар дар байни оилаҳои фарзандони онҳо хушмуомилагиву хоксорӣ, ҳамдигарфаҳмиву муносибати хуб таъмин мегардид. Фарзандони ниёгон дар умум тарбияи хуб дошта, шахсони ҳаматарафа инкишофёфта буданд. Барои тақвияти фикр ақидаи муҳаққиқ М.Орифиро мисол овардан ба мавқеъ аст: “Дар педагогикаи халқ ба тарбияи малакаҳои рафтори маданӣ, монанди хушмуомилағӣ, хоксорӣ, ботамкинӣ аҳамияти махсус дода мешавад” [183, С. - 398].

Ҷанбаи дигаре, ки боиси барпо гардидани оилаҳои солим, дӯсту тифоқ будани онҳо мегардид, ин ҳамдигарфаҳмӣ, дӯстиву иттиҳод, ба қадри ҳамдигар расидани падару модар, хешу табор ва ёру дӯстон буд. Чун ба хонаи духтар касе барои маслиҳат кардан меомад ва ин маросимро маъмулан дар Бадахшон “гуфтугӯ” меномиданд, падару модари духтар хешу табори ду тараф, ҳам хешони модар ва ҳам падарро ба хона тақлиф мекарданд. Меҳмонон хостгоронро новобаста аз қонун гардидан ва ё нагардидани ниёзашон, иззату иқром мекарданд, меҳмоннавозӣ намуда, дар вақти гусел ба онҳо мегуфтанд, ки масъаларо бо аҳли оила, падару модар, хешу табор мавриди таҳлил қарор дода, аз

натичаи он онҳоро хабардор мекунанд. Дар ин кор саросема намешуданд. Бо хешон машварат намуда, оид ба домодшаванда, олу аёл ва хешу табори онҳо маълумотҳои дақиқро ба даст оварда, пас аз ба хулоса омадан хостгоронро аз натиҷаи маслиҳат огоҳ мекарданд. Ин анъана дар сирати миллии тоҷикони Бадахшон решаи таърихӣ дорад. Ҳеч корро бе маслиҳат ва ризоияти куҳансолон, падару модар, хешу табор анҷом намедоданд ва дар урфият дуруст фармудаанд, ки “чомаи бомаслиҳат кӯтоҳ намеояд.” Натиҷаи машварату маслиҳат ва қадрдонӣ намудан аз хешу табор, куҳансолону шахсони баруманду рӯзгордида буд, ки корҳои онҳо бобарор меомаданд ва тавонистанд, ки оилаҳои солиро ташкил намуда, тарбия намоянд.

Масъалаи интихоби дурусти домоду арус, хато накардан дар оиладор намудани фарзандон дар асрҳои X-XI низ мавзӯи марказии ашъору осори мутафаккирон буд. Масалан, У.Кайковус дар боби бисту ҳафтуми “Қобуснома”, “Андар фарзанд парвардан ва оини он” овардааст: “Ва аммо домоди некурӯй гузин ва духтар ба марди зиштрӯй мадех, ки духтар дил бар шӯйи зиштрӯй надихад, турову шавҳарро бадномӣ ояд. Бояд, ки домод хубрӯй ва покдин ва босалоҳ ва бо кадхудойӣ бувад. Нафақоти духтари хеш донӣ, ки аз кучо ва аз чӣ ҳосил кунад.....Чун чунин аст, андаке гуфтам, аз вай бештар чизе талаб макун, духтарфурӯш мабош, ки домод худ муруввати хеш бинагзорад ва мардумӣ ба ҷое наравад..... Ва дӯстро ҳамин панд дех, то бар ин ҷумла ӯ низ биравад” [224, С. -109].

Ва роҷеъ ба дуруст интихоб намудани ҳамсар дар боби бисту шашуми “Қобуснома”, ки “Андар зан хоستان” унвон дорад, муаллиф фармудааст: «Ва бояд, ки зан тамому расида ва окила бошад ва кадбонуии модару падари худ дида бошад. Агар чунин зане ёбӣ, дар хостани вай тақсир макун ва ҷаҳд кун то вайро бихоҳӣ ва бикӯш, то вайро ғайрат (рашк) нанамой!» [224, С. - 102].

Масъалаи асосие, ки ташаккули хирад ва рушди сирати милли ба он вобастагии кулӣ дорад, ватандӯстӣ ва дар партави он

хештаншиносиву худоғоҳии миллӣ мебошад. Ин мавзӯ дар осори мутафаккирони асрҳои IX-XI-и форсу тоҷик ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон мақоми марказиро ишғол намудааст. Масалан, Рӯдакӣ дар Ватан буданро аз ҳамаи чиз авлотар доништа, ҷудой аз Ватанро дарди саҳту ҷонғудоз медонад. Дар шеъри “Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд” шоир боди Ватанро василаи шифои дили соҳибватан медонад ва аз он руҳу илҳоми тоза ва қувват мегирад:

Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,
 Бо бӯи хушу мушки насими суман ояд.
 Бар ҳар зану ҳар мард кучо бар вазад он бод,
 Гӯи магар он бод ҳаме аз Хутан ояд [172, С. - 87].

Дар тараннуми ватандӯстӣ, муҳаббату садоқат ба Ватан шеъри машҳури “Бӯйи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме”-и Рудакиро қайд намудан мақсаднок аст. Ин шеър буд, ки амир Наср ибни Аҳмадро аз Ҳирот ба Бухоро овард. Шунидани васфи табиати зебову бузургии Ватан шоҳро ба Ватани баргардонд. Аз як тараф тасвири зебои Рӯдакӣ, аз тарафи дигар фироқи Ватан боис гардид, ки амир ба Ватан баргардад.

Дардноку ҷонсӯз будани фироқ ва дурӣ аз ватанро мутафаккири бузурги асрҳои X-XI Ҳаким Носири Хусрав низ моҳирона ба қалам дода, аз ҷудой шиква ва изҳори нороҳативу норозигӣ менамояд:

Бигзар, эй боди дилафрӯзи хуросонӣ,
 Бар яке монда ба Юмгондара зиндонӣ.
 Андар ин тангии бераҳат биншаста,
 Холӣ аз неъмату аз зайъату деҳконӣ.
 Гашт чун барги хазоне зи ғами ғурбат,
 Он руҳи равшани чун лолаи бӯстонӣ [169, С. - 115].

Ба ақидаи мутафаккирони ин аҳд чун Ватан азизу муқаддас аст, пас онро бояд гиromӣ дошт ва муҳофизат намуд. Дар муҳофизати Ватан аз ҷон, дорой ва ҳастии хеш бояд гузашт ва далерона ба ҳимояи он бояд бархост. Ба унвони мисол метавон овард, ки Абушакурӣ Балхӣ хавфи ҳучумҳои аҷнабиёнро ба хоки Ватани худ дида панд медиҳад:

Ба душман- барат устуворӣ мабод,
 Ки душман дарахтест талх аз ниҳод.
 Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
 Агар чарбу ширин диҳӣ мар варо.
 Ҳамон меваи талх орад падид,
 Аз ӯ чарбу ширин нахоҳӣ мазид! [204, С. - 123].

Абулмуайяди Балхӣ (асри X) Ватанро чунон азизу муқаддас мешуморад ва шахси дар ҳимояи он тарсончаку аз корзор гурезонро бо таъқир зан меҳонад:

Далере, ки тарсад зи пайкори шер,
 Зани зоч хонаш, махонаш далер! [204, С. - 117].

Ин ақида дар осори Ҳанзалаи Бодғисӣ низ мақоми марказиро дорост. Ин намояндаи бузурги асри X низ дар муҳофизати Ватан рӯёрӯӣ ба маргро муҳим ва ҳатто қарзи фарзандӣ дар назди Ватан мешуморад:

Меҳтаре, гар ба коми шер дар аст,
 Шав хатар кун, зи коми шер бичуй.
 Ё бузургию иззу неъмату чоҳ,
 Ё чу мардон-т марг рӯёрӯӣ [77, С. - 237].

Ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ватандӯстӣ ва ҳивзи марзу буми он аз душман ба ҳам алоқаи ногусатанӣ доранд ва ин мутафаккирон ҷонбозиҳову ҷоннисориҳоро дар ҳифзи Ватан хислати далериву мардонагӣ мешуморанд. Назар меандозем ба афкори Фирдавсӣ:

Зи баҳри бару буму фарзанди хеш,
 Зану кӯдаки хурду пайванди хеш,
 Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
 Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.
 Чунин гуфт муъбад, ки «мурдан ба ном
 Беҳ, ки душман бар ӯ шодком».
 Нигар то натарсӣ ту аз маргу чиз,

Ки кас бе замона намурдаст низ.
 Ва гар кушт хоҳад ҳаме рӯзгор,
 Чи некӯтар аз марг дар корзор.
 Бикӯшему мардӣ ба кор оварем,
 Бар эшон чаҳон тангу тор оварем [97, С. - 210].

Ин мавзӯ дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон низ мақоми калидӣ дошт. Дар асоси ин педагогика Ватан чун модар муқаддас ва беҳамтост. Ниёгон муҳим мешумориданд, ки фарзандонро дар руҳияи ватандӯстӣ тарбия намоянд ва аз хурдӣ дар ниҳоди онҳо тухми муҳаббат ба Ватан ва марзу буми он корида тавонанд ва бо хиради волои хеш ба ин мақсад низ расида тавонистанд. Яке аз мавзӯҳои асосие, ки тоҷикони Бадахшон дар таълиму тарбияи фарзанд, насли наврас ва ҷавон ба он диққати асосӣ меоданд ва мавзуи марказии афсонаҳои халқӣ буд, ин муҳаббат ба Ватан ва муҳофизати он буд. Дар афсонаҳои халқӣ асосан симои бадӣ ва душмани Ватан деу аждарҳо ва амсоли инҳо буданд ва мардони шучоъ ба ҳайси қаҳрамон ин девҳоро куштаву бадраға намуда, мардуми деҳ ё шаҳро аз ӯ озод менамуданд. Шояд ин афсонаҳо бофтаву ҳаёли бошанд, вале масдари ҳақиқат дошта, нақши бориз дар тарбия, муҳофизати Ватан ва арзишҳои миллӣ мегузоштанд. Афсонаҳо мазмуни баланди ватандӯстӣ, муҳофизати Ватан, дӯст доштани диёр ва кишвари хеш, тоза нигоҳ доштани он ва дигар мавзӯҳои ба он вобастаро тараннум мекарданд.

Мардуми ориётабор ба машқи бадани фарзандон, ба варзиш ҷалб намудани онҳо, дар ниҳоди онҳо ташаккул бахшидани далериву ҷасорат ва нотарсӣ таваҷҷуҳи хоса зоҳир менамуданд. Ин аст, ки мавзуи фавқ дар педагогикаи мардумӣ мақоми асосиро ишғол намуд.

Дар ташаккули шуур, тафаккур ва хиради инсонӣ тақвият бахшидани ҳунармандӣ, ривочу раванқ додани ҳунарҳои мардумӣ мақоми калидӣ дорад. Ин мавзӯ дар адабиёти асрҳои X-XI ҷойгоҳи махсуси худро дорост ва дар ташаккули хирад, андешаву арзишҳои миллӣ мақоми асосиро ишғол менамояд. Мутафаккирони асрҳои X-XI

худ хунарманд буданд ва ба рушди хунар таваччуҳ доштанд. Хунармандии Рӯдакӣ “Рӯдакӣ чанг бигрифту бинавохт”, мусикидон ва мусиқачии моҳир будани Закариёи Розӣ, хушнавис ва хаттоти моҳир будани Шаҳиди Балхӣ, маҳорати баланди табибӣ ва масъулиятшиносӣ доштани Сино, овози хуш, хунари сарояндагӣ, забондонии Дақиқӣ ва амсоли инҳо далели ин баён аст. Тавре қайд гардид, мутафаккирони мавсуф дар баробари хунарманд будан хунармандиро месутуданд, касбомӯзиву хунармандӣ ва хунаромӯзиро тараннум мекарданд. Масалан, Носири Хусрав дар боби “Дар ҳаққи кишоварзон”-и “Саодатнома” шуғли деҳқониро ситоиш мекунад, хунари деҳқониро аз ҳамаи хунарҳо болотар меҳисобад:

Беҳ аз саннои олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст [167, С. - 640].

Ба қавли мутафаккир, беҳтарин касб ва хунаре, ки саодати ҷаҳон аз ӯ вобастагии кулӣ дорад ва боиси ҷовидон мондани номи нек мегардад, ин деҳқонӣ аст:

Ҷаҳонро хуррамай аз деҳқон аст,
Аз ӯ гаҳ заръ, гоҳе бӯстон аст.
Аз ин беҳ бо бани одам чи кор аст,
К-аз одам дар ҷаҳон ин ёдгор аст [167, С. - 640].

Мутафаккир бар он аст, ки Худованд ба одам ду даст ва даҳ ангуштро ато намудааст, то ба хунармандӣ машғул шуда, рӯзии хешро пайдо намояд ва на танҳо ин хунарҳоро ба манфиати хеш истифода барад, балки барои хизмат расонидан ба дигарон низ камари ҳиммат барбандад.

Калиди ризку қисмат саҳт дар мушт,
Ҷароғи дилфурузӣ дар даҳ ангушт....
Зи касби даст набвад ҳеч оре,
Беҳ аз мақсаб набошад ҳеч коре [167, С. - 640].

Дар замоне, ки ин мутафаккирон ҳаёт ба сар мебурданд, баҳусус дар давраи салтани Сомониён ободии Ватан дар мадҳи аввал меистод,

хунармандӣ марҳила ба марҳила равнақ меёфт. Шаҳрҳо тавассути хунари волои мардум ба макони зебову дилоро табдил дода мешуданд. Масалан, шоири давраи салтанати Сомониён Тоҳири Чағонӣ хунари баланди ин мардум, шаҳрсозиву шаҳророни онҳоро чунин ба қалам додааст:

Як шаҳр ҳаме фусуну ранг овезанд,
То бар ману бар ту растахез ангезанд.
Бо мо ба ҳадиси ишқи мо чи-стезанд,
Ҳар мурғеро ба пой худ овезанд [19, С. - 96].

Дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон низ дар баробари афсонагӯи санъати наққошиву рассомӣ ва кашидадӯзӣ, чун чанбаи хунарҳои мардумӣ ва омили тарбияи ахлоқӣ, меҳнатдӯстӣ нақши асосӣ дошт. Деворҳои хонаҳои урфии Бадахшонӣ то охири асри ХХ бо масъули хунари дастии занону бонувон ва мардони рассом вобаста ба мавзӯҳои мухталиф оро дода мешуданд. Агар имрӯз ин анъана дида намешавад, вале дар хонаҳои аксарияти сокинони ин минтақа ва бойгонии онҳо масъули хунарҳои дастӣ ҷо доранд. Муҳаққиқ В.Охонниёзов бо таҷриба ба таҳқиқотҳои муҳаққиқон У.Муҳаммадшерзодшоев ва А.Абибов ба санъати наққошӣ ва чанбаҳои эътиқодӣ доштани он сару кор дошта, инчунин мазмуни сирф ҳаёти доштани онро низ баён намудааст: “Ба унвони мисол дар долони хонаводаи Мирзо Фуломнабии Ямгӣ, ки тахмин дар нимаи дуҷуми асри ХІХ ва даҳсолаҳои аввали асри ХХ дар Ишкошими Бадахшон ба сар бурдааст, нақш гардидани қариб 50 байти шеърӣ, 2 акси устои хонасоз, панҷ адад сурати асп, 4 адад сурати моҳӣ, як адад акси сипоҳии қадим бо табарзини дароз, 4 расми одамони номаълум, 3 расми бародарони хона, тасвири офтоб, тасвири шоҳмот, сурати мурғобӣ, расми гов ва расми гулҳо нишонҳои бо шаклу мазмуни дигар зоҳир гардидани хунари мутазаққир мебошад. Агар дар ҳавзаи хунарии Поршинев ин санъат асосан мазмуни эътиқодӣ дошта бошад, дар ҳавзаи хунарии Вахон он мазмуни сирф ҳаёти воқеиро гирифтааст” [186, С. - 86].

Дар хонаи шоир-маорифчӣ ва нахустомӯзгори Бадахшон дар ноҳияи Роштқалъа устод Шохфутури Муҳаббатшоҳзода, хонаи Саидисриб Саидтайибов, деҳаи Оқмамади воҳдии Фунди ноҳияи Шугнон, дар хонаи Сардорев Соҳибназар сокини деҳаи Хучанди воҳдии Бартанги ноҳияи Рӯшон ва ҷойҳои дигар ин дастовезхоро дастрас намудем, ки то кунун маҳфузанд.

Санъати наққошӣ дар баробари дигар паҳлӯҳои тарбия дар масъалаи тақвияти муҳаббату садоқат дар миёни оилаҳои ҷавон ва кашададӯзӣ нақши хос дошт. Дар девори хонаҳо нақши арус ва домод, ки даст ба дасти ҳамдигар гирифтаанд ва ё даст дар гардани ҳамдигар доштанд, кашада шуд. Ин расм инчунин дар ҷодари болин ва таксари арус, ки ба хонаи шавҳар меовард, кашада шуда, кашададӯзӣ мешуданд. Шояд аз як тараф санъат барои зебогии хона, болину таксари навхонадорон ба кор бурда мешуд, вале аз тарафи дигар он воситаи асосии тарбия буд. Зану шавҳар ва тамоми аъзоёни хонаводаро ба муҳаббату садоқат, ҳамдигарфаҳмӣ, дӯстиву иттиҳод даъват мекард.

Эҳё ва раванқ бахшидан ҳунарҳои мардумӣ нишонаи абадзинда нигоҳ доштани тамаддуни халқи тоҷик, пойдор нигоҳдорандаи забон, фарҳангу таърих, расму ойин, садоқат ба халқу миллат, ватандӯстиву меҳанпарастии халқи тоҷик буда, мақому манзалаташ дар байни мардуми олам фузунтар аз пеш мегардад. Абуалӣ Сино дар ин бора овардааст: “Ҳунарҳои гуногун дар натиҷаи тараққиёти тадриҷии ҷамъият пайдо шудаанд. Вале ҷамъият дар якҷо ором наистода, пеш рафта, инкишоф меёбад» [219, С. - 89].

Воқеан ҳунарҳои мардумӣ, ки зодаи хирад, тафаккуру андеша ва ҷаҳонбинии васеи ниёғони мо мебошанд, дар ботини худ ҷавҳари некиву наққорӣ, меҳрубониву дилсӯзӣ, латофату нафосат, тамйизии ботину зоҳир ва бунёдкориро доранд. Ҷанбаи ҳаётеро дарёфтани мушкил аст, ки ҳунарҳои мардумӣ ба он раванқ набахшидаанд ва ё инъикоскунандаи он набошанд. Ин падидаҳо дар таркиби ҳеш бисёр расму ойин, анъанайи неки ниёгон ва ҷорабиниҳои зиёдро ба ҳам овардааст.

Барои таҳқиқи рушди ҳунарҳои мардумии мардуми тоҷик ва раванг бахшидани ҳунарҳои мардумӣ дар Тоҷикистон соҳибистиклолӣ шароитҳои мусоидро фароҳам овард ва ин тавачҷуҳи баланди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба расму оин ва анъанаҳои миллии гузаштагони мардуми тоҷик нишон медиҳад. Бахусус, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ба рушди соҳаҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа тавачҷуҳи ҷиддӣ дорад.

Аз ҷумла, Пешвои миллат дар паёмҳои ҳамасолаи худ ба хотири рушди соҳаҳои мухталиф ва арҷгузори ба фарҳангу таърихи миллат соли навбатиро ба соҳа ё бахши муҳим бахшида, барои рушди он соҳа дастуру супоришҳои мушаххас медиҳанд. Иқдоми муҳими Президенти кишвар, ки дар Паёми соли 2017 ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 22-юми декабри соли 2017 баён гардид, фаромӯшношуданист ва ин иқдом “Соли сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон намудани соли 2018 мебошад. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон пешниҳод намуданд: “Бо мақсади тараққӣ додани соҳаи сайёҳӣ, муаррифии шоистаи имкониятҳои сайёҳии мамлакат ва фарҳанги миллий дар арсаи байналмилалӣ, инчунин ҷалби сармоя ба инфрасохтори сайёҳӣ соли 2018 дар кишвари мо «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон карда шавад” [190, С. - 14]. Ин ташаббус солҳои минбаъда низ идома ёфта, дар Паёми навбатии худ солҳои 2019-2021-ро Сарвари давлат “Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон доштанд ва дар ин замина, чорабиниҳои мушаххас гузаронида шуданд.

Таъриху фарҳанги куҳан, мардуми тамаддунофар, ҳунар ва фарҳанги шаҳрсозию шаҳрдорӣ, ҳунармандии тоҷикон дар маҳалҳои мухталифи Тоҷикистон ба монанди Ҳисор, Кӯлоб, Ҳулбук, Хучанд, Истаравшан, Панҷакент, Исфара, Конибодом, Ашт дар ҷаҳон шӯҳрат ва маъруфият пайдо намудаанд. Ин аст, ки ҳунарҳои мардумӣ омилҳои муҳими муаррифғари ҷеҳраи миллат ва фарҳанги он, пешрафти иқтисодии кишвар ва сатҳи зиндагии мардуми он ба ҳисоб меравад.

Аз ҳидоятҳои Сарвари мамлакат, таҳлили бозёфтҳои бостоншиносону таърихнигорон собит гардид, ки аз қадимулайём тоҷикони Бадахшон дар равнақ бахшидани ҳунароҳои мардумӣ, ихтироёкорӣ, пешрафти илму техника саҳми назаррас гузошта, ин оин дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон решаи таърихӣ дорад. Масалан, У.Назир роҷеъ ба иди Наврӯз андешаронӣ намуда, дар боби пайдоиш ва нақши ҳунароҳои мардумӣ овардааст: «Қадршиносони таърих хабар додаанд, ки Ҷамшед ба инсонҳо нарм кардани оҳан, аз он абзори ҷангӣ сохтан, аз пашму катону абрешим риштан, бофтаи (рағза, намад, гилем), дӯхтаи (ҷомаву пероҳан, ҷакан ва ғайра), ҷомашӯӣ, аз хоку гил хонасозӣ, гармоба сохтану шустушӯӣ, аз санги хоро зар, рӯй, арзиз, сурб баровардану обгина баровардан, аз дарё гавҳар бурун кашидан, рангҳои гуногун пайдо кардану мусаввирӣ, наққошиву суратгарӣ ... ёд дод» [227, С. -70].

Дар маркази диққати аҳли илм қарор доштани рушди ҳунароҳои мардумӣ бо истифода аз хирад дар асрҳои X-XI ва бо ин васила ташаккул додани хирад ва сирати миллӣ яке аз масъалаҳои марказии адабиёти ин аҳд мебошад. Сино фармудааст: “Дар анъаноти иҷроии ҳунароҳои намоиши асрҳои X-XI ва ибтидои асри XII ҳунаромандон баробари иҷрои асарҳои суннатӣ инчунин ба эҷоди шакл, жанру анвои нави намоишӣ кӯшиш ба харҷ медоданд. Аз танаввуоти гуногунрангии вожаҳои касбии ҳунароӣ пайдост, ки аҳли намоиш аксарашон дар иҷрои асару барномаҳои гуногунжанру мухталифмавзӯ маҳорати нотакрор доштаанд” [106, С. - 233].

Дар асоси нишондодҳои таҳқиқотҳои анҷомдодаи муаррихону муҳаққиқон маълум гардидааст, ки халқи тоҷик аз қадимулайём орзуву омоли худро ба таври шифоҳӣ (баъдан хатӣ), бо хондани суруду таронаҳо ва рубоӣҳо, нақли ривояту афсонаҳо баён мекарданд. Аммо ин ягона роҳ набуда, балки тавассути иҷрои амалҳои суннатӣ, ҳунароҳои мардумӣ (кашидадӯзӣ, дӯзандагӣ, таркдӯзӣ, гулдӯзӣ, зардӯзӣ, мӯҳрабофӣ, бофандагӣ, кандакорӣ дар ҷӯбу тахта, сангҳо, рассомӣ ва ғ.),

анъана, расму оинҳо, инчунин, тасвир намудани расми ҷонварон дар деворҳо, сангҳои пуштаву хиёбонҳо ва амсоли инҳо дар шакли рамз ё сумбулаҳо ниёғони тоҷик муҳаббату садоқат ба Ватан, халқу миллат ва иттиҳоду иттифок, орзуву омоли хешро нишон меоданд.

Ҳамаи ин чизҳо рамзи мебошанд, ки рамз худ ҷанбаи баёни иҷтимоист, дар шаклҳои шифохӣ, хатгӣ, тасвирӣ, иҷроӣ ва моддӣ, унсурҳои илмӣ-адабӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ, асотирию мазҳабӣ ифода ёфта, аз насл ба насл интиқол меёфт.

Ҳар як рамз мазмуну муҳтавои худро дошта, мазмуни он ба ҷашну маросим, анъанаҳои милливу мардумӣ ва дигар муносибат мувофиқ карда мешуданд. Масалан, раванқи ҳунарҳои мардумӣ, ки анъанаи бузург ва ҷашни қадимаи ниёғони мо мебошад, мазмуни хоси худро дошта, то кунун идома дорад. Маврид ба тазаккур аст, ки оид ба инъикоси масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ дар анъанаҳои Наврӯзӣ андешаҳо дар боби 3-юми рисола, дар қисмати: “Мақоми ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳои милливу мардумии тоҷикони Бадахшон дар ташаккули сирати миллии дар мисоли анъанаҳои наврӯзӣ” пурра оварда мешаванд ва дар ин ҷасл танҳо чанд андеша оид ба акс ёфтани рамзҳои марбут ба ҷашни Наврӯзи Аҷам дар ғӯшаи бихиштосои Тоҷикистон, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар контексти дастовардҳои ҳунарҳои мардумӣ баррасӣ мегардад.

Ҳанӯз аз аҳди қадим пеш аз фаро расидани ҳама гуна идҳои миллии тоҷикони Бадахшон ба ҷашнгирии он омодагии ҳаматарафа дида, дар баробари шодиву сурур кардану, гузаронидани ид ҳунарҳои мардумиро раванқ мебахшиданд, кашидадӯзӣ, дӯзандагӣ, бофандагӣ, муҳрабофӣ, таркдӯзӣ ва ғайра мекарданд ва дастранҷҳои хешро дар рӯзҳои ид ба тамошо мегузоштанд, ки намоишҳои Наврӯзи имрӯз низ эҳё ва тақвияти анъанаҳои бузурги ниёгон мебошанд. Аммо ҳар як дастранҷ мазмуну мақсади хеш дошт. Ниёгон тавассути маводҳои тайёркарда, дӯхтану бофтан, кашидан ва ғайра иттиҳоду иттифок, ваҳдату сулҳу субот, ободиву озодии кишварро ташвиқ мекарданд.

Рамзҳои асосии дастовардҳои ҳунари истифодаи рангҳои сурх, сафед ва кабуд дар анҷом додани ҳунароҳои мардумӣ мебошанд. Ҳунармандон истифодаи ин рангҳоро ҳамчун анъанаи неки ниёгон маънидон намуда, мақсади истифода намудани онҳоро чунин шарҳ медиҳанд: “Ранги сурх рамзи сурхруйии коргарон ва ваҳдату иттиҳоди ҷудонопазири онҳо, ранги сафед рамзи донишмандиву илмпарастӣ, андешарониву ояндабинӣ, сафедии ҳамешагии роҳ, барорӣи корҳо ва ранги сабз рамзи ҳамешасабзии кишвар, баҳори беҳазони Ватан, равнақи кори кишоварзонро таҷассум мекунад” [402]. Ин рангҳоро ниёгони Бадахшон дар тасвирҳои рӯи деворҳо, кашидадӯзиву дӯзандагӣ, бофандагиву дигар ҳунароҳои мардумӣ васеъ истифода мебарданд ва шояд он ба қисматҳои эътиқодӣ ва боварӣи ин мардум вобастагӣ дошта бошад.

Истифодаи ранги сурх дар тайёр намудани дастовардҳои ҳунари, аз ҷумла ҳунароҳои мардумӣ низ ранги асосӣ, шодиву фараҳ ва сурхруйиву боварӣ ба ояндаи нек ифода меёфт. Орзуи ширину бофароғат гузаштани умр, саломатию шодкомӣ, кушоиши кор, афзудани иттиҳоду иттифок ва амалӣ гардидани дигар ниҳтҳои нек дар ҳунароҳои дасти мардум инъикос меёфтанд. Дар айёми қадим занону бонувон дар матои сафед (дар даврони Иттиҳоди Шӯравӣ дар сачокҳои сафед) бо рангҳои мухталиф, аз ҷумла сурх, кабуду сабз таркдӯзӣ, гулдӯзӣ, зардӯзӣ ва кашидадӯзӣ мекарданд. Як навъи ҳунароҳои мардумӣ баҳшида ба иди миллӣ, тую хурсандӣ ва амсоли инҳо дар Бадахшон ин буд, ки бонувон дар матои сафед кӯзаи пури оби софро мохирона гулдӯзӣ мекарданд, ки ин кӯзаро аз як тараф духтари ҷавон ва аз тарафи дигар писар гирифта бардоштаанд. Он хеле зебо ва дилрабо менамуд ва альён низ ин дастовардҳо дар дасти мардум боқӣ мондаанд. Муаррихон бар онанд, ки аз тарафи духтару писар бардошта шудани кӯза муҳаббати ногусастани оилаҳои ҷавон ва оби кӯза нишонгари оби бақо, садоқати бепоён, покизагии рӯзгор, муҳаббати софу беолоиш мебошад.

Халқи тоҷик қабл аз фарорасии иди Наврӯз, дар лаҳзаҳои омодагӣ ба он расму оинҳо, ҳунарҳои мардумиеро пешкаш мекарданд, ки ба сурхрӯиву боварӣ ба ояндаи нек, хушвақтиву харсандии онҳо, амният дар тули сол мутааллиқ буданд.

То миёнаҳои асри гузашта мардумони гӯшаву канори Тоҷикистон, минҷумла тоҷикони Бадахшон пеш аз Наврӯз асбобҳои рӯзгорро, ки кӯҳна шуда буданд аз хона бар канор мекарданд, чомаву дастор, либос ва болиштҳоро аз нав медӯхтанд, ки ин анъанаи ориёӣ буд. Муҳтавои асосии ин анъана он буд, ки ҳамаи чизҳои кӯҳнаву шикаста бо соли кӯҳна бебозгашт бираванд ва мардум соли навро бо тандурустиву зиндагии бешикаст сар мекарданд. Занони Бадахшон асосан тибқи анъана болиштҳоро таркдӯзӣ мекарданд. Матоҳои гуногунрангро гирифта, аз онҳо гулҳои мухталифро медӯхтанд, ки онҳоро таркдӯзӣ мегуфтанд ва ин гулҳоро бар болишт медӯхтанд, ки хеле зебо буд. Асосан таркдӯзиҳо мазмунҳоро вобаста ба вазъияти зиндагии мардум, шодиву хурсандӣ дар чашну маросимҳо ва ғайра таҷассум мекарданд, масалан, «Туй муборак» «Ид муборак» ва ғайра. Қайд бояд намуд, ки ин анъана имрӯз низ идома дорад. Дар рӯзҳои ид, чашну маросимҳои милливу давлатӣ шаҳру деҳотро бо шиору овезаҳо оро медиҳанд, ки ин як нави тарбияи ватандӯстӣ, худшиносиву худогоҳии милли дар ҳар даври замон аст.

Аз маълумотҳо, таҳқиқотҳои мардумшиносону муаррихон ва пажӯҳишгарони фолклор бар меояд, ки дар ҳунарҳои мардумӣ ранги сафед низ аҳамияти бештар доштааст. Тибқи таълимоти Авасто ин ранг вижаи руҳониён буда, он таҷассумгари бахту иқболи сафед, роҳи сафед ва нияти неки мардум мебошад. 14-уми март соли 2021 дар рафти гузаронидани таҳқиқотҳо оид ба расму оинҳо ва равнақи ҳунарҳои мардумӣ вохурии мо бо куҳансоли деҳаи Ҷавшангози, ноҳияи Роштқалъа ВМКБ Мамутхонова Саидхоним-85-сола (соли таваллудаш 1936) иттифоқ афтод. Зимни мулоқот мавсуф оид ба бисёр анъанаҳои милливу мардумии тоҷикони Бадахшон, ки бо чашми хеш дидаву худ низ ин

анъанаҳоро иҷрон намудааст, андешаҳои ҷолиб баён намуд. Аз ҷумла, оид ба бозии «Килоғузғуз» ҳамсухбати мо қайд намуд: «Дар байни мардуми Бадахшон дар иди Нарӯз анҷом додани бозии «Килоғузғуз» машҳур буд. Мо низ ин бозиро дар хурдӣ анҷом медедем ва дар замони муосир низ ин бозӣ мавқеи худро аз даст навода, боқӣ мондааст. Ба ин бозӣ пешакӣ мардум тайёрии ҳаматарафа медиданд, аз ҷумла, занон барои анҷом додани бозии «Килоғузғуз» 2-3 ҳафта пеш аз ид аз риштаҳое, ки аз пашми моли майда мересиданд ва онҳоро бо рангҳои сурх, сабз ва сафед ранг мекарданд, расан мебофтанд, ки он ба «Печак» (муйбоф) -и занона монанд буд. Чунин ресмонҳоро дар Иди Қурбон низ мебофтанд ва банди низ дар бофтани он таҷрибаи зиёд дорам. Бофтани ин расан чанд хусусияти хос дошт. Аввалан, он барои раванқ додани хунаҳои мардумӣ хизмат мекард. Баъдан бофтани расан алоқаи ногусастани хешу табор, олу аёл ва ҳамсоҳоро тараннум мекард. Ин расан низ бо маҳоратҳои мухталиф бофта мешуд, бархе дар байни он гулҳои рангорангро мебофтанд ва барҳи дигар онро ҳалқа-ҳалқа бофта ба ҳамдигар пайваст мекарданд ва амсоли инҳо. Ҳар як зан кӯшиш мекар, ки бофтагии ӯ аз дигарон фарқи кулӣ дошта бошад ва зеботару дилкаштар бошад. Барӯмандони диёр дар хангоми бозӣ ба ин бофтагӣ диққати махсус дода, рӯзи дигари ид расанҳои бофтагии зеборо қайд мекарданд ва ба беҳтаринҳо мукофот низ меоданд. Аз ҷумла, ман дар иҷро кардани ин ҳунари мардумӣ борҳо ғолиб омада, соҳиби мукофоти пулӣ ва хотиравӣ гардидам» [401].

Дастрас намудади арғамчинҳои ғавс ва саҳт низ барои анҷом додани бозии “Арғамчинкашӣ” дар асрҳои пеш осон набуд, зеро он дар Бадахшон монанди имрӯз дар дӯкони мағозаҳо мавҷуд набуд ва фурӯхта намешуд. Ин корро низ аксаран занон ва баъзан мардон бофтаанд анҷом меоданд. Бо истифода аз дастгоҳҳои худсоҳт монанди чархҳои аз ҷӯбу тахта ихтироъкардашуда аз пашм банд мересиданд ва аз ин бандҳо арғамчинро мебофтанд ва дар бозии ғавқ онро истифода мебуданд. Занони ҳунарманд чунон таҷрибаи хубро касб карда буданд,

ки дастовардҳои онҳо сифати баланд доштанд. Масалан, арғамчинҳои бофтаи онҳо дар бозии “Арғамчинкашӣ” аз зарби ҷавонони арғамчинкаш ва паҳлавонон канда намешуданд, балки бисёр тобовар буданд. Ин арғамчинҳо минбаъд дар қорҳои рӯзгор низ васеъ ба қор бурда мешуданд. Аз ин баён равшан мегардад, ки онҳо нафақат хунарманд буданд, балки масъулияти баланди касбӣ доштанд, хунариҳои дасташон баландсифат буда, солҳо дар рӯзгори онҳо мавриди истифода қарор дода мешуданд.

Бо истилоҳи имрӯз ин анъана худ як озмуни хунариҳои мардумӣ буд ва барӯмандон ба ҳайси ҳакамон ба он баҳогузори мекарданду хунарманди беҳтаринро бо мукофотҳо ва бо роҳи таърифу тавсиф руҳбаланду ҳавасманд мекарданд ва ин анъанаҳо сарчашмаи пайдоиш ва рушди ташаккули хунариҳои мардумӣ ва ташкили озмуноҳо мебошанд.

Рафтори хуби онҳо, масъулиятшинос будан ва баландсифат будани молҳои онҳо бояд бо истифода аз эҳёву раванқ бахшидани анъанаҳои милливу мардумӣ ва ташаккули хунариҳои мардумӣ ба наслҳои имрӯзу оянда интиқол дода шавад. Хунариҳои, ки онҳо дар асрҳои гузашта дар шароити начандон мусоиду камчиниҳои асбобҳои рӯзгор, набудани васоити техникае, ки имрӯз дар дастрасии мост, нишон медоданду дар пешравии ҳаёт ба қор мебуданд, дар замони мо ва оянда ин хунариҳои бояд дучанд раванқ дода шаванд. Шароитҳои зиндагии мо, пешрафти техникаи муосир худ дар рушди хунариҳои мардумӣ басанда аст.

Моҳи июли соли 2017 бо шоир, собиқ омӯзгор, нафақахӯр Исмоилшо Саидиброимов суҳбати гарму самимӣ дар атрофи мавзуи зикргардида доир карда шуд, ки мавсуф дар ин масъала маълумоти зиёд доранд. Ҳамсуҳбати мо қайл намуд, ки дар замонҳои пеш, бахусус то охириҳои солҳои 80-уми асри гузашта парвариш кардани асп бисёр маъмул ва машҳур буд, зеро асп он замон ба ҷои воситаи нақлиёт истифода бурда мешуд. Аз ин рӯ, оро додани асп, махсусан дар рӯзҳои ид, ҷашну маросимҳо низ анъана буд. Лаҷому полони асп низ аз рангҳои сурху сафед ва сабз бофта мешуд ва он ғояҳои педагогии худро дошт.

Хурчинҳое, ки бар зини аспҳо гузошта мешуданд аз рангҳои сурху сафед ва кабуду сабз бофта мешуданд. Худи бофтани ба ҳам тоб додани таноб ё расанҳо иттиҳоду иттифоқро тараннум мекунад. Тавре ки расанҳои бофта бо ҳам печидаву аз ҳам ҷудонашавандаанд, инсонҳо бояд низ чунин бошанд ва ба шодиву ғами ҳамдигар шарик бошанд, ба қавли Шайх Саъдии Шерозӣ:

Бани одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвҳоро намонад қарор [19, С. - 112].

Инчунин аз мутолиаи корҳои таҳқиқотии пажӯҳишгарон вобаста ба ин мавзӯ, шоҳиди он мешавем, ки то ба имрӯз равнақи ҳунари мардумӣ яке аз муҳимтарин рамзҳои ҷашну маросимҳо ҳисоб мешаванд» [402].

Дӯхтани либосҳои миллӣ, ороиши хонаву идгоҳ дар миёни тоҷикони Бадахшон решаи таърихӣ дошт. Аммо набояд аз матои сиёҳ либос тайёр шавад, ки нишонаи бадбахтиву нохушӣ аст. Маъмулан бонувон аз матои сафед ва сабз либос медӯхтанд, ки рамзи покиву покизагӣ ва хурсандии баҳор аст. Аз мӯҳраву сангҳои қимматбаҳо муҳра мебофтанд, ки аслан онҳоро бо забони маҳалӣ «Семак» («Цемак», ки тарҷумааш «Чашмак» аст) мегуфтанд. Дар ин мӯҳраҳо гули садбарг, ишқи печон ва ғайра бофта мешуданд, ки бисёр ҷолиб ва диққатҷалбкунанда буданд. Бонувон дар рӯзи ид ин куртаҳои зебои миллиро ба бар карда, мӯҳраҳоро дар гардан мекарданд, ки бо ҳусни зебои худ ба зебогии баҳор ҳусну таровати навро зам мекарданд.

Дарёфт намудани асбобҳои рӯзгор дар замонҳои қадим мушкилии асосӣ буд ва мардум бо истифода аз ҳунар ва маҳорати хеш асбобҳои зарурии рӯзгорро тайёр карда, мавриди истифода қарор медоданд. Масалан, бонувон аз матои сафед, ки рамзи покӣ аст, дастархон медӯхтанд ва ё онро моҳирона мебофтанд. Рамзҳои ранггузинӣ дар дӯхтани бофтан ва ороштани дастархон ва хона қатъиян риоя мешуданд,

зеро ин рамзхоро фоли нек дар зиндагӣ медонистанд. Бахусус, меҳнатҳои дастиро омили файзу баракати хонадон медонистанд ва мардумро ба он ташвиқ мекарданд, ки ҳунарҳои мардумиро равнақ бахшанд.

Овардани чанд андеша роҷеъ ба равнақи ҳунарҳои мардумӣ собит намуд, ки ҳунарҳои мардумӣ дар заминаи хушқу ҳолӣ ба вуҷуд наомада решаи таърихӣ ва хусусиятҳои хоси тарбиявӣ, аз ҷумла покизагиву поктинатӣ, иттиҳоду иттифоқ, ваҳдату ягонагӣ, дӯстиву ҳамдигарфаҳмӣ доранд. Ҳунарҳои мардумӣ дар тарбияи меҳнатдӯстии насли наврас, касбу кор мақоми асосӣ доранд. Хушбахтона дар рафти гузаронидани таҳқиқот шоҳиди ҳол гаштем, ки дар бисёр деҳаҳои ноҳияҳои Шугнон, Роштқалъа, Ишкошим, Рушон, Мурғоб бозмондаҳои ин анъана мавҷуданд ва модарон онҳоро ба духтарони худ ва падарон ба писарони хеш ёд медиҳанд.

Вижагии дигаре, ки дар педагогикаи тоҷикони Бадахшон мақоми асосӣ дошт, ин иҷро намудани бозии байтбарак буд. Дар оилаи мардуми Бадахшон бозии «Байтбарак» маъмул буд ва он ҳам дар миёни кӯдакону наврасон ва ҳам ҷавонону куҳансолон ташкил карда мешуд. Аслан бозиро дар миёни фарзандон яке аз волидон ва ё бобову момо, бародар ё хоҳари калонӣ ташкил карда, як нафар ба ҳайси ҳакамон бозиро пеш бурда, назорат мекард. Бозии байтбарак дар мавзӯҳои мухталифи тарбиявӣ-ахлоқӣ аз ҷумла:

- мавзуи ватандӯстӣ;
- некиву некӯкорӣ;
- дӯстиву иттиҳод;
- ростиву росткорӣ;
- ишқи пок ва муҳаббати самимӣ;
- донишомӯзӣ ва амсоли инҳо ташкил карда мешуд.

Инчунин байтбарак дар мавзуи умумӣ (омехта) низ ташкил карда мешуд. Мавзуи байтбаракро сардори бозӣ ва ё ҳакамон интиҳоб мекард ва то охир онро назорат мебуд. Ғолибони бозӣ бо китоб, дафтар ва

дигар маводҳои хониш ва дар сурати набудани ин маводҳо бо чизи хӯрдани (кулча, ширинӣ ва ғ.) мукофотонида мешуданд.

Ин оини мардумӣ худ як озмун аз фанни адабиёти тоҷик буд, ки бо тарзи ғайрирасмӣ анҷом дода мешуд ва қариб ҳар бегоҳ дар хонаҳо ташкил карда мешуд ва он дар ташаккули хирад, тафаккур ва сирати миллӣ мақоми сазоворро ишғол мекард. Бозии «Байтбарак» аҳамияти махсуси таълимиву тарбиявӣ дошт:

1. Хотира, тафаккури кӯдакону наврасон рушд меёфт.
2. Инкишофи хирад.
3. Нутқи онҳо бурро мегардид.
4. Такрор намудани мавзӯҳои омӯхташуда.
5. Ташаккули салоҳияти муошират ва суҳанронӣ.
6. Ҳавасманд гардидан ба хондан ва аз ёд кардани шеър.
7. Тарғиби доиман машғул будан ба аз ёд кардани шеър.
8. Ташаккул ёфтани ғояҳои ватандӯстӣ, илмомӯзӣ, некиву некӯкорӣ, ростиву дурусткорӣ, муносибати хуб бо ҳамдигар ва дигар хислатҳои нек дар ниҳоди бозингарон.
9. Омодо шудан ба иштирок дар мусобикаҳову озмунҳо.
10. Кӯшиш намудан дар ба даст овардани пирӯзӣ дар мусобикаҳо, бозиҳо ва озмунҳо.

Аз таҳлили маводҳо оид ба иҷрои ин бозиҳо ва таҷрибаи рӯзгор дарёфтем, ки куҳансолони Бадахшон ба хондани китоб шавқу рағбати беандоза дошта, шеърро ғазал, қасида, рубоӣ, дубайтӣ ва дигар жанрҳои назмро бисёр аз ёд медонистанд. Ҳатто дар идҳову чашнҳо низ дар байни наврасону ҷавонон ва табақаҳои дигари ҷомеа ин бозӣ ташкил карда шуда, ғолибон мукофотонида мешуданд. Мутаассифона бозии ғавқ имрӯз дар оилаҳои мардуми Бадахшон мақому манзалати хешро аз даст додааст ва таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки насли имрӯз ба он тавачҷуҳи кам зоҳир мекунанд. Сабаби асосии аз байн рафтани он бетаваҷҷуҳии оилаҳо ба он аст ва муҳим аст, ки падару модар дар муҳити оилавӣ онро эҳё намуда, раванқ диҳанд, то ки шавқу рағбати фарзандон ба он, ба

китобхониву аз ёд кардани панду андарзҳои ниёгон равнақ ёфта, дар иштирок намудан дар озмунҳо муҳити оидавӣ сахмгузор бошад.

Хонаи урфии Бадахшонӣ на танҳо ҳамчун хонаи истиқоматӣ, балки он мактаб, хонаи фарҳангу маданият, варзиш, меҳмонхона ва амсоли инҳо буд. Аз ҷумла, ба омӯзиши илму дониш ниёгони Бадахшон диққати асосӣ медоданд. Алоқамандии оила ва мактаб ба дараҷаи баланд роҳандозӣ шуда буд. Падару модар вақти фарзандонро назорат бурда, хеле моҳирона тақсим мекарданд. Гарчанде ки ҷадвали рӯз шакли хаттиву расмӣ надошта бошад ҳам, вале ба таври шифоҳӣ дар мафкураи куҳансолони хона он амал мекард. Субҳ барвақт фарзандонро аз хоб бедор намуда, вазифаи хонагии онҳоро мепурсиданд, ба онҳо кӯмак мекарданд, то шеърро қоидахоро аз ёд намоянд. То хӯрдани субҳона фарзандон дарси худро такрор намуда, пас аз хӯрдани субҳона ба мактаб мерафтанд.

Таърих гувоҳ аст, ки дар асрҳои қадим дар Бадахшон мактаб набуд, вале падару модар фарзандонро ба таълиму тарбияи донишмандони маҳал дода, онҳоро хату савод меомӯхтанд. Баъд аз баргаштан аз мактаб ва ё аз пеши устод фарзандонро сер карда, ба иҷрои корҳои хона ҷалб мекарданд. Духтарон дар корҳои хоҷагӣ ба модар ва писарон ба падар ёрӣ мерасонданд. Духтарон ба рӯбучин кардани хона ва гирду атрофи он, тайёр кардани хӯроки шом, шустани либос, дегу табақ ва амсоли инҳо ҷалб мешуданд. Писарон бошанд дар анҷом додани корҳои хоҷагӣ ба падар ёрӣ медоданд. Масалан, дар фасли баҳор писарбачаҳо ба тоза кардану кишт кардани заминҳо, обёрӣ намудан, подабонӣ ва ғайра, дар тирамоҳ ба ҳосилғундорӣ, тайёрӣ ба зимистонгузаронӣ, зимистон ба рӯфтани барф, тоза кардани гирду атроф аз он, аловмонӣ ва амсоли инҳо ҷалб мешуданд. Аммо ҳамаи ин корҳо вақти муқарраршуда доштанд. Тамоми рӯз фарзандон ба анҷом додани кори хона ҷалб нашуда, балки 3-4 соат ба донишомӯзӣ, тайёр кардани вазифаи хонагӣ, хондани китобҳои бадеӣ бахшида шуда, пеш аз хоб вақт ба афсонагӯӣ, байтбарак, чистонгӯӣ ва ғайра чундо карда мешуд. Маврид

ба тазаккур аст, ки диққати асосӣ на ба анҷом додани корҳои хоҷагӣ аз тарафи фарзандон, балки ба донишомӯзии фарзандон дода мешуд. Мақоми дониш аз ҳама гуна кори хоҷагӣ болотар дониста шуда, ба он авлавият дода мешуд. Ҳамаи ин заҳмату талош ва низоми кори падару модар дар донишомӯзӣ, боилму босавод шудан ва ба меҳнат тайр гардидани фарзандон нақши бориз гузошта тавонист. Аз таҳлили андешаҳои пажӯҳандагон маълум аст, ки тоҷикони Бадахшон аз қадим мардуми босаводу бодониш буда, бесаводӣ қатъиян маҳкум карда мешуд. Фарзандони ҳар як хонадон аз хондану навиштан баҳравар буда, саводу дониши кофӣ доштанд.

Масалан, дар нимаи аввали асри ХХ аввалин мактаби Шӯравӣ дар Бадахшон кушода шуд ва Шоҳфутур Муҳаббатшоҳзода аввалин омӯзгори ин мактаб буд. Савол ба миён меояд, ки агар ин аввалин мактаб бошад ва Шоҳфутур аввалин омӯзгори ин мактаб бошад, пас ҳуди Шоҳфутур хату савод ва донишро бе мактаб аз кучо ёд гирифтаву муаллим шуда бошад? Ҳамаи ин заҳмати шаборӯзии падару модар буд. Ҳаёти устод Шоҳфутур мисоли зинда буда, онро хотиррасон мекунад, ки чиҳати набудани мактаб фарзандони худро ба таълим дар назди донишмандону хаттотон медоданд. Онҳо дар пеши устод ҳам хату савод меомӯхтанд ва ҳам устод дар ташаккули хирад, сирати миллӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллии онҳо саҳми арзанда мегузошт. Тазаккур бояд дод, ки донишмандони маҳал шахсони пешқадаму рӯзгордида буда, дониши кофӣ доштанд ва бесаводӣ, ифротгароиву хурофпарастиро маҳкум мекарданд. Шогирдони онҳо шахсоне буданд, ки дар дунё муътабару машҳур мебошанд. Ш.Муҳаббатшоҳзода зиндагии хешро дар се давраи таърих: даврони ҳукмронии амалдорони Бухоро, замони давлатдорӣ намояндагони Русияи подшоҳӣ ва давраи ҳокимиятдорӣ Шӯравӣ паси сар карда, дар тамоми умри хеш ба касби омӯзгорӣ муштағил буд. Масалан, таърих гувоҳ аст, ки шахсони баруманд амсоли Қаҳрамони Тоҷикистон Шириншоҳ Шоҳтемур, Шоири халқии Тоҷикистон Мирсаид Миршакар ва амсоли инҳо шогирди мактаби

адабиву илмии нахустомӯзгор, шоир-маорифчӣ Шохфутур Муҳаббатшоҳзода буданд. Дар китоби Энциклопедияи Бадахшон (Шӯрои илмиву таҳрирӣ: раис М.Илолов, муовин П.Чамшедов, Душанбе: “Андалеб Р”, 2016, 469 с.) дар саҳифаи 456 омадааст: “Нахустин ходимони давлативу чамбиятии Бадахшон дар садаи XX-ум амсоли Шириншоҳи Шохтемур, Тилло Пулодӣ, Худоёр Юсуфбеков, Нодир Шанбезода хешро бо ифтихор ё дастпарварони бевосита ва ё пазирандагони маърифати мактаби ин Охон (Шохфутур Муҳаббатшоҳзода) меҳисобиданд. Ҳатто Охон Сулаймон, ки ҳам рукни хешутаборӣ ва ҳам фаъолияти наздики ҳамкорӣ ба ӯ дошт, Шохфутурро охунди худ меҳисобид.”

Метавон хулоса намуд, ки арзишҳои миллӣ ва маънавии тоҷикони Бадахшон ва хусусиятҳои педагогии он мавзӯест, ки ба таҳқиқоти амиқ ниёз дорад. Арзишҳои мардумӣ ва маънавии тоҷикони Бадахшон мавзӯҳои ташаккули илму дониш, ватандӯстӣ, рушди ҳунарҳои мардумӣ, усулҳои мухталифи таълиму тарбия, ташаккули тарбияи ахлоқӣ, ҷисмонӣ, зебопарастӣ, омӯзиш, эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳои арзишҳои миллӣ ва амсоли инҳо, ки дар маҷмӯъ рушди хирад ва сирати миллиро тараннум мекунанд, дар бар мегиранд.

3.2. Мақоми ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик ва анъанаҳои миллӣ мардумии тоҷикони Бадахшон дар ташаккули сирати миллӣ дар мисоли анъанаҳои наврӯзӣ

Сарчашмаҳои таърихӣ шаҳодат медиҳанд, ки 27-июни соли 1997 ба сафҳои таърихи навини тоҷик ҳамчун рӯзи Созишномаи умумии истиқрори сулҳ, пирӯзии ақли солим ва хиради сулҳхоҳонаи миллати тоҷик дохил гардид. Халқи соҳибтамадун ва бофарҳанги тоҷик ифтихори беандоза дорад, ки соҳиби давлати мустақили худ гардида, ин таърихи тақдирсоз мустақилияти онро боз ҳам мустаҳкамтар сохт. Давлатдории халқи тоҷикро имрӯз хушбахтона, дар саросари дунё мешиносанду эътироф мекунанд. Соҳибистиклолии Тоҷикистон боис гардид, ки шуҳрати эътибор ва шаъну шарафи халқи тоҷик беш аз пеш фузун гардида, муваффақиятҳои дастовардҳои зиёд ба даст оянд. Дар баробари дигар дастовардҳои муваффақиятҳои анъанаҳои миллии халқи тоҷик эҳё гардида, заминаи бузург гузошта шуд, то ки ин анъанаҳо дар тарбияи ахлоқии насли наврас саҳми арзандаи худро гузоранд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби “Тоҷикон дар оинаи таърих” овардааст: “Афроде, ки аз сарнавишти миллат таърихи гузаштаи сарзамин ва марзу буми аҷдодӣ, мероси бойи фарҳангӣ ва расму оини ниёгон, дастовардҳои бузург ва шахсиятҳои оламшумули қавму қабоили хеш огоҳӣ надоранд ҳеч гоҳ инсонии комил ва фарзанди барӯманди замони худ шуда наметавонанд”. [197, С. - 5]. Ин суҳанон моро водор ва вазифадор месозанд, ки насли наврас бояд таъриху фарҳанг ва анъанаҳои неки гузаштагони худро доништа, аз онҳо ибрат гирад ва дар интиқол додани таъриху фарҳанги худ ба насли оянда саҳми арзандаи хешро гузошта тавонад.

Вобаста ба ин, дар боло қайд гардид ва боз ҳам қайд мекунем, ки омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва бахусус, мавзуи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар осори ин

мутафаккирон дар тарбияи насли наврас ва ҷавон мақоми асосиро ишғол менамояд. Мутафаккирони асрҳои зикргардида дар таълиму тарбия намудани насли наврас, ташаккули арзишҳои миллӣ, эҳё ва раванг бахшидани анъанаҳои миллӣ, ҷашну маросимҳо ва расму оин, рушди сирати миллӣ ба қор бурдани ҳама гуна роҳҳои муносиб ва мақсаднокро пешкаш намудаанд, то ки насли навраси тоҷик дар ҳамаи давраи замони арзишҳои миллии худро аз даст надиҳанд ва бо ин роҳ сирати миллиро ташаккул дода тавонанд. Ногуфта намонад, ки ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон на танҳо дастур ё раҳнамо барои насли наврас ва ҷавони тоҷик мебошанд, балки ин ақидаҳо дар таълиму тарбияи насли наврасу ҷавонони халқу миллатҳои дигар низ мақоми хос доранд. Дар асоси ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон роҳҳои усулҳои зиёд барои ташаккули хирад ва сирати миллӣ баррасӣ карда шудаанд, ки дар бобҳои гузаштаи ин рисола ин ақидаҳо баррасӣ ва асоснок карда шуданд.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки яке аз роҳи дигари натиҷабархши ташаккули хирад ҳамчун хориқҳои сирати миллӣ, ки дар ақидаҳои педагогии мутафаккирони ин аҳд ҷой дорад, эҳё намудани зинда нигоҳ доштан ва тақвият бахшидани анъанаҳо, ҷашну маросимҳо, расму оини мардумӣ мебошад, ки намунаи он таҷлили иди Наврӯз мебошад. Фасли ҷавқ маҳз ба таҳқиқ намудани нақши ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагиву ҳамроҳангӣ бо анъанаҳои миллӣ, ҷашну маросимҳо ва расму оини тоҷикони Бадахшон дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ бахшида шудааст.

Яке аз ин анъанаҳои маъмул ва қадимаи тоҷикон ҷашни Наврӯзи Аҷам мебошад, ки дар ташаккули сирати миллӣ, ғояҳои ватандӯстӣ ва сулҳу ваҳдат дар ниҳоди насли наврас нақши асосӣ дорад. Иҷрои расму оинҳои наврӯзӣ насли наврасу ҷавонро водор месозад, ки худогоҳ, худшинос ва ватандӯст бошанд. Ба қадри андешаҳои арзишҳои миллӣ чун ваҳдату сулҳу суботи миллӣ бирасанд. Натиҷаи сулҳу субот ва

вахдату иттиҳод буд, ки соли 2010 Наврӯз ҳамчун чашни ҷаҳонӣ аз ҷониби Созмони Милали Муттаҳид эътироф гардид.

Боиси тазаққур аст, ки назар андохтан ба анъанаи миллӣ – Наврӯзи Аҷам дар ин рисола асосан аз он иборат аст, ки дар асоси нигоштаҳои сарчашмаҳои таърихӣ ин ҷашн дар асрҳои X-XI низ таҷлил мегардид ва осори зиёди мутафаккирони ин аҳд ба васфу тасвири Наврӯз бахшида шудааст ва ин ҷашн ғояҳои тарбиявӣю ахлоқии хешро дорост.

Имрӯз муҳим аст, ки дар ин мавзӯ корҳои илмӣ, таҳқиқотӣ, рисолаҳои хатм, рисолаҳои номзадӣ докторӣ навишта шуда, ба тарбияи насли наврасу ҷавон, ҳамчун тақдирсози ояндаи миллат диққати махсус дода шавад. Дар замири онҳо тухми ифтихори миллӣ, ваҳдату ягонагӣ, ҳудодоҳии миллӣ, меҳанпарастиро бо истифода аз анъанаҳо, ҷашну маросимҳои миллӣ, дар ҳамбастагӣ бо ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои мутазаққир парвариш намоем, то ки дар оянда ҷавонони ватандӯсту миллатпараст ва созандаю бунёдкорро ба камол расонем.

Эҳёи анъанаҳои миллӣ аз таълим дар оила ва муассисаҳои таълимӣ аз таърихи пурарзиши тамаддуни тоҷикон сарчашма гирифта, ҳиссиёти ватандӯстию ободкориро дар замири хонандагон тарбия ва онҳоро ба корнамоию ободкорихо ҳидоят менамояд ва дар ташаккули сирати миллии онҳо нақши бориз мегузорад. Академик Бобочон Ғафуров навиштааст: “Ҳар як давраи таърихӣ дар зиндагии мардум анъана ва урфу одатҳои хосаро ба вучуд овардааст, ки барои мубодилаи дастовардҳо, дониш, ҳамкорихои мардум барои пешрафти иҷтимоӣ ва пайванду ҳамгирии фарҳангӣ сахм гузоштаанд. Анъанаҳо ва расму оинҳои мазкур омили пуриқтидори тарбия ва ташаккули шахсият буданд” [92, С. - 216]. Ба ақидаи Бобочон Ғафуров расму оин, ҷашну маросимҳои милливу мардумӣ омили пуриқтидор дар тарбия ва ташаккули насли наврас мебошанд.

Мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, аз ҷумла, А.Фароловӣ, Ш.Балхӣ, К.Марвазӣ, А.Балхӣ, Дақиқӣ, М.Тирмизӣ,

У.Балхӣ, А.Чунайди, Б.Урён, Р.Қаздорӣ, Ҳ.Бодғисӣ, М.Варроқ, Р.Балхӣ, А.Балхӣ, А.Чӯйборӣ, А.Рабанҷанӣ, Рӯдакӣ, Н.Хусрав, А.Сино, У.Хайём, А.Берунӣ, Ф.Гургонӣ, А.Байҳакӣ, С.Самарқандӣ, У.Кайковус, А.Ансорӣ, А.Тусӣ, А.Анварӣ, М.С.Салмон, Муиззӣ, С.Тирмизӣ ва дигарон дар асарҳои хеш ба анъанаҳои милливу мардумӣ, расму оин, чашну маросимҳо ишораҳо намудаанд ва дар асоси ақидаҳои ин мутафаккирон ҳар як намуди расму оин ва чашну маросимҳои мардумӣ дар ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати милли ҷойгоҳи ҳудро дорад.

Аз давраҳои қадим боз чун тоҷикони минтиқаҳои дигари Тоҷикистон, тоҷикони Бадахшон ба таҷлили чашнҳои Наврӯз, Сада, Меҳргон, Тиргон ва амсоли инҳо таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир мекарданд. Аммо таҷлили иди Наврӯз, ки онро дар Бадахшон бо лафзи маҳаллӣ “Хидир айём”, дар баъзе мавзӯҳои Бадахшон “Хир айём” мегуфтанд, мақоми махсус дошт. Худи номи иди Наврӯз “Хидир айём” бузургияти ин идро дар байни мардуми ин минтиқа нишон медиҳад, зеро ибораи “Хидир айём” маънои “Иди калон”, “Иди аз ҳамаи идҳо бузург”, “Сари идҳо” – ро ифода мекунад. Маънои тахтуллафзии ибораи “Хир айём” “Иди Офтоб” ё “Иди Хуршед” мебошад, ки расидани Офтобро дар бурҷи Ҳамал ифода мекунад.

Аз байни маросимҳо бошад дар байни пайравони исмоилии Ислом дар Бадахшони Тоҷикистон маросими “Чароғравшан” ё “Чароғравшанкунӣ” мавқеи асосӣ дорад. Ин маросимро инчунин “Даъват”, “Даъвати Пир Шоҳ Носир” низ меғӯянд. Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки маросими ғавқ дар Бадахшони Афғонистон, шимоли Покистон ва Читрол, баъзе қисматҳои мусулмоннишини Чин низ анҷом дода мешавад. Маросими мутазаққир марбут ба рӯзи азодорӣ мебошад.

То нимаи аввали асри XX маросими азодорӣ дар байни исмоилиёни Бадахшон 3 рӯз давом карда, субҳи рӯзи 4-ум маросими «Чароғравшанкунӣ» анҷом дода мешуд, яъне маросим ғавқ то дамидани субҳи рӯзи 4-ум идома меёфт. Дар даврони Иттиҳоди Шуравӣ маросими

азодорӣ дар ин минтиқа ба 2 рӯз оварда шуда, субҳи барвакти рӯзи 3-юм (соатҳои 4-5-и сахарӣ) чароғи мутаваффо равшан карда мешуд. Бояд қайд кард, ки дар даврони истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо таҷдиди вақту соат, танзими ҷашну маросимҳо ва инчунин дастуру ҳидоятҳои Пешвои кунунии исмоилиёни дунё давомнокии маросими “Чароғравшанкунӣ” ба танзим дароварда шуда, альон дар Бадахшони Тоҷикистон шомии рӯзи 2-юм чароғи навгузаштаи хок равшан карда мешавад. “Чароғравшанкунӣ” аз қисматҳои хондани фотеха, қироати “Қандилнома”, тиловати ояҳо аз Қуръони мачид, фотехаи хатми “Чароғ” иборат буда, баъд аз поён пазируфтани “Чароғравшанкунӣ” маросимии мадҳияҳои сар шуда, 2 – 3 соат давом мекунад ва расо соати 12-и шаби 2-юм маросим ҷамъбаст карда мешавад ва то субҳ давом намеёбад. Барои дарёфти маълумотҳои бештар ин маросим дар таҳқиқотҳои муҳаққиқон У.Мамадшерзодшоев, Ш.Муҳаммадшерзодшоев, Э.Ҳочибеков, А.Таваккалов, Т.С.Қаландаров, В.Охонниёзов, З.Юсуфбекова, Ҳ.Қаландариён ва дигарон маълумотҳои зиёд оварда шудаанд. Ин маросим ё оини фалсафавӣ калони эътиқодӣ ва тарбиявӣ дорад ва дар ин рисола овардани ин маросим бо чанд мақсад аст:

1. Овардани маросими “Чароғравшан”-ро ба Бадахшон ба мутафаккири асри XI-и форсу тоҷик Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ нисбат медиҳанд. Дар ин бора доктори илмҳои филологӣ В.Охонниёзов низ овардааст: “... равшан кардани Чароғро ба таҳахҳуди “Ҳазрати Султон-ал-орифин Абумуъйин Сайид Шох Носири Хусрав Ҳуҷҷати ҷазоири Хуросон” марбут донистаанд. Ҷумлаи мазкур барои таърихи маросим аз он ҷиҳат қолиб аст, ки онро ба фаҳмиши аксарияти исмоилиёни Осиёи Марказӣ, маҳз мутафаккири асри XI ва ҳуҷҷати Мустансири Биллоҳ (а) дар ҷазоири Хуросон ба ин мардум овардааст” [167 - 61]. Агар Ҳаким Носири Хусрав ин маросимро ба Бадахшон оварда бошад ва ё маросими фавқ пеш аз ӯ арзи вуҷуд карда бошад ва

Ҳақим онро ташвиқу равнақ бахшида бошад ҳам, пас маълум мегардад, ки ин маросим фалсафаи мутафаккирона дорад ва ҳаматарафа таҳлилу асоснок гардида, пас мавриди амал қарор дода шудааст.

2. Маросими мазкур сирф таълимоти диниву мазҳабӣ набуда, балки дар баробари мазмуни эътиқодӣ доштани хусусиятҳои тарбиявӣ – ахлоқиро дар бар дорад ва тараннумгари ақидаҳои тарбиявӣ – ахлоқӣ, афкори педагогии мутафаккирони адабиёти классикии тоҷик мебошад.
3. Мадҳияҳои қисмати ин маросим буда, мадҳиясароён аз ашъори мутафаккирони адабиёти классикии тоҷик, минҷумла осори адибони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мадҳия, қасидаву ғазал месароиданд, ки мазмуни эътиқодӣ, тарбиявӣю ахлоқиро ифода мекарданд. Аз ҷумла, сурудани рубоӣ, қитъаву ғазал, қасида ва қисса аз осори мутафаккирон Рӯдакӣ, Сино, Ноисри Хусрав, шоирони маҳал ва дигар мутафаккирони тоҷик ба ҳукми анъана даромада буд. Мадҳияҳо дар баробари мавзӯи эътиқодӣ масъалаҳои шинохти ҳаққи падару модар, аҳамияти омӯхтани илму дониш, ҳурмати калонсолон, ватандӯстӣ, авфу баҳшиш, сулҳу субот, дӯстиву иттиҳод ва дар маҷмӯъ, масъалаҳои тарбиявӣ – ахлоқиро дар бар мегирифтанд ва то кунун низ дар байни исмоилиёни Бадахшон ин маросим ба чунин шакл анҷом дода мешавад. Маҳз дар ин рисола ҷанбаҳои педагогӣ, тарбиявӣ-ахлоқии маросими “”Чароғравшан” ва “мадҳияҳои” мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд.
4. Оини шарҳу тавзеҳ додани мазмуни мадҳияҳо қисмати ҷудонопазири маросими мадҳияҳои буд. Дар замонҳои пеш на ҳамаи мардум ба хату савод дастрасӣ дошт. Тасаввур метавон кард, ки дар асрҳои X-XI саводнокии мардум дар кадом сатҳ қарор дошт. Аз ин лиҳоз, дар маросими мадҳияҳои баъди хондани ҳар байт ё 2-3 байт аз тарафи мадҳиягон, шахси саводнок ба мардум

мазмуни байтҳоро шарҳ медод, тафсир мекард. Ин оин имкон медод, ки аҳли нишаст, иштирокдорони маросим ба мазмуни мадҳияву қасида ва ғазалҳо сарфаҳм раванд.

5. Дар ин маросим мардуми зиёд аз байни хешу табор, ёру дӯст, ҳамсоҷаҳо барои тасалии хотири оилаи мусибатзада чамъ омада, шарикӣ ғаму андӯҳи онҳо мешуданд ва ҳамзамон, аз ғӯш кардани қироати матни “Қандилнома” ва мадҳияхонӣ панду насихат мегирифтанд ва панду насихатҳои гирифтаре дар тарбияи насли наврас истифода мебуданд. Имрӯз ҳам ин расму оин дар ин маросим анҷом дода мешавад.

Дар маҷмӯъи ҷашни Наврӯз ҷашни қадимтарини мардуми ориёӣ, ҷашни бостонии мардуми тоҷик буда, маросими “Чароғравшанкунӣ” низ маросими қадими исмоилиён, тоҷикони Бадахшон буд ва дар таълиму тарбияи насли наврасу ҷавон нақши бориз доранд. Маҳз бо мақсади ғояҳои баланди тарбиявӣ – ахлоқӣ доштан дар ин фасли кори таҳқиқоти ҷашну маросимҳои аз ҷиҳати маънозид Наврӯз – рӯзи хушиву хурсандӣ ва маросими “Чароғравшан” – рӯзи азодорӣ, ғаму андӯҳ, вале аз ҷиҳати мазмуни тарбиявӣ доштан ба ҳам мувофиқ мавриди таҳқиқ қарор дода шуданд. Ин ҷашну маросимҳо дар асрҳои X-XI низ дар тараннуми ғояҳои ахлоқӣ мақоми хос доштанд.

Маҳз таҳқиқи ҷашну маросимҳои зикргардида аз он ҷиҳат муҳим аст, ки онҳо ифодагари ормонҳои муқаддасу неки миллӣ чун фарҳанг, тарбияи баланди маънавии мардуми тоҷик, эҳсоси волои муҳаббат ба марзу буми аҷдодӣ, ҳудогоҳиву худшиносӣ ва ватандориву ватанпарастии мардуми соҳибтамаддуну соҳибмаърифат ва соҳибфарҳангу соҳибкасби тоҷик мебошанд. Инчунин Наврӯз ҳамчун баёнгари андешаҳои миллӣ, перӯзии нур бар зулмот, неки бар бадӣ, хирад бар ҷаҳолат ва ифодагари покиву садоқат, тозагиву озодагии инсонҳо эътироф гардидааст.

Ин ҷашн дар асрҳои X-XI низ бо ақидаҳои тарбиявӣ ахлоқии худ барои миллати тоҷик муқаддасу азиз буд ва дар таҳқиқоти мо асосан ба

гояҳои тарбиявию ахлоқӣ ва нақши ин ҷашну маросимҳо дар ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ тавачҷуҳ зоҳир карда шуд.

Беҳтарин фасл ва нақӯтарин рӯзи ҳаёт, ки мардуми тоҷик дар ҳар даври замон омадани онро бесаброна интизор мебошанд, фасли баҳору базми Наврӯзист, ки дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ҷойгоҳи махсуси худро дорост. Ба унвони мисол метавон овард, ки Фирдавсӣ омадани Наврӯзро пирӯзии рӯзгор ва ба муроду мақсуди нек расидани тамоми халоқ медонад:

Ки Хусрав ба ҳар кор пирӯз бод,
 Ҳама рӯзгораш чу Наврӯз бод.
 Ҳамасола бахти ту пирӯз бод,
 Шабони сиёҳ бар ту Наврӯз бод [211, С. - 216].

Аввалан тибқи анъанаи неки ниёгон Фирдавсӣ ба мардум бо воситаи назм таманноӣ он мекунад, ки Наврӯз дар ҳаёти мардум пирӯзии бахт ораду ҳар рӯзи онҳо мисли Наврӯз бошад. Ва дар мисраи чорум шоир ба субҳ умед мубаддал гардидани шомӣ ториқро орзу мекунад, ки равшанӣ танҳо бо василаи “Нур” насиб мегардад. Мусаллам аст, ки шоир дар ин абёт на танҳо ба равшании зоҳир, балки равшан сохтани ботин аз ториқиву ҷаҳолат ишора мекунад.

Ин ақидаи Фирдавсӣ дар маросими “Ҷароғравшанкунӣ” низ аз мавқеи хос бархӯрдор аст. Дар оғози ин маросим мутасаддӣ барои оромиш ва омурзиши арвоҳи даргузатша ва сабри ҷамил ва таҳаммули соҳибони мусибат дуо мехонад, ки ин оин боиси тасалии хоҳири ғамзадагон мегардад, зеро мазмуну муҳтавои дуо низ оромиш хоستان барои наврафта ва таманно намудани зиндагии хуш барои дармондагон аст, масалан: “Иллоҳо дари ғам баста гардонӣ ва дари шодиву мағфират бар руи ҷамъии бандагони худат кушода гардонӣ. Иллоҳо, гузаштагони хокро биёмурзӣ ва зиндагонро ҳаётӣ ва баракотӣ насиби рӯзӣ гардонӣ” [184, С. - 116].

Аз иқтибосҳои оварда ба он андеша расидем, ки байтҳои болозикри Фирдавсӣ оид ба ҷашни Наврӯз ва дуои маросими

“Чароғравшанкунӣ” далели чанбаи ахлоқӣ, шарики шодиву мусибати ҳамдигар будан, тараннуми худшиносиву худогоҳии миллӣ аст, ки он дар андешаву сирати миллии мардуми тоҷик нақши бориз дорад.

Умари Хайём низ Наврӯзро на танҳо чун иди шодиву хурсандӣ, муаррифӣ мекунад, балки онро тараннумгари адолат, ободии мулк, донишомӯзӣ, ба қадри доноён расидан ва дигар хислатҳои неки инсонӣ медонад. Дар ин рӯз тамоми шоҳу гадо ба кори нек машғул буданд. Хайём дар «Наврӯзнама» овардааст: «... оини мулуки Аҷам андар дод додан ва иморат кардан ва дониш омӯхтан ва ҳикмат варзидан ва доноёнро гиromӣ доштан ҳаме азим будааст» [99, С. - 181].

Дар асоси эътиқоди тоҷикони Бадахшон чашни Наврӯз бо омаданаш кинаву кудуратро аз дилҳо дур афканда, ҷои онро бо меҳру муҳаббату шавқат ва хайру саховат медиҳад ва ба оламу одам хуррамиву ҷавонӣ мебахшад, ки ин чанбаи асосии баланд бардоштани тарбияи насли наврас мебошад. Баланд бардоштани руҳияи миллӣ ва маънавии инсон мақсаду мароми асосӣ ниёгони мо буда, ҳамасрони мо ин аъанаро бояд давом дода, ба наслҳои оянда интиқол намоянд. Мардуми шуҳратёр, тоҷикони сукуни Бадахшон чун мардуми дигар минтиқаҳои Тоҷикистон аз қадим то кунун ба масъалаи сулҳу ваҳдат, ватандӯстиву зебопарастӣ, покизагиву парҳезкорӣ, дӯстӣ, ҳурмату эҳтироми калонсолон, падару модар ва тараннуми дигар хислатҳои неки инсонӣ, ки заминаҳои асосӣ барои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошанд, аҳамияти асосӣ дода, насли наврасро дар ҳамин руҳия тарбия менамуданд. Аз ин рӯ, имрӯз вазифаи аввалиндараҷаи оила, омӯзгор ва тамоми аҳли ҷомеа ин аст, ки фарзандони оқилу доно, боахлоқу бохирад, фаъолу эҷодкор, муҳаққиқ, бонангу номус, кордону ба Ватан дилсӯзро бо такя ба анъанаҳои милливу мардумии хеш ба камол расонем. Дар ин бора академик Шарифзода Файзулло менигорад: “Анъана, расму оин, ки дар давоми асрҳо суфта шудаанд, барои тарбияи насли оянда пойдеворӣ қавӣ мебошанд” [248, С. - 207].

Ин нуктаҳо низ эҳё ва тақвият бахшидани анъанаҳои миллиро тақозо менамоянд. Махсусан, дар замони ҳозир, бо таъсири муҳити носолими ҷаҳон таълиму тарбия пурра қонёқунанда нест. Донишомӯзӣ ва тарбия дар байни насли наврас ва ҷавон дар тамоми мамлакатҳо коста гардида истодааст. Метавон гуфт, ки тараққиёт ва пешрафти ҷаҳони муосир, ки ба раванди ҷаҳонишавии илму техника ва фазои иттилоот алоқаи зич пайдо кардааст, ба ташаққули сирати миллии хонандагон, донишҷуён ва дигар ҷавонон таъсир мерасонад ва мумкин аст, ки яке аз сабабҳои асосӣ бошад. Аз ин рӯ, омӯхтану амалӣ намудани ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва инчунин мутафаккирони дигари тоҷик, эҳё намудани анъанаҳои миллии ва дар тарбияи насли наврас истифода бурдани ин анъанаҳо чун Наврӯзи ҷаҳонӣ муҳим аст, зеро ин анъанаҳои неқ ба тарбияи ахлоқӣ ва миллии насли наврас таъсири натиҷабарх мерасонанд. Ақидаҳои Сухоминский дар ин маврид қобили қайданд: «Вақте суҳан аз симои маънавии одам меравад мисли шаъну шараф қадру эътибораш азиз мемонаду ба ҳеҷ вачҳ аз баҳраш гузашта наметавонад. Одаме, ки мо тарбияш мекунем, бояд ҳақиқатан муқаддас, номҳои муқаддас, принципҳои муқаддас ва қоидаҳои муқаддасу баҳснопазир ва пойдори хулқу атвор дошта бошад» [220, С. - 129].

Дар таърихи фарҳанги мардуми ориётабор ҳеҷ як анъана ва расму ойине чун ҷашни хучастапай ва фархуидаи Наврӯз азизу арҷманд нест, зеро он ҷашни қадимаи мардуми ориётабори тоҷик буда, пайвандгари насли имрӯз бо арзишҳои анъанаҳои миллии, расму ойини ниёгон мебошад. Наврӯз ҷашнест, ки таърихи қадима дорад, вале мо аз овардани далелҳо оид ба таърихи пайдоиш, рушд ва такмолули ин ҷашни қадима лаб фуру мебандем, зеро дар ин самт муҳаққиқон, олимону донишмандон қорҳои зиёди илмӣ-назариявиро анҷом дода, пажӯҳишҳои судманд намудаанд ва бешубҳа аз боби ин ҷашни ниёгон боз андешаҳои навтарин ва асоснок ба сафҳаи таърих ворид хоҳанд шуд. Тавре дар боло қайд гардид, чизе ки дар ин фасли рисола ба он ишора

карда мешавад, ин мақоми анъанаи милливу мардумии ҷашни Наврӯз дар ташаккули сирати миллӣ ва фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон мебошад.

Ду вижагии ҷомеъ ё универсалии Наврӯз ва маросими “Чароғравшан” боиси фаротар рафтани онҳо аз марзҳои динӣ ва фарҳангӣ гардидаанд. Аввалан иртиботи доштани Наврӯз бо табиат ва маросими “Чароғравшан” ба тасаллияти дилбардорӣ ва дигаре қисмати тарбиявии ин ҷашну маросим мебошад. Ба ҳамин далел аст, ки Наврӯз сарфи назар аз тааллуқ доштани ба мардуми порсинаҷод аз ҷониби шумори зиёде аз мусулмонон ва ҳамчунин дигар ҷомеаҳои ҷаҳон ба унвони як ҷашн пазируфта шудааст ва маросими “Чароғравшан” низ берун аз Тоҷикистон дар байни исмоилиёни Бадахшони Афғонистон, шимоли Покистон, Читрол ва баъзе қисматҳои мусулмоннишини Чин арзи вучуд дорад.

Дуввумин чизе, ки Наврӯзро ба як ҷашни махсус ва маросими номбурдари ба маросими азодории махсус табдил додааст, таҷаллии арзиши волои тарбиявӣ аст. Аз ҷиҳати рамзӣ, Наврӯз ва маросими “Чароғравшан” даъват ба ҳамаи онҳое мебошанд, ки ин ҷашну маросимро анҷом медиҳанд, то ахлоқи ҳамидаи инсониро пеша кунанд, дар ҳаққи ҳамдигар некӣ кунанд, аз ҳоли ҳамдигар хабар бигиранд ва ба ниёзмандон бо ҳар роҳе, ки метавонанд, кӯмак расонанд.

Таърих гувоҳ аст, ки дар аҳди қадим, дар айёми Наврӯз ва дигар рӯзҳои хурсандӣ ва ҳам дар рӯзҳои мотам, ғаму андӯх, махсусан дар миёни сокинони Бадахшони Тоҷикистон, чунин расм вучуд доштааст, ки тамоми мардум гирди ҳам меоманд ва аз сулҳу дӯстӣ, иттиҳоду ҳамдигарфаҳмӣ ва оштии таҷлил менамуданд. Соҳибони мусибатро дилбардорӣ мекарданд, шарикӣ ғаму андӯхи онҳо мегардиданд ва хусусиятҳои хоси тарбиявии ин ҷашну маросим дар давраҳои сахту сангини таърих маншаи умед будаанд ва имрӯз ҳам ин оин мақоми хешро нигоҳ доштааст.

Чихати муқаддас будан ва хусусияти баланди тарбиявӣ доштан анъанаҳои мардумӣ, чун Наврӯз ва маросими “Чароғравшан” дар туъли давраҳо ба вартаи чандин даргириҳо гирифтोर шуда, ҳасудон саъю талош меварзиданд, то ки ин анъанаҳоро аз байн бибаранд, аммо мардум барои муҳофизати анъанаҳои неки ниёғони худ чӣ қадар муборизаи шадид ва тӯлонӣ бурдаанд, дар сурате, ки мардуми оддӣ анъанаҳои гузаштагонро ҳифз мекард. Дар ҳар як вазъият расму оинҳои азалии мардум дар эҷодиёти шифохӣ ё дар китобҳо «зинда» монда ва қисмашон то рӯзҳои мо расиданд.

Аз омӯзиши корҳои илмиву амалии таърихнигорон, муҳаққиқон, бар меояд ва куҳансолон, пирони рӯзгордида низ шаҳодат медиҳанд, ки рӯзи Наврӯз бо анъанаҳои хоси мардуми минтиқаҳои гуногуни Тоҷикистон ҷашн гирифта мешуд. Ин анъанаҳо аз бисёр ҷихатҳо ба ҳамдигар ҳамбастагӣ дошта, тафовутҳо низ мавҷуданд. Ҷашнгирии иди Наврӯз дар минтиқаи дурдаст ва зебои Тоҷикистон - Бадахшон махсусиятҳои худро дорад ва иҷрои анъанаҳои наврӯзӣ дар Бадахшон саросар қисматҳои тарбиявӣ ва ахлоқиро тараннум мекунад. Барои тақвияти ин фикрҳо лаҳзаҳо аз анъанаҳои наврӯзии тоҷикони Бадахшон ва маросими номбурдари оварда, қисматҳои тарбиявии ин анъанаҳо тафсир карда мешаванд.

Дар сарчашмаҳои илмиву таърихӣ ва мақолаҳои омавӣ роҷеъ ба анҷом додани анъанаҳои наврӯзӣ дар Бадахшон бисёр маълумотҳо оварда шудаанд, аммо ноғуфта намонад, ки ҷихати эҳё намудани анъанаҳои гумшуда ва ё шаклан тағйирёфта онҳо ба куҳансолони минтиқаҳои гуногуни Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон суҳбатҳову нишастҳо доир карда шуданд. Аз ҷумла, барои омӯзиш ва таҳқиқ намудани нақши анъанаҳои Наврӯзӣ дар ташаккул додани сирати миллӣ ба ноҳияҳои Дарвоз, Ванҷ, Рӯшон, Шугнон, Мурғоб, Роштқалъа, Ишкошим сафар анҷом дода шуда, бо шахсони куҳансолу таҷрибаи рӯзгордида мусоҳиба ташкил карда шуданд ва аз наздик бо расму оин ва анъанайи мардуми минтиқаҳои вилоят шиносӣ доир гардид.

Тазаккур додан муҳим аст, ки мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ба мавзуи некӣ ва некӯкорӣ диққати асосӣ медоданд. Ин мавзӯ мавзуи марказии осори шуароӣ ин аҳд буд ва омили муҳим барои ташаккули хирад, ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошад. Масалан, Ҳаким Носири Хусрав дар боби «Фи баёни саҳо»-и «Саодатнома» саховатманд будану дасти мадад дароз кардан ба дармондагону ниёзмандонро тарғиб мекунад ва хотиррасон менамояд, ки аҳволи одам ҳама вақт яқсон нест ва ҳар кас мумкин аст дар зиндагӣ ҳоҷатманду ниёзманд гардад. Пас аз ин рӯз бояд андеша намуд:

Баровар ҳоҷати дарवेशи дилреш,
 Битрас аз рӯзи ҳоҷатмандии хеш.
 Чавонмардӣ саодатро далел аст,
 Ҳар он кас, к-ӯ шаке дорад бахил аст [167, С. - 557].

Абулқосим Фирдавсӣ низ саховатманд будану некӣ карданро хислати беҳтарини инсонҳо меномад ва панд медиҳад, ки набояд ҷаҳон ба дасти бадону бадхоҳон дода шавад, балки ҳар касро лозим аст, кӯшиш намояд, то ки пайваста ба некӣ кардану кори нек машғул бошад ва аз худ дар ҷаҳон номи некро ба ёдгор монд:

Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
 Ба кӯшиш ҳаме дасти некӣ барем.
 Набошад ҳаме неку бад пойдор,
 Ҳамон беҳ, ки некӣ бувад ёдгор.
 Ба гетӣ мамонад ҷуз номи нек,
 Ҳар он кас, ки хоҳад саранҷоми нек [13, С. - 90].

Маҳз яке аз вижагиҳои анъанаҳои наврӯзӣ дар Бадахшон ин тараннуми некӣ ва некӯкорӣ мебошад ва ин анъана чун давраҳои пеш имрӯз низ таваҷҷуҳи меҳмонону сайёҳони бурунмарзиро ба худ ҷалб намудааст, зеро чунин саховатмандӣ, некиву некӯкорӣ имрӯз дар кишварҳои дигари олам, бахусус мамлакатҳои Ғарб кам назаррас мегардад ва ё тамоман аз байн рафтааст, ба қавли Ҳаким Носири Хусрав «Шунида кай бувад монанди дида». Маълумоти дақиқ дастрас нест, ки

тараннуми некӣ ва некӯкорӣ дар анъанаҳои наврӯзӣ аз таъсири ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик сарчашма гирифта бошад ё баръакс, вале муҳим ин аст, ки ин ақидаҳо ҳамдигарро тақвият мебахшанд ва пурра мекунанд.

Барои боз ҳам асоснок намудани ин фикрҳо дар рафти тадқиқот дарёфтам, ки дар водии Ғунди ноҳияи Шугнон аз қадим мардумони шӯҳратёру бомаърифат зиндагӣ ба сар бурда, анъанаву расму оини миллиро хуб иҷро карда, ба наслҳои оянда интиқол намудаанд. Аз ҷумла, дар ин мавзӯи Наврӯзи оламафрӯз бо тантана ва эҳёи суннати гузаштагон чашн гирифта мешавад. Аз ин рӯ, моҳи март соли 2019 дар арафаи чашни Наврӯз ба деҳаи зебоманзари Муни ҷамоати Навободи ноҳияи Шугнон сафар анҷом дода шуд. Дар ин сафар бо устод Шорустамов Қиноатшо - собиқ маорифчӣ (собиқаи корӣ дар маориф зиёда аз 45 сол), аълоҷии маориф ва илми Тоҷикистон, нафақахӯр, ки синну солаш ба 80 расидааст, вохӯрӣ ва суҳбат доир карда шуд. Устод оид ба тараннуми ғояҳои миллий ва тарбиявӣ-ахлоқӣ дар анъанаҳои наврӯзии мардуми Бадахшон андешаҳои ҷолиб иброз дош. Аз ҷумла, мавсуф қайд намуд: «Аҷдодони мо афроди соҳибэҳтирому иззатманд буданд. Мо фарзандону наберагони худ ва тамоми сокинони деҳаро доим насихат мекарданд ва панд меоданд. Мардуми деҳа ва дар маҷмӯъ, сокинони вилоят онҳоро ҳурмат менамуданду аз панду насихаташон баҳра мегирифтанд. Осори мутафаккирони асрҳои X-XI, чашну маросимҳо, анъанаҳои наврӯзиро хуб медонистанду ба онҳо эҳтиром мегузоштанд ва тавонистанд, ки ин анъанаҳоро ба мо интиқол намоянд. Чавон будам. Боре дар рӯзи идгардак дар як хона ҷамъ шудем, бобоям моро насихат намуданд, ки фарзандонам, ин ид бо худ некӣ ва накӯкориро меорад. Омадани Наврӯз худ фоли нек аст. Бо қадам ниҳодани ин рӯз ба некӣ кардан ба бечорагону дармондагон, یتимону бепарасторон ва дигар ашхоси ниёзманд машғул шавед ва то охири сол ин корро мувофиқи имкон давом диҳед. Ҷадди бузургворам-давом дод устод Қиноатшо, зимни насихат аз панду суҳанони бузургон мисолҳо

меовард ва бобоям бо ин роҳ мардумро ба некӣ кардан даъват мекард. Ин насихатҳо буданд, ки ҳамаи аъзоёни ин авлод мардуми маорифчӣ, табибу шоир ва олим шуданд ва мо бо ин ифтихор дорем. Аз ин рӯ, ман низ панд медиҳам, ки таҳқиқотатонро тавре гузаронед, ки рисолаи доктории шумо барои тарбияи ахлоқии насли наврас раҳнамои зиндагӣ бошад, зеро тарбияи намудани насли наврасу ҷавон имрӯз тавачҷуҳи бештарро тақозо дорад. Ҷашни Наврӯз хусусиятҳои хоси худро дорад ва саросар панду ахлоқ аст. Бахусус, тараннуми андешаҳои миллии некиву некӯкорӣ дар анъанаҳои наврӯзӣ нақши асосӣ дорад ва он бояд ба наслҳои оянда интиқол дода шавад» [402].

Ин андешаҳо беихтиёр суҳанони педагоги машҳур К.Д. Ушинскийро ба хотир меоранд: “Тарбияе, ки худи мардум эҷод кардааст ва мабдаи халқӣ дорад, он гуна иқтидори тарбиявиеро дорад, ки дар беҳтарин низомҳои дар заминаи ғояҳои абстрактӣ бунёдшуда мавҷуд нест.” [369, С. - 123].

Аз абёти болозикри мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик Н.Хусраву Фирдавсӣ, андешаҳои Шорустамов Қиноатшо ва ақидаҳои Ушинский бар меояд, ки некиву некӯкорӣ хислати асосӣ мардуми тоҷик буд ва онро бояд зинда нигоҳ дошт. Дар ин самт нақши оила бузург аст ва кӯдакон дар оила шоҳиди некиву некӯкориҳои падару модар гардида, аз онҳо пайравӣ менамоянд. Муҳити оилавӣ дар тарбияи фарзанд нақши асосӣ дорад. Тарбияи оилаи Шорустамовҳо ҳам боиси дар ҷомеа пешсафу соҳибэътиром шудани онҳо гардид ва ҳам ба некиву некӯкорӣ, эҳё намудани оинҳои милливу мардумии онҳо чун ҷашнгирии Наврӯз мусоидат менамуд. Ба қавли Қ.Шорустамов ҷашнгирии Наврӯз дар Бадахшон асосан мақсади тарбиявӣ-ахлоқӣ дошта, насли наврасро ба тақвият бахшидани андешаҳои миллии онҳо додани қисми некиву некӯкорӣ ба амали шоистаи таҳсин раҳнамоӣ мекунад.

Саховатмандиву некӣ намудан ва дасти мадад дароз кардан ба дармондагон на танҳо дар рӯзҳои хурсандӣ, балки дар маросими азодорӣ низ дар байни тоҷикони Бадахшон мақоми калидӣ дошт. Дар рӯзи

мусибат ва азодорӣ низ аз қадим боз хешу табор, ёру дӯст, ҳамсояхо ва дигарон ба мусибатзадагон аз чихати моддӣ ва маънавӣ кӯмак мекарданд. Тамоми хароҷоте, ки дар азодорӣ ва анҷом додани маросими “Чароғравшан” барои иштирокдорон сарф мешуд, аз ҳисоби кӯмаки ҳамсояхо ва хешу табор пардохт карда мешуд.

Ҳамзамон, барои табобати беморон низ аз тарафи хешу табор, ёру дӯст, ҳамсояхову дигар мардумони шинос ва ҳатто ношинос низ кӯмаки моддӣ расонида мешуд. Махсусан, барои кӯдакони мариз, беморони вазнин ҳеҷ кас кӯмакро дарёғ намедорад ва дар замони кунунӣ ин оин аз байн нарафта баръакс тақвият ёфтааст, ба қавли Рӯдакӣ:

Гар бар сари нафси худ амири, мардӣ,
 Бар куру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
 Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
 Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ [202, С. - 187].

Аз ин андешаҳо бардошти дигар ин аст, ки аввалан тарбия дар оилаи тоҷикони Бадахшон мавқеи махсус дошт ва бо ҳар восита, аз ҷумла, гузаронидану чашнгирии чашну маросимҳо фарзандони худро тарбия менамуданд. Яке аз ин воситаҳо таҷлили чашну маросимҳо ва бо ин васила дар руҳияи арзишҳои неки миллӣ, некӣ ва некӯкорӣ тарбия намудани насли наврас мебошад. Тавассути иҷрои анъанаҳо гузаштагон мардумро ба авфу бахшиш, гузаштан аз гуноҳу хатогиҳои ҳамдигар, дурӣ ҷустан аз амали зишт даъват менамуданд. Зеро тибқи эътиқоди тоҷикони Бадахшон агар мардум дар рӯзҳои аввали сол, яъне Наврӯз, ба корҳои нек машғул шавад то охири сол дар ин роҳ собитқадам хоҳад буд ва агар аъмоли зишт анҷом дода шавад, то охири сол чунин хоҳад буд. Ин анъанаҳо ҳам ба тариқи шифохӣ ва ҳам хаттӣ дар байни мардум маълуму машҳуранд.

Дар адабиёти тоҷик шарикӣ шодии ҳамдигар, хешу табор, олу аёл, ёру дӯст будан низ тараннум карда мешуд, ки ин хислат низ дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ ҷойгоҳи худро дорад. Байти Рӯдакиро метавон барои далели фикр овард:

Бод бар ту мубораку хуншон,
Чашни Наврӯзу гӯспандкушон [202, С. - 448].

Шоирони ҳамасри Рӯдакӣ ва баъди ӯ низ аз ашъори малик-ушшуаро пайравӣ менамуданд ва дар пайравии ин адиб шеърҳои худро эҷод мекарданд. Масалан, Манучехрӣ ба муносибати рӯзи хурсандӣ дӯстонро табрик намуда, ба онҳо дуои нек мекунад. Манучехрӣ дар шеъри худ мисраеро аз Рӯдакӣ оварда бо ин восита дӯсти хешро табрик намудааст:

Чуз ин дуоят нагӯям, ки Рӯдакӣ гуфтаст,
“Ҳазор сол бизӣ, сад ҳазор сол бизӣ” [204, С. - 110].

Мутафаккирони ин аҳд ва тамоми мардум дар ин рӯз бо ниятҳои нек ҳамдигарро табрик менамуданд ва таманниётҳои некро барои ҳамдигар, дӯстон, пайвандон, шоҳхону амирон ва хуллас, мардумони табақаҳои мухталиф иброз медоштанд. Масалан, Фаррухӣ дар иди Наврӯз малики замони хешро бо назм чунин табрик намудааст:

Бад-ин шоистагӣ чашне, бад-ин боистагӣ рӯзе,
Маликро дар ҷаҳон ҳаррӯз чашне боду наврӯзе [13, С. - 110].

Ин анъанаи неки мутафаккирони форсу тоҷик низ дар байни тоҷикони Бадахшон мақоми хешро дорост. Маъмулан, дар рӯзҳои хурсандиву шодӣ, иду маросимҳо, туйи арусӣ ва амсоли инҳо табрик намудани ҳамдигар ба ҳукми анъана даромада буд ва имрӯз ҳам ин оин мақоми хешро нигоҳ доштааст.

Ҳамбастагии ин анъанаи мақоми баланди тарбиявидоштаи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро ба анъанаҳои наврӯзӣ дида мебароем. Мавзуи зебопарастӣ - эстетика, тозагиву солимии инсон дар андешаҳои миллии тоҷикони Бадахшон нақши асосӣ дорад. Ин мардум аз қадим ба зебопарастӣ ва тозагиву солимӣ диққати асосӣ равона намуда, бо гузашти замон онро камолу тақвият мебахшиданд. Масалан, тозаву озода кардани хона дар рӯзи иди Наврӯз яке аз анъанаҳои дигари наврӯзӣ мебошад. Аз нақлу ривояти куҳансолони ноҳияҳои Ишкошим, Рушон ва Шуғнон, ки ба вохӯриву суҳбатҳо ҷалб

гардиданд, маълум гардид, ки аз замонҳои қадим тоҷикони Бадахшон ба тозагиву зебопарастӣ диққати асосӣ медоданд. Доиман саъю кӯшиш мекарданд, ки хонаву манзил, гирду атроф, тану бадан ва сару либоси онҳо тозаву озода бошад. Аз ин лиҳоз, дар арафаи чашнгирии ягон ид, махсусан, Наврӯзи оламафрӯз аз шифти хона то сақф хонаро тоза шуста, покизаву озода мекарданд. Дар вақти аз хона баровардани ифлосӣ ва сиёҳиву ахлот аввал ба берун нигоҳ мекарданд, ки касе дар роҳи гузари онҳо набошад, то ифлосиро набинад, ки сол барояш пурмашаққат наояд. Ва шояд мақсали дигар ин бошад, ки ки касе бояд қадбонуро бо ин ҳол набинад, ки фоли нек нест. Ахлотро қадбону ба ҷойи дур мепартофт ва бо баргаштан сару танро тоза шуста, либоси нав ба бар мекунад. Пас аз ба бар кардани либоси тоза соҳибони хонаро барои ба хона даромадан таклиф мекунад.

Инчунин дар иди Наврӯз занону духтарон тамоми зарфҳои рӯзгорро тоза мешустанд. Агар зарф ё ҷогае занг бардошта бошад онро бо қум тоза мекарданд, ки зангро мебардошт. Агар ҷиҳози хона кӯҳна шуда бошад, онро тамоман аз хона ба дур мепартофтанд ва зарфҳои навро харидорӣ намуда, дар хона ҷой медоданд. Қуҳансолон мегӯянд, ки барои харидорӣ намудани молҳои рӯзгор аввалан маблағ кофӣ набуд ва худ мавод низ камёфт буд. Аз сабаби камёфт буданаш нархи молҳои рӯзгор низ қиммат буд. Аз ин лиҳоз, гузаштагон аз меҳнати дасти худ барои худ роҳат мекарданд. Аз сафол зарфу ҷога месохтанд, аз чуб табақ метарошиданд ва чанд рӯз пеш аз истифода ин зарфҳоро чанд бор бо оби гарм мешустанд.

Мардҳо бо ҳамроҳии писарони худ пурра гирду атрофи хонаро тоза мекарданд. Аммо ба ин қор низ пешакӣ омодагӣ мидоданд. Чанд рӯз пеш ҷоруби қалонро мебастанд, ки онро «Хох ҷоруб» (Шох ҷоруб) ё ба гуфти бархе аз пажӯҳишгарону қуҳансолон «Шох ҷоруб» меномиданд. Ин ҷоруб барои тоза кардани рӯфтани бисёр мувофиқ буд ва қорро сабук мекард. Тоза кардани муҳитро аз тарафи рости хона сар мекарданд. Ғаждихоро рӯфта дар тарафи чапи хона ҷамъ мекарданд. Дар доираи

имконият ахлотро ба хар ё асп бор карда ба чои дур бурда мепартофтанд ва агар чунин имкон намебуд онро канда зери хок гур мекарданд ва дар солҳои охир онро месӯзонданд, ки балоҳои соли кӯҳна рафӣ гарданд.

Тибқи навиштаҳои фолклоршиноси маъруфи тоҷик Нисормамад Шакармамадов, сардори оила субҳ пеш аз баромадани офтоб ба даст кӯза, ё ягон зарфро гирифта, ба лаби чашма ё рӯди об мерафт. Баъди шустушуй зарфро пури об карда, сипас аз болои об се маротиба чахида: «хар чӣ дарду бало дорам, об бибар» - мегуфт. Оби тозаро оварда ба остонаи дарвозаву дари хонаи худ мерехтанд ва баъзе амалҳои рамзомезро иҷро мекарданд.

Дар ноҳияҳои Роштқалъа ва Рушони пеш аз тоза кардани хона ва пӯхтани хӯрокҳои идона соҳибхоназан ё мард сахарию барвақт ба чашма барои об меравад. Ҳамон касе, ки барои овардани об мебарояд, бояд аз хона то сари чашма ва аз он ҷо то хона ба касе сухан нагӯяд. Ё хангоми обгирӣ ба даруни сатил чандто сангча меандозад ва тибқи эътиқоди ин мардум ин сангчаҳо рамзи бақои зиндагиро ифода мекунанд. Обро ба хона оварда як қисмашро ба хамир меандозанд ва як қисми дигарашро барои пухтани боҷ - навъи хӯроке, ки аз каллаву почайи гӯсфанд ва рудаҳои он бо гандум нимкуфта ва бокило пухта мешавад, истифода мебаранд ва аз бозмондааш ҳамаи аҳли хонавода кам-кам менӯшанд, ки он фоли нек ҳисоб мешавад.

Ин анъана низ дар минтиқаҳои гуногуни Бадахшон аз ҳамдигар фарқ дорад, аммо фалсафаву мазмуни он як аст. Тавре олими фолклоршинос Шакармамадов Н. қайд мекунанд, дар деҳаҳои болооби Шохдара (ноҳияи Роштқалъа) ва Кӯҳи Лаъли водии Ғорони ноҳияи Ишкошим соҳибхоназан субҳи содиқи рӯзи аввали Наврӯз бо зарфҳои сӯи сарчашма рафта, аз чашма сангрезаҳо ва аз паҳлӯи он сабзаҳои навдамида чида ва оби чашма гирифта, ба хона бар мегардад. Аввал болои бом баромада сангрезаҳо ва майсахоро аз равзан ба даруни хона (пойгах) мепартояд ва пас аз бом фаромада, бо об вориди хона шуда, онро дар пӯхтани таомҳои наврӯзӣ истифода мебаранд. Сангрезаҳо ва

майсҳоро баъди се рӯз аз пойгаҳи хона тоза чида, онҳоро дар таги дарахти калону сершоҳ, ки ба он чо бояд ғаждие нарасад, мепартояд. Ин расми қадим нияту орзуи ширини мардумро дар ҷашни Наврӯз инъикос мекунад ва аз ояндаи неку фархунда ва бо файзу баракат барҷаста дарак медиҳад. Олим Нисормамад Шакармамадов ин оинро чунин тафсир менамояд: «Он чаҳор ҷузви табиате, ки ба онҳо ишора рафт, чун ашӯи рамз дар замири мардум мақом пайдо кардаанд. Онҳоро ба таври зайл тафсир ва ташреҳ додан мумкин аст: сарчашма рамзи манбаи зиндагӣ, асоси рӯзгор буда, сабза нумӯи зиндагӣ, санг бақои рӯзгор аст. Дарахт бошад ифодаи пойдорӣ ва устуворию зиндагӣ – рӯзгори инсон мебошад.... .Об аз ҷумлаи аносири ҳастӣ буда, аз бузургтарин неъматҳои моддӣ ва омилҳои асосии бақои тамоми мавҷудоти зинда мебошад.... Имрӯз ҳам мардум бо ҳайси покӣ ва рӯшаноии об аз худ ба он ворид кардани ғаждиро гуноҳи азим медонанд» [164, С. - 33].

Русумҳои мазкур ба он далолат мекунанд, ки эҳтиром ба обу тозагӣ дар контексти ҷашни Наврӯзи мардуми тоҷик, минҷумла тоҷикони Бадахшон аз даврони бостон ба ғайр аз корбурди маишӣ, инчунин мазмунҳои асотириву рамзӣ доштааст. Обро мардум дар қатори оташу бод ва хок ҳамчун як унсури муқаддаси табиат, дорои неруи поккунандаи айбу гуноҳҳо, нопокиҳо ва зиштиҳо медонистанд. Об рамзи ҳаёти поку беолоиш ва оромиву сулҳу субот низ мебошад. Оинро барои анҷом додани тозагӣ дар баробари маводи ғизоӣ буданаш истифода мебарданд. Аммо қайд кардан муҳим аст, ки на танҳо оинро барои тозагӣ истифода мебарданд, балки обро аз ғаждихо нигоҳ медоштанд. Ба оби ҷӯю дарё ва нарҳо партофтани ифлосиро қатъиян манъ мекарданд, чун он рамзи муқаддас буда, ҳамзамон мардум оинро тановул мекунанд, бо он таом мепазанд, менӯшанд ва амсоли инҳо. Ин анъанаҳои гузаштагон моро ба тозагӣ, зебопарастӣ ва гигиена, ҳифзи муҳити зист ва захираҳои табиӣ даъват мекунанд.

Оини мазкур ҷанбаҳои зиёди таҷрибавӣ дорад. Аммо дар ин ҷода назари мухтасар ин аст, ки баъди пурра анҷом додани рӯбучин ва тоза

кардани дарун ва гирду атрофи хона, аҳли хона аз ҳафт навъи дарахти мевадиханда (агар дарахти мевадор набошад аз дарахтони бемева гулгунчаро мегиранд) ҳафт шохчаҳоро бурида ба хона медароянд ва бо каломи «Шогун буҳор (бахор) муборак» якдигарро муборакбод мекунанд. Модар дар ҷавоби онҳо «Ба рӯйи шумо муборак» мегӯяд ва кӯдакон шохчаҳоро ба болои дастархон мениҳанд. Мардум ба хонаҳои дӯстон, хешу табор рафта ҳамдигарро табрик мекунанд. Рақсу суруд барпо мекунанд. Шодиву хурсандӣ менамоянд, меҳмононро гиромӣ дошта иззату эҳтирром мегузоранд.

Шодиву хурсандии мардум дар ҳамаи минтақаҳои аҳолинишини Бадахшони Тоҷикистон анъана буд ва ин оин то кунун идома дорад. Масалан, дар ноҳияи Мурғоб (ки соли 2019 дар ҷашнгирии Наврӯз меҳмони ин мардуми сарбаланди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон будем) низ мардум Наврӯзро бо шодиву хурсандӣ пешвоз мегиранд, рақсу шодӣ мекунанд ва барномаҳои консертии идонаро ташкил менамоянд.

Дар баробари куҳансолон кӯдакону наврасон дар ҷашнгирии ин иди аҷдодӣ сахми назаррас мегузоранд. Иштирок намудани кӯдакону наврасон дар ҷашнгирии Наврӯз хеле муҳим аст. Онҳо на танҳо рақсу бозӣ мекунанд, балки шеърҳоеро месароянд, ки мазмуни тарбиявӣ – ахлоқӣ, ватандӯстӣ, сулҳу субот, ҳамдигарфаҳмӣ ва амсоли инро тараннум мекунанд, наврасону ҷавонон аз калонсолон панду насиҳат мегиранд. Пеш аз саршавии ид ходими ид ҳамаи кӯдакон, наврасону ҷавононро ҷамъ намуда, бо онҳо суҳбат мекунад. Асосан қайд менамояд, ки ҳамеша монанди имрӯз тифоқ ва ҷамъ будан муҳим аст. Бо ҳамдигар ҷангу ҷадол набояд кард. Тавре бозиро анҷом бояд дод, ки ҳама бо табъи болида ба хона баргарданд. Аз худ хурдсолонро низ дастгирӣ намудан оини миллии мост, ба онҳо кӯмак кардан лозим аст, то ки дар иҷрои бозӣ қафо намонанд ва амсоли инҳо.

Ин бузургон на танҳо наврасонро бо додани пандҳо тарбия мекарданд, балки рафтори намунавии куҳансолон худ барои насли

наврасу чавон дарси ибрат буд. Кӯдакону наврасон бо чашми хеш миданд, ки аҳли деҳ ва ноҳия то чи андоза бо ҳам дӯст ва тифок мебошанд. Якдилона дар баланд бардоштани шаъну шарафи диёри хеш саъю талош меварзанд. Шарики шодиву хурсандии ҳамдигар мебошанд. Ва мусаллам аст, ки муҳити солим аз панду насихат дида дар тарбияи насли наврас саҳми бештар дорад.

Баъд аз тамошо намудани ин маросим бо бисёр шахсони соҳибиззату шараф ва рӯзгордидаи ноҳияи Мурғоб суҳбатҳо доир карда шуданд ва аз рафти суҳбат маълум гардид, ки андешаҳои онҳо нисбат ба иди Наврӯз ва нақши он дар ташаккули сирати миллӣ якнавохтанд. Масалан, як тан аз ҳамсуҳбат Фуломалиев Раҳмон (67 сола) дар бораи нақши тарбияи насли наврас дар анҷоми анъанаҳои наврӯзӣ дар ноҳияи Мурғоб қайд намуд, ки тарбияи кӯдакону ҷавонон аз қадим дар мадҳи назари ниёғони мо буд ва хоҳад монд. Аз қадим дар ноҳияи мо анъана ин аст, ки чанд рӯз пеш аз чашни Наврӯз аҳли деҳа, омӯзгорону донишмандон, аҳли фарҳанг дар гирди ҳамдигар ҷамъ шуда, нақшаи гузаронидани ин идро тартиб медоданд. Бо кӯдакону ҷавонон ҳар рӯз суҳбатҳоро вохӯриҳо мегузаронданд ва ҷавонро низ ба ид ҷалб менамуданд. Ин мероси ниёғони мост ва бо шарофати соҳибистиклолии кишвар он аз нав эҳё гардида, тақвият ёфта истодааст, имрӯз низ ҷавонон дар гузаронидани ин гуна маросимҳо худро дар канор намегиранд ва баръакс нисбат ба дигарон ғаълтар мебошанд ва ин анъанаи неки наврӯзии гузаштагони мо то кунун ҳам мардумро дӯсту иттифок ва якдилу якзабон нигоҳ медорад [398].

Шиносоӣ бо ин оини наврӯзӣ дар ноҳияи Мурғоб аён сохт, ки анъанаи неки меҳмоннавозӣ, тарғибу ташвиқ ва тақвият бахшидани иттиҳоду иттифок, ҳамдигарфаҳмӣ, зиёд гардидани муҳаббат ва садоқат байни хешону пайвандон ва умуман, мардуми атроф аз иҷрои русумҳои дар боло зикргардида боз ҳам дар байни насли наврасу ҷавон инкишоф ёфта, ин расми нек аз насл ба насл интиқол ёфта истодааст. Ин хислатҳои нек дар арзишҳои андешаҳои миллии тоҷикони Бадахшон мақоми

махсус дошта, равнақ ёфта истодаанд. Ширкати ҷавонону наврасон дар иҷрои ин оини мардумӣ боиси тақвияти некиву некӯкорӣ ва меҳмоннавозӣ дар байни онҳо буда, онро бояд рушд дод.

Базму тараб барпо намудан ва шодиву хурсандӣ кардан дар ҷашни Наврӯзро муҳаққиқони осори Абуалӣ ибни Сино низ тасдиқ менамоянд: “Бино ба навиштаҳои муаррихони замони Абуалии Сино дар ҷашну маросимҳои Наврӯзу Сада, Меҳргон аҳли ҳунар, шоирон бо барномаҳои хосаи ҷашнӣ ҳунароӣ менамуданд [195, С. - 232]. Ин гуфтаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар асрҳои X-XI низ яке аз роҳҳои ташаккули сирати миллӣ ин эҳё ва равнақ бахшидани анъанаҳои миллӣ чун Наврӯз будааст ва дар асри мо ин анъана идомаи худро ёфта, рушд намуда истодааст.

Баргаштан ба тафсири маросими азодорӣ ва ё “Чароғравшан” вобаста ба риоя кардани тозагӣ ҳамчун гавари саломатӣ таҳлили муқоисавии мақсаднок аст. Дар боло қайд гардид, ки мардуми Бадахшон дар ҳар як лаҳзаи зиндагӣ дар паҳлӯ ва шарикӣ ҳоли ҳамдигар буд. Дар маросими азодорӣ пас аз анҷом пазируфтани маърака, рӯзи саввум ҳамсояҳо ҷамъ шуда, дарун, берун ва тамоми гирду атрофи хонаи азодоронро тоза мекунанд, либосу қолинҳо, асбобҳои рӯзгори аҳли хонаи мусибатзадаро мешӯянд ва ба қавли гузаштагон балову офотро аз ин хонадон ба дур меандозанд.

Ин анъанаҳоро маросимҳо аз зебопарастии тоҷикони Бадахшон шаҳодат медиҳанд, ки новобаста аз рӯзҳои хурсандӣ ва ё мусибат ба тозагӣ риоя мекунанд, ба якдигар дар ин самт низ кӯмак мекунанд ва ҳамдигарро дар ҳеҷ лаҳзаи зиндагӣ танҳо наместонанд. Дар замони кунунӣ ин оин боз ҳам ҳассостар аст, зеро таҷрибаҳои зиндагӣ собит менамоянд, ки муоҷират рӯ ба инкишоф ниҳода, аксарияти ҷавонон берун аз Ватан кор ва истиқомат мекунанд. Дар деҳот дар бештари хонаҳо фақат калонсолон истиқомат доранд ва дар ҳама гуна вазъиятҳои ҳаёт ба ҳамдигар ниёз доранд. Дар ин чода нақши анъанаҳои неки ҷашну маросимҳо бузург буда, иттиҳоду иттифок, муҳаббат ва дӯстӣ, некиву

некӯкорӣ ва дар маҷмӯъ, тарбияи насли наврасро таъмин мекунанд. Вобаста ба ин хулоса метавон кард, ки ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо ҷашну маросимҳо ва анъанаҳои миллӣ дар ҳар даври замон мақоми махсусро касб мекунанд, аз байн нарафта, балки тақвият меёбанд.

Масъала ва ё вижагии дигаре, ки дар таълиму тарбияи насли наврас нақши асосӣ дорад, инъикоси рангҳо дар осори мутафаккирони тоҷик ва ҷашну маросимҳои мардумӣ мебошад. Аксарияти олимоне, ки ба таҳқиқ ва ташҳиси рангҳо ва нақши онҳо дар тарбияи насли наврас ва эътиқоди башарият сару кор доштаанд, бар он ақидаанд, ки се ранги асосӣ: сафед, сурх ва сиёҳ дар ҳаёти инсонҳои ибтидоӣ мавқеи асосӣ доштаанд. Ба қавли олими англис В.У. Тэрнер боварӣ ба се ранги мутазаққир дар ибтидо қариб дар тамоми халқҳо дида мешуд.

Дар ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, анъана ва ҷашну маросимҳои мардуми тоҷик низ тасвири рангҳои сафед, сиёҳ ва сурх мавқеи назаррас доранд. Аз ҷумла, ранги сафед, ки тараннумгари роҳи рост, дили поку беолоиш, бахти сафед, роҳи сафед ва дар маҷмӯъ, зиндагии босаодат мебошад, бисёр ба назар мерасад: “Рангҳои асосии сафед, сиёҳ, сурх ва сабз дар ашъори шуарои асри X, пеш аз ҳама, бевосита барои тасвири олам ва ашъҳи воқеъӣ истифода мешуданд” [90, С. - 105]. Тазаккур додан ба маврид аст, ки рангҳо тимсоли мухталифро ифода мекарданд. Муҳаққиқон муайн намудаанд, ки ранги сафед дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI тимсоли саодат ва хушбахтӣ, бахту иқболи нек, роҳи сафед ва бахти сафед мебошад.

Ин аъана дар осори мутафаккирони ин аҳд зиёд ба назар мерасад ва ҳатто адибон дар осори хеш хосияти мӯи сиёҳ ва сафедро таҳлил намуда, манзалати мӯи сафедро аз мӯи сиёҳ баландтар медонанд. Масалан, Кисоии Марвазӣ бар он ақида аст, ки одам бояд ҳамеша хирадманд бошад ва дар асоси фармудаи хирад амал намояд. Чун одам ба синни калонсоливу пирӣ қадам мениҳад, мӯи сараш сафед мешавад,

хирадаш бояд бештар ташаккулёфта бошад ва дар кору рафтор намунаи ибрати дигарон бошад:

Аз хизоби ману аз мӯй сияҳ кардани ман,
 Гар ҳаме ранҷ хӯрӣ, беш хӯру ранҷ мабар.
 Ғаразам з-ин на чавонист, битарсам, ки зи ман,
 Хиради пирон чуянду наёбанд асар [89, С. - 105].

Аввалан, мазмуни ин байт таҳқиқоти муҳаққиқи рӯзгор ва осори Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ – Абдулғанӣ Мирзоевро ёдрас менамояд, ки дар асри X баъд аз расидани давраи пирӣ ранг кардани мӯйю риш як навъ одат шуда буд. Ва баъдан абъёти болои К.Марвазӣ ба он ишора мекунад, ки мӯи сафед тараннумгари тарк кардани одатҳои бад мебошад ва ин давраи тавба, давраи ислоҳ намудани хатоҳову гуноҳҳо мебошад. Зеро ба ақидаи шоир дар ниҳоди одами куҳансол мардум хириди волои пиронро дидан мехоҳанд ва ҳар кас бояд ба ин сазовор бошад.

Ва дар ҷои дигар К.Марвазӣ мақоми ранги сафедро аз ранги сиёҳ болотар доништа, ранги сафедро ба рӯз ва ранги сиёхро ба шаб ташбеҳ медиҳад:

Чун сари сапед дид бастам,
 Гуфт ташбеҳи шайбу саҳт аҷаб.
 Гуфт рӯи сафеду мӯи сияҳ,
 Ҳамчу рӯз аст дар миёни шаб [89, С. - 182].

Шуарои асрҳои болозикр дар осори хеш дамидани сафедиро дар мӯйи сар ва риш агар аз як тараф ба ҳайси аломати пириву заифӣ қабул мекарданд аз тарафи дигар даст кашидан аз орзуву ҳавасҳои чавонӣ ва тақвият бахшидани парҳезкориву дурусткориро тараннум менамуданд. Масалан, яке аз шоирони ҳамасри Рӯдакӣ Мантиқии Розӣ овардааст:

Сапедӣ омаду андар рух уфтодам чин,
 Кунун сазост, ки ман дур гардам аз бути Чин [90, С. - 96].

Аз байтҳои болоовардаи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик пурра собит гардид, ки онҳо ранги сафедро тимсоли саодат доништа дар осори хеш ба он ишораҳои зиёд намудаанд.

Дар баробари ранги сафед ин мутафаккирон ба ранги сиёҳ низ ишораҳо намудаанд. Аммо мутафаккирони мутазаққир ранги сиёҳро асосан мутазоди ранги сафед баррасӣ мекарданд. Аз як тараф, агар ранги сиёҳ дар осори мутафаккирони ин аҳд мазмуни ҷавониро ифода кунад, аз тарафи дигар онро нишонаи сӯғу мотам ва ҳамрадифи гуноҳ меҳисобанд. Масалан, Шаҳиди Балхӣ овардааст:

Мӯи сапеду руи сиёҳу рухи бачин,

Бар зиннати садаф шудаву гашта коина [121, С. - 118].

Рангҳои сиёҳу сафед дар маҷмӯъ, инъикоси ҳолати шахсӣ мебошанд. Муҳаққиқ В.Охонниёзов дар ин бора овардааст: “..... мафҳуми сиёҳу сафед барои инъикоси ҳолати шахсиву ҳаёти хусусии шуарои асри X ба тариқи инкори яке дигареро ва инчунин, аз ҷиҳати ифшои мазмунҳои мусбату манфӣ якдигарро иваз кардан баромад мекунад” [90, С. - 97].

Аммо ногуфта намонад, ки на ҳама вақт ранги сиёҳ ба маънои манфӣ дар осори мутафаккирони ин аҳд мунъакис гардидааст ва он вобаста ба мазмуни байтҳо баъзан тимсоли мусбат низ доништа мешавад. Масалан, дар тасвир намудани ишқу муҳаббат ва зебогии маъшуқа ранги сиёҳро истифода мебарданд. Рӯдакӣ чунин байт дорад:

Шод зӣ бо сиёҳчашмон шод,

Ки ҷаҳон нест ҷуз фасонаву бод [77, С. - 36].

Ё Дақиқӣ нигоштааст:

Шаби сияҳ бад-он зулфакони ту монад,

Сапедрӯз ба покии он рухони ту монад [225, С. - 17].

Аммо қайд бояд намуд, ки аслан дар осори муфаккирони асрҳои X-XI рангҳои сафед ва сиёҳ мазмунон низ мутазод буда, сафедӣ нишонаи хушбахтӣ ва сиёҳӣ нишонаи бадбахтиро ифода мекунад.

Маълумотҳои гирдовардаи мардумшиносону муаррихон ва пажӯҳишгарони фолклор шаҳодат медиҳанд, ки дар анъанаҳо ва ҷашну маросимҳои тоҷикони Бадахшон чун ҷашни Наврӯз, оинҳову суннатҳои он ва маросими азодорӣ ранги сафед аҳамияти бештар доштааст. Ин

аъана дар чашну маросимҳо ва анъанаҳои миллӣ низ мақоми хешро дорост. Ба унвони мисол метавон овард, ки дар рафти гузаронидани таҳқиқот моҳи августи соли 2014 бо сокини деҳаи Нимоси ҷамоати Сежд ноҳияи Роштқалъа Доробов Муборакқадам (84 сола, соли таваллудаш тахмин, 1930) оид ба таҷлили иди Наврӯз суҳбат доир гардид. Доробов М. қайд намуд, ки дар маҳали мо рӯзи Наврӯз субҳ барвақт аз анҷом додани маросими «Пичирон» сар мешавад, ки ин оин аз гузаштагони мо мерос мондааст ва падари марҳумам низ ин анъанаро анҷом медоданд. Бо дамидани сапедадам (тахминан соати 4-5-и субҳ) сардори хона (шахси куҳансол, бобо, падар ё амак) пеш аз ҳама аз хоб хеста, чӯби хушк ё каме поруро аз берун ба хона дароварда, бо садои баланд «Шогун бухор (бахор) муборак мегӯяд. Яке аз аъзои хонавода, аслан қадбонуи хона дар ҷавоби ӯ «Ба рӯи шумо муборак» гуфта, бар китфи ӯ каме орд мепошад, ки сафедӣ ишора ба фоли нек аст. Соҳибхона чӯбро дар танӯр ё оташдон партофта, онро дар мегиронад. Дар ин маросим ҳар кас кӯшиш мекунад, ки аз ҳамаи аҳли деҳа пештар аз хоб хеста оташро дар гиронад, то ки дуди хонаи касе аз ӯ пештар набарояд ва аз равзан ба хона надарояд, ки сиёҳӣ нишонаи бадбахтист. Рамзи сафедиро дар ин ид бисёр риоя ва эҳтиром мекарданд. Дар ин бора Ш.Саидиброимов низ дар мақолаи хеш овардааст: «Аҳли хонавода химчаи наврустаи сабзро гирифта ба хона медароянд. Бо ворид шудан ба хона аҳли хонадонро бо каломи «Шогун бухор муборак» табрик мекунанд. Қадбонуре бо сухани «Ба рӯи Шумо муборак» ҷавоби табрикотии эшонро дода, каме ордро ба китфи онҳо мепошад. Китфи мардум низ дар ин рӯз сафед аст» [2013, С. - 200]. Ба сақфи хона, сутунҳои хонаи урфии Бадахшонӣ дар иди Наврӯз орд мепошиданд, холчӯбро дар орд монданд, то ордро ба худ кашад ва бо ин тариқ дар сақфу сутунҳои хона гулҳои гуногунро нақш мекарданд. Ҳамаи ин аз эҳтиром ба ранги сафед дарак меод.

Дилбастагӣ ва эҳтиром ба ранги сафед то ба андозае зиёд буд, ки дар пӯхтани хӯроки идона низ ин русум ҷой дорад. Аз ин лиҳоз, хӯроки наврӯзиро низ тибқи анъана бо шир мепӯхтанд.

Дар маросими азодорӣ низ ба ранги сафед таваччуҳи асосӣ зоҳир карда мешуд ва имрӯз ҳам чунин аст. Чун касе олабро падруд мегуфт ва ӯро барои хондани намози чаноза омода мекарданд, чомаи роҳи охираташро, ки “кафан” мегӯянд, аз матои сафед тайёр мекунанд. Аввал мутаваффоро ғуслу таҳорат дода, пас аз матои сафед барои ӯ чомаи роҳ тайёр намуда, бо ин чома ба хок месупоранд. Занони мусибатдор рӯмолҳои сафедро ба сар мемонданд. Зану фарзанд ва хешу табори навгузаштаи хок пӯшоки сиёҳ ё сафедро ба бар мекарданд. Аз пӯшидани либоси сурх, ки рамзи шодиву хурсандӣ мебошад, худдорӣ мекарданд. Аммо ба бар кардани либоси сафед ва ё ба сар кардани рӯмоли сафед дар ин маросим ба маънои хурсандӣ набуда, балки мусибатдор будани хешону пайвандонро инъикос мекард ва ҳамзамон либоси сафед рамзи покизагиву ифбат буда, онро дар вақти анҷом додани фароизҳои мазҳабӣ чун тоат ва ибодат ва маросими “Чароғравшан” низ ба бар мекарданд.

Мардуми тоҷик ва баҳусус, тоҷикони сарзамини Бадахшон дар гузашта ранги сафедро ҳамчун рамзи покиву беолоишӣ, сулҳу осоиштагӣ, осмони соф ва кушоиши қор шуморида, дар интиҳоби ғизову ашё ва либосу ороиши хона, маросимҳои азодорӣ ба он афзалият медоданд. Гузаштагони Бадахшон кӯшиш менамуданд, ки ҳар чӣ бештар ин ранг дар айёми Наврӯз мавриди истифода қарор гирад. Масалан, ҳангоми таҳвили сол либосҳои сафед ба бар намуда, дар рӯи суфраи Наврӯзӣ шакар, шир ва хӯрокҳои аз ширу биринҷ тайёркардашуда ҷо медоданд. Дар ин суфраи идона инчунин себу сир ва санҷид ҳам ҷой дода мешуданд, ки дарунашон сафед мебошад.

Аз бозёфтҳои таърихӣ, илмиву педагогӣ дарёфтем, ки расми сафедгузинӣ ва рамзофарӣ дар замонҳои хеле қадим низ маъмул будааст. Дар асоси нигоштаҳои Ал-Кисравӣ, шоҳони Сосонӣ пагоҳии рӯзи Наврӯз бози сафедеро парвоз медоданд ва субҳи Наврӯзро бо ошомидани шири навдӯшида ва ё хурданӣ поре панири тоза ҳусни оғоз

мебахшиданд. Дар рӯзи Наврӯз ба шоҳ дар обгинаи нукрагин об мебурданд.

Дар бисёр тасвирҳои мардумшиносӣ ва фолклории пажӯҳишгароне, ки дар бораи Наврӯз ва расму одатҳои марбути он китобу мақолаҳо таълиф кардаанд, омадааст, ки то ба имрӯз ранги сафедро яке аз муҳимтарин рангҳои рамзнокӣ ин чашн ҳисоб мешавад.

Дар ноҳияи Дарвози Бадахшон дар айёми Наврӯз аслан ғизоҳои ширӣ, ба мисли ширбиринҷ, ширчӯш, ширравған, ширбат омода мекарданд. Мардум ин хӯрокҳоро дар хона тайёр карда, сипас ба табақу зарфҳо бардошта ба идғоҳ мебурданд ва бо ҳам тановул мекарданд. Қайд кардан ба маврид аст, ки дар бисёр деҳоти Дарвоз ин оин то кунун мақомашро аз даст наодоаст.

Инъикос ёфтани ин ранг дар суннатҳои Наврӯзии аҷдодони мо рамзи покию бегуноҳӣ, рамзи зиндагонӣ, рамзи ваҳдату дӯстиро ифода мекунад.

Ранги сиёҳ низ дар маросими азодорӣ нақши марказӣ дошт. Соҳибони мусибат, аксарият занон, дар рӯзи мусибат ва пас аз он низ то як сол либоси сиёҳ ба бар мекарданд. Ба тӯйю хурсандӣ намерафтанд. Ва касе, ки ба аёдати онҳо меомад онро дар рӯзҳои мусибат “сияҳбардорӣ” мегуфтанд. Аёдаткунандагон ба хонаи мусибатзада бо табақи орд ё чизҳои ширинӣ меомаданд ва гӯё бо ин роҳ андӯҳи ӯро кам мекарданд ва ин одат инчунин таманнои рӯзи хуш кардан баъд аз рӯзи мусибатро дорад.

Бояд тазаккур дод, ки агар ранги сиёҳ рамзи торикӣ, маризӣ, даҳшат, марг, гуноҳ ва дигар хислатҳои манфиро дошта бошад ҳам, вале вай дар ҳамоҳангӣ ва ҳамбастагиву мувофиқат бо ранги сафед тавозуни дунёро нигоҳ медорад. Мардумони дигар миллатҳо ва мазоҳибҳо ранги сиёхро рамзи балогардон ва хушбахтӣ низ мешуморанд, ки аз афкори мутафаккирони асрҳои болозикр ва анъанаҳо, чашну маросимҳои миллии мутафовит аст.

Бо вучуди ҳамаи ин тоҷикони Бадахшон, ки ниғаҳдорандаи

кадимтарин афкору эътиқоди ориёӣ маҳсуб мешаванд ва муҳаққиқони зиёд инро исбот намудаанд, ба рангҳои сафед, сурх ва сиёҳ эътиқоди қавӣ доштаанд. Ранги сурх ба зиндагии рӯзмарра ва хоса муҳимтарин ҷашну маросимҳо ва анъанаҳои миллии тоҷикони Бадахшон чунон таъсиргузор аст, ки баъзан байни рамзи хурсандӣ ва ё андӯҳ будани он тафовут гузоштан бисёр мушкил аст. Чунончӣ дар рӯзҳои хурсандӣ, хоса ҷашни Наврӯз мардуми Бадахшон пеш аз тулӯи офтоб матои сурх ё болишт, таксарӣ ва ё дигар ҷиҳози матои сурхдоштаро аз хона бурун оварда овезон мекунанд ва ё болои девори ҳавлии хона мегузоранд, ки ин рамзи хурсандӣ ва нишонаи хушбахтии солро ифода мекунад. Ҳангоми ба дунё омадани тифли навзод аз берун дар равзан ва дари хона порчае аз матои сурхро овезон мекунанд, ки он рамзи балогардон будан, аз ҷашми захм эмин доштани кӯдак ва хурсандии хонадонро инъикос мекунад. Ба арус дар тӯяш куртаи сурх мепӯшанд, хешовандон, ёрӯ дӯстон, аксаран занону бонувон либоси сурхро ба бар мекунанд. Бистару болини арусро, ки бо худ ба хонаи шавҳар мебарад бо матои сурх мебанданд, тӯшаи роҳи арусро дар хурчини сурх мемонанд, дар кисаи шахмард низ пораи матои сурх ё рӯмолчаи сурх меандозанд ва амсоли инҳо, ки мақсуд хурсандиву шодӣ, бахту иқболи нек ва хушбахтӣ мебошад.

Аммо ин ранг дар маросими азодориву мусибат низ истифода мешавад ва истифодаи он бо дигар мазмун аст. Масалан, пеш аз баровардани тобут аз хонаи мусибатзада, ба ният ва мақсади эмин мондан аз балоҳову рӯзи ғам ҳамсояҳо дар пеши хонаи худ ягон матои сурхро мепартоянд. Дар баробари ин тобутро низ бо матои ранги сурхдор мепӯшонанд. Ин анъанаҳо худ аз худ арзи вучуд накарда, таърих, мақсад ва аҳамияти пайдоиши худро доранд.

Боиси тавачҷуҳ аст, ки ин анъана фалсафа, ақидаҳои педагогӣ, тарбиявию-ахлоқии худро дорад ва дар тарбияи ахлоқии кӯдакону наврасон, ҷавонон ва кули мардум саҳми босазо дорад. Тавассути истифодаи ин рангҳо дар анъанаҳои наврӯзӣ ва ҷашну маросимҳо

гузаштагон дар гирди ҳам чамъ омадани мардумро дар рӯзҳои хурсандиву мусибат ташвиқ мекарданд. Дар асоси байтҳои дар боло овардаи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва нақши ин рангҳо дар анъана, чашну маросимҳои мардумӣ тарғиб карда мешуд, ки мардум бояд дӯсту тифоқ бошанд, чун ранги сафед дили ҳар кас поку тамиз бошад, набояд дилҳои мардум нисбат ба ҳамдигар сиёҳ бошад ва набояд, кину қибр дар дил вучуд дошта бошад, чун ранги сурх хоҳири ҳамдигарро шод гардонанд, ба қавли Шайх Саъдӣ “бани одам аъзойи якдигаранд”. Тавассути ин ақидаҳои педагогӣ насли наврас ташвиқ мегардад, ки дар тамоми вазъиятҳои ҳаёт бо ҳам бошанд, шарикӣ шодӣ ва андӯҳӣ ҳамдигар бошанд ва ин анъанайи неки ниёгонро ҳифз намуда, тақвият бахшанд.

Эҳё ва тақвият бахшидани ин оин қӯдакон, наврасону ҷавонон ва кули мардумро ба ҳамдигарфаҳмӣ, эҳтирому ҳурмати ҳамдигар даъват мекунад. Роҳи пешгирифтаи мардум бояд сафед, ҷавобгӯи ахлоқи ҳақиқатии инсонӣ бошад. Ҳар кас бояд дар анҷом додани аъмоли нек саъю талош варзида, пешсаф бошад, софдилона бо ҳамдигар муносибат намуда, бо иттиҳоду иттифоқ зиндагӣ ба сар баранд.

Ва муҳтавои дигарро низ аз ин оин баровардан ба мақсад аст, ки рамзи сафедӣ ишора ба қалби сафед-пок, андешаи сафед-нек, нияти сафед-беолоиш ва рамзи сурхӣ муҳаббати самимӣ, садоқату вафодорӣ ва амсоли инҳоро тараннум мекунад. Зеро ниёгони мардуми тоҷик ва баҳусус, тоҷикони Бадахшон табиатан мардуми некдилу некниҳод буда, тафаккури солим ва нияту андешаи пок доштанд ва бо касе ҳасму ҳусумат надоштанд. Эҳё ва тақвият бахшидани ин оин дар ниҳоди қӯдакон, насли наврасу ҷавон ҳислатҳои болозикрро тарбия намуда, аз хурдӣ дар дили онҳо нақш мебандад ва дар тарбияи онҳо саҳми босазо мегузорад, тавре дар урфият мегӯянд: “Омӯзиш дар хурдӣ-нақш бар девор”. Ва мутафаккирони асрҳои болозикр низ таълиму тарбияро дар хурдӣ, аз овони қӯдакӣ тавсия медиҳанд ва дар ин самт ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон, чашну маросимҳо ва анъанаҳои миллӣ

хамбастагии зич доранд. Масалан Абушакури Балхӣ овардааст:

Ба ҳангоми барноиву кӯдакӣ,
 Ба дониш тавон ёфтан зиракӣ.
 Дарахте, ки хурдак бувад боғбон,
 Бигардонад ўро, чу хоҳад чунон.
 Чу гардад калон боз натвонадаш,
 Ки аз кажживу ҳам бигардонадаш [13, С. - 50].

Ва дар ҷои дигар шоир овардааст:

Биёмӯз, ҳарчанд битвониё,
 Магар хештан шод гардониё [13, С. - 50].

Мисолҳои дар боло овардашуда тадқиқоти моро асоснок мекунанд. Истифодаи бурдани ранги сафед дар чашну маросимҳо насли ҷавон ва умуман, тамоми инсониятро ба покдилӣ, ягонагӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, роҳи сафед, бахти сафед даъват мекунад. Касе, ки бо дили соф, нияти неқ Наврӯзро чашн мегирад, то охири сол хушбахт хоҳад буд. Аз ин ҷо бар меояд, ки зинда нигоҳ доштани тақвият бахшидани ин анъана дар таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавони муосир нақши бориз дорад. Онҳо талқин мешаванд, ки дар анҷом додани аъмоли неқ собитқадам бошанд, софдилу неқниҳодиро пеша намоянд ва бо ваҳдату иттиҳод зиндагӣ намоянд.

Таҳқиқотҳо собит намуданд, ки ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ҷанбаҳои мухталифи таълиму тарбияро дар бар мегиранд. Ин педагогика аз ҷиҳати дарбаргирии ғояҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ бой буда, масъалаҳои мубрами соҳаи таълиму тарбияро фаро гирифта, таҳқиқоти амиқро тақозо дорад. Яке аз масъалаҳои, ки дар байни насли наврасу ҷавон ва ҳатто миёнсолону куҳансолон имрӯз боиси нигаронӣ гардидааст, ин маҳдуд гардидани аёдати хешу табор, омаду рафт ба хонаҳои ҳамдигар, хабар гирифтани аз ҳоли аҳволи наздикону пайвандон, ёру дӯст, ҳамсоюву дигар мардумон мебошад. Ин падида боиси коста гардидани арзишҳои сирати миллӣ, муҳаббат, ҳамдигарфаҳмӣ, дӯстиву иттиҳод ва дигар хислатҳои

неки инсонӣ мегардад. Ҳол он ки ба аёдати ҳамдигар рафтан, меҳмони ҳамдигар шудан, ба ҳамдигар мадад расондан, шарикӣ ғаму шодии ҳамдигар будан дар сирати миллӣ, арзишҳои миллии халқи тоҷик ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон мақоми махсус дошт ва он набояд аз байн биравад. Ин мавзӯ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мақоми махсус дошта, онҳо парешониву фардгароиро маҳкум намуданд ва иттиҳоду иттифоқ буданро месутуданд. Масалан, мутафаккир Носири Хусрав ба ҳамдигар некӣ кардану мадад расондан, некхоҳи мардумон будану аз фазилати он дар амон будан, бомурувват будан, ба мардум мадад расонданро хислати волои инсонӣ медонад ва дар осори хеш ин хислатҳоро тарғиб менамояд ва ин хислатҳо дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ нақши калидӣ доранд. Аз ҷумла, мутафаккир дар боби «Дар баёни ризо»-и «Саодатнома» овардааст:

Ҳамеша некхоҳӣ мардумон бош,
 Ба некӣ кӯш он гаҳ дар амон бош.
 Дилатро бо мурувват муттафиқ кун,
 Агар хайре кунӣ бо мустаҳиқ кун.
 Мадад кун, то ки халқ ёри ту бошад,
 Ҳама олам мададгори ту бошад [166, С. - 554].

Ба қавли мутафаккир ашхоси мададрасону некхоҳ ҳам мақбули Худо ва ҳам азизу мукаррам дар миёни мардум мебошанд.

Абушақури Балхӣ бошад, эҳё намудану тақвият бахшидани анъанаҳои миллӣ, бахусус хислатҳои болозикр ва дар ин самт сабақ гирифтани аз таҷрибаи бойи гузаштагон, минҷумла ба имдоди ҳамдигар расидану аз ҳоли ҳамдигар хабар гирифтани ва дар рӯзгори хеш амалӣ намудани ин таҷрибаро пешниҳод менамояд:

Магар пеш биншонадат рӯзгор,
 Ки беҳ з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор [13, С. - 50].

Таҳқиқи рӯзгор ва осори Абуалӣ ибни Сино низ собит намуд, ки мутафаккир тарафдори муносибати дӯстона ва бегазанд байни одамон ва тамоми мардумон буд. Ӯ дар симои некиву некукориҳои мардум қувваи

бузург, пешравии ҷомеа, таҳкурсии вақти одамонро мидид ва тарафдори дӯстии ҳамешагии мардумон буд. Сино бар он ақида аст, ки некиву некӯкорӣ, аёдати ҳамдигар, муҳаббати хешу табор одамро сарбаланд мекунад, руҳияшро баланд мебардорад. Аёдати ҳамдигар, муҳаббат ва иттиҳод барои одамон чун боду ҳаво зарур аст. Дар асоси ақидаҳои Сино сифатҳои шахси барои ҳар як шахс ҳосанд, чунки одам табиатан нек аст ва кӯшиш менамояд, ки бо эҳтиҷмандон ёри расонад. Саховат бояд беғаразона бошад ва ба мақсади нек нигаронида шуда бошад. Ва дар ин замина А.Сино рашк, худписандӣ, буридан аз хешон, бахил будан, дурӣ чустан аз дӯстон, хешу табор ва дигар хислатҳои разиларо танқид намудааст.

Фирдавси низ тавоноии мардумро дар иттиҳоду дӯстӣ ва некиву некӯкорӣ ва муҳаббат ба ҳамдигар мебинад. Фирдавси гуфтори зиёду бефоида ро танқид намуда, кирдори шоистаи таҳсинро муҳим мешуморад. Ҳақим иттиҳоду дӯстии бародаронро боиси пирӯзиву хушрӯзгории онҳо медонад ва бо ин васила тамоми мардумро ба иттиҳоду иттифоқ будан даъват менамояд:

Агар ду бародар ниҳад пушт, пушт,
Тани кӯхро хок молад ба мушт.
Бузургӣ саросар ба гуфтор нест,
Дусад гуфта чун ними кирдор нест.
Чу некӣ кунад кас, ту подош кун,
В-агар бад кунад, низ пархош кун [48, С. - 114].

Ин ақидаҳо дар осори султони шоирон низ бисёр ба назар мерасанд. Бузургтарин шодиву хурсандиро Рӯдакӣ дар дидани дидори дӯстон мебинад ва талхтарин лаҳзаи ҳаёти мардумро дар фироку чудой аз дӯстон маънидод мекунад:

Ҳеч шодӣ нест андар ин ҷаҳон,
Бартар аз дидори рӯи дӯстон.
Ҳеч талхӣ нест бар дил талхтар,
Аз фироқи дӯстони пурхунар [79, С. - 52].

Ақидаҳои болозикр дар чашгирии иди Наврӯз баръало мушоҳида мегарданд ва таҷрибаҳои бойи гузаронидани ин ид гуфтаҳои моро далели асосӣ мебошанд. Ба унвони мисол метавон овард, ки рӯзи дуввуми иди Наврӯз, ки онро маъмулан дар Бадахшон рӯзи “Салом-салом” меноманд, бо дамидани сапедии саҳар мардум аз хоб хеста таоми рамзӣ ва анъанавии наврӯзиро, ки “Боч” ном дорад, якҷоя тановул мекунанд. Ин хӯроки наврӯзӣ аз гандуми нимкуфта, калаву почаки гӯсфанд иборат буда, аз аввали бегоҳ то дамидани субҳ онро мепазанд, то ки хуб бипазад ва саҳарӣ онро тановул мекунанд, меҳмонони омадаро низ бо он зиёфат мекунанд. Пас аз тановули субҳона мардум гурӯҳ - гурӯҳ шуда шодиву хурсандӣ мекунанд, ба аёдати беморон, ниёзмандону маъюбон ва дигар хешу таборон мераванд. Барои онҳо тибқи ниёзашон ҳадяву хӯрданиҳо мебаранд. Арус тӯҳфаю бочро гирифта ба аёдати падарарус, духтар ба хабаргирии хонаи падар, чавонон ба саломи пирон, шогирдон ба саломи устодон, рафиқону дӯстон ба саломи ҳамдигар мераванд. Онҳоро низ аз хонаи худ бо тӯҳфаҳову ҳадя гусел мекунанд. Мардум гурӯҳ-гурӯҳ шуда, ба меҳмонии ҳамдигар мераванд. Ин анъанаи нек то кунун низ дар Бадахшон арзи вучуд дорад. Аслан оини бочандозӣ, шодиву хурсандӣ қардан, ба аёдату салом ва хабаргирии ҳамдигар рафтан ба оини «Суманакпазӣ», ки дар дигар нуқотҳои Тоҷикистон машҳур аст, хеле наздик аст.

Ин анъана дар асоси андешаҳои миллӣ, пайравӣ намудан аз анъанаҳои неки аз гузаштагон ба меросмонда анҷом дода мешавад. Чун мардум ба саломи ҳамдигар мераванд муҳаббат зиёд мегардад, гуноҳҳову хатоҳои ҳамдигарро мебахшанд, кину адоват аз дилҳо зудуда мегардад. Аз аёдати ҳамдигар муносибатҳои хешутаборӣ раванк меёбанд, дӯстӣ дар байни хешу табор ва олу аёл, дӯстону ҳамсоғон меафзояд. Афзудани дӯстӣ иттиҳоду иттифоқ дар миёни олу авлод, қабила, деҳа ва амсоли инҳо боиси таъкими сулҳу субот дар кишвар мегардад. Сулҳ аз байни ду аъзои хонавода ба авлод ва аз авлод ба чомеа, кишвару олам интиқол меёбад. Оила, хешу табор ва авлодон

сарчашмаи асосии пайдоиш ва тақвиятбахши сулҳу субот ва дӯстиу иттиҳод мебошанд. Аз ин лиҳоз, эҳё ва раванқ бахшидани чунин анъанаҳо муҳим ва ҳаётан зарур мебошад.

Инчунин оини фавқуззикр некиву некӯкорӣ, дӯстӣ ва рафоқат, ҳамдигарфаҳмиву иттиҳод дар ҷомеаро тараннум мекунад ва ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI, ки намунаи ин ақидаҳо аз осори Рӯдакӣ, А.Балхӣ, Фирдавсӣ, Абуалӣ Сино, Носири Хусрав, Дақиқӣ, Кисоии Марвазӣ, Абушақури Балхӣ ва Шаҳиди Балхӣ дар боло оварда шуданд, ҳамбастагии зич доранд. Асосан дар ин қор қанону модарон, бонувон нақши бориз доранд. Таҷрибаҳо собит менамоянд, ки агар дар ҷомеа қанон дӯсту тифоқ бошанд, мардону фарзандон низ бо иттиҳод зиндагӣ мекунанд. Ва оинҳои мардумии Бадахшон чун «Салом-салом» дар тараннуми дӯстиву рафоқат, ҳамдигарфаҳмӣ, ҳамкорӣ намудан, раванқи ҳунарҳои мардумӣ, омӯзиш ва паҳн намудани таҷрибаи пешқадам, кӯмак ба ниёзмандону یتимон ва дигар хислатҳои ахлоқӣ саҳми назаррас доранд ва насли наврас бояд дар ин руҳия тарбия карда шавад. Ин гуфтаҳо тақвияти ин ақидаанд, ки тоҷикони Бадахшон аз қадим боз бо ҳам равобити ногусастанӣ дошта, чун узви як тан бо ҳам дӯстона дар як макон зиндагӣ мекарданд.

Мақсуд аз овардани ҳамбастагиҳои ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва педагогикаи мардумии Бадахшон оид ба муносибати хуби хешу табор, ба аёдати ҳамдигар рафтани аз аҳволи ҳамдигар хабар гирифтани, пойдории иттиҳоду иттифоқ дар байни хешу табор, олу аёл ва дӯстон эҳё намудани раванқ бахшидани ин анъанаи неки ниёгон аст. Тавре дар боло қайд гардид, ин анъана бо мурури қанон коста гардида, дар баъзе минтиқаҳо қариб аз байн меравад. Шояд ҷаҳонишавии ҷомеа, муоҷират, зиёд шудани қорҳои рӯзгор, нарасидани вақт, бемавқеъ истифода кардани техникаи муосир, аз қабилӣ телефон, Интернет ва амсоли инҳо омилҳои халалрасони ин анъана бошанд. Аз ин лиҳоз, олимони соҳаи педагогика, адабиёт ва таърихро муҳим аст, ки ин мавзӯро мавриди пажӯҳиш қарор дода,

сабабҳои пайдо шудани проблемаҳо дар ин самт ва роҳҳои бартараф намудани ин проблемаҳо ба таҳқиқ фаро гиранд.

Дар ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва анъанаву андешаҳо ва ҷашну маросимҳои мардуми ориётабори тоҷик рӯшандиливу равшанфикрӣ нақши асосӣ дорад. Миллати қадими тоҷик аз рӯзи арзи вучуд намуданаш дар олам равшанзамиру равшанфикр ва равшанандешу равшанниҳод буд, аст ва хоҳад монд. Аз ин рӯ, рушноӣ ҳамчун рамзи пирӯзии некӣ бар бадӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳои милли, аз ҷумла, дар контексти Наврӯз мақом гирифтааст.

Дар ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва арзишҳои миллии мардуми тоҷик, бахусус, тоҷикони Бадахшон муҳаббат ва садоқат ба зану фарзанд, аҳли оила, ҳешу ақрабҳо, миллату Ватан, забон, анъана, расму оин ва амсоли инҳо ҷойгоҳи асосӣ дорад. Маҳз мақсад аз овардани маълумотҳо оид ба “Нур” ё “Оташ” ҳамчун рамзи “Нур” дар осори мутафаккирони ин аҳд ё анъанаҳо, ҷашну маросимҳо дар ниҳоди насли наврас тақвият бахшидани хислатҳои болозикр мебошад. Рамзи афрӯхтани оташ ва парастии он нишони муҳаббату садоқат ба оила, ҳешу табор, халқу миллат, тамаддун, забон, расму оин, фарҳангу таърих ва ватандориву ватандӯстии миллати куҳан ва шарифи тоҷик буда, ақидаҳои педагогии амиқро дорост. Ин анъана дар асрҳои X-XI ва осори мутафаккирони ин асрҳои низ ҷой доштааст. Масалан, Фирдавсӣ ба ин анъана чунин ишора кардааст:

Нигоҳ дорад ойини ҷашни Сада,

Ҳамон фарди Наврӯз оташкада.

Ҳамон Ҳурмузу Маҳу рӯзи Меҳр

Бишӯяд ба оби хирад чанд меҳр [39, С. - 9].

Ин мисраъҳо исботи ин ақидаанд, ки Фирдавсӣ чун дигар мардумони ҳамасри ҳеш оташкадаро ҳимоятгари оину анъана ва расму русум дониста, дар ҳар як машғулият истифодаи хирадро аз ҳама боло медонад. Аз ин ҷо бар меояд, ки бо истифода аз хирад арҷ гузоштан ба

анъанаҳои волои ниёгон ва ташаккул додану ба қадами замон мутобиқ кардани онҳо вазифаи ҳар фард аст.

Вобаста ба мақоми оташ дар анъанаҳои наврӯзии мардуми Бадахшон номзади илмҳои фалсафа Ғ.Ғарибшоев чунин овардааст: «Дар оташ сӯзондани ашӯи нолозиму палидиҳо ба хотири пок намудани Замини муқаддас-мақони сукунату рӯишҳо фаҳмида мешавад» [211, С. - 46].

Сарчашмаҳои таърихӣ аз вучуд доштани чашне бо номи Оташ шаҳодат медиҳанд, ки ин чашн аз бозмондаҳои хеле қухани ориёист: “Оташ чун манбаи равшаниву гармист. Инсонҳо аз қадим бо гулханафрӯзӣ Офтоб, гармиву нури парафкани онро ба меҳр сӯи худ меҳонданд ва акнун аз ҳарорати он барои худ меҳрхонаҳо (гармидеҳҳо) месозанд” [209, С. -114]. Ин суханон ба он андеша гувоҳанд, ки оташ рамзи Нур, барҳамзанандаи торикӣ ва мубаддалкунандаи он ба рӯшноӣ мебошад. Гармии оташ муҳаббат дар миёни аҳли хонадон, ёру дӯст, ҳешу табор, хуллас, муҳаббат ба халқу миллат ва Ватан аст.

Аз қадим бозмондааст, ки Наврӯз таҷассумгари нияти неку ормон ва орзуҳои ширини одамон будааст ва хоҳад монд. Бо мақсади он ки рӯшноӣ, ҳарорат дар рӯзгор ҳамеша пойдор бошад, мардум дар ҷойҳои махсус оташкадаҳо, аловхонаҳо созмон дода, хангоми чашни идҳо, маросимҳои мавсимӣ, хоса дар чашни Наврӯз он ҷойҳо гулхан меафрӯхтанд. Шоир Муъмин Қаноат дар ин бора чунин изҳори ақида намудааст: «Пас аз фурӯ рафтани ҷаҳонтоб шаб давоми рӯз буд дар тақвими мо, зеро нури Яздонири оташи оташкада ва хонавода нигоҳ медошт. Ин ойини оташпарастӣ нест, балки оташ дар замин таҷаллии фурӯғи Аҳурамаздо аст, ки аз тариқи офтоб интиқол мешавад. Парастии алов парастии нури Яздонӣ аст» [143, С. - 14]. Ин гуфтаи Муъмин Қаноат, дар як шеъри донишманди араб Абунавас, ки рӯзгораш ба асрҳои ҳазораи аввали мелодӣ тааллуқ дорад, ба ин маънӣ омадааст: «Наврӯз торикии шабро бо гулҳое, ки чун ситорагони тобон бар шоҳаҳо дурхшанд, бароямон бомдод кард» [143, С. - 14].

Дар баъзе нуқоти аҳолинишини Бадахшон дар вақти пухтани таомҳои миллии Наврӯзӣ «бат» (алво) ва «боч» (таоми миллие, ки аз гандуми нимкӯфта тайёр мешавад) аз шом то субҳ дар оташдон афрӯхтани алов аз ҳезуми арча ва зардолуи хушк шояд аз ҳамин сабаб бошад.

Оташ назди мардум аз замонҳои қадим соҳиби мақому манзалати хос буд ва аз унсурҳои муқаддас қарор гирифт, ки он бидуни ҷанбаи рушноиву ҳарорат доштани бехтарин василаи хабаррасонӣ низ пазируфта шуда буд. Афрӯхтани оташ ба мари бурҷҳо ҷанбаи паёмдиҳанда дошт. Дар Эрони қадим ҳафт оташқадаи машҳур будааст, ки ҳар яки онҳо ба яке аз ҳафт сайёра нисбат дода шуда, номи махсус доштаанд: Озармеҳр, Озарнӯш, Озарбавром, Озароин, Озархурдод, Озарбарзин ва Озарзардуҳишт.

Дар маросми “Чароғравшан” низ оташ ҳамчун рамзи Нур ва ғалабаи рӯшноӣ бар торикӣ, доноӣ бар ҷаҳолат ва адолат бар зулм ва дар маҷмӯъ, пирузии некӣ бар бадӣ мақоми сазоворро дорост. Дар оини “Чароғравшан” “Чароғдон” ё “Қандил”, фатила (аз пунба ё пахта тайёр мешавад), рағани зайтун ё гӯсфанд истифода карда мешаванд. Фатиларо дар даруни чароғдон монда, болои он раған мерезанд ва дар раванди қиротаи “Қандилнома” онро равшан мекунанд. То охири хондани дуову матни “Қандилнома” чароғ месӯзад ва баъди хатми дуову такбир соҳибони мусибат ва ҳешони наздик чароғро зиёрат мекунанд. Ноғуфта намонад, ки маросими ғавқ оину расмҳои зиёд дорад ва ин мавзӯ баҳси таҳқиқоти дигар аст, вале мо танҳо ҷанд лаҳзаро вобаста ба мавзӯи ҳеш аз ин маросим мисол овардем.

Мақоми оташ дар ин маросим ва зиёрати чароғ ҷанд ҷанбаи педагогии ҳешро дорост:

- зиёрати чароғ эҳтиром ба Нури илоҳист, ки равшангари заминро замон аст;
- эҳтиром гузоштан ба арвоҳи даргузашта;
- тасаллияти хоҳири мусибатзадагон;

- шарики ғаму андӯҳи онҳо будан;
- дар ҳар вазъият гирди ҳам чамъ омадани хешон ва ба имдоди ҳамдигар расидан;
- эҳё ва равнақ бахшидани анъана ва чашну маросимҳои милливу мардумӣ.

Ҳаёт гувост, ки инсон нисбат ба ҳар вақти дигари зиндагӣ дар рӯзҳои дармонагиву ночорӣ ва мушкилӣ ба кӯмак ва имдоди ҳамдигар ниёзи бештар дорад. Аз ин лиҳоз, рамзи Нур ё оташ дар маросими азодорӣ, гирди чароғ чамъ омадани хешон ва зиёрати он дар баробари шахсони мусибатзада иттиҳоду иттифоқ ва дӯстиву вафодориро ба ҳамдигар нишон медиҳад. Ин оин ташвиқ мекунад, ки хешу табор ва ёру дӯст ҳамчу гармии оташ бояд муҳаббати гарму самимӣ дошта бошанд, садоқат ва вафодориро тақвият бахшанд, дар раҳнамоӣ ба ҳамдигар мисли Нур ё оташ бошанд то роҳи ҳамдигарро равшан созанд. Рамзи дигари ин оин дар оташ сухтану хокистар намудани ҷумлаи бадиҳо ва равнақ бахшидани некиву некӯкорӣ мебошад.

Дар боло қайд гардид ва боз ҳам боиси тазаккур аст, ки маросими “Чароғравшан” оинест, ки дар Бадахшони Тоҷикистон овардани онро ба мутафаккир, олим, ситорашинос, адиб ва донишманди бузурги асри XI Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ нисбат медиҳанд. Пас оинеро, ки мутафаккир, олим-шоир ва донишманд асосгузори он бошад, ин оин саросар тараннумгари ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ва тарбиятгари насли наврас дар руҳияи хештаншиносиву худошиносӣ, таҳкими сулҳу субот ва иттиҳоду дӯстӣ, илму дониш ва амсоли инҳо мебошад, ки ақидаҳои педагогии ин маросим ба таълимот ва ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, афкори тарбиявию таълимии анъана, чашну маросимҳои миллии ҳамбастагҳои қавӣ доранд.

Дар сирати миллии мардуми тоҷик дар баробари масъалаҳои марбут ба тарбияи ахлоқӣ, самтҳои иқтисодиву иҷтимоӣ, равнақи меҳнат ва ҳунарҳои мардумӣ ҷойгоҳи махсус доранд. Анъанаҳои наврӯзӣ дар Бадахшон ба самтҳои гуногуни зиндагӣ бахшида шудаанд, ки дар рушду

нумӯи қисмати иқтисодӣ ва иҷтимоии мардум мусоидат мекунад. Масалан, дар ноҳияҳои Роштқалъа, Ишкошим, Шугнон сокинон дар айёми Наврӯз шурӯъ ба корҳои кишоварзӣ ва зироаткорӣ мекунад, ки ин расм низ анъанайи ниёгон аст. Дар ин минтиқаҳо дар айёми Наврӯз маросими ҷуфтбаророн баргузор мегардад. Дар рӯзи ҷуфтбаророн деҳқонон аввал дар хонае ҷамъ омада, зиёфат орошта, раксу суруд ва шодиву хурсандӣ мекунад. Занони деҳа анъанайи «Дуул» (доиразании хоси мардуми Бадахшон)-ро иҷро мекунад. Марди куҳансол ва боэътироми деҳа пораи нони гармро гирифта ба ҷуфти барзаговон меҳӯронад. Ба шохҳои барзаговҳо рағани зағир мемоланд ва ба сару бадани говҳо орд мепошанд, ки ин анъана рамзи баракату фаровонии ҳосили кишту корро ифода мекунад. Пас аз анҷоми ин русум барзагову олоти ҷуфтрониро ба сахро, ба мавзеи киштукор мебаранд.

Ин оин низ дар тарбияи насли наврас, бахусус ташаккули сирати миллӣ нақши асосӣ дорад ва ҳифзи намудани чунин анъана ба манфиати халқ аст. Ин расми мардумӣ насли наврас ва ҷавонро ба арзишҳои миллӣ аз қабилӣ: меҳнатдӯстӣ, ҳаматарафа тайёр будан ба зиндагӣ, меҳмоннавозиву ҳамкорӣ даъват мекунад. Гузаштагон доиман талош меварзиданд, ки мардум дӯст, якдил, якмаром ва иттифоқ бошад, пай барад, ки як кас танҳо дар ҳамаи кор пирӯз шудан наметавонад. Аз ин лиҳоз, дар гирди ҳам ҷамъ шуда барзагов мебароранд, ҷуфт меронанд, даст ба дасти ҳамдигар дода якҷоя меҳнат мекунад ва аз иттиҳоду иттифоқ файзу баракат зиёд мешавад. Бонувони деҳаҳо аз гиёҳҳои дастраси атроф хӯрокҳои гуногуни болаззатро тайёр мекарданд, ки ин дар равақи ҳунарҳои мардумӣ ва таъмини ғизои солим мусоидат мекунад.

Гарчанде имрӯз давраи техникаи муосир аст ва ҷои барзаговро техникаи муосир гирифтааст, аммо набояд, ки васоти техникаӣ, ҷаҳонишавӣ арзишҳои волои иттиҳоду иттифоқ, ҳамкориву ҳамдилӣ, меҳмондориву меҳмоннавозӣ, меҳнатдӯстиву ҳунармандӣ ва дигар хислатҳои шоистаи таҳсинро аз байн бибарад, балки он бояд дар ҳамаи

давру замон дар ниҳоди насли наврас ташаккул дода шавад. Албатта шароитҳои зиндагӣ беш аз пеш беҳтар мегарданд, асри XXI ва асрҳои баъдӣ боз ҳам босуръат пеш рафтани технологияи муосирро мумкин месозад, вале дар ин давраҳои басо ҳассос анъанаҳои неки ниёгон, чун чашнгирии иди Наврӯз ва тавассути он тарбия намудани насли наврасро эҳё ва рушд дода, арзишҳои бузурги мардуми тоҷикро раванқ бояд бахшид. Ин ақидаҳоро метавон бо иқтибоси зайл тақвият бахшид: «Ба гуфтаи М.Шакурӣ «яке аз ҳадафҳои миллӣ дар замони мо бозофариниши ахлоқи миллӣ, соҳиб шудан ба чунин хулқу одоб аст, ки решаҳои таърихӣ дошта дар айни ҳол дарҳости дунёи имрӯзаро посухгӯ бошад. Меъёрҳои миллии ахлоқ аз тарзи ҳосил зиндагии миллат ҳосил гардида, фаҳмишу биниши ӯро ифода мекунад ва барои ин ки зисту маишат осонтар сурат гирифта бештар мазмуни инсонӣ дошта бошад, кӯмак менамояд»” [104, С. - 47].

Оини дигаре, ки дар Бадахшон анъана шуда омадааст, ғояи педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI авфу бахшиш мебошад. Ошгӣ андохтан байни тарафҳои муноқишақунанда қисмати ногусастании осори мутафаккирони мутазаққир ва анъанаҳову ҷашну маросимҳои миллӣ мебошад. Масалан, Фирдавсӣ ҳанӯз дар асри X ин ақидаро талқин кардааст ва он дар арзишҳои миллии тоҷикон нақши калидӣ дорад:

Агар пил бо пашша кин оварад,
 Ҳама раҳна дар доду дин оварад.
 Наҳоҳам ба гетӣ ҷуз аз ростӣ,
 Ки хашми Худо оварад кистӣ [48, С. - 36].

Анҷом додани анъанаи авфу бахшиш дар ақидаҳои педагогии мутафаккирони ин аҳд нақши асосӣ дорад. Ин оин ҳақиқатан садди роҳи афзудани кину кибр ва хашму хусумат мегардад. Агар нофаҳмиву норозигӣ байни ашхоси алоҳида, гурӯҳ ё як деҳот идома ёбад, оқибати он ноором кардани ҷомеа аст ва замина барои ҳалалдор кардани суботи ҷомеа мегардад. Ба қавли Фирдавсӣ:

Бикуш оташи хурд пеш аз газанд,

Ки гетӣ бусӯзад чу гардад баланд [48, С. - 181].

Мақоми ин нуқтаро дар анъанаҳои наврӯзӣ мухтасаран дида мебароем. Маъмулан одамони куҳансол, шахсони муътабару маъруфи Бадахшон дар шаҳру деҳот бо тақя ба анъанаи куҳани ниёгон, тақрибан 10-15 рӯз пеш аз даромадани Наврӯз ба дӯстӣ андохтан байни афроде, ки аз ҳам ранчидаанд ё дӯстиву иттиҳодашон ҳалалдор гаштааст, хешоне, ки бо ҳам хотирмалол гардидаанд ва амсоли инҳо мепардохтанд. Агар масъала ҷанбаи мушкилтар дошт, 4-5 нафар куҳансолони баруманд ва агар масъалаи баҳс сабуктару теъдоди баҳсунандагон камтар буд, 2-3 нафар шахсони соҳибэҳтиром ин масъаларо ҳал мекраданд. Гурӯҳи куҳансолони оштиандоз ин афродро ба хонаи худ даъват мекарданд ва ё тамоман дар ҷои холис, масалан, хонаи ҳамсоҷи бетараф ва беғараз онҳоро ҷамъ карда, байни онҳо ошті меандохтанд.

Аз ин лиҳоз, то фаро расидани иди Наврӯз шахсони соҳибэҳтиром ва шуҳратёри деҳаҳои Бадахшон хона ба хона гашта, байни аҳлу оила, хешу табор, ҳамсоҷву дӯстоне, ки дар байнашон нофаҳмӣ ва ё кину кибр вучуд дошт, ба авфу баҳшиш даъват намуда, дар миёнашон ошті меандохтанд ва намонданд, ки ин кину кибр ба соли дигар гузарад ва ин оин то замони мо низ омада расидааст. Вобаста ба ин анъанаи неки ниёгон метавон инсондӯстиву раиятпарварии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмонро мисол овард. 20-уми августи соли 2011 аз тарафи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қонун “Дар бораи авф” ба имзо расид, ки он нисбат ба 15000 гумонбаршуда, айбдоршаванда, судшаванда ва маҳкумшуда татбиқ гардид. Соли 2019 ба муносибати ҷашни 25-солагии Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз тарафи Пешвои миллат 20000 нафар авф карда шуд.

Овардани оини болозикр аз он шаҳодат медиҳад, ки нақши куҳансолон дар ҳаёти ҷавону наврасон ва дар маҷмӯъ, дар рӯзгори мардуми атрофи онҳо бағоят калон будааст. Шахсони муътабар Наврӯзро як воситаи дигари барқарор намудани дӯстӣ ва иттиҳод дар

байни мардум медонистанд ва дар ин кор саъю талош меварзиданд ва муваффақ низ мегардиданд. Дар замони кунунии босуръат тағйирёбанда ин анъанаро эъҳё ва тақвият бахшидан дорои аҳамияти хос аст. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки бо таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ, муҳити носолими кишварҳои олам ва дигар падидаҳои аср ин анъанаи неки ниёгон қариб аст, ки мақоми хешро аз даст диҳад. Аз ин лиҳоз, дар тарбияи насли наврас дар руҳияи андешаҳои миллӣ ба кор будардани ин таҷрибаи гузаштагон ба мақсад мувофиқ, дорои аҳамияти калон буда, натиҷаи дилхоҳро ба бор меорад. Бесабаб нест, ки мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик низ дар замони хеш аз таҷрибаи рӯзгору ҳамдигар баҳра гирифтагиро тарғиб мекарданд. Масалан, Рӯдакӣ фармудааст:

Замона панде озодвор дода маро,

Замона чун нигарӣ, сар ба сар хама панд аст [185, С. - 49].

Аз таҳлили чанд андеша оид ба ҳамбастагии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳо, ҷашну маросимҳои мардумӣ дар ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ метавон хулоса намуд, ки анъанаҳои ниёгон саросар дарси ибратанд ва дар замони имрӯз, ки ҳар рӯз дар ҳоли тағйир аст, эҳё ва тақвият бахшидани расму русуми миллӣ ва анъанавӣ басо муҳим ва ҳассос аст. Таҳлилҳо роҷеъ ба ҷашни Наврӯз исбот намуданд, ки ин ҷашн на танҳо мояи хурсандӣ, балки падидаи нек дар ташаккули сирати миллӣ мебошад. Анҷом додани анъанаҳои наврӯзӣ насли наврасро ба он талқин менамоянд, ки ҳудогоҳ, худшинос ва ватандӯст бошанд. Ба қадри дастовардҳои ниёгон ва қадри ваҳдату сулҳу суботи миллӣ бирасанд.

Дар замони муосир хеле муҳим аст, ки падару модар, омӯзгорону роҳбарони синфҳо ва дар маҷмӯъ, аҳли ҷомеа тавассути омӯхтану интиқол додани ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳо, ҷашну маросимҳои мардумӣ ба насли наврас, ба тарбияи онҳо ҳамчун насли тақдирсози ояндаи миллат диққати махсус диҳанд. Дар замири онҳо тухми ифтихори миллӣ, эҳтиром ба гузаштагону анъанаҳои

волои онҳо, ваҳдату ягонагӣ, худшиносиву худогоҳии миллӣ, меҳанпарастиро бо истифода аз иҷрои суннатҳои ҷашни Наврӯз ва дигар идҳои милливу мардумӣ парвариш намоянд, то ки барои оянда ҷавонони ватандӯсту миллатпараст ва созандаю бунёдкор ба камол расанд. Меҳанпарастию ҳештаншиносӣ ва ифтихори миллӣ қисми таркибии ташаккули сирати миллии хонандагон буда, муҳаббати онҳоро ба халқу кишвар ва зодгоҳ қавитар месозад. Ифтихори миллӣ аз таърихи пурарзиши тамаддуни тоҷикон сарчашма гирифта, ҳиссиёти ватандӯстию ободкориро дар замири насли наврас тарбия ва онҳоро ба корнамоию ободкориҳо хидоят менамояд. Фараҳмандию ифтихор аз анъанаҳои наврӯзӣ дар қалби наврасону ҷавонон ҳисси меҳру муҳаббатро ба наздикону пайвандон ва ҳамдиёру ҳамватанон бештар гардонида, онҳоро барои муҳофизат намудани ҳар як порчаи хоки меҳан даъват менамояд.

Аз ин лиҳоз, ин фаслро бо далелҳои дар боло овардашуда ҷамъбаст намуда, барои аз байн нарафтани ҷашну маросимҳои миллӣ, анъанаҳои неки миллӣ ва мардумии халқи тоҷик, эҳё ва раванқ бахшидани ин анъанаҳо ва бо ин васила насли наврасро таълиму тарбияи намудану сирати миллии онҳоро ташаккул додан тавсияҳои зерро пешниҳод менамоям:

1. Мардуми тоҷик бо истифода аз ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ҷашну маросимҳо ва анъанаҳои милливу эътиқодӣ, дар тамоми умри хеш ба пешрафти таълиму тарбия диққати асосӣ додаанд ва насли замони кунуниро лозим аст, ки ин анъанаҳои муқаддаси ниёгонро тақвият бахшад.

2. Ҷорӣ намудани навгониҳо дар таҷлили ҷашну маросимҳо, ки ба ташаккули арзишҳои андешаҳои миллӣ дар асри XXI ва асрҳои оянда мусоидат мекунанд, мақсаднок аст.

3. Таҳқиқотҳо собит намуданд, ки дар рушди илми педагогикаи муосир истифода намудани ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои

Х-ХІ-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ, бо мақсади ташаккул додани хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мақсаднок аст.

4. Ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои Х-ХІ, педагогикаи мардумӣ омӯхтану сайқал додани илму донишро доиман, ҳар лаҳза, ҳар дақиқа дар тамоми умр муҳим ва аввалиндараҷа мешуморанд ва дар ниҳоди насли наврас тақвият бахшидани илмомӯзӣ бештар ба роҳ монда шавад.

5. Диққати бештар равона намудан ба истифодаи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои Х-ХІ-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо ғояҳои тарбиявии оинҳои ҷашну маросимҳои мардумӣ ва алоқаманд намудани он ба педагогикаи муосир дар тарбияи насли наврас, махсусан дар давраи ҷаҳонишавӣ бисёр муҳим аст.

6. Омӯзгорон, падару модар ва дар маҷмӯъ, аҳли ҷомеа ро лозим аст, ки ҷиҳати мақсаднок пеш бурдани кори таълиму тарбия, бахусус, ташаккули сирати миллӣ педагогикаи мардумиро омӯхта, мутобиқ ба тақозои замон онро мавриди истифода қарор диҳанд.

3.3. Нақши ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI ва педагогикаи мардумии Бадахшон дар шинохти ҳаққи падару модар

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон манзалати падару модарро дар сиёсати хирадмандонаи хеш баланд бардошта, шинохти кадрӣ падару модарро барои фарзандон муҳим ва аввалиндарача мешуморад. Дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-уми декабри соли 2018 Пешвои миллат оид ба расидан ба кадрӣ зан - модар фармуданд: «Мо ба азму ирода ва масъулиятшиносии занон ҳамчун неруи бузурги ҷомеа эътимоди комил дорем. Баробари ин медонем, ки зан модар аст, яъне ягона мавҷудест, ки инсонро ба дунё меорад ва ба ӯ ҳаёт мебахшад. Ба ин хотир мо масъул ҳастем, ки ба ин мавҷуди офарандаи инсоният арҷ гузорем, ранҷу машаққат ва заҳмату хизматҳои ӯро кадр намоем» [190, С. - 10]. Дар партави ин ҳидоятҳо муҳим аст, ки дар кори таълиму тарбия, дар гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфӣ, аз қабилӣ соати тарбиявӣ, соати синфӣ, семинару конференс, хонишҳои бадеӣ, маҳфилҳои адабӣ, дарсҳои иловагӣ ба ин масъала диққати зиёдтарро равона намуда, роҳҳои фаъоли таълими ин мавзӯро истифода барем, то ки натиҷаи дилхоҳ ба даст ояд.

Падару модар офарандаи беҳамтои табиат, асоси саодат, умеди имрӯзу фардои зиндагӣ, пешбарандаи фаъоли ҷомеа мебошанд. Сарфарозиву саодати мардумро бе ҳастӣ ва ҳидояти неки падару модар тасаввур кардан аз имкон дур аст. Зиндагии ҳар фарди ҷомеа аз меҳру муҳаббати самимӣ, сидку вафодории падару модар маншаъ мегирад. Ободии ҷомеа, сарсабзии рӯзгор аз фазилати чароғи мунаввари хонадон, таъкимбахши ахлоқи ҳамидаи инсонӣ талошҳои пайвастаи падару модар сарчашма мегирад. Аз ин рӯ, ҳар як фарди ҷомеа вазифадор аст, ки падару модарро эҳтиром намояд.

Эҳтиром ба падару модар ҷузъи ҷудонопазири мактаби ҳаёти инсоният буда, он аз анъанайи неки ниёғони мо сарчашма мегирад ва дар

осори адибону донишмандони тоҷик ин мавзуъ мақоми махсусро дорост. Мавзуи ҷавкуззикр дар фолклор, адабиёти қадими халқи тоҷик ҷойгоҳи махсус дошта, дар осори намояндагони адабиёти асрҳои X-XI-и форсу тоҷик низ аз мадҳи назар дур намондааст ва ин масъала қобили таҳқиқот аст. Зеро дар замоне, ки мо ҳаёт ба сар бурда истодаем, аз замонҳои қаблӣ куллан мутафовит аст ва усулҳои тарбияи анъанавии насли наврас қонеъкунанда набуда, насли наврасро бо роҳҳои нави ҷаҳол ва замонавӣ дар руҳияи шинохти ҳақиқӣ падару модар тарбият бояд кард. Яке аз роҳҳои ҷаҳоли тарбияи насли наврас дар ин руҳия омӯзиши амиқ ва амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и тоҷик мебошад.

Тавре дар бобҳои боло қайд гардид, тарбия дар оилаи мардуми тоҷик ва бахусус, тоҷикони Бадахшон аз рӯзҳои аввали пайдоиши одам дар рӯи олам арзи вучуд дошта, асрҳои аср мақоми хешро аз даст надода, баръакс то кунун дар ҳоли рушд аст. Дар таълимоти мардуми ин минтақа дар тарбияи фарзанд нақши хирад ва осори илмиву адабии мутафаккирони форсу тоҷик, минҷумла, мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мақоми баланд дошта, аз панду андарзҳои бузургон, донишмандону мутафаккирон васеъ истифода менамуданд. Насли наврас дар Бадахшон истифодаи панду андарзҳои ниёгон дар тарбияи фарзандро аз бузургони оилаи худ ҳам шунидаву ҳам дар тарбияи хеш мушоҳида намуда, аз назарияи онҳо тарбия мегирифтанду аз амалашон таҷриба. Аз ин рӯ, мавриди қайд кардан аст, ки намунае аз ин таҷриба дар ин зербоб мавриди баррасӣ қарор дода мешавад.

Таҳқиқот, таҳлилу мушоҳидаҳо собит намуданд, ки мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва гузаштагони Бадахшони Тоҷикистон, чун тоҷикони дигар минтақаҳои кишвар ба тарбияи фарзанд дар руҳияи шинохти қадри падару модар диққати асосӣ медоданд.

Барои асоснок намудани таҳқиқот дар боби нақши ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форси тоҷик ва педагогикаи мардумии Бадахшон дар шинохти ҳақиқӣ падару модар ин мавзуъро

мавриди таҳқиқ, таҳлил ва омӯзиш қарор дода, моҳи майи соли 2017 бо шахсони баруманди ноҳияи Роштқалъа Хушолбеков Хусравбек ва шоир - омӯзгор Саидиброимов Исмоилшо суҳбати озод, саволу ҷавоб доир намудам. Дар рафти суҳбат ва баҳсу мунозираҳо оид ба мавзуи зайл дарёфтам, ки онҳо дар тарбияи фарзандон чун дигар оилаҳои ин ноҳия ва билкул, Бадахшон сахми назаррас гузошта, пайваста ба насихат машғул буданд ва муҳимтараш худ мактаби тарбия барои фарзандон буданд, рафторашон гуфтори онҳоро инъикос менамуд. Номбурдаҳо дар рафти нишаст иброз доштанд, ки падару модар ва бобову момои онҳо дар ободонии диёр сахми арзанда гузошта, тамоми мардуми деҳ яқдилона ба обод кардани диёри хеш машғул буданд. Дар корҳои ҳаррӯза ба ҳамдигар ёрӣ мерасонданд, мушкилиҳои ҷойдоштаи мардуми деҳро якҷо ҳал мекарданд ва фарзандонро низ дар ин руҳия тарбия мекарданд. Масалан, аз Саидиброимов И. суол кардам: «Мақсад аз меҳнати дастаҷамъона ва якҷояи мардум чӣ буд?», дар ҷавобам гуфт: «Хайру баракат дар иттиҳоду иттифоқ аст, як кас танҳо дар ҳалли мушкилот ё иҷрои кор муваффақ шудан наметавонад, мо инро аз гузаштагон мерос гирифтаем ва шиори мо «Пароканда лашкар наояд ба кор» аст ва уҳдадорӣ мо ин аст, ки фарзандони худро низ дар ин руҳия тарбия намоем» [400].

Аз андешаҳои И.Саидиброимов бар меояд, ки дар таълиму тарбияи фарзанд онҳо аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик васеъ истифода мебарданд. Ба қавли ин ҳамсуҳбати мо шиори онҳо дар тарбияи фарзанд «Пароканда лашкар наояд ба кор» будааст, ки ин мисраъ аз осори шоири машҳури асри X Абулқосим Фирдавӣ мебошад. Дар раванди суҳбат аз шоир-омӯзгор И.Саидиброимов дархост намудам, ки сабаби чунин шиорро интихоб кардан дар тарбияи фарзанд шарҳ диҳад, мавсуф қайд намуданд, ки дар танҳои падар, модар, бобову мома ва дигар аъзои хонавода дар тарбияи намудани фарзанд муваффақият ба даст овардан наметавонанд, ин ниҳод танҳо замоне натиҷаи дилхоҳ ба даст овардан метавонанд, агар даст ба дасти ҳамдигар дода,

муташаккилона ба тарбияи фарзанд машғул шаванд. Ба қавли ин ҳамсухбат, ниёгон иттиҳоду ҳамдилиро ҳам дар таълиму тарбияи фарзанд дар руҳияи шинохти ҳаққи падару модар ва ҳам ватандӯстиву муҳофизати Ватан, хуллас дар тамоми умури зиндагӣ тарғиб намуда, амалӣ менамуданд.

Ободии диёр, шукуфоии Ватан, ки сарчашмаи асосии равнақи арзишҳои миллӣ, ташаккули хирад ва сирати миллӣ мебошад, мақсаду мароми гузаштагон буд ва ба ин мақсади хеш расидагӣ доштанд. Ин мавзӯ дар афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI нақши асосӣ дошт ва мутафаккирони ин аҳд дӯст доштану муҳофизат кардани Ватан, таъкими сулҳу суботро асосӣ зиндагӣ мешумориданд. Ба қавли Рӯдакӣ:

Ҳама ниюшаи хоҷа ба некӯию ба сулҳ аст,

Ҳама ниюшаи нодон ҷангу фитнаву ғавғост [25, С. - 519].

“Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд”-и Рӯдакӣ [204], “Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем”-и Фирлавсӣ [50], Бигзар эй боди дилафрӯзи Хуросонӣ”-и Н.Хусрав [167] ва ҳазорон ақидаҳои дигари мутафаккирони ин асрҳо ақидаи болоовардари асоснок менамоянд.

Дар рафти нишасту мубоҳиса бо Х.Хушолбеков ва И.Саидиброимов низ оид ба масъалаи нақши тараннуми ватандӯстӣ, ободии ватан дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон тавачҷуҳи асосӣ зоҳир карда шуд. И.Саидиброимов роҷеъ ба ин масъала чунин изҳори назар намуд: «Яке аз мақсадҳои офарида шудани одам дар олам дӯст доштани Ватан, ободӣ ва муҳофизати муҳити зист аст. Мо падару модар вазифадорем, ки дар ободонии кишвар нақши бориз гузошта, фарзандонро тарбия намоем, ки анъанайи неки падару модар, ки мо онро аз гузаштагони худ ба мерос гирифтём, идома бахшанд. Хушбахтона, тоҷикони Бадахшон дар ин самт пешсафанд ва дар тарбияи насли наврас саҳми назаррас дошта, муваффақиятҳои бемислро соҳиб гардидаанд» [400]. Ин ҳамбастагиро дар «Қобуснома» низ пайдо намудем: «Бидон, эй писар, ки Офаридгор чун хост, ки ҷаҳон обод монад, асбоби насл падида кард... падару модарро сабаби кавни (ҳастии) фарзанд кард» [224, С. -

25]. Пас ба қавли У.Кайковус яке аз мақсадҳои асосии падидаи омадани фарзанд дар рӯи олам обод нигоҳ доштани олам, яъне муҳофизати муҳити зист, Ватан ва марзу буми он аст. Ин баёнҳо аз ҳамбастагии ногунастани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва педагогикаи мардумӣ дар боби ватандӯстӣ, таҳкиму сулҳу субот ва ваҳдати миллӣ ва дигар ҷанбаҳои тарбия шаҳодат медиҳанд.

Нақши падару модар дар педагогикаи мардумии Бадахшон мақоми асосӣ ишғол намудааст ва ниёгон падарро «шоҳсутини хона» «Қиблагоҳ» ва модарро «Каъба» мегуфтанд. Дар баробари истифодаи осори мутафаккирони тоҷик ва таҷрибаи зиндагӣ, ниёгони Бадахшон дар таълиму тарбияи фарзанд инчунин аз қисматҳои меъморӣ хонаи суннатӣ низ истифода менамуданд. Масалан, хонаи суннатӣ мардуми Бадахшон аз 5 сутун иборат буда, сутуни марказии онро «шоҳсутун» мегӯянд, ки бе будани он хона ноустувор аст. Дар партави он падарро «шоҳсутун»-и хона меномиданд ва эҳтиром мекарданду панди падарро сармашқи ҳаёти ҳеш қарор медоданд. Падару модарро сутуни зиндаи оила меномиданд. Дар миёни мардуми Бадахшон масали «Фалонӣ хонадор шуд», «Фалонӣ бехона шуд» [401] бисёр маъмул буд ва то кунун низ баъзан истифода бурда мешавад. Муҳтавои асосии ин масал даргузаштани яке аз сарони оила мард ё занро инъикос менамояд. Агар мард дунёро падруд мегуфт, мегуфтанд, ки «Фалон зан бехона шуд» ва баръакс. Ин аз мақоми баланд доштани падару модар дар байни ҳуди марду зан ва фарзандон шаҳодат медиҳад ва насли наврасро ба он тарбия менамояд, ки падару модар сутуни хонадон ва шоҳсутуни зиндаи фарзандон мебошанд, пас набояд нисбати онҳо назари бад дошт ва ё нисбати онҳо беэҳтиромӣ зоҳир намуд. Онҳо роҳнамои инсон ва шахсони қобили эҳтирому мувофиқат мебошанд. Ин омили тарбияро ниёгони Бадахшон аз хурдӣ дар ниҳоди кӯдакони худ тарбия намуданд ва ин таҷрибаи бойи онҳо дар тарбияи фарзанд дар руҳияи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мақоми сазоворро ишғол кардан тавонист. Чунин намунаи тарбияро кӯдакон аз хурдӣ дар хона

мегирифтанд, бо оҳиста-оҳиста камол ёфтанд дарк менамуданд, ки сутунҳои ғавқ дар мустаҳкам нигоҳ доштани хона аз ҳар гуна офату ҳодисаҳо нақши асосӣ доранд ва падари онҳо низ чун “шоҳсутун” дар ҳаёти онҳо мақоми аслиро ишғол мекунад.

Ақидаи тарбия намудан аз овони кӯдакиро дар афкори педагогии мутафаккири ҳамасри Сино, Абуалӣ Масқвиё Розӣ, ки дар риштаи фалсафа, таърих ва тиб асарҳои зиёдро эҷод намуда, “Таҷориб-ул-олам”, “Таҳорат-ул-Ироқ фи таҳзиб ул-ахлоқ” аз ҷумлаи ин асарҳо буда, ба мо омада расидаанд, зиёд дучор мегардем. Мутафаккири мавсуф ба тарбияи ахлоқии фарзанд аз кӯдакии ӯ машғул буданро тарғиб мекунад: “Китоби “Таҳорат-ул-Ироқ фи таҳзиб ул-ахлоқ” дар бораи тарбияи ахлоқии инсон аст. Ин китоб соли 1320 аз тарафи Саид Абутолиби Занҷонӣ бо забони форсӣ тарҷима карда шуда бо номи “Кимии саодат” дар Теҳрон ба ҷоп расидааст. Китоби мазкур аз ҳафт гуфтор (боб) иборат буда, гуфтори дуюми он ба тарбияи ахлоқии кӯдак бахшида шудааст. Тарбияи ахлоқии бачаро, ба қавли ӯ, бояд аз тифлӣ сар кард” [19, С. - 48]. Ин ақидаҳо дар осори дигар мутафаккирони асрҳои X-XI низ мақоми асосӣ дошта, дар таҷрибаи педагогии бойи мардуми Бадахшон решаи таърихӣ доранд.

“Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор”-и Рӯдакӣ, “Магар пеш биншонадат рӯзгор”-и А.Балхӣ ва амсоли инҳоро месазад, ки бори дигар хотиррасон кард. Ин шоирони машҳур таҷрибаро аз таълиму омӯзиш, омӯзгор пеш медонистанд ва талқин мекарданд, ки аз гузашти рӯзгор панд бояд гирифт ва ин пандҳоро дар эҳтиром намудани падару модар ба кор гирифтанд муҳим мешумориданд ва дигар мутафаккирони ҳамасри ин шоирон низ бар ин ақидаанд. Масалан, дар насихати У.Кайковус ба фарзанд мавқеи чунин тарбияро баръало мушоҳида метавон кард: «... аз мучиби хирад бар фарзанд аст худро ҳурмат доштан ва таахҳуд (нигоҳуббин) кардан ва низ вочиб аст асли худро таахҳуд кардан ва ҳурмат доштан ва асли ӯ ҳам падару модар аст» [224, С. - 25].

Ҳақим Носири Хусрав низ бар ин назар аст. Мутафаккир писарро ба эҳтиром намудани падар ва гирифтани панду таҷрибаи падар даъват мекунад:

Панди падар бишнава, эй писар, ки чунин

Рӯзи ман аз роҳи панд маймун шуд [186, С. - 175].

Фирдавсӣ ба қадри падару модар расидани фарзандонро муҳим ва ҳатмӣ дониста, ҳатто фарзандеро, ки шаъну шараф ва иззату эҳтироми падару модар ва омӯзгорро паст мезанад, писар намехонад ва кашидани чафои рӯзгорро бар ӯ раво мебинад:

Падар чун ба фарзанд монад ҷаҳон,

Кунад ошкоро бар ӯ – бар ниҳон.

Гар ӯ бифканад фарру номи падар,

Ту бегона хонаш махонаш писар.

Агар гум кунад роҳи омӯзгор,

Сазад к-ӯ чафо бинад аз рӯзгор [13, С. - 119].

Ин ақидаҳо дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон низ мавқеи асосӣ доштанд. Нақши тарбия дар руҳияи шинохти ҳаққи падару модар дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон то аҳде мустаҳкам буд, ки фарзанд на танҳо худааш падару модарро эҳтиром мекард, балки дар вақти хонадор шуданаш, аз ҳамсар аз ҳама пеш хоҳиш мекард, панд меод, ки падару модари маро эҳтиром кун, онҳоро чун падар ва модари худ дӯст бидор. Ба ин тариқ духтарони хешро низ насихат менамуданд, ки хусуру хушдоманатро ба падариву модарӣ қабул намо, аз гапҳои онҳо сар мапеч, дили онҳоро ба даст ор. Ин пандро писару духтар бечуну чаро ба ҷо меоварданд, зеро дар оилаи хеш чунин рафтори неки куҳансолонро мушоҳида мекарданд ва аз таҷрибаи рӯзгори онҳо баҳра мегирифтанд.

Вобаста ба ин тазаккур додан ба маврид аст, кӯдакону наврасон бо ҷашми хеш низ меиданд, ки падару модари онҳо нисбат ба волидон, хушдоману хусур, келину домод ва фарзандони худ дар хона муносибати самимиву содиқона дошта, куҳансолонро эҳтиром мекарданд, панду насихати онҳоро гӯш мекарданд ва тибқи раҳнамоиҳову насихати онҳо

амал мекарданд. Ин рафтори намунавӣ муносибати нек, эҳтиром гузоштан ба падару модар, хиради волои гузаштагонро дар ниҳоди фарзандон тараннум мекунад ва аз муҳити муносиби тарбиявиرو муҳайё намудани ниёгон шаҳодат медиҳад.

Яке аз омилҳои асосии муваффақ гардидани гузаштагон дар тарбияи фарзанд ва ба даст омадани натиҷаи дилхоҳ ин истифода аз хирад ва хирадварзӣ буд. Дар асоси талаботҳои педагогикаи мардумии Бадахшон падару модар на танҳо ба тарбия, балки ба таълими фарзандон низ диққати ҳаматарафа медоданд ва барои донишманд шудани фарзандон саъю талош менамуданд. Мусаллам аст, ки хирад бо омӯзиши дониш ташаккул меёбад ва гузаштагон дар раванқ бахшидани дониш ва хирад саҳми назаррас мегузоштанд. Одами хирадварзу хирадгаро соҳибтаамул, хоксор, фурӯтан, бомуҳаббат, ростгӯ ва дурусткор аст ва гузаштагон тавонистанд чунин фарзандонро тарбияву ба камол расонанд. Маҳз мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик низ бархе аз осори хешро ба истифодаи чунин усул дар тарбияи фарзанд бахшидаанд. Масалан, ба ин маънӣ У.Кайковус нигоштааст: “Ва он фарзандро, ки мудом хирад раҳнамои ӯ бувад, аз ҳаққу меҳри падару модар холи набошад” [224, С. - 26].

Ин ақида дар афкори педагогии дигар мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик низ ҷойгоҳи махсус дорад. Мутафаккирони ин аҳд насли наврасро ба шинохти ҳаққи падару модар даъват мекарданд ва дар ин роҳ нақши хирад ва донишро асосӣ медонанд. Ҷоҳилиро мутафаккирон маҳкум намуда, омӯхтани илму дониш ва истифодаи хирадро муҳим ва амри зарурӣ меҳисобиданд. Носири Хусрав фарзанди хешро панд медиҳад:

Халандатар зи ҷохил бар нарӯяд,
Ҷигарз, эй пур, аз обу хок хоре.
Ҷазар дор аз дараҳти ҷохил, эро-к
Наёрад бар ту з-ӯ ҷуз хор [168, С. - 680].

Тибқи ақидаи Ибни Сино, инсоне, ки соҳиби илму дониш аст, ӯ дар шинохти ҳаққи падару модар низ пешқадам аст. Ба қавли ин мутафаккир одам бояд дар тамоми умр ба омӯхтани илм камар барбандад, моҳияти онро дарк намояд, дар амалигардонии илм дар ҳаёти хеш саъю талош варзад, зеро ба андешаи ӯ илм сабаби пешравӣ, чароғи чон аст, ки онро Сино ба шиша монанд мекунад ва ҳамаи ин аз ҳикмати инсонӣ рушноӣ мепазирад:

Тарк бинмо чумларо, чон бар ҳама маъво бувад,
 Пешрафту беҳтари чонро ҳама бо илмхост!
 Чон мисоли шиша асту илм монанди чароғ,
 Ҳикмати инсониро равған шуморидан равост.
 Дар ҳақиқат, зинда ҳастӣ дар дами раҳшиданаш,
 Гар шавад торик, он лаҳза ҳаётат дар фаност! [46, С. - 177].

Сино инчунин илмро омили асосии зиндагии дунявӣ ва расидан ба мақоми бихишт маънидод мекунад, яъне ба қавли мутафаккир саодати ҳар ду ҷаҳон ба омӯзиши илм вобастагии ҷудонопазир дорад: “Гуфтам: - Чи чиз аст, ки бихиштро сазовор бошад? Гуфт: -Илм омӯхтану ба ҷавонӣ ба кори ҳақ машғул будан» [107, С. - 84] ва ба қавли Паёмбари ислом Ҳазрати Муҳаммади Мустафо (с) “Бихишт зери қадами модарон аст”. Пас дар асоси ин андешаҳо бихиштро низ он кас сазовор аст, ки донишманду оқил буда, ҳаққи падару модарро ба ҷо оварда бошад.

Мутафаккир Шокири Бухорӣ ҳатто бар забон овардани номи касоне, ки аз илму дониш баҳравар нестанд раво намедонад ва ҳатто касоне, ки чунин ашхосро меситоянд, рафтори онҳоро “мояи аблаҳӣ” медонад:

Ба он кас, ки ҷонаш зи дониш тихист,
 Ситеҳиданат мояи аблаҳист [77, С. - 76].

Ҳамин тариқ мақоми падару модар дар педагогикаи мардумии Бадахшон бағоят баланд буду аст ва падару модарро чун офаридагори хеш меноманд. Гузаштагон панду насихат медоданд, ҳар кас, ки Офаридагорро шинохтанӣ бошад, муҳим аст, ки аввал ба қадри падару

модар бирасад, чун онҳо офаридагори ҷисмони одаманд, фарзандро ба дунё оварда, бо заҳматҳои зиёд ба камол расонданд, тарбият карда соҳиби хонаву оила карданд ва новобаста аз болиғ шудани фарзанд ҳамеша аз ӯ мувоҷибаат мекунанд.

Бо мақсади асоснок намудани ин ақидаҳо ва бо чашми хеш дидану бо гӯши хеш шундан аз куҳансолон, соли 2018 ба ҷамоати дурдасти Сеҷди ноҳияи Роштқалъа сафар анҷом дода шуд. Бо истифода аз фурсати муносиб бо марди соҳибэҳтироми солхурдаи ин мавзӯ Доробов Муборакқдам суҳбат доир карда шуд. Суҳбати гарму самимии мо дар атрофи мақоми падару модар дар оила буд. Доробов аз таҷрибаи рӯзгори пасисаршудааш мисолҳои зиёд оварда, дар Бадахшон мақоми баланд доштани падару модар дар назди фарзандро тасдиқ намуд во бо истифода аз ин суҳбат панду насиҳатҳои хешро ба насли наврас баён намуд. Аз ҷумла, ин марди хирд ва рӯзгордида қайд намуд: “Аз фармони падару модар набояд сар печид, зеро коре, ки бе ризои падару модар анҷом дода мешавад бенатиҷа аст. Моро падару модар панд меоданд ва ман низ ба шумо панд медиҳам, наслу наврас ва ҷавонро тавре тарбия намоед, ки ҳаққи падару модарро бишиносанд, онҳо офаридагори фарзанд дар рӯйи заминанд ва насли фардо тавонанд ин анъанаи некро ба наслҳои оянда интиқол диҳанд” [399]. Ба қавли Доробов М. гузаштагон на танҳо насли наврасу ҷавонро панд меоданд, балки онҳо дар насиҳат намудану тарбия кардани фарзанд муваффақ буданд. Фарзандонашон дар роҳи ризои падару модар кор мекарданд, ба қадри падару модар мерасиданд ва дар ин кор намунаи ибрати дигарон буданд.

Таҳлилҳо шаҳодат медиҳанд, ки ақидаҳои мардумӣ оид ба расидан ба қадри падару модар ба афкори педагогии мутафаккирони асрҳои болозикр ҳамбастагии кулӣ доранд. Ба унвони мисол метавон нигошт, ки Носири Хусрав низ писарро панд медиҳад, ки ба қадри падару модар бирасад, муносибатеро, ки имрӯз писар ба падари хеш мекунад, фардо ҷавобашро ҳамчунон мебинад. Аз ин рӯ, Ҳаким фарзандро ба гузидани ёру дӯсти муносиб даъват мекунад. Дӯсте, ки ӯро ба роҳи рост раҳнамун

месозад ва як умр аз ӯ дурӣ ихтиёр намекунад ва ӯро ба роҳи бад намебарад:

Мардвор, эй писар, аз омма ба як сӯ шав,
 Чӣ барӣ рӯз ба хобу хӯрӣ харворӣ?!
 Даҳри гарданда бад-ин песарасан, пуρο,
 Хапа хоҳад-т ҳамекард, хабар дорӣ?...
 Мар туро н-ояд ёрӣ зи касе фардо,
 Чу наёмад зи ту имрӯз маро ёрӣ [171, С. - 127].

Ақидаи болозикр дар тарбия ҳаётан муҳим аст, зеро таъсиреро, ки муҳити солим дар солим шудан ва ё муҳити носолим дар носолим шудани насли наврас мерасонад, ҳеҷ омӯзгор ва ё падару модар қодир нест, ки ба тарбияи фарзанд чунин таъсир расонад. Ин ақидаро таҷрибаҳои рӯз собит намудаанд ва дар ҷомеа ҳар рӯз шоҳиди таъсири манфӣ ва ё мусбати муҳит ба тарбияи насли наврас мегардем.

Абушақури Балхӣ низ ба ақидаи Носири Хусрав дар боби дӯсту рафиқ ва ҳамроҳи мувофиқ гузидан ҳамфикр аст ва мутафаккир панд медиҳад:

Макун хештан сахмган чоплус,
 Ки баста бувад чоплӯс аз фусус.
 Бародар бародар бувад, дӯст – беҳ,
 Чу душман бувад, берагу пӯст беҳ [119, С. - 226].

Ҳақим Носири Хусрав аз ёрони номувофиқу номуносиб гурехтан, дурӣ чустан аз онҳову бо чунин дӯстон ҳамсухану ҳамқадам нашудандро аз шиштан бо онҳо авлотар медонад ва таъкид менамояд:

Зи нопоку зи ночинсу зи нокас,
 Ба шаб бигрез, мангар ҳеҷ дар пас [171, С. - 210].

Аз ин рӯ, дар асоси ақидаҳои болозикри аз педагогикаи мардумӣ иқтибос овардашуда ва ақидаҳои мутафаккирони мавсуф бар меояд, ки насли наврас дар тамоми умр ба раҳнамо ниёз дорад. Раҳнамои насли наврас падару модар, омӯзгор, аҳли хонаводаву ҷомеа ва муҳити зист мебошад. Аммо муҳит бояд солим, ба дониш ва хирад таъяқунанда, ба

манфиати чомеа равонашуда ва муҳити ғамхору манфиатбахш бошад. Аз ин лиҳоз, нақши падару модар, нақши роҳбар дар зиндагӣ муҳим аст, ба қавли А.Балхӣ:

Туру гарчи дониш ба гардун расад,
 Зи донои дигар шунидан сазад.
 Чӣ гуфтанд дар достони дароз,
 Набошад кас аз раҳнамун бениёз [119, С. - 227].

Нуктаи дигаре, ки дар тарбияи насли наврас фавқуллода муҳим аст, азиз доштан ва наранҷонидани падару модар аст. Дар ин руҳия тарбия намудани насли наврас ва ҷавон вазифаи асосии падару модар аст. Чунин тарбия меҳру муҳаббати падару модарро дар қалби фарзандон равнақ мебахшид. Тавре яке аз ҳамсуҳбатони мо Бахтовархонова З. қайд намуд, ки ҳанӯз аз даврони кӯдакӣ ва наврасӣ шоҳиди ҳол гардидем, ки куҳансолони мо падару модарро азизу гиромӣ медоштанд ва ҳеҷ гоҳ ба иззати нафси онҳо намерасиданд ва онҳоро намеранҷонданд. Ба гӯши хеш шундаву бо чашми худ дидем, ки мақому манзалати бобову момо дар назди падару модари мо чи гуна аст ва ин рафтори нек худ як мактаби ахлоқӣ барои мо буд. Ин суханҳо дар “Қобуснома” равшан ба назар мерасанд: “Ва зинҳор, эй писар, ки ранчи падару модар хор надорӣ, ки Офаридгор ба ранчи дили модару падар бисёр уқубат кунад” [224, С. - 26].

Нависандаи машҳури рус А.М. Горкий низ падару модарро офаридагори инсон мешуморад ва қайд мекунад, ки бе ҳастии модар ҳастии олам аз имкон дур аст, модар воситаи ҳастии ҳамаи махлуқоти рӯи олам аст: “Бе офтоб гулҳо намешукуфанд, бе муҳаббат хушбахтӣ нест, бе зан ишқ нест, бе модар шоир нест, қаҳрамон ҳам нест” [213, С. - 22].

Бисёр чанбаҳои осори пурғановати мутафаккир Носири Хусрав низ ба ин нукта бахшида шудаанд. Мутафаккир хизмат намудан ба падару модарро вазифаи асосии фарзандон маънидод мекунад ва панд медиҳад, ки набояд дар ҷавонӣ ба хусни зебову ғурурӣ ҷавонӣ ғарра шуд ва аз

хизмати падару модар даст кашид. Падару модарро иззат намудану эҳтиром карданро мутафаккир талқин менамояд ва бахусус, таъкид мекунад, ки дар овони пирӣ ба падару модар аз пеш бояд беш хизмат намуд, зеро даврони пирӣ ҳар касро дар пеш аст ва чизеро, ки медаравӣ ҳосил ҳамон мегири. Дар ин бора мутафаккир дар боби “Фи баёни саҳо”-и “Саодатнома” овардааст:

Ба пирӣ хизмати модар, падар кун,
 Чавонию чунун аз сар ба дар кун.
 Мазан таъна бар эшон аз дили сер,
 Ки гар ёбӣ замон, гардӣ ту ҳам пир
 Ки парвардаст модар дар канорат,
 Падар буд солҳо тимордорат.
 Бичӯ дилшон ба хулқу хубрӯй,
 Ки ин аст, эй бародар, неkhӯй [174, С. - 558].

Вижагии дигари тарбияи фарзанд ба онҳо ёд додани некиву некӯкорӣ буд. Гузаштагони мардуми Бадахшон саховатманду некӯкор буданд ва фарзандони хешро низ дар ин равия тарбия менамуданд ва нахуст фарзандони болиғ ба падару модар некӣ мекарданду кӯшиш бар он мекарданд, ки қадре ҳам бошад, ҷавоби хизматҳои онҳоро гардонда бошанд. Падару модар талош меварзиданд, то ки фарзандонашон некиродаву саховатпеша бошанд. Ба падару модар, ниёзмандон, шахсони барҷомондаву пир ва дигарон дасти мадад ва саховат дароз намоянд ва ба мақсади хеш расидан тавонистанд.

Дар рафти таҳқиқот (соли 2018) бо иштирокчии Ҷанги Бузурги Ватанӣ Хушолбеков Хусравбек (тав. 1925, н. Роштқалъа, дорандаи ордени «Ҷанги Бузурги Ватанӣ» дараҷаи 1.) мулоқот доир намудем ва яке аз саволҳо чунин буд: “Саховатмандиву накӯкорию мардуми Бадахшонро чӣ тавр маънидод мекунад ва он дар тарбияи насли наврас чӣ нақш дорад?”. Ин марди таҷрибаи рӯзгордида ба савол чунин посух дод: “Мардуми сарбаланди Бадахшон дар саховат ва некӣ ҳамто надоранд. Ман даврони зиёди зиндагӣ: давраи пеш аз Ҷанги бузурги

ватанӣ, давраи чанг, баъд аз ҚБВ, давраи шукуфоии Шӯравӣ, пошхурии он, солҳои 90-уми асри гузашта сар задани бесарусомониҳо дар кишвар ва даврони Истиқлолияти давлатиро аз сар гузаронидам. Дар ҳеҷ даври замон тоҷикони Бадахшон аз некӣ кардан даст кӯтоҳ накарданд. Дар замони дороиву бенавоӣ яқсон некӣ мекарданд. Бурдаи нонро бе ҳамдигар намехӯрданд ва ин оини некро ба фарзандони худ интиқол дода тавонистанд, фарзандонро дар ин руҳия тарбия намуданд. Дар давраи чанг боз ҳам мардуми кӯхистони Бадахшон дӯсту тифоқ шуда, ба ҳамдигар беш аз пеш некӣ мекарданд. Рӯз меҳнат мекарданд ва бегоҳӣ дар як хона чамъ шуда ними нонро бе ҳам тановул намекарданд. Дар ҳамкорӣ ба давлати худ ба фронт мувофиқи имкони худ маводи хӯрокаи, либосу пойафзол ва амсоли инҳо ёрдам мекарданд.

Анъанайи неки тоҷикони Бадахшон ин буд, ки ҳеҷ гадову ниёзманд аз хонаи онҳо ноумед намебаромад. Фарзандони болиғ маводи хӯрокаи бадастомадаро ба падару модар дода, ба мардуми диёр низ дасти саҳо дароз мекарданд. Ин анъана дар давраи зиндагии мо низ аз байн нарафт ва умед дорам, ки шумо низ ин суннатро зинда нигоҳ медоред, тақвият бахшида ба наслҳои оянда интиқол менамояд. Бояд қайд намоям, ки хамаи ин аз шинохти қадри падару модар ва тарбияи неки онҳо сарчашма мегирад” [402]. Ин суханонро куҳансолони ноҳияи Роштқалъаи ВМКБ: Шодавлатов Ғуломиддин (тав.1916, н. Роштқалъа, дорандаи Ордени Ленин), Сафаров Некқадам (тав. 25.03.1920 омӯзгор, собиқ директори мактаби миёнаи №82, н. Роштқалъа), Тиллоев Булбулхон (тав.1930, омӯзгор, собиқ директори мактаби миёнаи №74, н. Роштқалъа), Доробов Муборакқадам (тав.1922), Лаълбекова Назарбахт (тав.1921, ҳамсари иштирокчии ҚБВ Хушолбеков Хисравбек), Бахтовархонова Зиёдабегим-нафақахӯр ва дигарон низ дар рафти мулоқот тасдиқ намуданд. Шахсони муътабари номбурда дар рафти суҳбат қайд намуданд, ки аввалан некӣ кардан ба падару модар ва дар умум некӣ кардан ба кулли мардум анъанайи неки мардуми Бадахшон аст. Мамутхонова С. роҷеъ ба ин масъала қайд намуд: “Дар хурдӣ падару

модар моро панд доданд, ки ризку рӯзиатонро ба 3 қисмат тақсим кунед: қисми аввал ҳаққи модару падар, қисми 2-юмро ба ниёзмандон дода, қисмати 3-юмро барои худ ва фарзандони худ сарф кунед. Моро чуни тарбия намуданд ва дар партави ин насиҳатҳо амал намудем” [401].

Ин ақидаҳо дар заминаи хушкӯ холи ба вучуд наомада сарчашмаи пайдоиши худро дошта, дар ҳаёти мардуми тоҷик ҷойгоҳи махсус доранд ва ин афкор дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI низ мақоми асосӣ дорад. Масалан, Қосимова О.Ҳ., Зухуров Н.Б. дар мақола овардаанд: “”Ҷолиб аст, ки Фирдавсӣ дар айёми ҷашн ҳаққи бештари армуғону табрикоти наврӯзӣ доштани хешовандону пайвандонро бавижа таъкид месозад, ки ин ҳикмату одат имрӯз ба шакли аёдати падару модару аҳли байту ҳамсоягон, хусусан онҳое, ки бемору бистарӣ ҳастанд, байни мардум барпо мебошад:

Дигар ҳар чӣ будаш, ба дарвеш дод,
Бад-он к-ӯ варо хеш буд, беш дод” [122, С. - 118].

Эҳтироми падару модар, некӣ кардан ба онҳо, дасти мадад дароз намудан ба бечорагону дармондагон хоси тамоми табақаҳои ҷомеаи тоҷикон буд ва то кунун нақши худро аз даст надодааст. Фирдавсӣ дар “Шоҳномаи”-и безавол лаҳзаҳои зиёдро аз некӣ ва некӯкорӣ намудани табақаҳои гуногуни ҷомеа новобаста аз сатҳи зиндагӣ, мансаб ва ғайра ба падару модар ва кулли мардум баён доштааст. Масалан, Фирдавсӣ саховатмандиву раҳиятпарварии шоҳҳои замони хеш, ҳукмронони давлати Сомониён ба кулли мардум, парастандагони хеш – падару модар ва амсоли инро тасвир намуда, ба анъанаи қадима будани он низ ишора мекунад:

Баровард ганҷе – дирам сад ҳазор,
Зи ганҷе, ки буд аз падар ёдгор.
Сеяк он дирамро ба дарвеш дод,
Парастандагонро дирам беш дод.
Ва дигар сеяк пеши оташкада,
Ҳамон меҳри Наврӯзу ҷашни Сада [50, С. - 170].

Ин гуфтаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки фарзандро назди падару модар вазифа аст, то аз онҳо мувоҷиҳат намояд, ба онҳо некӣ кунад, дар шодиву ғами зиндагӣ ба онҳо шарик бошад.

Мутафаккири асри XI У.Кайковус дар китоби машҳури хеш “Қобуснома” ба фарзанди худ чунин насиҳат кардааст: «..... ҳаққи модару падар агар аз рӯйи дин нанигарӣ, аз рӯйи хираду мардумӣ бингар, ки падару модар манбати некиву асли парвариши нафси туанд. Чун ту дар ҳаққи эшон муқассир (гунаҳкор) бошӣ, чунон бувад, ки ту сазои ҳеч некӣ набошӣ ва он кас, ки вай ҳақшиноси некии асл набошад, некии фаръро ҳам қадр надонад [224, С. - 26].

Аз суҳбат бо куҳансолон, мутолиаи осори мутафаккирони асрҳои XI-XI ва дигар сарчашмаҳои илмиву адабӣ ва таърихӣ равшан гардид, ки гузаштагонии Бадахшон дар тарбия ва таълими фарзанд, баҳусус шинохти ҳаққи падару модар нақши хирадро асосӣ дониста, барои ташаккули хиради хеш саъю талош варзида, фарзандонро низ ба рушди хирад даъват менамуданд. Ба такмили дониш ва маҳорати фарзандон диққати асосӣ медоданд. Барои кӯдакон афсона, ҳикояву ривоятҳои тарбиявиро нақл мекарданд ва афсонагӯӣ дар оилаҳои мардуми Бадахшон то охири асри XX давом дошт. Ба наврасону ҷавонон бошад панду ҳикмат ва андарзхоро нақл мекарданд, онҳоро ба хондани китобҳои бадеӣ, нақли мазмуни ин китобҳо ҷалб мекарданд. Саидиброимова Асмопарӣ, сокини деҳаи Сумчеви ноҳияи Роштқалъа (соли таваллудаш 1936) зимни гузаронидани суҳбати таҳқиқотӣ иброз дошт: «Дар оилае, ки мо зиндагӣ мекардем оилаи тавоно буд ва ба чизе ниёз надошт. Аҳли оилаи мо ҳама зиёӣ, донишманду оқил буданд, дар молу мулкҳои онҳо камӣ набуд. Сардори оила мо шоир, маорифчӣ, омӯзгори аввалини Бадахшон Охон Шохфутур Муҳаббатшоҳзода моро панд медоданд, ки фарзандонатонро соҳиби хатту савод ва илму дониш кунед. Онҳоро дар руҳияи шинохти қадри падару модар тарбият кунед. Ба тавоноии хеш мағрур набошед, зеро тавоноӣ бебақо аст, вале дониш безавол. Ин суҳанони Охон дар қалби мо нақши абадӣ баста, мо дар

рӯзгори хеш дар амалӣ намудани ин панду насихатҳо саъю талош варзида, шоҳиди ҳол гаштем, ки фарзандони мо аз тариқи истифодаи дурусти хирад, донишу тавоноӣ ба давлат расиданд, на аз мероси молии мо» [400]. Ин ақидаҳои тарбиявӣ - ахлоқӣ имрӯз низ дар оилаҳои мардуми Бадахшон дар таълиму тарбияи фарзанд дар руҳияи шинохти ҳаққи падару модар ва чанбаҳои дигари ахлоқӣ ҷойгоҳи махсус доранд ва хушбахтона ин анъана аз тарафи оилаҳои муосир низ идома дорад. Назари Унсурулмаолии Қайковус оид ба ин ақида чунин аст: “Ва агар ба мол дарвеш гардӣ, ҷаҳд кун, то ба хирад тавонгар бошӣ, ки тавонгари хирад аз тавонгари мол беҳтар бошад ва ба хирад мол тавон ҳосил кард ва ба мол хирад ҳосил натавон кард” [224, С. - 26].

Дар боло қайд гардид, ки мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик одамро ашрафи махлуқоти руи олам медонанд, зеро ӯ соҳиби хирад ва ақлу дониш аст, ки ӯро соҳиби чунин мартаба гардондааст. Ин шарофатро набояд аз даст дод. Ва Носири Хусрав низ ба қавли У.Қайковус ҳамақида аст, ки тавоноӣ ба илму маърифат аст, на ба молу зар. Пас ба хирад тавонгар будан муҳимтар будааст. Барои тақвият бахшидани ин мартаба омӯхтани илму дониш ва истифодаи ақл муҳим аст. Носири Хусрав фарзанди хешро насихат мекунад:

Гар сутурӣ куниву илм наомӯзӣ,
 Бар ту товон бувад ин умр, бале, товон!
 Гар туро ҳиммат бар хобу хӯр афтодаст,
 Гар-ш гӯям, ки сутурӣ, набувад бӯхтон [168, С. - 608].

Омӯхтани дониш ва тавассути он ба мартабаи доноиву тавоноӣ расиданро ҳамаи мутафаккирони асрҳои X-XI тарафдоранд, зеро донишмандӣ, тавоноӣ, доноӣ василаҳои асосӣ барои ташаккули хирад ва сирати миллӣ мебошанд. Дар ин замина байти Фирдавсро барои асоснок кардани ин ақида овардан ба маврид аст:

Тавоно бувад, ҳар ки доно бувад,
 Зи дониш дили пир барно бувад [52, С. - 207].

Фирдавсӣ инчунин барои расидан ба мартабаи одамият, омӯхтани илму дониш ва дур будан аз чаҳолатро талқин мекунад. Ба қавли ин мутафаккир панд гирифтани аз донишмандону бузургон, ба дигарон расонидани он ва мавриди амал қарор додани панду насихатҳо муҳим аст:

Ба гуфтори донандагон роҳ чуй,
 Ба гетӣ бипӯю ба ҳар кас бигӯй.
 Зи ҳар донише чун суҳан бишнави,
 Аз омӯхтан як замон нағнавӣ” [52, С. - 22].

Абушакури Балхӣ донишро мояи асосии ҷаҳондониву ҷаҳондарккунӣ ва ободии ҷаҳон медонад. Ба қавли ин мутафаккир насли наврасро дар ин руҳия тарбия намудан шарт ва зарур аст, ба дониш одам ба риштану бофтани дунё қодир аст, яъне инсон метавонад ҷаҳонро бо доноӣ оқилона мавриди истифодаи хеш қарор диҳаду онро ба манфиати мардум ба кор барад:

Ҷаҳонро ба дониш тавон ёфтан,
 Ба дониш тавон риштану бофтан [119, С. - 227].

Ва дар ҷои дигар мегӯяд:

Бад-он кӯш, то зуд доно шавӣ,
 Чу доно шавӣ зуд воло шавӣ [119, С. - 227].

Дар асоси ақидаҳои ин мутафаккирон донишомӯзӣ, доноӣ, тавоноӣ дар тарбияи фарзанд ва ҳамзамон, шинохти ҳақиқии падару модар ва ташаккул додани хирад ҳаҷун хориқаи сирати миллӣ дорои аҳамияти хос аст.

Таҷрибаи ҳаёт беҳтарин дарси ибрат аст. Дар зиндагӣ инсоният некиву бадиро бо чашми худ мебинад, мешунавад ва аз он дарси ибрат мегирад. Ба қавли бузургон «Ҳар киштеро ҳосиле аст ва ҳар амалро подош». Ва агар ин масалро вобаста ба муносибат нисбат ба падару модар таҳлил кунем, ба он ақида ҳамфикр мешавем, ки аз фарзандони худ дар пирӣ онро интизор бояд шуд, ки нисбат ба падару модари худ раво доштӣ ва амал мекардӣ.

Таҳқиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва таҷрибаҳои педагогикаи мардумии Бадахшон собит намуд, ки рафтори хуби падару модар ба фарзанд ва фарзанд нисбат ба падару модар боиси он мегардид, ки тарафайн ҳамдигарро эҳтирому дастгирӣ намуда, дар хурдӣ падару модар аз фарзанд ва дар куҳансоливу даврони пирӣ фарзандон аз падару модар мувофиқат мекарданд. Ҳеч кас аз фарзанди худ озор ё гила намекард ва ин анъанаи нек то замони мо мақоми худро аз даст надодааст. Мутаваҷҷеҳ мешавем ба гуфтори У.Кайковус: «... бо падару модари худ чунон бош, ки аз фарзандони худ тамаъ дорӣ, ки бо ту бошанд. Зеро ки он ки аз ту зояд, ҳамон тамаъ дорад, ки ту аз падар дорӣ» [224, С. - 28].

Панду андарзҳои бузургонро восита кардану фарзанди худро тарбия намудан натиҷаи дилхоҳро ба бор меовард. Фарзандон тавре дар оилаи гузаштагон тарбия мегирифтанд, ки сухани падару модар барои онҳо ҳам фармон буду ҳам қонун. Тавре Ауалӣ ибни Сино мефармояд: «...Гуфтам: «Аз фармонҳо кадом фармонро хор набояд дошт?» Гуфт: «Се: аввал фармони Худои азза ва чалла; дуввум - фармони оқилон; саввум-фармони падару модар» [99, С. - 85].

Ситоиши падару модар, ба қадри онҳо расидан, пайравӣ намудан аз рафтори неки онҳо ва тайёр будан ба гирифтани эстафетаи падариву модарӣ на танҳо дар осори шоирони асрҳои X-XI, балки дар фаъолияти эҷодии шоирону донишмандони асрҳои баъдӣ ва муосирон равшан ба назар мерасад. Масалан, шоири машҳури асри XIV Абдурахмони Ҷомӣ “тоҷи шараф”-ро “гарде аз роҳи модарон” [123, С. - 119] унвон мекунад, василаи ба мартабаи қаҳрамонӣ расидани фарзандро низ масъули тарбия ва ранҷу захмати падару модар медонад.

Шинохти қадри падару модар, расидан ба қадри онҳо, пайравӣ аз рафтору суханони модар моро ба масири ватандӯстиву ватандорӣ ва таъмини суботи ҷомеа раҳнамун месозад. Донишманди машҳур Жан Жак Русоро гуфтааст: «Агар тамоми неъматҳои дунё аз байн биравад, ба шарте, ки зан дар сахнаҳои ҳаёт вучуд дошта бошад, зиндагӣ боз ҳам

қобили таҳаммул аст» [368, С. - 104]. Модар нафарест, ки зиндагӣ мебахшад ва дар набарди ҷовидонии ҳаёту марг зиндагиро зинда нигоҳ медорад, файзу баракати зиндагӣ аз ӯ вобастагии кулӣ дорад. Баракати зан-модар аст, ки мақоми зан дар оила ва ҷомеаи тоҷикон ҳамеша баланд буд ва баланд хоҳад монд, зеро иффату зебоӣ, фурутаниву маърифатнокӣ хоси зан буда ба зиндагии мард ва фарзандон илҳому умед ба ояндаи нек мебахшад. Боиси ифтихор аст, ки бо шарофати Пешвои миллат ва Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон мақоми зан дар кишвари мо боз ҳам баландтар гардида, зан-модар дар оилаи тоҷик мақоми баландро касб кард. Насли наврасро зарур аст, ки аз иқдоми Сарвари мамлакат ибрат гирифта, дар эҳтироми падару модар камар барбандад ва ин анъанаи неки ниёгонро ҳифз намоянд.

Вижагии дигари шинохти ҳаққи падару модар ин аст, ки онҳо низ дар назди фарзанд, тарбияи ӯ дар масири рост, хушахлоқу донишманд ба камол расонидани ӯ ва дар маҷмӯъ, дар хушахлоқ гардидану омода намудани фарзанд ба ҳаёти мустақил вазифадоранд. Зеро ба шинохти ҳаққи падару модар расидани фарзанд аз тарбияи ӯ дар оила саҳт вобастагӣ дошта, ин равобит ногусастанист. Аз як тараф рафтори бечои фарзанд набояд боиси ранҷидани падару модар аз ӯ гардад, балки бояд аз худ ранҷид, ки чунин фарзандро тарбия намудааст. Аз тарафи дигар кори неку номи неки фарзанд боиси сарфарозии падару модар аст, зеро падару модар ба ифтихор метавонанд қайд намоянд, ки ин самарои тарбияи онҳост. Пас нақши падару модар дар тарбияи фарзанд асосист.

Бо ташаббуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул шудани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд” аз 2-юми августи соли 2011, №762 тақони чиддӣ дар таълиму тарбияи фарзанд мебошад ва ин қонун вазифаҳои падару модарро дар назди фарзанд мушаххасан баён менамояд. Қабул шудани чунин қонун ғамхории давлатро нисбат ба халқу миллат нишон медиҳад ва он танзимкунандаи таълиму тарбияи насли наврас аз тарафи падару модар мебошад.

Маълум аст, ки калимаҳои “масъулият”, “масъулиятшинос”, “бомасъул” калимаҳои зидмаъноро низ доранд, ки аз вожаҳои “бемасъул”, “масъулиятношинос” иборат аст. Таҷрибаҳои ҳаррӯзаи ҳаёт нишон медиҳанд, ки дар таълиму тарбияи фарзанд ҳам падару модари бомасъулро дучор меоем ва ҳам баръакс. Маҳз қонуни мазкур вазифаи падару модарро дар таълиму тарбияи фарзанд танзим мекунад ва вазифаҳои онҳоро ба таври конкретӣ баён мекунад ва иҷрои онро низ талаб дорад, то ки танҳо масъулиятшиносӣ таъмин гардад ва ин ғамхорӣ давлатро нисбат ба халқу миллат нишон медиҳад. Бояд қайд кард, ки дар партави чунин ғамхориҳо падару модар низ вазифадоранд, ки фарзандони хешро дар чаҳорҷӯбаи ахлоқи инсонӣ тарбия кунанд ва худ намунаи ибрат барои фарзандони хеш ва аҳли ҷомеа бошанд.

Тавре дар боло қайд гардид, ин мавзӯ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон низ нақши муҳим дорад. Дар тақвият бахшидани ақидаҳои фавқ низ афкори мутафаккирони асрҳои X-XI фикрҳои моро асоснок менамояд. Масалан, Фирдавсӣ менигорад, ки ҳурмату эҳтиром намудани падару модар муҳим аст, аммо набояд ин чиз яктарафа бошад, падару модар низ дар навбати худ вазифадоранд, ки нисбат ба фарзандони хеш меҳрубон бошанд ва дар оилаи мардуми Бадахшон ин рафтор пурра назаррас буд:

Чу фармонпазиранда бошад писар,

Навозанда бояд, ки бошад падар [48, С. - 68].

Кисоии Марвазӣ низ дар ин масъала ба ин ақидаи Фирдавсӣ “Навозанда бояд, ки бошад падар” ҳамфикр аст, яъне меҳру шавқат, эҳтироми тарафайн замоне таъмин мегардад, ки падару модар ва фарзандон ҳамфикру ҳаммаром буда, фарзандон дар муносибати нек ба падару модар ва падару модар дар анҷом додани муносибати шоиста ба фарзандон собитқадам бошанд ва ин дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ саҳми арзанда мегузорад.

Мутафаккири асри XI Абуалӣ Масквие Розӣ китоби “Таҳорат-ул-Ироқ фи таҳзиб-ул-ахлоқ”-ро пуррра ба тарбияи ахлоқӣ бахшидааст. Аз чумла ба вазифаи падар дар назди фарзанд низ ишораҳо кардааст. Ин нуктаро Х.Афзалов ва Б.Раҳимов низ дар китоби “Таърихи педагогикаи халқи тоҷик” тасдиқ менамоянд. Дар асоси таҳқиқи ин муҳаққиқон Абуалӣ Масквие Розӣ оид ба вазифаи падар дар назди фарзанд ақидаҳои ҷолибро баён намудааст, ки намунаи он чунин аст: “Падар бояд ба писар пайваста ахлоқу одоби нек ва нақӯкорӣ омӯзонад. Ёро аз пурхӯрӣ, лаззатҳои бемаънии зиндагӣ, ранг ба ранг либоспӯшӣ нигоҳ дорад ва аз шахсони беадабу фосиқ дурияш чӯяд, ба ӯ фурӯтанӣ, ахлоқи нек, рафтору гуфтори нек, қаноатмандӣ, инсондӯстӣ ва дигар сифатҳои неки инсонӣ ва сипас адабиётро биомӯзад” [75, С. - 47].

Асари тарбиявӣ-ахлоқии Унсурулмаолии Кайковус “Қобуснома” низ саросар ба мавзуи насихати фарзанд бахшида шудааст ва исботи ин ақидаҳои мост. Бахусус, дар боби бисту хафтуми ин китоб “Адар фарзанд парвардан ва оини он” мутафаккир овардааст: “Ва ҳаққи фарзанд омӯхтан дон аз фарҳангу дониш. Ва агар фарзанде бад бувад, ту бар-он манигар, ҳаққи падарӣ ба ҷой овар, андар омӯхтани адаби вай тақсир макун. Ҳарчанд ки агар ҳеч мояи хирад надорад, агар ту адаб омӯзӣ ва агар наёмӯзӣ, рӯзгораш биёмӯзад” [374, С. - 105]. Мафҳуми “рӯзгораш биомӯзад”-ро Унсурулмаолии Кайковус ба якчанд маънӣ қор фармудааст. Аввал шояд мақсади шоир он низ бошад, ки агар падар ба писар адаб наомӯзад, дар тарбияи ахлоқии ӯ кӯшиш накунад ӯ аз таҷрибаи рӯзгор худ адаб мегирад, шояд “Адаб аз беадабон омӯзад”. Аммо ташвишовар ин аст, ки муҳити ихотакардаи ӯ чигуна аст, аз рафтори чигуна шахс ё “омӯзгор” пайравӣ мекунад. Аз эҳтимол дур нест, ки муҳити атрофаш носолим бошаду зиндагӣ ӯро ба вартаи нобасомониҳо гирифта мекунад ва дигар аз он худро дар қанор гирифта наметавонад. Пас ягона роҳе, ки боиси тарбияи хуби ахлоқии фарзанд мегардад, ин саъю талоши падару модар аст.

Таҳқиқотҳои анҷомдодашуда собит намуданд, ки Носири Хусрав бо вучуди донишманд, мутафаккир буданаш дар одобу ахлоқ намунаи ибрати фарзандон ва тамоми мардумони замони хеш буд. ӯ ба қавли У.Кайковус ҳаққи падариро ба ҷо оварда, фарзандонро дар руҳияи ахлоқи нек тарбия намудааст. Ақидаҳои дар мақолаи “Панди падар – хирмани зар”-и муҳаққиқон Назриев Ҷ., Девонақулов А. исботи фикри болои моанд: “Мутафаккир (Носири Хусрав) бар ҷӣ гуна шакл гирифтани ҳаёти писар ба ҷиддияти том назар меафканад. Вай намехоҳад, ки авлодаш тӯшаи ҳаждаҳои ҳастӣ бишавад. ӯ фарзандро хирадманд, зирак, нек, кешдор дидан мехоҳад. Бинобар ин писарро водор мекунад, ки баҳри пай задани пайроҳаи пурпечутоби зиндагӣ таҷрибаи падарро пеши назар оварда, бо ақлу фаросати ирсиаш оламро саропо бемамониат сайругашт бинамояд” [162, С. - 209].

Рӯзгор чизи қимматтарин барои инсон аст, ки он ба ҳар кас як бор дода мешавад ва бебозгашт аст. Пас умре, ки ба инсон дода мешавад, он бояд мақсаднок ба сар бурда шавад. Тавре бояд ҳаётро ба сар бурд, ки фарзандони солеҳву хушахлоқ ба воя расанд ва падару модар аз он ифтихор дошта бошанд, ки барои ҷомеа фарзандони хушахлоқро тайёр намудан тавонистанд. Падару модарро лозим ва муҳим аст, ки вазифаи хешро низ дар тарбияи фарзанд адо кунанд ва дар ин самт онҳоро лозим аст, ки ба масъалаҳои зиёд дидаққати ҷиддӣ равона намоянд.

Олимон, равоншиносон исбот намудаанд, ки аз рӯзҳои аввали дар раҳми модар омадан, кӯдак алақай ба тарбия, меҳру шавқат ва навозиши падару модар ниёз дорд ва падару модарро лозим аст, ки ин меҳру шавқат ва дилбастагиро ба ӯ нишон дода тавонанд. Бо ба олами ҳастӣ по ниҳодани кӯдак тарбияи намудани ӯ масъулияти баланд ва маҳорати навинро тақозо дорад. Аммо проблемаи асосие, ки имрӯз боиси косташавии тарбияи наврас мегардад, камбудии вақти падару модар аст. Падару модар барои тамоми корҳо вақт ҷудо намуда, зиёда аз 90%-и вақти онҳо барои анҷом додани корҳои рӯзгор, тиҷорат, кишоварзӣ,

чорводорӣ, муҳочират, мардикорӣ ва амсоли инҳо сарф мешавад ва барои тарбияи фарзанд вақт чудо намекунанд.

Мавқеи оила дар тарбияи фарзанд аз ҳама асосӣ аст. Институти оила дар таълиму тарбияи фарзанд нақши асоӣ дорад ва он бояд комилу пурра бошад. Агар оилаҳо нопурра бошанд, падар ва модар чудо бошанд ин на фақат бар зарари онҳо ва фарзандони онҳост, балки ин хавфи мудҳиштарин барои ҷомеа, халқу миллат аст. Оилаҳои нопурра, заиф шудани институти табиӣ модар ба меъёрҳои иҷтимоӣ мубаддал гардидааст. Аз ҷумла, ба таври ғайрирасмӣ ба воя расидани кӯдакон, афзудани теъдоди фарзандони партофташуда, ба воя расидани кӯдакон берун аз оила, кӯдакони кӯча ва ғайра омилҳои мебошанд, ки ба арзишҳои миллӣ, ташаккули сирати миллӣ ва дар маҷмӯъ, ба пешрафти ҷомеаи солим таъсирӣ манфӣ мерасонанд.

Тағйирот дар вазифаҳои иҷтимоии оила, хонадоршавии мардон ба 2 ё 3 зан ва коста шудани муҳаббат байни зану шавҳар, пайдо шудани сарвари шарикӣ, натавонистани таъмини муносибати нек байни занони хеш дар оила, дар ин замина афзудани кину кибр ва пайдо шудани мушкилиҳои ҷиддии иқтисодӣ ва маънавӣ дар оила боиси коста гардидани ахлоқи фарзандон мегардад, ки дар урфият чунин холро “зиндагӣ сӯхт” мегӯянд.

Ҳатто дар оилаҳои комил, ки падару модар бо фарзандонашон ҳаёт ба сар мебаранд, дар таълиму тарбияи фарзанд мушкилиҳои зиёд назаррасанд. Масалан, аксарияти падарон нисбати тарбияи фарзанд бепарво буда, инро вазифаи асосии модар мешуморанд. Бархе, ҷудоандозӣ мекунанд, ки тарбияи духтар ба уҳдаи модар ва писар ба зиммаи падар аст. Қисме аз падарон дар тарбияи фарзанди дорои маҳдудият ҳиссагузорӣ намекунанд ва модари кӯдакро барои таваллуди чунин фарзанд айбдор мекунанд. Ҳамаи ин мушкилиҳо садди роҳи тарбияи фарзанд дар руҳияи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ва арзишҳои миллӣ мегарданд.

Мушкилтар боз он аст, ки бекориву беҳудагардии ҷавонон, ки дар навбати хеш падар мебошанд, машғул будани онҳо ба ҳайшу тараб ба тарбияи фарзанд таъсири калон мерасонад ва оқибати он нанговару аламовар мегардад. Масалан, К.Марвазӣ овардааст:

Биёмадам ба ҷаҳон то чӣ гӯяму чӣ кунам,
Суруд гӯяму шодӣ кунам ба неъмату мол.
Сутурвор бад-ин сон гузоштам ҳама умр,
Ки барда гаштаи фарзандаму асири аёл [89, С. - 68].

Ба андешаи К.Марвазӣ ба ҷои он ки падару модар фарзандро тарбия намоянд, аз ҳад зиёд ба ӯ дилбастагӣ намуда, ба худ мақоми барда ва ба фарзанд мақоми хоҷа (эркагии аз ҳад зиёд) медиҳанд ва фарзанд аз ин мақом суистифода намуда, аз назорат берун мегардад ва ин ҳам роҳи дурусти тарбия нест ва ба он оварда мерасонад, ки фарзанд арзишҳои миллиро нодида гирифта, ба роҳи ба худаш мувофиқ гом мегузорад. Вобаста ба ин падару модарро зарур аст, ки дар тарбияи фарзанд ҷиддӣ бошанд. Дилбастагии бемақсад ба фарзанд ва эрка калон кардани ӯ боис мегардад:

- фарзанди эрка, ба қавли Кисоии Марвазӣ, хочаву падару модар гуломи ӯ мегарданд, мақоми падар ва тарбияи ӯ дар оила аз байн меравад ва инони амру супориш ба дасти фарзанди ноболиғ ё ҷавон дода мешавад;
- гапнодароии фарзанд, иҷро накардани супоришҳои падару модар, азхудрафтагӣ ва дигар хислатҳои ғайриахлоқӣ масъули чунин тарбияи тарбияткунандагон мебошанд;
- қафомонӣ аз дарс, пешрафти ғайриқаноатбахш доштан, омӯзгоронро гӯш накардани фарзанд ҳамарӯза назаррас мегардад;
- масраф кардани молу пул, ба бозихҳои мухталиф ҷалб гардидани фарзанд, ба гурӯҳҳои тундраву хатарнок гаравидани чунин фарзандон аз эҳтимол дур нест;

- чони хешро дар вартаи ҳалокат қарор додани чунин фарзандон аз амри воқеист;
- тарбияи нодурусти фарзанд барои ҷомеа хатарзо буда, боиси носолимии ҷомеа, ҳалалдор гардидани зиндагии мардум, сулҳу субот ва иттиҳоду ҳамдили мегардад.

Дар замони кунунӣ бисёр ҷавонон ба айшу тараби зиндагӣ дил баста, бо истифода аз маводи муҳаддир тамоми рӯзу моҳ ва сол дар ҳолати мадҳушиву сархушӣ қарор доранд. Ин рафтори номатлуб имкон намедихад, ки онҳо ба таълиму тарбияи фарзанд машғул шаванд ва баръакс онҳо худ низ ба тарбия ниёз доранд ва гумони ғолиб он аст, ки шояд аз тарбияткунандагони хеш инро ба мерос гирифта бошанд. Ба қавли Кисоии Марвазӣ оқибати ин ҳама пушаймонист, вале аз пушаймонӣ суде нест, зеро ҳаёт ба қафо бозгашт надорад:

Дареғи фарри ҷавонӣ, дареғи умри латиф,

Дареғи сурати неку, дареғи хусну ҷамол.

Кучо шуд он ҳама хубӣ, кучо шуд он ҳама ишқ?

Кучо шуд он ҳама неру, кучо шуд он ҳама ҳол? [89, С. - 68].

Аксаран роҳгум задани ҷавонон боиси пош хӯрдани оилаҳои ҷавони онҳо гардида, фарзандони бегуноҳ аз хатогии падару модар дучори ҷудой ва ҳичрон гардида, яктарафа тарбия меёбанд ва роҳи дурусти худро дар зиндагӣ муайян кардан наметавонанд. Ва аз эътимол дур нест, ки дар чунин вазъият фарзандон на танҳо тарбияи яктарафа мегиранд, балки аз он низ маҳрум мегарданд. Масалан, падар дар ҳолати айшу тараб аз оила ҷудо мешавад, модари фарзандон аз ӯ ҷудо шуда, бо каси дигар ҳонадор мешавад ва ин ҳолати вазъияти фарзандонро боз ҳам ногувортар месозад. Дар чунин ҳолат фарзандон дар пеши хешу табори наздик ё дур ё пайвандону дӯстон ба воя мерасанд, комилан аз тарбияи падару модар берун мемонанд ва ҳуди оилаҳои ҷавони ҷудошуда низ ба мушкилӣ рӯбарӯ мешаванд. Одатан рафтори ҷавонони аз оила ҷудошуда рӯ, ба беҳбудӣ наниҳода, балки бадтар мешавад. Онҳо ба оворагардиву

шабгардӣ даст зада, ба анҷом додани ҳар гуна амалҳои бечӯ кодиранд, ба қавли донишманди тоҷики асрҳои X-XI Маъруфии Балхӣ:

Ҳар чи бигӯям, зи ман нигар, ки нигарӣ,

Ақл чудо шуд зи ман, ки ёр чудо шуд [77, С. - 198].

Аз як тараф ин байт ба маънои ишқу муҳаббат кор фармуда шуда, аз ҷудогии маъшуқа аз даст рафтани ақли ошиқро нишон медиҳад, вале аз тарафи дигар мазмуни чудо шудани оилаҳо ва бо ин сабаб гум кардани роҳро дар зиндагӣ инъикос мекунад. Пош хӯрдани оилаҳоро дар педагогикаи тоҷикони Бадахшон “хонавайронӣ”, “хонавайрон”, “хонавайроншуда”, “бехона” меноманд, ки сухани ҳақ аст. Зеро оила пойдевори асосии хонадон ва ҷомеа мебошад ва вайроншавии оилаҳо вайрон шудани хонаву ҷомеа ва кишвар аст.

Дар робита бо ин мушкилӣ падару модар масъуланд, ки ба чунин хатогӣ роҳ надиханд ва агар аллакай дучори чунин аҳвол гардида бошанд, дар ислоҳи мусолиҳатомези ӯ кӯшиш намуда, роҳи дурусти баромадан аз чунин вазъиятро ёфта, бояд ҷудошавиро пешгирӣ намоянд. Ҷудо шудани оилаҳо ва партофтани фарзандон барои сирати миллӣ ва андешаҳои миллии мардуми тоҷик падидаи бегона буда, онро набояд дар маданият ва фарҳанги мо ҷо дод, зеро он омили даҳшатовари косташавии ахлоқи насли наврас ва хароб шудани ҷомеа мегардад.

Таърих гувоҳ аст, ки халқи тоҷик аз оғози ҳаёт дар рӯи замин то ба имрӯз ба маърифатнокшавии зан-модар аҳамияти хоса дошта, кӯшидааст, ки занон дар ҷомеа пешоҳанг бошанд, зеро онҳо модарони ояндаву тарбиятгари насли наврас мебошанд ва ин омили дигари тарбия ва ташаккули сирати миллӣ мебошад. Занону модарони тоҷик на танҳо имрӯз, балки дар замони пеш низ пешқадами ҷаҳол буданд ва ин анъана бояд нигоҳ ва тақвият дода шавад. Масалан, Р.Муқимов, А.Раҷабов овардаанд: “Дар ташаккули жанр, навҳои ҳунароҳои намоиши асрҳои X-XI нақши занон муассир буда, маҳорати эҷодию иҷрои бонувони раққоса, сароянда, рақсу сӯитаҳои таркибаи

мураккаби сахнавиро ба маҳорати хоса ба субот мерасониданд” [193, С. - 235].

Аз ин чо бар меояд, ки падару модарро муҳим ва лозим аст, ки ба тарбияи духтарон таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир намоянд, аз хурдсолӣ онҳоро ба омӯзиши илму дониш ҷалб намоянд, роҳҳои дурусти зиндагиро ба онҳо нишон диҳанд, дар ташаккули ҷаҳонбинии онҳо сахм гузоранд ва натиҷаҳои дилхоҳро дар ин самт ба даст оранд. Чун духтар соҳиби чунин тарбия мегардад, ӯ дар миёни мардум соҳибэҳтирому соҳибтамиз мегардад. Чунин духтар бо хонадор шудану ба мартаби модарӣ расидан қодир аст, ки фарзанди соlexро ба дунё оварда, вақти пурқиммати хешро барои тарбияи ӯ сарф кунад. Дар ин бора мутаваҷҷеҳ мешавем ба нуктае аз боби бисту шашуми “Қобуснома”, “Андар зан хостан”, ки У.Кайковус фарзанди хешро насиҳат карааст: “Зан аз хонадони салоҳ бояд хост ва бояд ки бидонӣ, ки духтари кӣ бувад, ки зан аз баҳри қадбонуии хона хоҳанд, на аз баҳри таматтуъ...

Ва бояд ки зан тамому расида ва оқила бошад ва қадбонуии модару падари худ дида бошад. Агар чунин зане ёбӣ, дар хостани вай тақсир макун ва ҷаҳд кун то вайро бихоҳӣ ва бикӯш, то вайро ғайрат (рашк) нанамой” [224, С. - 102].

Ин нуктаҳо дар осори Сино низ мақом доранд ва мутафаккир ба тарбияти баланд доштани зан – модар ишораҳои зиёд кардааст. Аз ҷумла, Ибни Сино нисбат ба зан чунин талабҳоро пеш мегузорад: «Зани шоиставу неку шарикӣ мард аст дар мулкаш ва қойими ӯст дар молаш ва ҷонишини вай аст дар хонааш ва амини вай аст дар парваришу тарбияти фарзандонаш» [74, С. - 44]. Мутафаккир дар рисолаи “Тадбири манзил” ба зан-модар ҳабадҳои сифатро нисбат медиҳад. Ба қавли Сино, барои он ки зан-модар мартабаҳои болозикри модариро соҳиб гардад, муҳим аст, ки ҳабадҳои сифатро дошта бошад, ки хирадманд, диндор, бошарм, зираку бофатонат, дӯстдору бомуҳаббат, забондароз, итоаткор, покдилу беғаш, аз ғайбат дур, бовиқор, тадбирандеш, сарфакор, шукргузор будан аз ҷумлаи ин сифатҳост. Чунин зан қодир аст, ки бо

чунин хислатҳо некмардро хушбахту саодатманд гардонад ва фарзандони солахву итоаткорро тарбия ва ба камол расонад.

Ибни Сино дар баробари тавсифи ин хислатҳои нек дар рисолаи “Саломон ва Абсол” занони бевафо, сустирода, бадахлоқро саҳт мазаммат намуда, қайд менамояд, ки чунин закон ба оила ба ҷои хушбахтӣ бадбахтӣ меоранд ва дар тарбияи фарзанд муваффақ нахоҳанд шуд. Аз ин лиҳоз, мутафаккир занонро ба ахлоқи неку, мулоҳизакорӣ ва дурандешӣ даъват мекунад, то худ намунаи ибрати фарзандону аҳли ҷомеа бошанд ва фарзандони хушахлоқу қавиородаро тарбият намоянд.

Ба тарбияи духтар, ки ӯ дар оянда модару тарбияткунандаи насли замони хеш мегардад, дар педагогикаи мардумии Бадахшон диққати асосӣ равона карда мешуд ва имрӯз ин анъана тақвият ёфта истодааст. Аз замони хеле барвақт мардуми Бадахшон кӯшиш мекарданд, ки духтарони онҳо соҳиби хату савод гарданд, дониш ва рафтори намунавӣ дошта бошанд, омодаи ҳаёти мустақил гардида, оилаҳои солихро барпо карда тавонанд. Сарчашмаҳои таърихиву адабӣ ва педагогӣ шаҳодат медиҳанд, ки тоҷикони Бадахшон ба ин мақсад расида тавонистанд. Дар ягон сарчашмаи таърихӣ таблиғ гардидани паси парда буданд ва ё фаранҷиву ҳичоб пӯшидани духтарону закон, аз таълиму омӯзиш дар канор будани онҳо аз тарафи мардони Бадахшон инъикос наёфтааст ва ин хоси арзишҳои миллии ин минтиқа ва дар маҷмӯъ, мардуми тоҷик нест. Озодии занони тоҷик дар тамоми минтиқаҳои Тоҷикистон, бахусус, тоҷикони Бадахшон, соҳиби таҳсилоти олӣ намудани онҳо анъанаи неки ниёгон аст ва ин анъанаро набояд аз даст дод ва баръакс онро тақвият бояд бахшид.

Дар зиндагӣ пешоҳанг будани модару падар ва маърифатнок будани онҳо имкон медиҳад, ки сатҳи маънавии оила баланд шуда, фарзандон дар руҳияи ахлоқи намунавӣ тарбия ёбанд. Фарзандони чунин падару модар соҳиби дониши баланд гардида, аз нозуқиҳои оиладорӣ, одоби муошират, муносибат, хуллас аз маҷмӯи талаботи

моддиву маънавӣ огоҳӣ дошта, омодаи мустақилона пеш бурдани зиндагӣ мебошанд.

Омили дигари тарбияи мақсадноки фарзанд ва ба шинохти ҳаққи падару модар, ташаккули сирати миллӣ ва эҳтироми арзишҳои миллӣ омода намудани ӯ, ин фароҳамсозӣ ва ниғаждорӣ шароити мусоид ва муносибати равонӣ (психологӣ) барои ҳар як аъзои оила мебошад. Шароити мусоиди иҷтимоиву иқтисодӣ ва равонӣ имкон мебахшад, ки фарзандон дар шароити муътадили иҷтимоӣ ба воя расанд. Дар ин ҷо метавон ёдовар шуд, ки оилаҳои ниёгони тоҷик, бахусус тоҷикони Бадахшон ба омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва мутафаккирони дигар, таҷрибаи педагогикаи мардумӣ ошноӣ ва дилбастагии комил дошта, дар тарбияи фарзанд аз он истифода мебуданд. Аксарияти оилаҳо китобхонаи шахсӣ дошта, осори мутафаккирони зикргардида, мутафаккирони асрҳои баъдӣ, китобҳои бадеӣ, нақлу ривоятҳо, афсонаҳои халқӣ ва дигар маводҳои илмиву адабиро ҷамъоварӣ намуда, ба мутолиаи китоб шавқу рағбати беандоза доштанд. Барои далели ин фикр метавон овард, таърих гувоҳ аст, ки то нимаи дууми аввали асри XX дастрас намудани осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва дигар мутафаккирон, китобҳои бадеиву илмӣ дар Бадахшон бисёр мушкил буд. Шояд мавқеи ҷуғрофӣ низ ин гуфтаро омил бошад. Аммо ин мушкилӣ садди роҳи маърифатнокшавии мардум намегардид. Китобат намудани осори мутафаккирони адабиёти классикии форсу тоҷик аз тарафи хаттотону донишмандони Бадахшон ба ҳукми анъана даромада буд. Дасхатҳои мутафаккир, хаттоти нотакрор Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ, Қурбонмуҳаммадзода (Оҳон Сулаймон), шоир-олим, маорифчӣ, омӯзгори аввалини Бадахшон Шохфутур Муҳаббатшоҳзода, Мубораки Ваҳонӣ, Мирзо Мамадамони Рушонӣ (дар бархе аз дасхатҳо ва сарчашмаҳои таърихӣ Мирзо Муҳаммадамони Рушонӣ навишта шудааст) ва дигарон, ки намунаи онҳо дар бойгонии муаллиф ва ҳешону наздикони ин мутафаккирон маҳфузанд, тақвияти фикри боло мебошанд. Мутафаккирон,

донишмандон, хаттотони моҳири тоҷики сукуни Бадахшон, на танҳо асарҳои мутафаккирони форсу тоҷикро китобат менамуданд, балки худ низ ба қорҳои таҳқиқотӣ, навиштани асарҳо, эҷоди шеър муштағил буданд. Асарҳои пураарзиши Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ ба монанди “Рисолаи Нучум”, “Ҳаза нучуми Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ”, “Ҷадвалҳои нучумӣ”, “Таърихи Бадахшон”-и Қурбонмуҳаммадзода, Шохфутур Муҳаббатшоҳзода (дар ҳаммуаллифӣ), “Баёз”-и шеърӣ қасоиди Ш.Муҳаббатшоҳзода, “Толиб-ул-матлуб”, “Девони куллиёт”, “Девони ашъор”-и Мубораки Ваҳонӣ мулаққаб ба Суфӣ Муборакқадам, дастхатҳои Мулло Лочин, Саидҷаъфар, нучумшиносони моҳир Шох Ҳусайн, Қозӣ Назокатшоҳ ва дигарон далели ин фикрҳоянд. Масалан, дар сарсухани китоби “Таърихи Бадахшон”-и Қурбонмуҳаммадзода (Оҳон Сулаймон) ва Шохфутур Муҳаббатшоҳзода (таҳияи матн, пешгуфтор ва тавзеҳот бо кӯшиши Давлат Ниёзбеков ва Ҳаким Дорғабекӯв, Душанбе-Хоруғ 2021), муҳаррир доктори илмҳои педагогӣ Қаландариён Ҳ.С. омадааст: “Дастхати “Таърихи Бадахшон”-и Қурбон Муҳаммадзода ва Муҳаббат Шохзода (Саид Шохфутур) яке аз сарчашмаҳои нодир дар омӯзиши таърихи сиёсӣ-иҷтимоии минтақаи Помири Фарбӣ ба шумор меравад”. Ё муҳаққиқони осори мутафаккир Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ У.Мамадшерзодшоев ва Ш.Шерзодшоев дар сарсухани китоби “Осори нучумӣ”-и Ш.Саидфаррухшоҳ (ҷилди 2, Душанбе, Паёми ошно, 2017) овардаанд: “Рисолаҳои Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ “Рисолаи Нучум”, “Ҳаза нучуми Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ” ва “Ҷадвалҳои нучумӣ” фаъолияти ӯро дар соҳаи нучумшиносӣ дар бар гирифта, онҳо собит мекунанд, ки ӯ дар ин ҷодаи илм осори зиёде аз худ боқӣ гузоштааст”.

Дар асоси ақидаҳо ва иқтибосҳои дар боло оварда метавон қайд намуд, ки аксарияти тоҷикони Бадахшон дар гузашта низ мардуми китобдӯст, донишманд, хаттоти моҳир, нучумшинос, шоир буданд. Донишмандон на танҳо худро аз китоб таъмин мекарданд, балки

дигаронро низ ба таълим фаро гирифта, барои онҳо китобхоро китобат мекарданд. Инчунин ин аз китобдӯстиву ба хондан машқи зиёд доштани куҳансолон, садри оилаҳо дарак медиҳад. Чунин ашхос на танҳо худ донишманд буданд, балки ба таълиму тарбияи фарзанд диққати асосӣ дода, ӯро донишманд мекарданд ва ин рисолати падариро сарбаландона иҷро менамуданд.

Машғул будани падару модар ва кулли мардум ба китобхонӣ ва ҳамзамон ба шуғли ҳаррӯзаи фарзандон мубаддал намудани ин анъана ҳуди ҷавононро аз роҳгумиву коҳилӣ боз медошт ва ин ақидаро дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI зиёд метавон во хӯрд. Масалан, Абулмуаяди Балхӣ овардааст:

Дар пажӯҳидани асрори улум,
Шавӣ аз коҳилӣ охир маҳрум [77, С. - 98].

Дар робита бо омӯзиши илму дониш ва тавассути он расидан ба амалҳои нек ақидаҳои Абулмуаяди Балхӣ ва Абушакури Балхӣ ҳаммаъноянд:

Дурустии амал гар хоҳӣ, эй ёр,
Зи алфанҷидани илм аст ночор [77, С. - 135].

Унсурлмаолии Кайкувус низ бар ин ақидааст, аммо ӯ иловатан таъкид менамояд, ки ҳар касро лозим аст, ки дониш омӯзад ва ҳамоҳангии донишу хирадро таъмин намояд, то ба мақсуд расад. Дар ин бора дар боби 8-уми “Қобуснома”, ки “Андар ёд кардани пандҳои Нӯшервони Одил” ном дорад У.Кайковус овардааст: “Охир гуфт: «Ҳарчанд касе доно бувад, ки бо дониш вайро хирад нест, он дониш бар вай вубол бувад» [224, С. - 48].

Инчунин муносибати хуб дар оила таъмин буд, падару модар ботамкин, суботкору боандеша буданд ва нобаробариву ҳамдигарнофаҳмӣ дар байни падару модар ва тамоми аъзоёни оила ҷой надошт ва он ба ҳолати равонӣ-психологӣ кӯдакон таъсири мусбат мегузошт ва дар чунин авзоъ тарбия ёфтани кӯдак ба тарбияи хуб,

ташаккули хирад ва сирати миллӣ заминаи мувофиқ мегузошт. Имрӯз бояд ин аъана аз нав эҳё гардида, таквият бахшида шавад.

Тарбияи фарзанд мақом ё манзили муайян надорад ва набояд вобаста ба мавқеи ҷуғрофӣ онро аз даст дод. Ба унвони мисол метавон овард, ки падару модароне, ки дар муҳочирати меҳнатӣ мебошанд, вақти бештарро ба меҳнат сарф намуда, барои тарбияи фарзанд вақт чудо намекунанд. Чизи асосие, ки боиси нигаронӣ аст, ин ба фарзандон иҷозат додани гаровидан ба унсурҳои фарҳангҳои бегона мебошад. Дар мамлакатҳои хориҷ барои шаҳрвандони тоҷик боз ҳам ҳассостар аст, ки фарзандони хешро дар руҳияи хуввият, ҳудогоҳӣ ва ҳештаншиносии миллӣ тарбия намоянд, арзишҳои миллиро ба онҳо ёд диҳанд. Агар кӯдакон забони хешро надонанд, бо арзишҳои миллӣ ошно нагарданд, осори мутафаккирони тоҷикро мутолиа накунанд, анъанаҳои неки ниёгонро наомӯзанд, ин ба нест шудани миллат оварда мерасонад. Аз ин лиҳоз, масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд бемарзу беҳудуд аст ва ин масъулиятро ҳамеша нигоҳ бояд дошт.

Яке аз вазифаҳои муҳими падару модар ин тарбияи ватандӯстии ҳар як фарзанд мебошад. Яке аз роҳҳои муфиди тарбия намудани фарзанд дар руҳияи ватандӯстӣ ин омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ мебошад.

Аз мушоҳидаҳо бар меояд, ки аксарияти насли наврас ба осори ниёгон, таърихи миллат, арзишҳои миллӣ, таҷрибаи ниёгон кам тавачҷух зоҳир менамоянд ва падару модарро муҳим аст, ки фарзандонро тавре тарбия намоянд, ки ин муқаддасотро аз даст надиханд.

Ин таҷрибаи бойи гузаштагон барои ояндагон дарси ибрат аст ва барои пойдор нигоҳ доштани шинохти ҳаққи падару модар ва тарбияи дурусти фарзанд дар руҳияи шинохт ва амалигардонии арзишҳои миллӣ, истифодаи хирад дар зиндагӣ ва ташаккул бахшидани он, эҳё ва раванг бахшидани анъанаҳои миллӣ ва педагогикаи мардумӣ пешниҳод менамоям:

- Дар замони ҳар дам тағйирёбанда муҳим аст, ки ин анъанаи неки ниёгонро аз даст надихем ва ин анъанаҳоро раванқ бахшида, дар тарбияи насли наврас мавриди амал қарор диҳем.

- Ба омӯзиши осори гузаштангон, таърихи дирӯз ва имрӯзи кишвар ва оянданигарӣ барои фардои дурахшони Ватан ҷалб намудани падару модар ва фарзандон.

- Ташкили омӯзишҳо, семинарҳои сайёр барои падару модар бо мақсади омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони асрҳо X–XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва дигар минтақаҳои кишвар ва бо ин васила ташаккул додани тасаввурот ва ҷаҳонбинии падару модар ва фарзандон.

- Ба нақша гирифтани омӯзиши фанни “Одоби оиладорӣ” дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ва олии кишвар.

- Ташкили табодули таҷриба байни оилаҳои намунавӣ аз сатҳи деҳот то сатҳи шаҳрҳо аз тарафи ҷомеашиносон, масъулини кор бо ҷомеаи мақомотҳои маҳалӣ.

- Ташкили омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик дар байни ҷавонон ва ташкили маҳфилҳои адабӣ, тарбиявӣ ва ахлоқӣ барои ҷавонон, оилаҳои ҷавон.

- Ташвику тарғиби ин анъанаи нек дар миёни аҳоли, бахусус, наврасону ҷавонон.

- Дар муассисаҳои таълимӣ дар гузаронидани соатҳои тарбиявӣ синфӣ, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, маҳфилҳои илмиву адабӣ баррасӣ намудани ин мавзӯ.

- Сабти видеоӣ ва ё таҳияи филм вобаста ба ин мавзӯ.

- Танзим намудани одоби оиладоршавӣ, даст кашидани ҷавонон аз бисёрникоҳии ғайрирасмӣ, риояи одоби оиладорӣ ва тарбияи фарзанд дар руҳияи арзишҳои миллӣ.

- Гузаронидани корҳои таҳқиқотӣ ва таълифи рисолаҳои илмӣ дар ин мавзӯ аз тарафи муҳаққиқони ҷавон ва олимон, аъзоёни Академияи

хурд, хатмкунандагони донишгоҳҳои олии (манзур навиштани рисолаҳои хамт), магистрантҳо ва дигар соҳибқаламон.

Хулосаҳо оид ба боби III

Боби сеюми диссертатсия ба таҳқиқи масъалаи педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон дар тарбияи фарзанд, нақши анъанаи милливу мардумии Наврӯзӣ дар ташаккули сирати миллӣ ва фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон”, ҳамбастагии ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон бахшида шуда, муайян гардид, аз ҷониби чи олимони ватанӣ ва чи хориҷӣ баъзе корҳо дар ин самт анҷом дода шуда бошанд ҳам, масъалаи омӯзиши ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо таҷрибаи бойи педагогикаи мардумӣ, анъанаҳои миллӣ дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ таҳқиқоти нав аст. Маҳз ҳадафи мурочиат ба педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, ки анъанаҳои миллӣ ва мардумӣ ҷузъи ҷудонопазири он мебошанд, аз тақвияти ҳаматарафаи ҳештаншиносии миллӣ ва ба қор гирифтани беҳтарин таҷрибаҳои ниёгон, сабақҳо ва намунаҳо барои сохтани ояндаи босаодат ва намунаи ибрат иборат мебошад. Ин тақиқот имкон фароҳам овард, ки афкори фалсафиро педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ, анъанаҳои миллӣ асоснок намуда, ҳазинаи илмӣ-педагогикаамонро ғанӣ гардонем, аз ҷониби дигар дар ҳаёти рӯзмарраамон дар низоми таълиму тарбияи мардумамон, баҳусус, тарбияи насли ҷавон мавриди истифода қарор диҳем.

Дар раванди таҳқиқот муайян ва исбот намудем, ки анъанаҳои мардумиву миллӣ, оин, урфу одат, шароити зиндагии маҳал, муҳити зист, андӯхтани таҷрибаи гузаштагону замони ҳеш ва амсоли инҳо, ки дар маҷмӯъ, андешаҳои мардумӣ ва педагогикаи мардумиро ташкил менамоянд, дар рушди сифатҳои ахлоқии насли наврас, баҳусус, рушди сирати миллӣ нақши бориздоранд.

Инчунин дар ин боб мақоми ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо анъанаҳои миллӣ мардумии тоҷикони Бадахшон ва нақши ин ақидаҳо дар ташаккули сирати миллӣ бо таъба анъанаҳои наврӯзии тоҷикони Бадахшон таҳқиқ ва асоснок карда шуд. Аз ҷумла, исбот гардид, ки соҳибистиқлолии Тоҷикистон, тақвияти ваҳдати миллӣ, иттиҳоду дӯстии мардуми тоҷик зарурати бознигарии педагогикаи мардумиро пеш оварда, дар пеши олимони соҳаи педагогика вазифаи ташаккули хирад, дарёфти арзишҳои андешаҳои миллӣ, маънавию ахлоқӣ ва дар хизмати ҳамватанон қарор додани онҳоро гузошт. Маҳз педагогикаи миллӣ, яке аз муҳофизони ин арзишҳо ва моеи асосии тарбияи насли наврас дар ҳар даври замон буд, дар ин боб таҳқиқ ва асоснок карда шуд.

Қисми ҷудонопазири илми педагогика ва бахусус, педагогикаи мардуми тоҷик шинохти ҳаққи падару модар мебошад, ки дар ҳамбастагӣ бо ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар ин зербоб таҳқиқ карда шуд.

БОБИ IV. ИСТИФОДАИ ҒОЯҲОИ РУШДИ ХИРАД БАРОИ ТАШАККУЛИ СИРАТИ МИЛЛӢ ДАР РАВАНДИ МУОСИРИ ТАҲСИЛОТ

4.1. Таҳқиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва татбиқи он дар педагогикаи муосири миллӣ

Дар замони муосир таҳсилоти шахс на ба дониш нигаронида шудааст, балки аз нигоҳи ташаккули саводнокии умумӣ ва функционалӣ, яъне салоҳиятнокии ӯ арзёбӣ карда мешавад. Муҳтавои таҳсилот дар замони ҳар дам тағйирпазиру арзи вучуд намудани навгонихо ва пешрафтҳои бесобиқа бояд ба қонеъ сохтани ниёзҳои хонандагон ба худшиносии шахсӣ ва ташаккули донишҳои амалӣ нигаронида шавад. Ин тавачҷуҳи бештарро ба масъалаҳои марбут ба алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт, яъне истифодаи назария дар ҳалли масъалаҳои амалӣ, ки ҳаёти оянда аз насли наврас талаб дорад, тақозо мекунад. Мутаассифона, аксари вақт хонандагон мавзӯро ба таври қориёна аз ёд мекунанд, вале моҳият ва ҳадафи амалии онро намедонанд ва ин гуна дониш зуд ба фаромӯш супурда мешавад. Вобаста ба ин, дар таълиму тарбия зарурати татбиқи яке аз принципҳои муҳимтарини педагогика, ки ҳам педагогикаи халқӣ ва ҳам педагогикаи расмӣ онро талаб мекунад – алоқаманд намудани назария дар амал ё алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт хеле муҳим аст.

Афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ба ҳамаи принципҳои таълимӣ таъяс намуда, барои принципи алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёти ҳаррӯза ҷойгоҳи махсусро додааст. Миршоев К. дар мақолаи худ “Зарурияти принципи алоқамандии назария бо амалия дар педагогикаи имрӯза ва моҳияти он» принципи алоқамандии чараёни таълим бо ҳаётро шарҳ дода, асоси ин принципро осори мутафаккирони адабиёти классикии форсу тоҷик меномад: “Дар системаҳои гуногуни педагогӣ ин принцип бо номҳои

гуногун шарҳ дода мешавад, масалан: робитаи омӯзиш бо ҳаёт, ягонагии назария ва амалия, амал меъёри ҳақиқат, санчиши назария бо амалия ва ғайра. Асоси ин принсипро мавқеи марказии фалсафаи классикӣ ташкил медиҳад, ки мувофиқи он дониш бо амалия санчида мешавад, амалия меъёри ҳақиқат аст, мавқеи ҳаёти воқеии амалия нуқтаи ибтидоии дониш мебошад” [14, С. - 12].

Олимони илми педагогика исбот намудаанд, ки алоқаманд намудани назария ба амалия асоси дониш мебошад. Он мушкилоте, ки илмҳои мухталиф ҳаллу фасл мекунанд, ҳамеша дар амалия дақиқ ба вуҷуд меоянд ва натиҷаҳои ҳалли масъалаҳои илмӣ ҳамеша бо амалия санчида мешавад ва дар истехсолоти ҷамъиятӣ ҳаётӣ будани он татбиқ карда мешавад. Аз ин рӯ, хонандагонро бояд ба он раҳнамун сохт, то дар вақти омӯзиш дарк кунанд, ки таҳқиқоти назариявӣ на барои рушди дониш, балки барои рушди салоҳиятҳои муҳими ҳаётӣ, такмил бахшидани фаъолиятҳои амалии ҳаррӯза ва баланд бардоштани сифати зиндагӣ сурат мегиранд.

Ногуфта намонад, ки ин масъала хос ва ё падидаи баҳси имрӯз нест, балки тибқи таълимоти Конфутсий дар тамаддуни педагогии Шарк маҷмӯи ғояҳо ва татбиқи амалии онҳо ҳатмӣ буд. Дар таърихи инсоният ҳанӯз хеле барвақт ба татбиқи робитаи назария ва амалия дар таълим диққати махсус дода мешуд. Олимони машҳури фалсафа ва педагогикаи Юнони қадим Сукрот, Афлотун ва Арасту на танҳо ба дониш, балки ба машқҳои амалии ба тарбияи шахси солим нигаронидашуда тавачҷуҳи асосӣ зоҳир намуда буданд.

Инчунин муҳимияти татбиқи принсипи алоқаманд намудани чараёни таълим бо ҳаёт дар асарҳои классикони педагогика: Я.Л. Коменский, И.Г. Песталосий, И.Гербарта, Ф.Дистервег, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой ва дигарон хеле хуб инъикос ёфтааст. Натиҷабарх будани алоқаманд намудани таълиму тарбия бо ҳаёт аз ҷониби Ю.К. Бабанский, Г.В. Воробьев, П.И. Карташов, Н.В. Кухарев, М.И. Махмутов, З.Э. Михайлова, О.А. Ниелсон, В.М. Полонский, А.М. Сирульников ва

дигарон ба таҳқиқ фаро гирифта шуда, асоснок карда шудааст. Масъалаи таҳқиқи усулҳои алоқаманд намудани таълиму тарбия бо ҳаёт ва системанок кардани он дар таҳқиқоти К.Н. Волкова, В.И. Журавлева, В.В. Краевский, Я.С. Турбовский кор карда шудааст.

Мусаллам аст, ки дар алоқаманд намудани таълиму тарбия бо ҳаёт маорифи ҳар як кишвар нақши асосӣ дорад. Масалан, бо назардошти рушди саноат ва бозори меҳнат буржуазия самти нави соҳаи маорифро коркард намуд. Ин маориф талаб мекард, одамоне, ки таълим дода мешаванд, бояд роҳҳои татбиқи назария дар хидмати амалияро доништа, донишро ба ҳаёти воқеӣ алоқаманд намоянд. Ҳанӯз дар замони Эҳё дар назди аҳли маориф вазифаҳои зиёд ҷиҳати алоқаманд намудани чараҳои таълим бо ҳаёт гузошта шуда буд, ки муҳимтаринашон аз: таъмин кардани омӯзиши илмҳои дақиқ; омода сохтани одам ба дигаргунсозии табиат; рушди мустақилияти шахс иборат буд.

Ёдовар шудан ба мақсад аст, ки зери таъсири фалсафаи ҳассосияти Бэкон дар асри XIII таҳқиқоти илмӣ барои омӯзиши амиқи табиат гузаронида шуд. Дар асои ин таҳқиқот тарафдорони ақидаи Бэкон кӯшиш мекарданд, ки ҳама донишхоро бо таҷриба оғоз намуда, бо таҷриба бисанҷанд.

Сарчашмаҳои таърихӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки сотсиалистҳои утопӣ дар ин самт пешсаф буданд. Ба унвони мисол метавон овард, ки Т.Мор бештар исроркорона талаб мекард, ки таҳқиқоти назариявӣ бо низоми меҳнатӣ ва истифодаи васеи дониш дар амал алоқаманд карда шавад. Маҳз бо меҳнати истехсолӣ якҷоя кардани таҳсилотро аввалин маротиба ин олим дар Утопия талаб карда буд.

Олими рус, педагоги машҳури Шуравӣ Я.А. Коменский пешниҳод карда буд, ки кӯдакон бояд бо табиат, ҳаёти иҷтимоӣ, мушкилот ва манфиатҳои амалии донишҳои илмӣ ошно карда шаванд. Ӯ дар китоби «Дидактикаи бузург» навишта буд: "Ба ҷавонон, пеш аз ҳама, он чизе ки барои ҳаёт зарур аст, аз он чизе, ки бо мақсади оқилона истифода бурдан мумкин аст, таълим диҳед" [265, С. - 148]. Тибқи таълимоти Я.А.

Коменский барои амал намудан дар зиндагӣ, натиҷаҳои дилхоҳ ба даст овардан дониш лозим аст, аммо ба ҳар як мавод бояд намунаҳои зиёди ҳаёти ҳамроҳ карда шавад, то татбиқи гуногуни он равшан бошад. Дониш бояд тавассути такрор кардан, машқ намудан пайваستا тақвият дода шавад. Агар ҳангоми таълим додани ҳар як мавзӯ манфиати он ба ҳаёти ҳаррӯза нишон дода шавад, кори донишчӯён осон мегардад ва дар акси ҳол хонандагон дар ҳаёти хеш муваффақ нахоҳанд шуд. М.Кабутаршоев дар таҳқиқи алоқаманд намудани ҷараёни таълиму тарбия ба ҳаёт ақидаҳои Я.А. Коменскийро мавриди истифода қарор дода, овардааст: “Асоси таълимоти педагогӣ ва дидактикии Я.А. Коменский се принсипи муҳимтаринро гузошт, ки бешубҳа, бо ҳам алоқаманданд:

- тарбияи табиати таълим;
- робитаи омӯзиш бо ҳаёт ва воқеият;
- иртиботи омӯзиш бо синну соли донишчӯён.

Ин се принсип асоси дарси имрӯзаро ташкил медиҳанд» [33 -16].

Ҷ.Д. Руссо бошад сарчашмаҳои асосии тарбияи воқеиро дар мушоҳида, таҷриба (эксперимент), амалияи рӯзмарра маънидод мекунад. Мавсуф боварӣ дошт, ки танҳо бархӯрди мустақим бо табиат, иртиботи муназзам бо он тавассути мушоҳида, кор дар семинарҳо ба ҷавонон имкон медиҳад, ки ҷаҳонро дуруст омӯзанд ва кор карданро ёд гиранд. Дар робита бо ин ақида Руссо қайд намудааст: «Саволҳоро ба фаҳмиши донишчӯӣ дастрас карда, ба ӯ пешниҳод кунед, ки онҳоро ҳал кунед. Ӯ на он чизро, ки Шумо ба ӯ гуфтед, балки он чизро, ки худаш фаҳмидааст, ҳал кунед, бигзор вай илмро наомӯзад, балки онро ихтироъ кунед» [32 - 16].

Муҳимияти татбиқи назария дар амал минбаъд аз ҷониби равоншиносон дар асоси назарияи фалсафаи «Конструктивизм»-и Ҷ.Дюи асоснок карда шудааст. Ҳамаи он ба усулҳои фаъоли таълими назарияи «Конструктивизм»-и Ҷ.Дюи, «Минтақаи наздиктарини рушд»-и Л.С. Виготский, «Рушди зеҳнии кӯдак»-и Ж.Пиаже, «Гуногунии зеҳн»-и

Г.Гарднер ва «Таксономияи категорияҳои асосии мақсадҳои таълимӣ дар соҳаи маърифат»-и Б.Блум таърифи мекунад ва он асоси алоқаманд намудани чараҳои таълиму тарбияро бо ҳаёт ташкил медиҳад.

Принсипи алоқамандии таълим бо ҳаёт дар ташкили раванди таълими мактаби даврони Шӯравӣ нақши муҳимро мебозид. Аз ҷумла, соли 1958 дар Иттиҳоди Шӯравӣ қонун «Дар бораи робита байни омӯзиш ва ҳаёт» қабул карда шуд, ки мақсади асосии ин қонун аз алоқаманд намудани чараҳои таълиму тарбия бо ҳаёт - ҳамчун принсипи пешбари мактаби Шӯравӣ иборат буд ва дар доираи талаботи он пайвастагии таълими назариявии мактабӣ бо соҳаҳои гуногуни истеҳсолот дар мактаб таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир карда шуд ва ин низом то соли 1963 идома ёфта, бо сабабҳои мухталиф аз байн рафт. Аз соли 1977 бошад, комбинатҳои байниминтақавӣ таъсис ёфтанд, ки дар миёнаи солҳои 90-ум онҳо низ аҳамияти худро гум карданд.

Аммо принсипи алоқамандии назария ва амалия яке аз муҳимтарин принсипи таълимӣ боқӣ монд, хусусиятҳои мундариҷаи фанҳои таълимӣ, мушаххасоти онҳо шаклҳои гуногуни алоқаи байни назария ва амалияро таъмин менамуданд. Бо соҳибистиқлол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон олимону донишмандонро имкон даст дод, ки дар баробари дигар илмҳои педагогикаи миллиро таҳқиқ намоянд. Олимону донишмандони муосири тоҷик дар соҳаи педагогикаи миллии пажӯҳишҳои асоснокро анҷом дода, дар баробари дигар масъалаҳои илми педагогика ба масъалаи алоқаманд намудани чараҳои таълиму тарбия ба ҳаёт диққати асосӣ равона намуданд.

Тавре дар қисмати муқаддимаи диссертатсия баррасӣ гардид, дар охириҳои асри XX ва ибтидои асри XXI қорҳои зиёди илмиву таҳқиқотии педагогони муосири тоҷик ба пажӯҳиши ақидаҳои педагогии мутафаккирони давраи класикии тоҷик бахшида шудаанд. Дар ин самт асарҳои М.Лутфуллоев, И.К.Холовна, Х.Афзалов, С.Қодирова, Ш.Шарипов, Х.Ҷонназаров, Б.Раҳимова, Э.Раҳмон, Ф.Шарифзода,

Т.Атаханов, Б.Раҳимов, А.Нуровро ва дигаронро қайд кардан муҳим аст, ки дар соҳаи педагогика пажӯҳишҳои бузургро анҷом додаанд.

Яке аз усулҳои беҳтарини рушди педагогикаи миллӣ, ки олимони муосири илми педагогикаи миллӣ онро ба ҳукми талабот ва анъана даровардаанд, ба корҳои таҳқиқотӣ ҷалб намудани ҷавонон ва дигар донишмандон аст. Инчунин дар корҳои таҳқиқотӣ бобҳои охири кор ба амалигардонии назария дар амал бахшида мешаванд ва назарияи таҳқиқшуда дар истехсолот мавриди таҷрибагузаронӣ қарор дода мешавад.

Маҳз боби 4-уми рисолаи доктории мо низ дар асоси талаботҳои корҳои таҳқиқотӣ ба масъалаи амалӣ намудани истифодаи ғояҳои рушди хирад барои ташаккули сирати миллӣ дар раванди муосири таҳсилот, аниқтараш татбиқи амалии афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X – XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, ки дар таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавон нақши асосӣ дорад, дар педагогикаи муосири миллӣ бахшида шуд. Дар ин боб амалигардонии ин назария дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар ҳамкорӣ бо филиали “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ баррасӣ карда шуд.

Қисми назариявии рисола, аниқтараш бобҳои 1 ва 2 пурра ба ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ бахшида шуда, дар боби 3 оид ба ҳамбастагиҳои ин афкор ба педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ақидаҳо бо овардани мисолҳо, иқтибосҳо аз осори ин бузургон асоснок ва исбот карда шуданд. Ақидаҳои баъзе аз мутафаккирони асри X, аз ҷумла: Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Фароловӣ, Шаҳиди Балхӣ, Кисоии Марвазӣ, Абулмуайяди Балхӣ, Дақиқӣ, Мунҷиқи Тирмизӣ, Унсурии Балхӣ, Алии Фаррухӣ, Абуабдуллоҳи Ҷунайдӣ, Боботоҳири Урён, Робеаи Қаздорӣ, Ҳанзалаи Бодғисӣ, Маҳмуди Варроқ, Муҳаммад бинни Васиф, Басоми Курд, Робияи Балхӣ, Абушақури Балхӣ, Абуисҳоқи Ҷӯйборӣ, Абулқосим Ҳасани Балхӣ, Маъруфии Балхӣ, Фирдавсӣ ва

мутафаккирони асри XI чун: Носири Хусрав, Абуалӣ ибни Сино, Умари Хайём, Абурайҳони Берунӣ, Фахриддини Гургонӣ, Абусаиди Гардезӣ, Абулфазли Байҳакӣ, Амъаки Бухороӣ, Рашидии Самарқандӣ, Унсурулмаолии Кайковус, Абдуллои Ансорӣ, Асадии Тусӣ, Масъуди Саъди Салмон, Муиззӣ, Собири Тирмизӣ ва амсоли инҳо мавриди таҳқиқ қарор дода шуд.

Боби 4-уми рисола ба қисмати амалӣ бахшида шуда, амалигардонии ин ақидаҳо дар ташаккули сирати миллии насли наврас дар замони имрӯз, таҳқиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X – XI-и тоҷику форс, ки олимону донишмандони ҷаҳон ба таври воқеӣ ин замонро давраи Эҳёи Шарқ номидаанд, татбиқи он дар педагогикаи муосири миллий, робитаи назария ва амалия мавриди баҳс қарор дода шуд.

Эътироф шудани осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик аз тарафи олимону донишмандони ҷаҳон ҳамчун давраи Эҳёи Шарқ аз он шаҳодат медиҳад, ки мероси адабии мутафаккирони ин аҳд ҳанӯз дар замони ҳуди онҳо бунёди таълиму тарбияро гузоштааст, зеро осори онҳо дар соҳаи нучум, риёзӣ, физика, фалсафа, педагогика, психология, тарбият, таърих, адабиёт ва амсоли инҳо таълиф гардида, андешаҳои онҳо оид ба маърифат ва тафаккур, суҳан, нутқ, эҳсос, хирад, идрок ва ғайра моҳияти калонӣ илмиро дар бар гирифта, таваччуҳи олимони ватаниву хориҷиро ба худ ҷалб намуд.

Таъсири бевоситаи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X – XI-и форсу тоҷик ба педагогикаи олам ба он оварда расонд, ки таҳқиқ ва тарҷумаи осори онҳо аз нимаи дуҷуми асри гузашта ба забонҳои аврупоӣ оғоз ёфт. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик дар рушди илму фарҳанги умумибашарӣ саҳми бағоят калон гузошта, номи онҳо дар радифи олимони барҷаста Птолемей, Леонардо да Винчи, Коперник, Гёте, Шекспир, Ламаносов ва дигарон меистад.

Таърих гувоҳ аст, ки ибтидои асри X ва нимаи дуюми асри XI давраи пурталотуми таърихӣ, воқеаи пуршиддати сиёсӣ, бархӯрдҳои иҷтимоӣ ва ҷангҳои дохилӣ мебошад, вале он садди роҳи муваффақиятҳои илму фарҳанг, фаъолияти эҷодӣ, адабӣ ва педагогии мутафаккирони ин аҳд шудан наметавонист, илму фарҳанг бо суръати баланд пеш рафт ва ба давраи тиллоии рушди илму фарҳанги умумибашарӣ табдил ёфт. Вобаста ба ин бузургияти мутафаккирони асрҳои номбурда, афкори педагогии бою ғанӣ доштани ин мутафаккирон, таҳқиқ ва татбиқи афкори педагогии онҳо дар педагогикаи миллӣ таҳқиқоти муҳим ва натиҷабарх аст.

Дар рафти гузаронидани таҳқиқот муайян гардид, ки таҳқиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва амалан татбиқи он дар педагогикаи муосири миллӣ, алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт дар замони кунунӣ боз ҳам мақоми асосиро касб кардааст, зеро ин мутафаккирон ба робитаи назария ва амалия дар таълим, амалигардонии донишҳои гирифташуда дар ҳаёти ҳаррӯза диққати махсус додаанд ва ин омили асосии татбиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи муосири миллӣ мебошад.

Педагогикаи миллӣ педагогикаи пешқадами олам буда, соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон ба рушди он шароитҳои мусоидро фароҳам овард ва маорифро Роҳбарияти олии кишвар соҳаи афзалиятнок эълон намуд. Заминаи педагогикаи миллӣ афкори педагогии мутафаккирони гузашта мебошад ва мақсади ин педагогика алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар педагогикаи Шӯравӣ низ баъзан ба алоқаманд намудани чараёни таълим бо ҳаёт диққат дода мешуд. Роҳҳои анъанавии пайваस्तкунии назария бо амалия дар вақти таълим экскурсияҳои гуногун, корҳои лабораторӣ ва амалӣ, ташкили намудҳои мушоҳидаҳои объектҳои гуногуни зухуроти мушаххас ва ғайраҳо назаррас мегардид. Аммо таҳқиқотҳо исбот менамоянд, ки одатан

хангоми ташкили раванди таълим омӯзгорон така ба таҷрибаи шахсии шогирдонро сарфи назар менамуданд ва ба додани донишҳои назариявӣ така мекарданд.

Инчунин педагогони муосир таҳқиқ намудаанд, ки педагогикаи Шуравӣ чанбаи миллии таърихи таълиму тарбияро сарфи назар мекард ва ба он аҳамият намедод, зеро педагогикаи Шуравӣ педагогикаи синфи пролетариат буд. Ин педагогика ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони гузашта ва ниёғони мо аз нуқтаи назари педагогикаи синфӣ баҳо медод. Ин боиси он мегардид, ки таърихи афкори педагогии мардум якतरафа тафсир ва таҳқиқ гардида, баъзе чанбаҳои ин педагогика садди роҳи пешрафти педагогикаи миллии мегардиданд. Аз ҷумла:

- педагогикаи миллии педагогикаи миллати рус доништа мешуд, зеро республикаҳои дигар дар ҳайати Иттиҳоди Шуравӣ қарор доштанд ва мустақилият надоштанд;
- таҳқиқотҳо ва асосҳои назариявӣ оид ба ташаккули педагогикаи миллии исбот менамоянд, ки дар таҳқиқотҳои педагогии даврони Шуравӣ ба педагогикаи мардуми рус диққати асосӣ зоҳир карда шуда, ба педагогикаи 15 республикаи бародарии дар ҳайати ин давлат қарордошта диққати кам дода мешуд;
- гарчанде ки педагогикаи мардуми тоҷик аз тарафи муҳаққиқони даврони шуроҳо ба тариқи назариявӣ омӯхта шуда бошад ҳам, ба амалигардонии он таваҷҷуҳи кам зоҳир мегардид;
- забони давлатии Иттиҳоди Шуравӣ забони русӣ буд ва ба ташаккули забонҳои дигар таваҷҷуҳи кам дода мешуд, дар мактабҳо афзалият ба омӯзиши забон ва адабиёти рус дода мешуд;
- эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳои милливу мардумӣ маъдуд карда шуд. Масалан, гузаронидани Наврӯз, Сада, Меҳргон, Техргон ва дигар ҷашнҳои миллии маъдуд карда шуда, ҳатто баъзан гузаронидани ин идҳо иҷозат дода намешуд;

- инкишофи маданият ва фарҳанги миллӣ, маданияти халқи рус дар мадҳи аввал гузошта шуда, инкишофи маданият ва фарҳанги дигар миллатҳои ҳайати Шуравӣ дар мадҳи дуум меистод.

Ҳамаи мушкилиҳои болозикр қисмате аз илми педагогика мебошанд ва набояд афкори педагогии ин ё он мардум ва миллатро нодида гирифт. Вобаста ба ин имрӯз зарур аст, ки афкори педагогии мутафаккирони тоҷик ба таври муфассал омӯхта шуда, дар педагогикаи миллӣ татбиқ карда шавад. Ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик, бахусус, мутафаккирони асрҳои X–XI ва дигар даврҳои мухталифи таърих амику ҳамаҷониба таҳқиқ гардида, мавриди баррасии илмӣ қарор гирад.

Соҳибистиклол гардидани Тоҷикистон имкон фароҳам овард, ки олимони ватанӣ ба таҳқиқи афкори педагогии ниёгон рӯ оваранд ва дар натиҷа таҳқиқотҳои бузурги илмӣ анҷом дода шуданд. Ин таҳқиқотҳо масъалаҳои асосии инкишофи афкори педагогии мутафаккирони форсу тоҷикро дар бар мегиранд. Бояд ёдовар шуд, ки асарҳои М.Лутфуллоев, Х.Афзалов, С.Қодирова, Ш.Шарипов, Х.Ҷонназаров, Б.Раҳимова, Ф.Шарифзода, Т.Атаханов, И.К. Холовна, Ш.О. Саидиброимов, Ҷ.Булбулов, Ш.Хоников, Қ.Қадамов, К.Парпишоев ва дигарон, ки номи асарҳояшон дар қисмати муқаддимаӣ оварда шуд, муҳимтарин лаҳзаҳои инкишофи педагогикаи тоҷик, инчунин проблемаҳои муҳими таълиму тарбияро дар бар мегиранд.

Фаъолияти педагогии ниёгони мо ба тарбияи инсонӣ комил ва бомаърифат нигаронида шуда, ҷанбаҳои зиёди таълиму тарбияро дар бар мегирад. Аз ин лиҳоз, таҳқиқ ва дар педагогикаи муосири миллӣ татбиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони тоҷик, бахусус, мутафаккирони асрҳои X–XI, давраи муҳими рушди улуми инсонӣ, давраи тиллоии ташаккул ва раванқи адабиёти форсу тоҷик амри зарурӣ ва муҳим мебошад.

Адабиёти тоҷик ҳамеша таҷассумкунандаи ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии мардум будааст ва ин анъана решаи худро

дар адабиёти муосири тоҷик низ давондааст. Асарҳои бадеӣ мавзӯҳои тарбият, таълим, фарҳанг ва ахлоқро тараннум намуда, ақидаҳои басо олии ва арзишмандро дар бар мегиранд.

Афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI тасвири таҷрибаи таърихӣ ва арзишҳои волои ахлоқиро дар бар гирифта, дар таълиму тарбияи насли наврас мақоми калидӣ доранд ва татбиқи амалии афкори педагогии ин мутафаккирон дар педагогикаи муосири миллӣ муҳим ва натиҷабарх аст.

Дар шароити ҷаҳони иттилоотӣ, инкишофи босуръати техникаи муосир, авҷ гирифтани бесарусомониҳо дар саросари олам, дар хонавода коста гардидани фарҳанги миллӣ, бӯҳрони фарҳангу ҳунар, тарғиби бадахлоқӣ, коста шудани фарҳанги китобхониву китобдӯстӣ, таъсири фарҳангҳои бегона ба арзишҳои миллӣ, зарур аст, ки муассисаҳои таълимиву омӯзгорон, падару модар, оила ва аҳли ҷомеа маркази ташаккули маънавиёти насли наврас ва сирати миллии ӯ бошанд. Бахусус, ин вазифаи таърихии муассисаи таҳсилоти умумӣ дар замони иттилоотӣ мебошад.

Яке аз роҳҳои асосии тақвият бахшидани таълиму тарбия дар замони муосир, бахусус, дар давлати демократӣ, ҳуқуқбунёд ва ягонаи тоҷикон демократисозии таҳсилот ва раванди таълим мебошад, зеро демократисозии таълиму тарбия ба ҳар фард имкон медиҳад, ки дониш омӯзад ва онро такомул бахшад ва он омили асосии татбиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI–и форсу тоҷик дар педагогикаи миллӣ мегардад. Педагоги муосир, академик Ф.Шарифзода таҳқиқ намудааст: “Демократисозии мактаб даст кашидан аз концепсия кӯҳна ба хотири концепсияи нав – концепсияи инсон ҳамчун олитарин арзиши ҷомеаи кунунӣ, гардиш ба манфиату талаботи ҷомеа ва шахсият, озодӣ ва истиқлоли муносибатҳои педагогӣ, тағйир додани моҳияти онҳо, раҳой ёфтани аз низоми итоату муқобилият ва ворид шудани ба низоми ҳамкорӣ, бозътимодтарин усули тарбия ва яке аз омилҳои қавии демократисозии ҷомеа ба шумор меравад” [248, С. - 120].

Маҳз қадами бачо дар демократисозии таҳсилот, таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ аз байн бурдани чудой мебошад. Дар ин самт таъмин намудани алоқаи доимии муассисаҳои таълимӣ, оила, падару модар ва аҳли ҷомеа муҳим мебошад. Парокандагӣ байни ин ниҳодҳои калидии ҷомеа ба таълиму тарбияи насли наврас таъсири манфӣ мерасонад, чунин муносибат ба бесарусомонӣ оварда мерасонад: аз байн рафатани шинохти ҳаққи модару падар, сарпечӣ намудани фарзандон аз панду насиҳати онҳо, халалдор гаштани иттиҳоду иттифоқ байни хешону ақрабҳо, ҳамсоя бо ҳамсоя, мамлакатҳо бо мамлакатҳо, зиддияти байни миллатҳо, маҳалчигӣ, гаровидан ба сафи гурӯҳҳои бадҳоҷу тундрав, бесавод гардидани насли наврас ва дигар падидаҳои номатлуб аз ҷумлаи бесарусомониҳоянд. Аз ин лиҳоз, демократикунонии муассиса бояд ба ин падидаҳо хотима бахшад ва тамоми аъзои ҷомеа ба муассиса ҳамкору ҳаммаром бошад.

Гузаштан аз усулҳои анъанавӣ ба усулҳои фаъол ва инноватсионии таълиму тарбия роҳи дигари демократисозии таълиму тарбия, татбиқи афкори мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи муосири миллӣ мебошад. Омӯзгоронро дар мадҳи аввал зарур аст, ки ба насли нави миллат барои аз худ намудани фарҳанги миллат ёрӣ расонанд, ки бидуни ин ташаккули хирад ва сирати миллӣ имконнопазир аст. Истифодаи усулҳои анъанавии таълиму тарбия аз қабيلي маҷбуркунӣ ба омӯзиш, фармонфармоӣ, ҷанҷолу хархаша, ба гурӯҳҳои сустхон, миёна ва фаъол чудо намудани шогирдон, диққати асосӣ додан ба қисматҳои назариявӣ, сарфи назар кардани қобилияту истеъдоди хонандагон ва амсоли инҳо муносибати омӯзгорону шогирдонро вайрон мекунад. Омӯзгорон набояд нодида гиранд, ки муносибати онҳо дар дарс, фориғ аз дарс омили асосии ташаккули шахсияти хонанда мебошад. Пас ба роҳ мондани муносибати самарабахш байни омӯзгору хонанда бисёр муҳим аст ва онро бо истифода аз усулҳои фаъоли замонавӣ таъмин бояд намуд.

Аммо қайд кардан муҳим аст, ки дар демократисозӣ ва ё алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт омӯзгор танҳо муваффақшудан наметавонад. Барои расидан ба ин мақсал муҳим аст:

- Маъмурияти муассисаҳои таълимӣ бо усулҳои инноватсионии таълиму тарбия шинос бошанд ва дар амалигардонии ин усулҳо ба омӯзгорон ҳамкорӣ намоянд.
- Аз курсҳои такмили ихтисос ва бозомӯзӣ гузаронидани омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ бо мақсади ҷорӣ намудан ва тақвият бахшидани усулҳои фаъоли таълим.
- Таҳияи нақшаи дурнамои алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт тавассути истифодаи усулҳои фаъоли самарабахши таълим дар муассисаҳои таълимӣ.
- Назорати доимии амалишавии нақшаи дурнамо дар муассисаҳои таълимӣ аз тарафи маъмурияти муассиса, бахусус ҷонишинони директор оид ба корҳои таълимӣ ва тарбиявӣ.
- Муайян намудани вазифаҳои тарбиявӣ ва ташкилӣ – педагогӣ байни маъмурият, омӯзгорон, хонандагон, падару модар ва аҳли ҷомаа, дақиқ сохтани мақсад, усулҳо ва натиҷаи фаъолият.
- Ба роҳ мондани ҳамкориҳои зичи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бо муассисаҳои такмили ихтисоси омӯзгорон, марказҳои методӣ чиҳати раванқ бахшидани машваратдиҳиву машваратгирӣ, тавсияҳои методӣ оид ба кори таълиму тарбия.
- Тақвият бахшидани фаъолиятҳои ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ, муассисаҳои таълимӣ бо мақсади раванқ бахшидани корҳои методӣ, машварату тавсиядиҳӣ ва амалигардонии усулҳои самарабахш ва фаъоли таълим.
- Ба нақша гирифтани ҷашнгирии рӯйдодҳо, санаҳои ба рӯзгор ва фаъолияти мутафаккирони асрҳои X–XI, дигар мутафаккирони тоҷик ва фаъолияти одамони маъруф алоқаманд.
- Аз принсипи танқидкунӣ ба тавсиядиҳӣ гузаштани маъмурияти муассисаҳо ва роҳбарони иттиҳодияи методӣ, роҳбарони синфҳо

ва омӯзгорон, мушовирон ва нозирони муассисаҳои соҳаи маориф.

- Бо усулҳои фаъол гузаронидани маҷлисҳо ва вохӯриҳо бо падару модар, аз қабилӣ мувоҳида, мусоҳиба, ақидаҷамъкунӣ, ангежиши зеҳн, қабули пешниҳодҳо ва тавсияву машваратҳо, дар якҷоягӣ ҷустуҷӯ ва муайян намудани роҳи ҳалли проблемаҳои мавҷуда, роҳҳои ҳалли ин мушкилот ва амсоли инҳо.
- Шароити муносиб фароҳам овардан ба муассисаҳои таҳсилоти умумӣ барои пешрафти кори таълиму тарбия ва бо ин мақсад ҷалб намудани падару модар, аҳли ҷомеа, сарпарастон, хайрхоҳон, хатмкунандагони собиқи муассисаи таълимӣ ба муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, бо мақсади расонидани кӯмакҳои молӣ ва маблағӣ.
- Арзёбӣ ва натиҷагирии амалишавиҳои фаъолиятҳои банақшагирифташуда бо мақсади тақвият бахшидани амалигардонии усулҳои фаъоли таълиму тарбия.

Агар андешаҳои болозикр дар кори муассисаи таълимӣ ба роҳ монда шаванд, омӯзгор танҳо наметонад ва тамоми ниҳоди ҷомеа бо ӯ ҳамкору ҳаммаром хоҳанд гашт ва тавассути чунин ҳамкорӣ сифати таълиму тарбия баланд мегардад.

Гуманизатсияи таълиму тарбия усули дигари татбиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи муосирӣ миллӣ мебошад, ки педагогони муосир, аз ҷумла Шарифзода Файзулло онро мавриди таҳқиқ қарор дода, қайд намудааст: “Зери мафҳуми гуманизми таҳсилот чунин тарзи ташкили раванди таълимро мефаҳмам, ки ба рушди шахсият равона гардидааст ва дар ӯ усулҳои худтарбия ва худомӯзиро ташаккул медиҳад ва барои амалӣ гардидани иқтидори эҷодии ӯ мадад мерасонад” [21, С. - 161]. Ин усули таълиму тарбия, ки ба рушди шахсият равона гардидааст, шароити муносиб фароҳам меорад, то ки хонандагон худ худро тарбия намоянд, худомӯз бошанду худомӯзӣ кунанд. Ҳамзамон, ин роҳи таълиму тарбия

барои амалӣ гардидани иқтидори эҷодии хонандагон, аниқтараш рушди салоҳиятҳои онҳо, мадад мерасонад. Дар чунин усули омӯзиш, таълиму тарбия, вазифаи омӯзгор асосан аз алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт, таълим додани роҳҳои дурусти зиндагӣ кардан ба хонандагон иборат мебошад.

Педагогикаи муосири миллӣ хилофи сарфи назар намудани салоҳиятҳои хонандагон мебошад. Хонандагон манбаъ ё субъекти асосӣ мебошанд, раванди таълиму тарбия ба онҳо нигаронида шудааст ва таълиму тарбия маҳз барои онҳост. Дар ин раванд хонанда ҳамчун шахсият шинохта мешавад, ки дорои салоҳиятҳои мухталиф аст ва ӯ қобилият дорад, ки салоҳиятҳои хешро такомил бахшад. Аз ин рӯ, омӯзгорро лозим аст, ки хонандагонро дар руҳияи худтакмилдиҳӣ ва худинкишофдиҳӣ раҳнамоӣ кунад, роҳҳои такмил бахшидани салоҳиятҳоро ба онҳо омӯзонад, ба кадрҳои шахсияти хеш расиданро дар хонандагон ташаккул бахшад. Дар ин замина омӯзиши афкори тарбиявӣ-ахлоқии мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикон ва анъанаҳои миллӣ муҳим ва мақсаднок аст.

Бо суръати баланд пешрафт намудани ҷомеа ба он оварда мерасонад, ки таълиму тарбия ба соҳаи асосии иҷтимоӣ мубаддал мегардад, зеро он бевосита ба шуур, оянданигарӣ ва қобилияту салоҳиятҳои хонандагон қар мекунад. Таҳкими сулҳу субот ва амнияти миллӣ аз он вобастагии ногусастанӣ дорад. Аз ин рӯ, дар замони муосир, дар асри пурталотум таълиму тарбия бояд бо усули инноватсионӣ ба роҳ монда шавад. Танҳо мутолиаи беш аз пеши осори мутафаккирони асрҳои пеш, асрҳои X–XI ва мутафаккирони асрҳои баъдӣ, таъҷиббахш ба анъанаҳои арзишҳои миллӣ имкон фароҳам меорад, ки шахсияти бомаърифату баркамолро парваришу ба воя расонем.

Эҳёи анъанаҳои миллӣ, ошно намудани насли наврас ба таҷрибаҳои бойи ниёгон, аз ҷумла меъёрҳои ахлоқи ҳамида, маънавиёт, озодӣ, ҷавонмардӣ, ки сирати миллии мардуми тоҷикро муайян

мекунанд, дар замони муосир боз ҳам ҳассостар аст. Эҳёи анъанаҳои миллӣ яке аз роҳҳои пурсамари таълим ва баҳусус тарбияи насли наврас дар руҳияи арҷ гузоштан ба анъанаҳову арзишҳои миллӣ, ташаккули хирад, сирати миллӣ, салоҳият ва истеъдодҳои насли наврас мебошад ва он дар шароити кунунӣ барои татбиқи ғояҳои педагогии ниёгон дар педагогикаи миллӣ заминаи асосӣ гузошта метавонад. Мақсади асосии эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳои миллӣ аз он иборат аст, ки дар хонандагони муассисаҳои таълимӣ салоҳияти худомӯзӣ ва худинкишофдиҳӣ, ки имрӯз қариб мадҳи назари насли наврас гардидааст, пайдо шуда, раванқ меёбад. Ба ин масъала ниёгони мо дар асри Х диққати асосӣ дода буданд. Е.Э. Бертелс ба ин ақида чунин ишора намудааст: «Дар муқобили Тоҳириён, Сомониён медонистанд, ки бидуни эҳёи анъанаҳои фарҳангӣ истиқлоли воқеии давлати онҳоро таъмин кардан мумкин намебошад» [294, С. - 342].

Омӯзиши афкори педагогӣ - тарбиявию ахлоқии мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик ва дар педагогикаи миллӣ татбиқ намудани ин афкор дар замони иттилоотӣ, давраи пешрафти босуръати илму техника, бо таъба анъанаҳо ва арзишҳои миллӣ бағоят муҳим аст, зеро мероси илмиву адабии мутафаккирони ин аҳд чун низомнома ва ё нақшаи дурнамои ҳазорсолаҳо барои прогресси маънавий хизмат менамояд. Рӯ овардан ба омӯзиш ва таҳқиқи мероси маънавий ва таърихи инкишофи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI аз он ҷиҳат низ муҳим аст, ки дар афкори педагогии онҳо таҷрибаҳои бузург оид ба таълиму тарбияи насли наврас ҷамъ омадааст. Ин таҷриба на танҳо ба замони онҳо хос аст, балки бо тарзу усулҳои мухталиф ба ҷаҳони муосир ворид шуда, ба амалигардонии назария ва амалияи педагогӣ таъсир мерасонад. Аз ин ҷост, ки дар баробари омӯхтани мероси адабии ин мутафаккирон мавриди омӯзиш, таҳқиқ ва татбиқ қарор додани таҷрибаи бойи ниёгон аз ҷумла, таҷрибаи мутафаккирони асрҳои номбурда дар пешрафти кори таълиму тарбия муҳим аст. Ба унвони мисол метавон ақидаҳои болоро такрор кард, ки яке аз заминаҳои асосии

эҷод гардидани “Офариннома”-и А.Балхӣ омӯхтани мероси адабӣ ва таҷрибаи бойи мутафаккирони пеш ва ҳамасрони хеш буд. Ба мартабаи баланд расидани шоирони ҳамасри Рӯдакӣ аз таҷрибаву дониши ӯ ва аз ҳамдигар баҳра гирифтани онҳо буд. Барои офарида шудани асари машҳури олам “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ шоҳномаҳои пеш, аз ҷумла, “Шоҳнома”-и Абумансурӣ, абёти парокандаи Дақиқӣ ва амсоли инҳо заминаи бузург буданд. Мақсуд ин аст, ки дар байни хонандагони муассисаҳои таълимӣ, насли наврасу ҷавон ва тамоми қишри ҷомеа ба роҳ мондани омӯзиши таҷрибаи бойи мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик муҳим аст ва аз хурд то бузурги мардуми тоҷикро зарур аст, ки аз таҷрибаи бойи онҳо дар ҳаёти хеш истифода баранд. Баъзе аз хусусиятҳо ва таҷрибаи бойи мутафаккирони ин аҳдро, ки қобили омӯзиш ва татбиқ намудан дар ҳаёти ҳаррӯза ва педагогикаи миллӣ мебошанд, метавон ба унвони мисол ва намуна овард:

- Муҳаббати бепоён доштани мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик ба Ватан, халқу миллат, тайёр будан ба ҳифзи Ватан ва марзу буми он ва бо ин мақсад ба мавзуи ватандӯстиву ватандорӣ бахшидани асарҳои хеш, аз қабиле осори Рӯдакӣ ва ҳамасрони ӯ, “Шоҳнома”-и безаволи Фирдавсӣ ва ғайра.

- Ба таълиму тарбияи фарзанд, насли наврасу ҷавон тавачҷуҳи асосиро зоҳир намудан, аз тарафи шоирону нависандагон ва мутафаккирони муосир таълиф шудани асарҳои тарбиявӣ - ахлоқӣ ба монанди “Қобуснома”-и У.Кайковус, “Саодатнома”, “Равшаноинома”, “Сафарнома”, “Ҷомеъ – ул - ҳикматайн” –и Носири Хусрав, “Офариннома” –и А.Балхӣ, “Шоҳнома”–и Фирдавсӣ, афкори тарбиявии Рӯдакӣ, Сино, У.Хайём, М.З. Розӣ ва амсоли инҳо.

- Ботамкин, ботахаммул ва босабру тоқат будани гузаштагон. Ҷама гуна мушкилиҳои сиёсӣ, иқтисодиву иҷтимоиро паси сар намуда, ин мушкилиҳо садди роҳи пешрафти ҳаёту фаъолияти онҳо намегардиданд.

- Аз омӯхтан даст нақашидани гузаштагон. Ёдовар мешавем аз таъқибу шиканҷаи зиёди ба сари мутафаккирон, донишмандони ин аҳд омада. Хукми ба зери пой филон партофтани Фирдавсӣ, таъқибҳои ҳамешагии Носири Хусрав, Сино ва дигарон.

- Ётиром ба муқаддасоти миллӣ, аз ҷумла забони ноби тоҷикӣ. Ҳифз намудани ин забон, аз фишори арабҳову салҷуқиён ва дигар бадхоҳон, ки мехостанд ин забонро ба нестӣ баранд, наҷот додани он ва саҳми назаррас гузоштан дар рушуду нумӯи забони ноби тоҷикӣ.

- Усули муошират. Дар асарҳои мутафаккирони ин аҳд масъалаи муошират, одоби сухан гуфтан, бамавқеъ ва дар ҷои мувофиқ гуфтани сухан, бо фаҳми ҳар кас бо ӯ мувоҷиат намудану ҳамкорӣ ва ё дӯстӣ кардан, риояи одоби сухан дар нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ ва амсоли инҳо мақоми асосӣ дошт.

- Саҳми назаррас гузоштан бо интиқоли анъанаҳои миллӣ, арзишҳои миллӣ ба наслҳои оянда тавассути осори илмиву адабӣ.

- Назарҳои дурандешона ва пешқадами мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик буд, ки дар баробари кӯшишҳои маънавӣ ба кӯшишҳои ҷисмонӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир менамуданд. Онҳо бар ин ақидаанд, ки саломатии инсон аз қувваҳои беруна вобастагӣ надошта, балки ба иродаи ӯ мансуб аст. Руҳи солим дар ҷисми солим инкишоф меёбад. Вобаста ба ин мутафаккирони ин асрҳо ба тарбияи ҷисмонӣ диққати асосӣ доданд.

- Ба меҳнат машғул будан, ба ҳунари худ созандагӣ кардану онро ташаккул додан, ба ҳамаи мавҷудоти зинда оқилона муносибат кардан, муҳити атрофро муқаддас шуморидан. Ҳамаи ин меҳнати руҳӣ, ҷисмонӣ ва ақлиро талаб мекунад. Агар меҳнатдӯст намебуданд, чунин шоҳасарҳоро ба мо ба мерос намегузоштанд.

- Онҳо ба омӯхтани як масъала, як фан маҳдуд нагардида, балки илмҳои зиёди замони хешро аз қабилҳои нучум, Қуръон, ҳандаса, фикҳ, мантиқ, адабиёт, ҳисоб, физика, тиб, равоношиносӣ, кимё ва

дигарро аз худ намуда, дар ҳамаи самтҳо дониши мукамалро касб намуданд.

- Бисёрчанба будани мазмун ва мундариҷаи осори ин мутафаккирон. Аз ҷумла, мавзӯҳои тарбиявӣ ахлоқӣ, ватандӯстӣ, сулҳу субот, дӯстиву иттиҳод, касбомӯзӣ, ҳунармандӣ, тарбияи ҷисмонӣ, таълиму тарбия ва дигар мавзӯҳои муҳим дар осори онҳо ҷои намоён доштанд.

Маҳз барои замина гузоштан ба татбиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи миллӣ, омӯзиши афкори педагогӣ ва таҷрибаи бойи онҳо муҳим аст. Дар ин замина алоқаманд намудани донишҳои назариявӣ бо ҳаёти воқеӣ, ки педагогикаи муосир ба он таваҷҷуҳи асосӣ равона намудааст, муҳим аст. Афкори пешқадами мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамаи даври замон мақомӣ асосӣ дошта, дар педагогикаи муосир низ татбиқ ёфтааст ва алоқаманд намудани донишҳои назариявӣ бо ҳаёти воқеӣ мавзӯи ҷудонопазири андешаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI буда, дар татбиқ намудани ақидаҳои педагогии онҳо дар педагогикаи муосири миллӣ нақши асосӣ доранд.

Дар асоси ақидаҳои ин мутафаккирон бо истифода аз хирад одамон бояд дониши гирифта, таҷрибаи бойи омӯхтаи ниёгонро бо ҳаёт алоқаманд намоянд ва ба манфиати кори нек дар зиндагӣ донишро истифода баранд. Дар ҳама шугла касб серғайрат бошанд ва масъулияти баландро нишон диҳанд. Назар меандозем ба боби ҷиҳилу сеюми “Қобуснома” “Андар оину расми деҳқонӣ ва ҳар пеша, ки донӣ: “Ва чун вақти кишту дурудан набошад, пайваста аз шикоятани замин ғофил мабош ва тадбири кишти соли оянда имсол ҳамекун. Ва кишт бештар бар замин кун, ки хештанпӯш бувад, ки ҳар замин, ки хештан натавонад пӯшидан туро ҳам натавонад пӯшидан. Ва чунин кун, ки доим ба иморат кардан машғул бошӣ, то аз деҳқонӣ бархӯрдор бошӣ. Пас агар пешавар бошӣ, аз пешаварони бозор, аз ҳар пешае, ки бошӣ, зудқору сугудакор бош, то ҳарифонат бисёр бошанд. Ва ҳар коре, ки кунӣ, беҳ аз

он кун, ки ҳампешагон кунанд» [224, С. - 199]. Дар боло аз он ёдовар шудем, ки мавзуи осори мутафаккирони асрҳои X-XI бисёрҷабҳаву гуногунпаҳлӯ аст. Аз ин ақидаи У.Кайковус бар меояд, ки инсон бояд серкору серғайрат бошад, даме ба бекорӣ роҳ надихад, масъулиятшиносу покнат бошад. Агар чанде ин масал барои деҳқон аст, вале он ғояҳои педагогии хешро дорост. Кайковус панд медиҳад, ки барои ба даст овардани ҳосили фаровон деҳқонро лозим аст, ки заминро нарм кунад, тадбири кори соли ояндаро дар соли равон кунад ва ба таъхирандозӣ набояд роҳ дод. Бар замин бояд кишт кард, ки хештанпӯш бувад, ки ҳар замин, ки хештанро пӯшидан натавонад ҳеч касро пӯшидан наметавонад. Доим ба иморат кардан машғул бояд шуд, дар ҳар пеша зудкору сутудакор будан лозим аст ва ҳар корро бояд беҳтар аз дигарон анҷом дод. Мо аз ин ақидаҳо онро дарёфтем, ки дар татбиқи афкори педагогии ниёгон дар педагогикаи миллӣ бояд дар таълиму тарбия, омӯзиши илму дониш ва тамоми касбу кор серкориву серғайратиро пеша намоем, ҳар як лаҳзаи вақтро ғанимат шумарем, барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ дар татбиқи назарияи ниёгон дар амал шароитҳои мусоидро фароҳам орем, фаъолиятҳои солҳои ояндаро дар ҳуди ҳамин сол ба нақша гирем. Панду насихати бузургонро ба ҷо орем, ҳар касе, ки осори бузургони миллати хешро надонад, осори дигар миллатро омӯхтан наметавонад ва кӯшиш ба ҳарч бояд дод, ки дар омӯзиш ва татбиқи осори мутафаккирони гузашта аз дигарон пеш бошем ва ин хислатҳои некро дар ниҳоди насли наврасу ҷавон тарбия карда тавонем. Агар ин принципоро ба ҷо орем дар татбиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи миллӣ саҳми хешро гузошта метавонем.

Дар амал тадбиқ намудани донишу таҷрибаҳои гирифташуда бо роҳи хирад дар ақидаи дигар намояндагони адабиёти асрҳои X-XI низ назаррас аст. Онҳо боварӣ доштанд, ки танҳо бархӯрди мустақим бо табиат, иртиботи муназзам бо он тавассути истифодаи бамавқеи хирад, мушоҳида, табодули таҷриба, ҳамкорӣ бо мардуми атроф, эҳё ва раванқ

бахшидани анъанаҳои миллӣ, ташкили муҳити мусоиди зиндагӣ ва таълиму тарбия ва амсоли инҳо имкон медиҳад, ки насли наврас ҷаҳонро дуруст омӯзанд ва кор карданро ёд гиранд. Мутафаккирони ин давра сарчашмаҳои асосии таълиму тарбияи воқеиро баррасӣ карда, мушоҳида ва таҷрибаро яке аз омилҳои асосии баровардани назария ба амалия медонанд. Барои расидан ба ин мақсад мутафаккирони асрҳои номбурда, ҷустуҷӯ кардани дониш, пайваста машғул будан ба хондан, навиштану эҷод кардан, машварат гирифтани аз дигарон, доништану дар амал татбиқ кардани донишҳоро таҷрибаҳои гирифтани талқин мекунанд. Масалан, Носири Хусрав фармудааст:

Бичӯю бинвис, он гаҳ бихону бипурс,

Пасаш биёмӯз, он гаҳ бидону ба дил кор [166, С. - 38].

Пас ақидаҳои, ки Ҳаким Носири Хусрав дар амалӣ намудани назария дар ҳаёти ҳаррӯза баён намудааст, меъёрҳо барои татбиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и тоҷик дар педагогикаи миллӣ мебошанд, яъне барои насли наврас муҳим аст, ки дар омӯзиши афкори педагогии ин мутафаккирон мафҳумҳои зайлро ба кор баранд: “бичӯй”, “бинвис”, “бихон”, “бипурс”, “биёмӯз”, “бидон”, “ба дил кор” ва дар татбиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони ин аҳд дар педагогикаи миллӣ саҳми хешро гузошта тавонанд.

Андӯхтани дониш ва дар амал татбиқ кардани он талаби педагогикаи муосири миллӣ аст ва ин ақида дар педагогикаи мардумӣ низ мақоми назаррас дошт. Дар асоси ақидаҳои мутафаккирони асрҳои болозикар чун илм амалӣ гардад, соҳибаш роҳи бехтарини пешрафти зиндагиро муайян менамояд ва бо ин васила баландмақому баландмартаба мегардад. Дар баробари дигар мутафаккирон ин ақидаро дар осори илмиву адабии Сино зиёд во меҳурем: “Илм, гуфта буд Ибни Сино, инсонро аз рафтору кирдори бад нигоҳ дошта, ба хулқу атвори нек хидоят мекунад. Фақат илму дониш инсонро ба мартабаи баланд мерасонад. ӯ ба заковати инсон, ба қувваи ақлӣ ва қобилияти ӯ боварии комил дошт. Бо ақидаи Ибни Сино муроди инсон аз омӯхтани илм фақат

гизои рӯҳӣ набуда, балки дар ҳаёт аз он истифода бурдан аст. Барои ҳамин ҳам ӯ илмро бе амал тасаввур карда наметавонист” [48-48]. Иқтибоси овардаи Х.Афзалов ва Б.Раҳимов аз китоби “Таърихи педагогикаи тоҷик” фикрҳои моро оид ба донишманд будану ба дониш диққати асосӣ равона намудани мутафаккирони асрҳои X-XI асоснок менамоянд.

Дар амал корбаст гардидани дониш боиси пешрафти ҷомеа, сарватманд гардидани ниёзмандон ва муҳимтараш, боиси шуҳратёртар гардидани шахси донишманд мегардад.

Ақидаҳои Сино, Носири Хусрав, У.Кайковус дар амал татбиқ намудани дониши назариявиро тараннум мекунанд. Мутафаккирони адабиёти асрҳои X-XI омӯзишро танҳо аз рӯи таҷрибаи шахсии хонанда ташкил намуда, дониши мунтазами бо роҳи хондани лексия дар илм чамъшударо рад мекарданд. Инчунин онҳо бо усулҳои фаъолу манфиатбахш таълим додану тарбия намудани насли наврасро тарғиб менамуданд, ки педагогикаи муосир низ инро талаб дорад. Масалан, Маскавийё Розӣ (асри XI) ҳамчун маърифатпарвар ва тарғибкунандаи ақидаҳои педагогӣ зидди ҷазои ҷисмонӣ додани шогирдон аз тарафи омӯзгор ё падару модар буд. Ӯ ин усулро боиси кам шудан ва ё тамоман аз байн рафтани шавқи хонанда ба таълим медонад. Ин ақидаро дигар мутафаккирони асрҳои X-XI низ тарафторанд. Ба унвони мисол метавон овард, ки Умари Хайём ранҷонидани касро маҳкум мекунад. Ӯ муносибати хуб доштанро талқин мекунад:

То битвонӣ ранча магардон касро,
 Бар оташи хасми худ маншон касро.
 Гар роҳати ҷовидон тамаъ медорӣ,
 Меранҷ ҳамешаву маранҷон касро [75, С. - 68].

Тазаккур додан ба мавқеъ аст, ки барои омӯзгор дар навбати аввал “роҳати ҷовидон” ба мартабаи баланди илму маърифат ва ахлоқи намунавӣ расидани шогирдаш аст. Пас ӯро ба таълим шавқманд бояд намуд ва набояд аз омӯхтани илм дилзада кард. Ба ин нукта

мутафаккирони асрҳои X-XI, аз ҷумла, К.Марвазӣ, А.Балхӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав ва дигарон ишораҳои зиёд намуданд. Ин усул яке аз омилҳои фаъоли амалӣ намудани дониш дар ҳаёти ҳаррӯза ва татбиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони болозикр дар педагогикаи муосири миллӣ мебошад.

Усули татбиқи дониши назариявӣ дар амал ё алоқамандии таълим бо ҳаёт дар ташкили раванди таълим дар муассисаҳои таълимӣ нақши муҳимро мебозад. Имрӯз дар раванди таълим дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеш аз ҳама ба баланд бардоштани қобилияти фикрронӣ ва рушди салоҳиятҳои хонандагон диққати асосӣ дода мешавад, зеро алоқамандии назария ва амалия яке аз муҳимтарин принсипи таълимӣ дар замони муосир буда, хусусиятҳои мундариҷаи фанҳои таълимӣ, мушаххасоти онҳо, усулҳои фаъоли дар амал татбиқ намудани донишҳои назариявӣ, алоқаи байни назария ва амалияро таъмин менамояд.

Аз таҳқиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, анъанаҳои миллӣ ва гузаронидани таҷрибаҳо дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба хулоса омадем, ки барои татбиқи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи муосири миллӣ муҳим аст:

- омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ роҳҳои пешрафти ҳаёти насли наврас ва аҳли ҷомеа ро муайян мекунад. Аз ин рӯ, лозим аст, ки барномаи амалу фаъолият аз муассисаҳои таълимӣ берун баромада, доираи фаррохро касб намояд, то ки фазои фарҳангиву таълимӣ беҳтар карда шавад;

- эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳои миллӣ, тарбияи маънавии насли наврас ва дар руҳияи масъулиятшиносӣ, донишандӯзӣ, хушхлоқӣ, ватандӯстӣ, меҳнатдӯстӣ тарбия намудани насли наврас ва дар ин замина, ҳамоҳанг намудани арзишҳо ва хусусиятҳои миллӣ ба арзишҳои умумиинсонӣ;

- эҳё ва равнақ бахшидани анъанаҳои миллӣ, фарҳанги ҳазорсолаи ниёгон дар намунаҳои эҳтиром ва гиромидошти забони ноби тоҷикӣ, урфу одат, лафзи шифоҳии насли наврасу ҷавон ва аҳли ҷомеа, ғанӣ гардонидани фонди луғавии хонандагон, роҳ надодан ба бесаводӣ, беодобӣ дар муошират ва суҳанронӣ;
- ҷалби наврасону ҷавонон ба мутолиаи китобҳои бедаё, дастгирии китобхонаҳои муассисаҳои таълимӣ, китобхонаҳои сатҳи ҷамоатӣ, ноҳия, шаҳр, вилоят ва тамоми кишвар. Мусоидат намудани падару модар, аҳли ҷомеа, шахсони хайрихоҳ, соҳибкорон дар бой гардонидани китобхонаҳо;
- ҳамзамон, дар доираи имкониятҳои мавҷуда падару модарро муҳим аст, ки анъанаи неки ниёгон таҳсиси китобхонаҳои хурди хусусиро дар хонаҳо эҳё ва равнақ бахшанд;
- имрӯз ҳар як фарди ҷомеа дорои телефонҳои мабилии гаранбаҳо, бисёрфунксиягӣ буда, аксарияти хонаҳо аз интернет тавассути барномаи Wi – Fi таъмин мебошанд. Вобаста бо чунин шароит пайваст шудан ба китобхонаҳои бонуфузи ватанӣ ва кишварҳои дигар мақсаднок аст. Дар ин замина насли наврас, ҷавонон ва кулли табақаҳои ҷомеа метавонанд осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷикро бо осори мутафаккирони олам муқоиса намоянд, таҳлили муқоисавии афкори ин бузургонро ба дигар донишмандон ба роҳ монанд ва аз рӯи панду насиҳати ин мутафаккирон амал намоянд;
- аз тарафи олимони муосир таҳия дастурҳои илмӣ, методӣ ба хоҳири дастгирии оилаҳо, ҷиҳати баланд гардидани масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд дар омӯзиш ва амалӣ намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва дигар мутафаккирон;
- таҳқиқи масъалаҳои роҳҳои равнақ бахшидани таълиму тарбия аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар намунаҳои тарбияи насли наврас ва ҷавон, мардуми деҳа ва шаҳр, тарбияи эҳтиром ба фарҳангҳои миллӣ ва умумибашарӣ, эҳтироми гуногунфарҳангӣ,

гуногунондешӣ ва амсоли инҳо ва дар педагогикаи миллӣ татбиқ намудани ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон;

- омӯхтан ва паҳн намудани ҷанбаҳои мусбати педагогикаи Шуравӣ, таълими умумии ройгон, таҳсилоти умумии миёна, оmodасозии кадрҳои баландихтисос ва амсоли инҳо ва дар доираи имкониятҳо ҷорӣ намудани ин таҷрибаҳо дар педагогикаи муосири миллӣ;

- баланд бардоштани омӯзиши сикли фанҳои гуманитарӣ, зиёд намудани соатҳои таълими адабиёти тоҷик дар нақшаҳои таълимӣ;

- омӯхтан ва муайян намудани иқтидори табиии хонандагон бо назардошти хусусият, салоҳият, майлу рағбат ва қобилияти фардии онҳо ва мусоидат намудан дар ташаккули иқтидори табиии онҳо;

- аз нигоҳи маънавию моддӣ ҳавасманд намудани кормандони соҳаи маориф, баланд бардоштани мақоми иҷтимоии онҳо, ҷалби ҷавонон, баҳусус, ҷавонони соҳибихтисос ба фаъолияти педагогӣ;

- мусоидат намудан дар инкишофи малакаҳои коммуникативӣ, тақвияти омӯзиши забони тоҷикӣ, забонҳои хориҷӣ бо мақсади ташаккул бахшидани педагогикаи миллӣ ва ошноӣ бо фарҳангҳои ҷаҳонӣ;

- дар баробари омӯзиши дониш рушд додани салоҳиятҳои хонандагон, ташаккули касбомӯзӣ, мустақиломӯзӣ ва амсоли инҳо;

- ташаккули эҳтиром ба захираҳои моддӣ ва маънавии кишвар, эҳтиром ба қонун ва риояи пурраи қонунҳои давлат, эҳтиром ба қонунҳои дигар мамлакатҳо, зеро имрӯз бумбасти коммуникатсионӣ аз байн рафтааст ва омаду рафти шаҳрвандон ба мамолики мухталифи олам бо маром идома дорад, дар ин замина доништан, эҳтиром ва иҷро кардани қонунҳо дигар давлатҳо ба фоидаи қор аст;

- қорқарди мазмуни нави таҳсилот, қорқарди ҷиддии илмӣ ва омӯзиши амалии онҳо, ҷустуҷӯи технологияи нави ва шаклҳои нави раванди таълим бо истифода аз афқори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ақидаҳои пешқадами педагогикаи мардумӣ, технологияи муосир, аз ҷумла технологияи иттилоотӣ ва телекоммуникатсионӣ ва таҷрибаи ҷаҳонии таҳсилот;

- таъмини шароитҳои мусоид барои ташкили муассисаҳои таълимии хусусӣ, литсейҳо ва гимназияҳо барои хонандагони болаёқат ва дар ин замина мусоидат намудан дар ташкили таҳсилоти фарогир (ба таҳсил фаро гирифтани ҳамаи хонандагон, дорои маҳдудият, камбизоат, хонандагон аз оилаҳои осебпазир ва амсоли инҳо);
- таъмин намудани шароитҳои мусоид барои таҳсилоти умумии калонсолон, тақвияти омӯзиши фосолавӣ, раванқ бахшидани фаъолияти муассисаҳои шабона, ғоибона ва амсоли инҳо;
- имрӯз дар кишвари мо марказҳои забномӯзӣ барои омӯзиши забонҳои хориҷӣ фаъолият доранд. Ташкил кардани марказҳои омӯзиши адабиёти тоҷик ва ҷаҳон бо мақсади тақвият додани омӯзиши осори ниёгон, аз ҷумла осори пурраи мутафаккирони асрҳои X–XI ва дар ин замина диққати асосӣ додан ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ;
- таъмини шароити мусоид барои мутахассисони касбҳои мухталиф, аз ҷумла омӯзгорон, бо мақсади пешгирӣ намудани падидаи нохуши тарк кардани кишвар аз тарафи оӯзгорони ҷавон, ба муҳочирати меҳнатӣ рафтани онҳо, кӯчидан ба мамолики хориҷӣ ба таври расмиву ғайрирасмӣ;
- таъмин намудани имтиёзҳо барои омӯзгорон, аз қабili озод будан аз пардохти маблағҳои коммуналӣ, пардохти ҳаққи роҳкиро дар нақлиёти давлатӣ, кам кардани андоз ва ё тамоман озод будани омӯзгорон аз супоридани андозҳо, тақвият бахшидани теъдоди роҳхатҳо барои истироҳати омӯзгорон дар истироҳатгоҳҳо ва амсоли инҳо;
- дастгирии муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон аз тарафи соҳибкорон, сарватмандон ва дигар шахсони тавонои ҷомеа, аз қабili паст кардани ҳаққи роҳкиро дар нақлиётҳои хусусӣ, пастар кардани нархи маҳсулот, дар истироҳатгоҳҳои хусусӣ ташкили истироҳати ройгон барои омӯзгорони ҷавону навкор ва амсоли инҳо;

- мубориза алайҳи фасодкориву ришвахӯрӣ, амалҳои шубҳаовар дар соҳаи таълиму тарбия, дохилшавӣ ва таҳсил дар донишгоҳҳои олий, анҷом додани корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ ва амсоли инҳо;

- фароҳам овардани шароити мусоид барои алоқаманд намудани назария дар амал, бо мақсади самаранокии тасдиқ ва татбиқи донишҳои гирифташуда оид ба осори мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳаёти ҳаррӯза, зеро амалигардонии назария насли ҷавонро ба фаъолиятҳои доимо тағйирёбанда дар ҳаёт омода менамояд;

- натиҷабахшии алоқамандии таълиму тарбия бо ҳаёт, аз мундариҷа, ташкили ҷараёни таълим, шаклҳо ва усулҳои фаъоли истифодашудаи таълим, инчунин хусусиятҳои синну соли хонандагон вобаста аст;

- ҳар қадаре, ки фаъолияти самаранок ва роҳнамоии касбии хонандагон бештар гардонида шавад, онҳо ба шароити истехсолоти муосир бомуваффақият мутобиқ карда мешаванд;

- алоқамандии назария бо амалия бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим барои тақвият бахшидани пешрафти ҳаёт истифода мешавад, шуурнокии омӯзиш ва ҳавасмандӣ ба он боло меравад.

Олимон таҳқиқ намудаанд, ки бо роҳи "амал" 80-85%-и иттилоотро хонандагон аз худ менамоянд ва бо "гӯш кардан" - на бештар аз 15-20%. Аз ин лиҳоз, дар раванди таълим бояд ҳамаи фаъолиятҳои зеҳнӣ бо амалия пайваст бошанд. Аз ин рӯ, дар баробари андешаҳои боло инчунин омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ дар татбиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар педагогикаи миллии нақши асосӣ доранд. Барои расидан ба ин мақсад аз тарафи омӯзгорон ба инобат гирифтани пешниҳодҳо ва тавсияҳои зер ба мақсад мувофиқ аст:

- Муҳим ва натиҷабахш аст, ки омӯзгор дарси худро тавре ба нақша гирад, ки ҳар як лаҳзаи дарс татбиқшаванда бошад.

- Шогирдонро омӯзгор бояд тавре таълим диҳад, ки зарурияти омӯхтани осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва дар умум, андӯхтани дониш ва дар амал татбиқ кардани онро доништа гиранд.

- Алоқамандии ҷараёни таълим бо ҳаёт ва ё амалӣ намудани назария дар ҳаёти ҳаррӯза, баҳусус, осори мутафаккирони асрҳои X–XI ҳамеша вучуд дошта бошад.

- Дарс бояд ҳама вақт мутобиқ ба замони муосир бошад, то хонандагон технологияҳои нави муосир, усулҳои фаъоли алоқамандии осори мутафаккирони асрҳои X–XI-и форсу тоҷик бо ҳаёт, роҳҳои пешқадами меҳнат ва дар маҷмӯъ, роҳҳои тайёр будан ба ҳаёти пурмуваффақиятро аз худ карда тавонанд.

- Омӯзгор бояд шогирдонро бовар кунонда тавонад, ки ҳар як шахс дар ҳаёти худ ҷои худро пайдо мекунад, кори хуб пайдо мекунад, агар ӯ ҳамаи донишхоро, ки барои амалӣ намудани нақшаҳои зиндагии ӯ зарур мебошанд, ёд гирад.

- Хонандагонро одат кунонад, то ки донишҳои худро арзёбӣ намоянд ва дар амал татбиқ кунанд.

- Омӯзгорро муҳим аст, ки муҳити атрофро ҳамчун манбаи дониш ва майдони татбиқи амалии донишҳои андӯхташуда мавриди истифода қарор диҳад.

- Дарсҳои ҳаррӯзаи омӯзгор бояд бо дурнамои рушди иқтисодии деҳа, шаҳр, минтақа, ҷумҳурӣ, кишвар мутобиқ карда шаванд.

- Зарурияти андӯхтани таҷрибаи рӯзгор, педагогикаи мурдумӣ, анъанаҳои миллиро фаҳмонда дода, роҳҳои гирифтани таҷриба аз рӯзгорро пешниҳод намояд.

- Ба хонандагон дар азхудкунии назария ва амалияи кори илмӣ ташкилшуда, омӯзиш ва амалигардонии усулҳои самараноки таълим, рушди иқтисодиву иҷтимоӣ, таҳлил, барномарезӣ ва пешгӯии фаъолиятшон кӯмак кунад.

- Хонандагонро ба гирифтани мустақилонаи дониш раҳнамун созад, ҳавасманд намояд ва пайвастагии омӯзиш бо ҳаётро ҳамчун омилӣ тарбия ва омӯзиши мустақилона истифода барад.

- Корҳои беруназсинфӣ оид ба осори мутафаккирони асрҳои X–XI барои хонандагон ҷолибтар мегарданд, агар омӯзгор онҳоро ба иҷрои

нақшҳо, сахнача, бозӣ, эҷодкорӣ, фикрронӣ, мустақиломӯзӣ ҷалб намояд.

Мавриди амал қарор додани тавсияҳои дар боло қайдгардида заҳматҳои кашидани омӯзгорро натиҷабаш менамоянд ва омӯзгор дар давоми фаъолияти меҳнати хеш ҳамарӯза ба комёбиҳои назаррас ноил мегардад. Муҳимтарин кашфи нимаи дуоми асри XX дар амал татбиқ намудани донишҳои назариявӣ мебошад. Моҳият дар он аст, ки омӯзгор бо хонанда кор карда, кӯшиш мекунад, ки ӯро то ҳадди имкон хубтар фаҳмад, хусусиятҳои донад, ба хизмат, арзишҳо, орзуҳо, ниёзҳои ӯ такя карда, ҷабҳаҳои хурди муваффақиятро инкишоф диҳад. Ин муҳаббат ва садоқати омӯзгорро ба кори худ, маҳорати баланди касбӣ, қобилияти дарккунии вазъиятҳои шогирдон ва мулоҳиза, қобилияти эҷоди муҳите фароҳам меорад, ки дар он ҳар як хонанда муваффақиятҳои хешро ҳис карда метавонад.

4.2. Вижагиҳои рушди сирати миллии хонандагони муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таълимоти мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик

Яке аз вижагиҳои асосии ташаккули сирати миллии ҷиддан машғул гардидан ба тарбияи насли наврас мебошад, зеро ахлоқи ҳамидаи инсонӣ сарчашмаи асосии арзишҳо ва сирати миллии мардуми ориётабори тоҷик аст ва бояд раванг дода шавад. Тарбияи насли наврас худ вижагии асосии таълимоти ниёгон, мавзуи марказии осори адибони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва баъдӣ буда, дар замони кунунӣ он мақоми боз ҳам хассостарро касб кардааст. Натиҷаҳои кӯшишҳои илмии муҳаққиқону мутафаккирон гувоҳанд, ки тарбияи ҷузъи ҷудонопазири ҳаёти ниёгони тоҷик буда, он вижагии асосии анъанаҳои милливу мардумии ин халқ аст. Тарбия амалқарди ҳар инсон буда, амал, рушд ва такмилро талаб дорад. Академик Ф.Шарифзода онро чунин тавзеъ медиҳад: “Тарбияи калимаи арабии буда, аз решаи арабии *раббо*-ба воя расондан, сабзондан, парвариш кардан ҳосил шудааст” [15, С. - 32]. Аз ин нуқта бар меояд, ки дар ташаккули сирати миллии ба ахлоқи ҳамида ошно намудани насли наврас ва дар ҷаҳорҷӯбаи хислати инсонӣ сабзонидани онҳо мақоми аслии дорад.

Дар замони муосир ва ҳардам тағйирёбанда ташаккули сирати миллии боз ҳам тавачҷуҳи ҷиддиро талаб менамояд. Педагогони муосири тоҷик, академик Шарифзода Файзулло қайд мекунад: “Имрӯз ба ҳама маълум аст, ки тарбияи проблемаи иҷтимоӣ – педагогӣ ва иҷтимоӣ – иқтисодӣ буда бо одам, меҳнат ва дараҷаи саводнокии ӯ вобаста аст” [46 - 32]. Ин назари академик Шарифзодаро мушоҳидаҳои ҳаррӯза собит менамоянд. Дар замони муосир масъалаи пайдо шудани проблемаҳои муҳталиф дар байни наврасону ҷавонон, ки ба инкишофи ахлоқ, ташаккули сирати миллии ва касб қардани дониши онҳо таъсири ҷиддӣ мегузоранд, боиси нигаронӣ мебошад. Ин аст, ки олимони дунё пайдо шудани проблемаҳо, сабабҳо ва шаклгирии ин проблемаҳо таҳти

тахқиқ қарор дода, пажӯҳишҳои судмандро анҷом додаанд ва оид ба пешгирии проблемаҳо дар байни насли наврасу ҷавон, аз ҷониби пажӯҳишгарони ватаниву хориҷӣ ақидаҳои ҷолиб пешниҳод гардида, гардида истодаанд. Аз ҷумла, раванди пешгирии косташавии ахлоқи ноболиғон дар пажӯҳишҳои олимони рус Змановская Е.В., масъалаҳои ташкил намудани корҳои тарбиявӣ-профилактикӣ ва коррекционӣ бо кӯдакон дар пажӯҳишҳои Беличева С.А. баррасӣ гардида, ба сифати таҳқиқоти бунёди имрӯз дар таҳқиқи проблемаҳои косташавии ахлоқи наврасон, ки ба рушди сирати миллии онҳо таъсири манфӣ мерасонанд, мавриди истифода қарор доранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи таълиму тарбияи ахлоқии насли наврас: Яҳёев М., Фелдштейн Д.И., Кучкаров А.Х., Қодиров С., Давлатшоев И. оид ба масъалаҳои тарбияи ахлоқии наврасон ва муҳаққиқони эронӣ Ирфонӣён Тақвои Яздинажд, Садро Мирзоҷонӣ роҷеъ ба масъалаҳои иҷтимоигардонии наврасону ҷавонони фирорӣ таҳқиқот анҷом додаанд. Ин масъала дар пажӯҳишҳои олимони Шӯравӣ низ мавқеи асосӣ дошт.

Масалан, равоншиноси собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ Л.С. Виготский зинаи синнусолии наврасонро таҳти таҳқиқ қарор дода, ба хулоса омадааст, ки дар инкишофи шахсияти наврасон омили иҷтимоӣ, алоқаи наврасон бо олами ихотакарда аҳамияти калон дорад. Махсусан, ӯ, қайд карда буд, ки тағйиротҳои муҳими биологӣ, ҷинсӣ ва психологие, ки ба давраи гузариш хос аст, ба муҳити атроф алоқаи зич доранд. Ин ақида имрӯз низ мавқеи худро аз даст надодааст ва мо дар ҳаёти ҳаррӯза шоҳиди ҳол мегардем, ки муҳити атроф ба тарбияи насли наврасу ҷавон ҳам таъсири мусбӣ ва ҳам таъсири манфӣ расонида истодааст. Маҳз як ҷанбаи ташаккули сирати миллии дар муҳити солим зинадагӣ кардани насли наврас аст. Омӯзгорон, падару модар ва аҳли ҷомеа зарур аст, ки дар солим нигоҳ доштани муҳити зист саҳми назарраси хешро гузоранд.

Яке аз вижагиҳои муҳим, ки дар тарбияи насли наврас мусоидат мекунад, ин андӯхтани дониш ва дар амал татбиқ кардани он аст. Боиси

ифтихор аст, ки аксарияти ҷавонон имрӯз низ дар андӯхтани илму дониш кӯшишҳои зиёд ба харҷ дода, ба омӯзиши забони давлатӣ ва забонҳои байналмилалӣ, аз ҷумла русӣ ва англисӣ пардохта, дар донишгоҳҳои бонуфузи кишвар ва байналмилалӣ таҳсил доранд. Онҳо рисолаҳои илмиро дифоъ намуда, соҳиби унвони илмӣ мегарданд. Бархе ба ватан баргашта дар соҳаҳои мухталиф ифои вазифа мекунанд ва қисми дигар дар кишварҳои хориҷ ба шуғлҳои хуб мепардозанд ва умеди имрӯзу ояндаи кишвар мебошанд. Баъзе аз ҷавонон ба соҳибкорӣ машғул гардида, ба халқу миллат содиқона хизмат мекунанд. Чунин падидаи нек ва муваффақиятҳо дигар ҷавонро водор ва раҳнамун месозанд то аз таҷрибаи ин ҷавонон баҳра бардоранд ва аз амалҳои неки онҳо пайравӣ кунанд. Масалан: «Соли таҳсили 2019-2020, дар маҷмӯъ, 2691 нафар хонанда муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умимии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшонро хатм намуданд. Новобаста аз хуруҷи бемории COVID-19 аз байни хатмкунандагон 2275 нафар аз тариқи Маркази миллии тестӣ ба муассисаҳои олии кишвар дохил гардида, 173 нафар ба мактабҳои хориҷи дуру наздик ҳуҷҷат супорида, муваффақ гардиданд. Инчунин аз тарафи давлат 150 квота барои хатмкунандагон ҷудо гардиданд, ки 140 квотаро хатмкунандагон соҳиб гардида, ба мактабҳои олии дохил шуданд» [396, С. - 7]. Ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки вижагии донишомӯзӣ дар миёни насли наврас мақому манзалати худро нигоҳ доштааст ва завқу рағбати наврасон нисбат ба китобхониву касбинтихобкунӣ рӯз аз рӯз равнақ ёфта, маърифатнокии онҳо такомил меёбад.

Чихати тақвият бахшидани фикри боло метавон баргузорӣ ва ҷамъбасти озмуни «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст»-ро мисол овард: «... 7-15-уми декабри соли 2020 дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон даври ҷамъбасти озмуни ҷумҳуриявӣ «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» баргузор гардид, ки дар он 269 нафар довталаб аз ВМКБ, вилоятҳои Суғду Хатлон, ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ ва шаҳри Душанбе иштирок карда, сазовори ҷойҳои намоён гардиданд» [395, С. - 11]. Ин падида

ифтихори миллат аст ва тазаккур бояд дод, ки ташкили озмуни “Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст” сиёсати хирадмандона, тавачҷуҳи бевоситаи Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмонро ба соҳаи маориф ва илм инъикос менамояд.

Дар паратави ин ҳидоятҳову раҳнамоиҳо муҳим аст, ки ба вижагии китобхониву китобдӯстӣ, донишомӯзиву аз худ намудани мероси адабии шуарои классик, махсусан осори мутафаккирони давраи тиллоии адабиёти тоҷик асрҳои X-XI диққати асосӣ равона карда шавад. Мавзуи осори шуарои ин аҳд доманадор буда, асрҳои аср мақому манзалати хешро аз даст нахоҳад дод. Аз ин лиҳоз, ҷалб намудани хонандагони муассисаҳои таълимии кишвар ба омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои зикргардида бисёр муҳим аст. Падару модар, омӯзгорон ва кулли ҷомеаро зарур аст, ки худ ба омӯхтани осори ин мутафаккирон машғул гардида, ҳамзамон фарзандону шогирдони хешро ташвиқ ва шавқманд намоянд, то ки ба омӯхтани осори ин мутафаккирон машғул шаванд. Махсусан, кӯшиш кардани ниҳодҳои номбурда дар дастрас намудани мероси адабии як зумра шоирони асрҳои X-XI, ки номашон дар фаслҳои болои рисола қайд гардида, осорашон пурра омӯхта нашудааст, бағоят муҳим ва саривақтист. Хонандагон бояд ташвиқ шаванд, ки дар ҷустуҷӯ ва омӯхтани осори ин мутафаккирон сахмгузори намоянд ва ҷавонон ба таҳқиқи осори ин бузургон машғул шаванд. Анъанаи китобхонӣ дар байни мардуми тоҷик решаи таърихӣ дошта, он набояд аз байн биравад, балки онро раванқ бахшидан вазифаи ҳар як шаҳрванд, новобаста аз шугл, касбу кор ва синну сол мебошад.

Дар сирати миллии мардуми ориётабори тоҷик таълими босифат мақоми марказиро дорост, ки дар замони муосир низ аз тарафи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба он диққати асосӣ равона шудааст. Аз ин лиҳоз, дарси омӯзгор бояд ба талаботи рӯз ҷавобгӯ бошад. Вербитский А.А. яке аз сабабҳои коста гардидани тарбияро дар истифодаи усулҳои анъанавӣ дар дарси омӯзгор маънидод мекунад. Дарсе, ки дар он омӯзгор навоарӣ нашошта, аз усулҳои фаъоли таълими

замонавӣ истифода намебарад, ба рушди салоҳиятҳои хонандагон диққат намедихад, боиси дилгиршавии таълимгирандагон мегардад. Агар дарсҳои ҳаррӯза бо чунин тарз гузаранд, шавқу завқи хонандагон ба дарс гум мешавад ва онҳо ба рафторҳои дигар даст мезананд. Гум шудани шавқу рағбати наврасону ҷавонон ба таълим на фақат барои хуदाш, балки барои кулли ҷомеа хатарзо аст, зеро паст шудани саводноки ҳар як халқу миллатро метавонад ба нестӣ расонад. Таибов С.А. дар мақолаи хеш овардааст: «Гӯянд дар дарвозаи Донишгоҳи Стелленбоши Африқои Ҷанубӣ навиштаҳои зерин овехта шудааст: "Нест кардани ҳар миллате ба истифодаи бомбаҳои ҳастаӣ ё истифодаи мушакҳои дӯрпарвоз ниёз надорад. Он танҳо мунҷар ба коҳшонидани сатҳи таълим аст ва таввасути донишҷӯён додани иҷозати фиребу тақаллуб дар имтиҳонот таҳқиқ мепазирад.... Сукути низоми омӯзиш-сукути миллат аст» [12, С. - 10]. Пас ҳар як омӯзгор, падару модар ва аҳли ҷомеаро лозим аст, ки ба таълиму тарбияи насли наврас ҷиддӣ назар андозанд.

Ҷиҳати раванқ бахшидани таълим муҳим аст, ки омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ дарсҳоро бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим гузаронанд. Омӯзгорон дар курсҳои такмили ихтисос ва бозомӯзӣ дар ҳамкорӣ бо шарикони рушд ба усулҳои замонавии таълим шиносанд ва хуб мешуд, ки ин усулҳоро дар дарсҳои ҳаррӯзаи хеш истифода баранд. Барои боз ҳам беҳтар шинос шудан ба усулҳои фаъоли таълим ва педагогикаи муосир мақсаднок аст, ки омӯзгорон ва ҳатто падару модар асарҳои илмӣ олимони соҳаи педагогикаи ватанӣ, аз ҷумла: М.Лутфуллоев, Ф.Шарифзода, И.Х. Каримова, У.Зубайдов, С.Э. Негматов, Х.С. Авзалов, С.Ш. Бозорова, Б.Қодиров, Ф.Гулмадов, Қ.Қодиров, Б.Мачидова, А.Нуров, И.О. Обидов, С.Сулаймонӣ, Ҷ.Х. Файзализода, С.Шербоев, А.Насриддинов, А.Абдуллоев, А.Мирзоев, А.Тоҳирҷонов, А.Ҷаъфар, С.Амирзода, Н.Арабзода, Х.Асозода, А.Афсаҳзод, К.Бекзода, В.Охонниёзов, Ҳ.Қаландариён, А.Абдулназаров, Н.Офаридаев, Б.Ғафуров, М.Диноршоев, З.Юсуфбекова, Ш.Х.

Карамхудоев, Ҷ.Булбулов, М.Ровандӣ, Т.Мустафокулов, А.Содиқов ва амсоли ннҳо, ки дар соҳаи педагогика ва адабиёт пажӯҳишҳо анҷом додаанд, омӯхта дар таълиму тарбияи насли наврас мавриди истифода қарор диҳанд.

Таълим ва тарбия ду чизи аз ҳам ҷудонашаванда мебошанд ва имрӯз муҳим аст, ки ба тарбияи насли наврас беш аз пеш машғуд гардем, зеро мушоҳидаҳои ҳаррӯза, таҳқиқотҳои олимон нишон медиҳанд, ки дар баробари дастовардҳои натиҷаҳои хурсандибаш дар байни наврасону ҷавонон мушкилиҳо-проблемаҳо низ мавҷуданд. Муҳити ҷомеаи муосир на ҳама вақт ва ҳама ҷо солим аст. Имрӯз даст задани бархе аз афрод ба нашъамандиву нашъачалобӣ, майзадагиву мастӣ, дуздиву ғоратгарӣ, гаровидан ба гурӯҳҳои терористӣ ва дигар амалҳои номатлуб муҳитро носолиму хатарзо сохта, ба тарбияи ин насл ҳалал ворид месозад. Ин падидаи номатлуб қариб саросари мамлакатҳои ҷаҳонро фаро гирифтааст. Аммо вижагиҳои неки тарбияро, ки ниёгони мо ба мо мерос гузоштаанд, на бояд аз даст дод.

Проблемаи косташавии тарбия-ахлоқи наврасону ҷавонро Змановская Е.В. мавриди таҳқиқу таҳлил қарор дода, чунин тасниф мекунад:

«- антисотсиалӣ – ин рафторе мебошад, ки ба меъёрҳои ҳуқуқӣ муҳолиф мебошад, ки ба он: авбошӣ, дуздӣ, роҳзанӣ, зӯроварии ҷисмонӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд;

- асотсиалӣ – ин афрод канорагирӣ аз риояи меъёрҳои ахлоқии дар ҷомеа қабулшударо вирди зиндагии хеш менамоянд, ки ба ин қисмат: фирор намудан аз хона, машғул шудан ба оворагардӣ, дурӯғгӯӣ, рафторӣ агрессивӣ, пайравӣ аз маданияти нав, граффитӣ ва ғ. мутаалиқанд;

- аутодеструктивӣ - тамоюли рафтор аз меъёрҳои тиббӣ ва психологӣ, амсоли: нашъамандӣ, вобастагии компютерӣ, худкушӣ ва ғ.» [297, С. - 41].

Исботи илмӣ ин аст, ки проблемаи косташавии тарбия, ки ба арзишҳои миллии мардуми тоҷик бегона аст, дар заминаи хушқу ҳолӣ ба

амал намеояд ва он сабабҳои пайдоиши худро дорад. Ин сабабҳо хеле зиёд ва гуногунанд ва онҳоро бояд таҳқиқ намуда, роҳҳои мувофиқи ҳалли онҳоро ҷостуҷӯ ва амалӣ намуд. Олим Роджер Пиранджело роҳи асосии пешгирӣ ва ё ҳалли проблемаи мавҷудаи тарбияро дар ёфтани сабаби асосии он маънидод мекунад. Ё қайд мекунад, ки то даме, ки сабаби сар задани проблема муайян ва бартараф карда нашавад, ҳалли проблема номумкин аст. Муҳаққиқ Н.Мамадҷусуфов оид ба ин масъала аз ақидаи олим Роджер ёдовар шуда, дар мақолаи хеш овардааст: «Таълимдихандагон, ҳам падару модар ва ҳам омӯзгоронро муҳим аст, ки бидонанд: «Рафторе, ки онҳо мушоҳида менамоянд шояд аломати мушкилоти ноҳаёнтаре бошад. Аз ин рӯ, омӯзгоронро муҳим аст, ки тафовути байни аломатҳо ва мушкилотҳоро донанд. Агар дар ин кор ба нофаҳмӣ роҳ дода шавад, ҳар ду тарафи муноқиша – ҳам муаллим ва ҳам талабаро ноумедӣ интизор аст, зеро иллат барҳам дода нашуд» [33 - 13].

Олимон Фабер ва Майзлик бошанд, исбот мекунанд, ки дар бисёр мавридҳо сабаби муносибати ғайри муқаррарӣ муноқишаҳои талабкунандагон мебошанд. Ба омӯзгор, падару модар муҳим аст, ки вижагии сабру таамул, муносибати хубро аз даст навода, ба шогирдон ғаъол буданро тарғиб намоянд. Агар муносибати ғайри муқаррарӣ сабаби пайдоиши вазъияти муноқишавӣ бошад, пас ба вижагии ҳалли дутарафаи бомуваффақияти он, ки яке аз арзишҳои миллии тоҷикон аст, омадан зарур аст, зеро ҳамкорӣ усули олиҷаноби ба ҷо овардани талаботи яке аз тарафҳост ва он дар ташаккули сирати миллии насли наврас мақоми асосӣ дорад. Олимони болозикр истифодаи ин усулро на фақат дар синф, муассисаҳои таълимӣ, балки бо волидон дар хона бо зану кӯдакон низ истифода бурданро тавсия мекунанд. Вақте ки ҳамкорӣ барқарор шуд ва ба тарбияи наврас ё ҷавон таъсири мақсаднок расонида шуд, ӯ худаш ба худ савол медихад: "Чӣ муҳимтар аст, хоҳиши ман, занам, шогирдам, падару модар ва ғ.? Бо ин роҳ ӯ метавонад рафтори ғайри муқаррарии худро таҳлили мустақилона намуда, хулосаи лозимӣ барорад.

Таҷрибаҳои рӯзгор нишон медиҳанд, ки ҷаҳонишавӣ имрӯз ба насли наврас дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ низ таъсири худро расонида, сар задани муноқишаҳо байни хонандагони як синф ё синфҳои гуногун қариб ҳар рӯз назаррас мегардад ва оқибатҳои нохуш ба бор меоянд. Вобаста ба ин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паём ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26-уми декабри соли 2019 фармуданд: “Таърихи пурифтихори халқи тоҷик мактаби бузурги худшиносӣ мебошад ва мо вазифадорем, ки ба он арҷ гузорем, саҳифаҳои дурахшони қаҳрамониву диловарии гузаштагони худро омӯзем ва онро ҳамчун асоси ғояи ватандӯстиву садоқат ба Ватан ташвиқ намоем.

Бахусус, дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди технологияи иттилоотӣ, ки воридшавии унсурҳои бегонаро ба фарҳанги миллӣ осон гардонидааст, рӯ овардан ба таърих ва огоҳ будан аз наслу насаби хеш барои ҳар як фарди миллат, хусусан насли наврасу ҷавон зарур ва ҳатмӣ мебошад” [189, - 14]. Дар партави ин ҳидоятҳо ва супоришҳо тазаккур додан ба маврид аст, ки ҳалли мушкилиҳо, проблемаҳо, муноқишаву норозигиҳо бо роҳи ҳамдигарфаҳмӣ, авфу гузашат ва бахшандагӣ вижагиву анъанаи неки ниёғони мо буд ва он то кунун мақоми худро аз даст надодааст, аммо ташаккулталаб аст. Аз ин лиҳоз, эҳё намудану тақвият бахшидани ин оин дар байни хонандагони муассисаҳои таълимӣ бисёр муҳим аст. Дар қисмати назариявии рисола ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба авфу бахшиш ва бо роҳи мусолиҳатомез ҳал намудани нофаҳмиҳо оварда шуданд. Мақсаднок аст, ки омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ ақидаҳои таҳқиқшударо худ омӯхта, ба шогирдони хеш интиқол диҳанд.

Олимони тоҷик Кучкаров А.Х., Қодиров С., Давлатшоев И. низ масъалаи арзи вуҷуд намудани проблемаҳоро дар тарбияи насли наврас мавриди таҳқиқ қарор дода, ба хулоса омадаанд, ки коста шудани сифати тарбия дар байни ҷавонону наврасон аз шинос набудани онҳо ба

анъанаҳои неки ниёгон, кам донишони таърихи гузаштагон ва кам шудани шавку рағбат ба китобхонӣ вобаста аст. Маҳз барои тақвият бахшидани тарбияи насли наврас дар руҳияи ватандӯстӣ, дур будан аз унсурҳои бегона, пайдо намудани ошноӣ ба фарҳанги миллӣ, пурра омӯхтану эҳё намудани анъанаҳои миллӣ ва дар ниҳоди онҳо парваридани арчгузорӣ ба одатҳои неки гузаштагон боиси аз байн бурдани костаҳои тарбия ва ахлоқ мегардад. Барои ҳифз ва раванг бахшидани ин вижагӣҳо эҳё намудани анъанаҳои миллӣ ба монанди иди Наврӯз, Сада, Меҳргон, Техргон ва дигар идҳову анъанаҳои миллӣ мақсаднок аст. Аммо қайд намудан ба маврид аст, ки агар ҳуди хонандагон дар бораи эҳё намудани ин анъанаҳо таҳқиқотҳои хурд ва калонро анҷом диҳанд, мақсаднок аст. Дар рафти гузаронидани корҳои эҷодӣ ва таҳқиқотҳо дар шакли реферат, корҳои хурди илмӣ, эҷоди шеърӣ мақолаҳо ва амсоли инҳо дар хонандагон маълумотҳои нав нисбат ба ин анъанаҳо пайдо гардида, меҳру муҳаббати онҳо ба анъанаҳои ниёгон меафзояд. Ошноӣ ба анъанаи ниёгон ва пурра фаҳмидани он дар рушди сирати миллии хонандагон нақши бориз дорад.

Роҳ ва вижагии дигари бомуваффақияти раванг бахшидани тарбияи насли наврас мувофиқгардонии чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт мебошад ва он дар таълими ниёгону педагогони тоҷик мақоми махсус дорад. Яке аз вижагӣҳои раванги тарбия табодули таҷриба аст. Вербитский А.А. қайд намудааст: «Мундариҷа ва фаъолияти таълим ба оянда нигаронида шудааст. Яъне, ахбор, маълумот, қоидаҳои, ки дар раванди таълим аз худ карда мешаванд, ба ҳаёти воқеӣ алоқаи ночиздоранд» [19, С. - 160]. Агар дар тарбия ҳамбастагӣ ба роҳ монда нашавад, таълим бо таҷриба ба таҷриба, ақида, рафтори ниёгон ва омода гардидан ба оянда роҳандозӣ нагардад, натиҷаи дилхоҳ ба даст намеояд. Ин боис мегардад, ки насли наврас мавқеи худро дар ҷаҳонҷӯбаи замони муайян карда наметавонад ва мавқеи тарбия паст мегардад. Алоқаманд нагардидани тарбия бо ҳаёт, пеша накардани таҷриба сатҳи ҳавасмандии хонандагонро ба таълиму тарбия хеле паст мегардонад. Яъне онҳо

намедонанд, ки барои чӣ, кай ва дар кучо ин ё он донишро истифода баранд. Аксари таҷриба ва намунаҳои пешниҳодшаванда тахайюлӣ буда, ба хонандагон имконияти таҳлилу баррасии масъалаҳоро фароҳам оварда наметавонанд, зеро рафтору ҳодисаҳо, қоидаву қонунҳо ба ҳаёти ҳозира мувофиқат намеkunанд. Ин роҳи таълим боиси сар задани проблема мегардад.

Вижагии дигари ташаккули сирати миллӣ ва роҳи дурусти тарбия талқин мебошад. Маҳз бо роҳи талқин насли наврас хатогиҳои худро дарк намуда, дар ислоҳ намудани онҳо мекӯшад. Дар ин ҷода низ нақши омӯзгор, падару модар, аҳли ҷомеа калидӣ мебошад: «Ба ҳеч кас махфӣ нест,- гуфта буд А.С. Макаренко,- аввалин таҳкурсии тамоми хулқу атвор, рафтору кирдор, ҳиссиёт, фикр ва шуури бача дар оила гузошта мешавад ва он ҷо ташаккул меёбад. Агар падару модар танбалӣ карда нисбат ба тарбияи бачаи худ бепарво шаванд, он гоҳ барои аз нав тарбия кардани бачагон заҳмати бисёр кашидан, хулқу атвор, хусусияту хислат ва дигар сифатҳои онҳоро аз сари нав ислоҳ кардан лозим меояд [317, С. - 123]. Кори аз нав тарбиякунӣ бисёр мушкил ва аз ҳад зиёд дилгиркунанда мебошад. Беҳтар он аст, ки ба он роҳ дода нашавад ва дар тарбия намудани насли наврас набояд ба хатогӣ роҳ дод. Пайваста дар маҷлисҳои падару модар танҳо танқид намудани падару модар, шикоят намудан аз алоқаи сусти онҳо бо муассисаҳои таълимӣ аз тарафи роҳбарони синфҳо, маъмурияти муассисаҳои таълимӣ роҳи ҳал нест. Аз ин рӯ, зарур мешуморем, ки чун зербинои тарбия дар оила гузошта мешавад, мустаҳкам намудани алоқаи падару модар ба муассисаҳои таълимӣ муҳим мебошад. Ин алоқа метавонад бо роҳҳои зайл тақвият бахшида шавад:

- талқин, ташвиқ ва мавриди амал қарор додани иштироки доимии падару модар дар дарсҳои фарзандон;
- ба ҷорабиниҳои беруназсинфӣ ва беруназмуассисавӣ ҷалб намудани падару модар;

- муваззаф намудани падару модар дар гузаронидани чорабиниҳо. Барои падару модар чадвал таҳия шуда, бо навбат ҳар як падару модар масъули гузаронидани чорабиниҳо интихоб гардад:

- таҳияи речаи иштироки доимии падару модар ба дарсҳои фарзандон ва чорабиниҳо;

- ташкили табодули таҷриба байни падару модарони хонандагони як ё якчанд муассисаҳои таълимии ҳамшафат ва ҳамрадиф;

- ташкили озмунҳо байни падару модар аз қабилӣ: «Оилаҳои боэътимоди мо», «Мо бо муассисаи таълимием», «Алоқаи мустаҳками падару модар бо муассисаи таълимӣ», «Мо бо шумоем» ва амсоли инҳо;

- ба навор гирифтани чорабиниҳо, табодули таҷриба ва тақсим намудани дискҳо ба падару модарон ва аҳли ҷомеа ва амсоли инҳо.

Олимони равоншинос исбот намудаанд, ки косташавии ахлоқи насли наврас бештар ба хусусиятҳои синнусолӣ вобаста аст. Давраи наврасӣ табиатан давраи душвор ва хатарзо аст, зеро наврасон дар ин давра бо тағйироти куллии равонию ҷисмонӣ рӯбарӯ мегарданд ва ин дар навбати худ ба худбаҳодиҳии онҳо бетаъсир нахоҳад монд. Мусаллам аст, ки ин як давраи душвор метавонад боиси тағйир ёфтани муносибати наврас бо падару модар, аҳли оила, ҳамсинфон, омӯзгорон ва кулли атрофиён гардад. Равоншиносони ватаниву хориҷӣ бар он ақидаанд, ки тағйиротҳои куллии биологие, ки дар организми наврасон ба вучуд меоянд, дар заминаи онҳо як қатор хусусиятҳои нави психологӣ шакл мегиранд. Ин тағйиротҳои баамаломата ба душвортарбия шудани наврасон сабаб мешаванд.

Алалхусус, ҳангоми нодуруст созон додани речаи рӯз наврас метавонад, ки дар ин давраи ба қавле сензитивӣ (басо мусоид) ба осонӣ майл ба қачрафтӣ кунад ва бад ин роҳ метавонад беодоб гардад. Аз ин лиҳоз, муҳим аст, ки усули дурусти тартиб додани речаи рӯзро, ки ба синну соли наврас мувофиқ буда, боиси шавқманд гардидани ӯ мегардад, риоя намуд. Речаи рӯз тавре таҳия шавад, ки боиси нороҳат ва дилгир шудани наврасону ҷавонон нагардад.

Бояд гуфт, ки асоси рафтори бадахлокии наврасонро беодобӣ, гапнодарой, качрафторӣ, бераҳмӣ ва беилтифотию дағалӣ ҳангоми муносибат ва муошират ташкил мекунад. Онҳо кӯшиш мекунанд, ки вазъияти муноқишавиро мувофиқи таъби хеш ба миён оранд. Дар содир намудани амалҳои ношоиста майл зоҳир мекунанд. Ин наврасон ба осонӣ таъсиррасониҳои тарбиявиро қабул намекунанд ва баъзан муқобилият нишон додану пурра рад кардани онро ифода менамоянд. Аммо ин ба он маъно нест, ки мо онҳоро ҳама вақт танқид ва сарзаниш намоем ва ин усули беҳтарин умедвор кардану ҳавасманд намудани онҳо аст. Мо бояд нисбати рафтори ношоистаи насли наврас роҳро истифода барем, ки дар таълими онҳо мусоидат кунад. Агар наврас ё ҷавон аз китобхонӣ дур мондааст, роҳҳои беҳтарини шавқманд намудани ӯро ба китоб истифода бурдан лозим аст ва агар ба дарс иштирок накунад сабабҳоро муайян карда, дар бартараф кардани ин сабабҳо талош варзидан муҳим аст.

Ёдовар шудан ба маврид аст, ки педагогони муосир сабабҳои асосии душвортарбиягии наврасонро пеш аз ҳама дар ташкили нодурусти кори таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимӣ ва оила, дар беназоратӣ ва таъсири бади муҳити носолим-«кӯча» мебинанд. Ҳамаи ин сабабҳо анъанавӣ ҳастанд, ки атрофшон пайваста ҳарф мезананду ҳарф мезананд, вале чораҳои мушаххас, роҳу усулҳои пешгирӣ намудани косташавии ахлоқ, ки ба ташаккули сирати миллӣ монеъ мегардад, таҳқиқ карда намешаванд. Мо пешниҳод мекунем, ки сабабҳо бояд муайян карда шаванд, аммо тавре муайян ва таҳқиқ шаванд, ки наврасу ҷавон надонанд, ки ин таҳқиқот маҳз барои онҳо анҷом дода мешавад ва онҳоро ба оянда ноумед накунад. Яке аз усулҳои беҳтарини кор бо ин хонандагон маҳфӣ ва оқилона муайян намудани сабабҳо ва роҳҳои бартараф намудани ин сабабҳо мебошад.

Бояд қайд кард, ки дар эҷодиёти аксари мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ки дар қисматҳои назариявии фаслҳои боло ақидаҳои онҳо баррасӣ гардиданд, беҳудагардиву фориғболӣ маҳкум карда шуда,

одоби сухан ва муошират, баҳра гирифтган аз таҷрибаи рӯзгор, истифодаи хирад, машварат бо доноён ва дигар хислатҳои неки инсонӣ тараннум карда шуданд, ба монанди: «Нахуст офариниш хирадро шинос», «Хирад раҳнамою хирад дилкушой», «Хирад беҳтар аз чашму биной аст», «Ба гуфтори донандагон роҳ чӯй», «Тавоно бувад ҳар кӣ доно бувад», «Ту чандон, ки бошӣ сухангӯй бош», «Маёсои з-омӯхтан як замон»-и Фирдавсӣ [49, 50, 51, 52, 53]; «Зи доно чуй панд, эро, ки оби панд хуш ёбӣ», «Ҷони ту дарахтест, хирад бору сухан бар», «Гар ба сурат башарӣ, пеша макун сирати гург», «Ҷаргиз нашавам ба коми душман», «Марг чаҳл асту зиндагӣ дониш»-и Носири Хусрав [167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178]; «Айб аст бузург баркашидан худро», «Аз мардумакӣ дида бибояд омӯхт», «Парҳез аз он шакар, ки бо захр омехт»-и Сино [46, 47] ва ғайра.

Ба омӯхтани ин пандҳо чалб намудани ин гурӯҳи наврасону ҷавонон на бо зӯрӣ, балки бо шавқу ҳавас усули хуб аст. Ба онҳо вобаста ба маҳорату қобилиятшон вазифаҳо супорида, иҷрои нақшҳои пешкаш кардан даркор аст. Ин усул наврасонро ба омӯзиши панди ниёгон шавқманд мекунад.

Ин ҷо як чизро набояд фаромӯш кард, ки инсон табиатан фарди ғаъол буда, ҳаёти ӯ бидуни ғаъолият ғайриимкон аст. Чун инсон зиндаву солим аст, ӯ хатман дар ҳаракат мебошад, яъне амал мекунад, чунки тақозои ҳаёт ҳамин аст, вагарна аз ҷиҳати равонӣ ӯ рушд намеёфт. Хусусан, наврасону ҷавонон ниҳоят чусту чолок ва серғайрат ҳастанд, ба қавле «хун дар қалбашон чӯш мезанад». Аз ин рӯ, бо дарназардошти ана ҳамин ҷиҳати масъала ба ҳар як инсон бояд шароити мусоид барои ғаъолият кардан ва ё ба шуғле машғул шудан фароҳам оварда шавад. Дар сурати муҳайё нагаштани ин чиз шахс албатта, метавонад майл ба анҷом додани амалҳои ношоиста намояд.

Таҷрибаҳои рӯзгор худ исботи ин гуфтаҳоианд. Пӯшида нест ва наметавон пӯшид, ки дар ҷомеаи кунунӣ ҳамарӯза аз ҷониби наврасону ҷавонони даст задан ба ахлоқи разила, вайрон кардани қонуну қаводи

давлатҳои хеш содир мегардад ва оқибатҳои нохуб рӯи қор меоянд. Яке аз сабабҳои асосии ин падидаҳо бекориву оворагардӣ ва ба мутолиа китоб машғул набудани наврасон мебошад. Зеро муссалам аст, ки дар бештари маврид нафаре, ки ҷои қори доимӣ дорад, ё худ омӯзгор, муҳандис, духтур, меъмор, рассом, ҳуқуқшинос ва ғайра аст, дар содир кардани хато масъул нест. Ба унвони мисол, муносиб донистем, ки назари кӯтоҳе ба зиндагии асосгузори адабиёти муосири тоҷик, фарзанди фарзонаи миллат, Қаҳрамони Тоҷикистон устод Садриддин Айни афканем. Зиндагиномаи Садриддини Айни гувоҳ аст, ки ӯ бо амри тақдир дар аснои наврасӣ, аниқтараш дар синни 13-солагӣ аз падару модари худ маҳрум гашта, яtimi кул ба воя расид. Магар дар чунин ҳолати ногувор ва бесарпаноҳӣ ӯро касе назорат мекард? Замоне, ки соҳти феодалӣ ҳукм меронд, магар ятимхонае вучуд дошт, ки мебоист ӯро бо таълиму тарбия фаро гирифта, тахти назорати доимӣ қарор диҳад? Магар дар он давра таҳсилоти умумии ҳатмӣ вучуд дошт? Ҷавоб яке ва кӯҳтост. Албатта не.

Пас Айни чӣ гуна тарбия ёфту шӯҳратёр гардид? Танҳо муштағил будан ба фаъолияти меҳнати хеле вазнин ба хоҷири дарёфти қутти лоямут бо мақсади ба ҷо овардани насихати падар ва дидани ояндаи дурахшони худ дар пайваста машғул будан ба омӯхтани дониш, устод Айни тавонист, ки дар давраи наврасӣ худро аз бекорӣ раҳо созад ва ба туфайли ин аз содир намудани қорҳои ношоиста дар амон бошад.

Вобаст ба ин, бо таҷа ба таҷрибаи рӯзгори хеш С.Айни насли наврасро панд медиҳад:

Биёед, эй рафиқон дарс хонем,

Ба бекорию нодонӣ намонем.

Ба олам ҳар касе бекор гардад,

Ба чашми аҳли олам хор гардад [69, С. - 14].

Аз ин лиҳоз, боиси ташаккули сирати миллӣ ва пешгирӣ кардани бадахлоқӣ мегардад, ки агар наврасону ҷавонон ва махсусан онҳое, ки ҷои қори доимӣ надоранд ба варзишу машғудиятҳои иловагӣ, ҳамкорӣ

намудан дар гузаронидани чорабиниҳои сиёсату анъанавӣ ва мардумӣ, машғул шудан ба корҳои ифтихориву ризокорӣ ҷалб карда шаванд. Дар ҷомеа чорабиниҳо ва фаъолиятҳо зиёданд, ки дар гузаронидани онҳо ниёз ба ҷавонони ризокорон аст. Пас дар руҳияи ватандӯстиву хизмат ба халқу ватан тарбия намудани наврасону ҷавоно чун ризокор муҳим аст ва он пояи асосии ташаккули сирати миллӣ мебошад.

Олимони равшанос, ки ба таҳқиқи хусусиятҳои синнусолии наврасон машғуланд, таъкид доранд, ки аз баски фаъолияти таълимӣ дар давраи наврасӣ ҳамчун фаъолияти асосӣ қарор мегирад басо мураккаб ва сафарбар намудани нерӯи зиёди равшаносро тақозо мекунад, на ҳар наврас хоҳиши пурра ба он машғул шуданро дорад. Ҳамзамон, фаъолияти меҳнатӣ низ иловадан нерӯи зиёди ҷисмониро тақозо дорад ва наврасонро дилгир месозад. Аз ин рӯ, аксари наврасон бидуни иҷборӣ (маҷбур кардан аз тарафи муаллимон, волидайн, калонсолон, ҳешони наздик, роҳбарони корхонаҳо) ба он машғул шудан намехоҳанд. Чун ба он машғул нашуданд, албатта бекор хоҳанд монд.

Аз ин лиҳоз, дар ин давра наврасонро мебояд бо дарки он, ки ҳам акнун давраи кӯдакиро паси сар намудаанд, ташвиқ намуд, ки пайваста ба дониш омӯхтан ҷалб шаванд ва дар роҳи омӯхтани илму ҳунар камари Ҳиммат банданд, то ки лаҳзае бекор намонанд.

Вижагии дигари ташаккули сирати миллӣ дар руҳияи иттиҳоду иттифоқ ва дӯстӣ тарбия намудани насли наврас мебошад. Тавре дар бобҳои 1-3-и рисола таҳлил гардид, мавзӯи иттиҳод ва иттифоқ дар осори адибони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик нақши асосӣ дошт ва дар тарбияи насли наврас ин панду насиҳатҳоро имрӯз низ истифода бояд кард. Шуарои ин аҳд бо таъкид ба дониши васеъ ва таҷрибаи рӯзгор дарк карданд, ки дар бартараф намудани мушкилиҳои ҳаёт, сар задани проблемаҳо як кас ғолиб омадан наметавонад ва иттиҳоду ҳамкориро бояд пеша намуд. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки тарбияи насли наврас дар руҳияи дӯстӣ, иттиҳоду иттифоқ ва ҳамкорӣ мавзӯи марказии

шоирони асрҳои зикргардида буда, минбаъд бояд ба наслҳои оянда ин панду насиҳатҳои интиқол дода шаванд.

Инчунин ба инкишофи ҷисмонии насли наврасу ҷавон диққати асосӣ меоданд. Доктори илмҳои педагогӣ, профессор Ш.Файзулло оид ба тарбияи ҷавонон дар дунёи қадим чунин ибрози назар намудааст: “Вазифаи асосии тарбия аз инкишофи ҷисмонии насли наврас ва бо малакаҳои меҳнатӣ мусаллаҳ намудани ҷавонон иборат буд. Дар он давра ханӯз муассисаҳои махсуси тарбиявӣ барои кӯдакон ва наврасон вучуд надошт, зеро тарбия он вақт ханӯз характери махсусгардонидашударо надошт” [248, С. - 158].

Омӯзиш, таҳқиқ, таҳлили ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, мушоҳидаҳо ва таҷрибаҳои чандинсолаи ҳамкорӣ бо муассисаҳои таълимӣ, падару модар ва аҳли ҷомеа собит намуд, ки тарбия дар муассисаҳои таълимӣ, оила ва ҷомеа яқсон нест ва он аз омӯзгор, падару модар ва ҳар як аъзои оила маҳорати баланд ва омодагии доимиро тақозо менамояд. Дар рафти таҳқиқот ва кор аз болои рисолаи илмӣ хулоса намудем, ки аксарияти наврасону ҷавонон дар оилаҳои тарбия ёфтаанд, ки падару модар дар муҳочирати меҳнатӣ мебошанд ва шахсоне, ки онҳоро иваз кардаанд дар ин самт ба мушкилиҳо рӯбарӯ мебошанд. Аз як тараф дилсӯзии бемавқеъ, ки онҳо аз падару модар дуранд ва набояд дуриву андӯхро эҳсос кунанд ва аз тарафи дигар эркагиву бепарвоии худӣ тарбиятгирандагон онҳоро ба косташавии ахлоқ оварда мерасонад. Аз тарафи дигар бархе аз оилаҳои ҷавон ҷиҳати камтаҷрибагӣ ба тарбияи кӯдакон тавачҷуҳи кофӣ равона накарда, бемасъулиягӣ зоҳир мекунанд, бо фарзандон ҳамсуҳбат намешаванд, мушкилиҳои мавҷудаи онҳоро доништа намегиранд, дар ҳаёти кӯдак ҷӣ мегузарадро муайян карда наметавонанд ва аз ин рӯ, дар тарбияи фарзандашон муваффақ намегарданд ва доиман ба хунукназарӣ роҳ медиханд. Омӯзиш, таҷриба, таҳқиқ ва мушоҳидаҳо собит намуданд, ки бархе аз падару модарон бо сабабҳои гуногун ба рафтори фарзандони худ диққат надодаанд,

хамсуҳбат нашудаанд, муносибати дӯстона накардаанд ва дар байни онҳо ҳамдигарфаҳмӣ гум шудааст. Ин рафтор ба чӣ оварда мерасонад. Албатта, дар натиҷа наврасон ҳамсолони бадахлоқ пайдо намуда, бо онҳо дӯстӣ мепайванданд, аз онҳо рафторҳои номатлубро ёд гирифта, ба ҳар гуна ҳодисаҳои ногувор дучор мегарданд. Дар баробари ин, падару модар, ҳангоми ба душворихо рӯбарӯ шудани фарзандашон муносибат ва тарбияи дурустро ба роҳ намонда, сабаби аз кучо сарчашма гирифтани ин ҳодисаҳоро муайян накардаанд ва фақат бо ҷазо додани фарзандон маҳдуд шуда, ин роҳро роҳи асосии тарбия донистаанд. Вале ҷазодиҳӣ мушкилиро ҳал накарда, баръакс, ин рафтори волидон наврасро хашмгин намуда, рафтораш боз ҳам бадтар мегардад. Ҳангоми рафтори ношоам содир намудани фарзанд, волидайн ҷазоро саҳттар кардаанд, вале ин вазъиятро боз ҳам душвортар намудааст.

Дар баробари норасоихои падару модар дарёфтем, ки дар бештар ҳолатҳо, таъсири норасоихои муассисаҳои таълимӣ ба шахсияти наврасону ҷавонон, аз ҷумла, таъсири таълиму тарбияи анъанавӣ, истифода накардани усулҳои фаъол дар таълиму тарбияи насли наврас, маҷбуркунӣ ва дараҷаи пасти техникаи муоширати педагогӣ ба норасоихои болозикр зам шудааст. Раванди таҳлили сарчашмаҳо, адабиёти истифодашуда, гузаронидани таҳқиқот, суҳбатҳо бо сокинони ноҳияҳои ВМКБ собит намуд, ки зиёда аз 80%-и наврасону ҷавонон, новобаста аз намуди мушкилоти коставаии ахлоқ, чунин сабабҳои умумии психологиву педагогие, ки ба рафтори онҳо таъсири ҳурро расондаанд, баён намуданд:

- истифодаи бемавқеъ ва бемақсади техникаи муосир: Интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, телефонҳои мобилӣ, ВАО ва ғ;
- ноқомии доимӣ дар омӯзиши фанҳои таълимӣ дар муассисаҳо;
- таасурот нисбати ҳамсинфон, шароити пастр доштан аз ҳамсинфон ва амсоли инҳо;
- қобилияти пасти омӯзиш;

- умедвориҳои ғайримуқаррарии волидон (умедвор кардан ба таҳсил бо роҳи маблағ, харидани нақлиёти гаронарзиш, дохид кардан ба муассисаҳои олии кишвар ё берун аз он дар асоси шартномаҳои калонмаблағ ва ғ.);

- муносибати байниҳамдигарии волидон (таъмин набудани муносибати хуб дар оила, ҷудой, ҳичрон, муҳочират);

- муносибат бо хоҳару бародарон (коста гардидани муҳаббат ва эҳтиром дар байни фарзандон);

- номувофикии усули роҳбарии роҳбари синф, муаллим ба шогирд дар муассисаҳои таълимӣ;

- марги ҳешу табор ё волидайн;

- ҷо доштани мушкилиҳо вобаста ба саломатӣ;

- вазъи доимии мутташаниҷи оилавӣ (бекор мондан, кӯчидан, майхорагӣ, муноқиша дар оила, ҳамдигарнофаҳмӣ);

- тағйироти муҳит ва таъсири он ба наврасон;

- дур мондан аз таҳсил ё надоштани давомоти хуб;

- ба олами калонсолон барвақт ворид гардидани наврасон;

- нуқсонҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ;

- нороҳатии амиқи равонӣ;

- мавҷуд набудани шароити мусоиди ҳаёти ва рушд;

- беназоратӣ, таъсири манфии муҳити ихотакарда ва номутобиқатии иҷтимоӣ ва амсоли инҳо.

Бо мақсади тақвият бахшидани тарбияи насли наврас ва бартараф намудани мушкилиҳои болозикр дар асоси ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, таълимоти педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, таҷрибаҳои чандинсола дар соҳаи маориф ва кор бо ҷомеа, анҷом додани таҳқиқотҳо дар бораи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ тавсия ва пешниҳод менамоем:

- ташвиқи наврасон дар истифодаи бамавқеъ ва мақсадноки техникаи муосир: Интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, телефонҳои мобилӣ, ВАО ва ғ. Наврасону ҷавонон ташвиқу тарғиб карда шаванд, ки васоити

техникиро барои таълиму тарбия истифода бурда, аз гирифтани маълумотҳои ғайриахлоқӣ ва иттилооти нодаркор худдорӣ намоянд;

- дар шабакаҳои иҷтимоӣ гурӯҳҳои фаъоли наврасону ҷавонон ташкил карда шуда, китобхонӣ, омӯзиши осори адибони тоҷик, омӯзиш ва таҳлили ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, эҳёи анъанаҳои миллӣ ва мардумӣ, таҳлили ашъори гузаштагон ба ҳукми анъана дароварда шавад;

- роҳҳои тақвият бахшидани оиладорӣ, таъмини солимии оила омӯхта шуда, таҳқиқ ва амалӣ карда шавад;

- ба таҳсили доимӣ ҷалб намудани духтарон, соҳиби таҳсилоти олии намудани онҳо, зеро онҳо офарандаи насли оянда ва тарбиятгари ӯ мебошанд;

- ҷалб накардани наврасон ба кори тичорат дар бозорҳо, пайдо намудани пул, таъмин намудани хонавода;

- кӯмак намудан ба шогирдон дар омӯзиши фанҳои таълимӣ дар муассисаҳо, ҷиҳати бартараф намудани ноқомии доимӣ дар таълим;

- тақвияти ҳамкорӣ байни падару модар, муассисаҳои таҳсилоти умумӣ бо муассисаҳои таҳсилоти иловагии шаҳру ноҳияҳо ва ташкил намудани дарсҳои иловагӣ, маҳфилҳои фанӣ, эҷодӣ ва фарҳангӣ, чорабиниҳои беруназсинфӣ ва амсоли инҳо;

- риоя намудани қоидаҳо ва талаботҳои либоспӯшӣ, наомадан ба дарс бо нақлиёт, телефонҳои мобилӣ, маблағи зиёд, ҷиҳати пешгирӣ намудани таасурот нисбат ба ҳамсинфон;

- роҳ надодани падару модар ба ғайримуқаррарӣ умедвор намудани фарзандон (умедвор накардан ба таҳсил бо роҳи пардохти маблағҳои иловагӣ, харидани нақлиёти гаронарзиш, умедвор накардан барои дохил намудан ба муассисаҳои олии кишвар ё берун аз он бо роҳи коррупсионӣ ва ғ.);

- таъмин намудани муносибати хуб дар оила аз тарафи падару модар, пешгирӣ намудани ҷудой, ҳичрон, муҳочират;

- таъмини муносибати хуб бо хоҳару бародарон ва дигар аъзоёни оила;
- бо усулҳои фаъолу замонавӣ фаъолият намудани роҳбари синф, омӯзгор ба шогирд дар муассисаҳои таълимӣ;
- муайян намудан ва бартараф сохтани мушкилиҳо вобаста ба саломатии фарзандон аз тарафи падару модар дар ҳамкорӣ бо роҳбарони муассисаҳо, роҳбарони синфҳо ва омӯзгорон;
- ба таҳсили ҳатмӣ фаро гирифтани наврасон ва таъмини давомоти хуб;
- омӯхтан, пешгирӣ ва бартараф намудани нуқсонҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аз тарафи падару модар;
- огоҳ будан аз нороҳатии амиқи равонии наврасон ва чораҷӯӣ намудан ҷиҳати бартараф намудани ин нороҳатиҳо;
- дар доираи имкониятҳои мавҷуда таъмин намудани шароити мусоиди ҳаёти ва рушд;
- бартараф намудани нуқсонҳои иҷтимоӣ – педагогӣ, то ки наврас ҷиҳати надоштани дониш, маҳорат ва малакатҳои мусбати зарурӣ рафтори нодурустро содир нанамояд ва таҳти таъсири тарбияи нодуруст дар ӯ рафтори қолабии манфӣ шакл нагирад;
- аз ҷиҳати равонӣ расонидани кӯмак ба камфаъолон, наврасони эҳсосотзада, ки дар муҳити носолими психологӣ камол ёфта, ба ноқомии пайиҳам дар таълим, вайроншавии муносибатҳо бо ҳамсолон, муносибати нодуруст (ноодилона, дағал, бераҳмона) аз ҷониби волидон, муаллимон, ҳамсинфон ва амсоли инҳо гирифтанд;
- омӯхтану бартараф намудани тамоюлҳо дар ҳолати саломатӣ - инкишофи ҷисмониву равонӣ, бӯхронҳои синнусолӣ, ифротии характер ва дигар сабабҳои хусусияти физиологӣ ва психоневрологидошта;
- таъмин намудани шароити мусоиди ҳаёти ва рушд, зуҳури шууронаи фаъоли берунию ботинӣ, машғул намудан ба фаъолияти манфиатнок, таҳия ва амалӣ намудани ҳадафу нақшаҳои мусбати иҷтимоӣ ва шахсии арзишнок;

- саҳми арзанда гузоштани омӯзгорон, падару модар, фаъолону пешқадамон дар солимгардони муҳити атроф ва таъмини шароитҳои мусоид барои тарбияи насли наврас.

4.3. Раванди амалишавии арзишҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар муассисаҳои таълимии интихобии ВМКБ бо истифода аз таҷрибаи филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ (ФДҶТИБКСМ)

Дар замони хеш малик-уш-шуаро Абуабдуллоҳ Чаъфари Рӯдакӣ таъкид карда буд: “Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир”- [204, С. - 214] ва «Гар бигирад дили хушӯри ту аз гетӣ панд»- и мутафаккири машҳури асри XI Носири Хусрав низ ба ин маъност [167, С - 206]. Тибқи ақидаи ин бузургон ва дигар мутафаккирони асрҳои X-XI, мутафаккирону муҳаққиқони пешину асрҳои баъдӣ ва донишмандони муосир бузургтарин мактаб ва таълимгоҳ таҷрибаи рӯзгор, мавриди амал қарор додани назария ва дидаву шунидаҳои ҳаёт аст. Ҳаёт чизе нест, ки чун биное аз сангу ҷӯб дар маконе сохта шуда, орому барҷо бошад, балки он бо суръат дар ҳоли тағйир аст. Рушди ҷомеа бо гузашти замон дигаргунтар, дақиқтар, амиқтар, моҳияти донишҳоро пурратар инъикоскунанда, торафт васеътар шуда меистад.

Ҷорӣ намудани муносибати босалоҳият ба таълиму тарбия, истифода намудани усулҳои фаъоли таълим дар раванди тадрис ва тарбия яке аз нуктаҳои асосии мувофиқгардонии ҷараёни тарбия ва таълим бо ҳаёт мебошад. Натиҷаи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ низ аз истифодаи усулҳои замонавии ба стандартҳои давлативу байналмилалӣ баробарбуда вобастагии комил дорад.

Бо мақсади он, ки дар таълиму тарбияи насли наврас ба муваффақиятҳои назаррас ва дилхоҳ соҳиб гардем, усули мавриди истифода қарордодаи мо бояд фаъол ва ба тақозои замон ҷавобгӯ бошад.

Дар баробари омӯзиши дигар фанҳои таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ омӯзиши фанни адабиёти тоҷик дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ нақши асосӣ дорад. Истифода намудани усулҳои

фаъоли таълим дар тадриси ин фан аз қабилӣ: баҳсу мунозира, саволу ҷавоб, тафаккури интиқодӣ, дарахти андешаҳо, рӯзномаи дубахша, инсерт, синквейн, рӯзномаи себахша, кластер, саёҳат, даъвати мутахассис ба дарс, таҳқиқот, ҳамгироҳии фанҳо, лексия, викторина ва амсоли инҳо боиси натиҷабардорӣ гардидани таълими ин фан мегардад.

Дар ин зербоби диссертатсия ташаккул бахшидани хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим дар дарси адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ баррасӣ карда мешавад.

Барои гузаронидани озмоиш муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, аз ҷумла муассисаҳои таълимии интихобшудаи филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ (ФДҶТИБКСМ) ва муассисаҳои ҳамрадиқ интихоб гардида, дар давоми солҳои 2019 - 2023 таҳқиқот дар ин муассисаҳо анҷом дода шуд.

Барои гузаронидани озмоиш оид ба мавзӯи таҳқиқотӣ мо вазифаҳои зеро дар наздамон гузоштем:

1. Воҳӯрӣ бо мудир ва мушовирони шӯбаҳои маориф, маъмурияти муассисаҳои таълимӣ ва шинос намудани онҳо ба мақсадҳои қори таҳқиқотӣ, гузаронидани озмоиш ва таҷриба.

2. Мушоҳида ва банаборгирии дарсҳо, чорабиниҳои беруназсинфӣ.

3. Гузаронидани семинар дар мавзӯи: «Дастовардҳо ва мушкилоти амалигардонии истифодаи осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бо мақсади ташаккул додани хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, худшиносиву худогоҳии миллии хонандагони муассисаҳои таълимӣ».

4. Расонидани ёрии методӣ ба роҳбарони иттиҳодияи методӣ, роҳбарони кабинетӣ (гӯшаи) методӣ оид ба баррасӣ намудани ин мавзӯ дар ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ, кӯмак расонидан ба аъзоёни иттиҳодияи методӣ дар амалӣ намудани ин мақсадҳо.

5. Ба ёрии омӯзгорон таҳия намудани нақшаҳои намунавии дарсҳо барои раҳнамун сохтан дар истифодаи осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик бо мақсади ташаккул додани хирад, сирати миллӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллии хонандагон дар муассисаҳои таълимӣ. Истифодаи дурусти нақшаҳои дарсии яксоата, ки аз тарафи ментор бо ёрии омӯзгорон таҳия шуданд.

6. Навоварӣ дар дарс ва фаъолгардони хонандагон.

7. Инъикоскунии дарсҳои гузашта, банақшагирии дарсҳои рӯзи оянда ба ёрии омӯзгорон. Таҳлили дарсҳои мушоҳидашудаи омӯзгорони адабиёти тоҷик, додани тавсияҳо барои беҳтар намудани сифати дарсҳо ва бартарарф намудани норасоҳои ҷойдошта.

8. Гузаронидани семинари дастурдиҳӣ оид ба «Роҳҳои фаъолгардони хонандагон дар дарс бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим», «Роҳҳои алоқаманд намудани чараёни таълиму тарбия ба ҳаёт».

9. Ширкат варзидан дар ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ ва ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, дар асоси нақшаи муассисаи таълимӣ.

Мақсади асосӣ аз интихоб намудани филиали муассисаи давлатии «Донишкадаи ҷумҳуриявӣи тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф» дар ВМКБ дар баробари муассисаҳои таҳсилоти умумӣ ба ҳайси объекти озмоиш ва таҳқиқот аз он иборат аст, ки дар заминаи ин филиал Барномаи «Робитаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ: сохторҳои молиявӣ барои рушди соҳаҳои гуногун дар Тоҷикистон» дар ҳамкорӣ бо шарикони рушд, аз ҷумла, Фонди Тоҷикистони Оғохон ва Оҷонсии Амрико оид ба рушди байналмилалӣ, дар 96-адад муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии ВМКБ ва ноҳияи Шамсиддин Шохини вилояти Хатлон, ки муассисаҳои таълимиро ё интихобӣ номгузорӣ гардиданд, байни солҳои 2014 - 2019 амалӣ карда шуд.

Мақсади асосии ин барнома баланд бардоштани сифати таълим, тарбия ва дараҷаи донишандӯзии хонандагон, рушди салоҳиятҳои онҳо ба воситаи баргузори раванди тақмили ихтисоси омӯзгорон бо

истифода аз технологияҳои муосири таълим, усулҳои фаъол ва ҳамфаъол, аз ҷумла, дурнамои алоқамандгардонии ҷараёни таълим бо ҳаёт, бо номи “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт - омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” ва дигар унсурҳои инноватсионӣ иборат буд, ки ба мавзӯ ва мақсади кори илмӣ - таҳқиқотии мо мувофиқ буд.

Аз ин лиҳоз, дар шаҳри Хоруғ: муассисаҳои таҳсилоти умумии №2,5,7,9,13 ва Мактаби Президентӣ; ноҳияи Дарвоз: муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии рақами 1,6,10; ноҳияи Ванҷ: №1,2,4,12,21; ноҳияи Рушон: №8,12,14,17,20,24,31; ноҳияи Шугнон: №1,6,7,11,19,20,38; ноҳияи Ишкошим: №4,8,26; ноҳияи Роштқалъа: №8,12,18,31,35; ноҳияи Мурғоб: №6 ва 14 ба озмоиш ва таҷриба ҷалб карда шуданд ва дар ин муассисаҳо дар ҳамкорӣ бо шӯъбаҳои маорифи шаҳру ноҳияҳо, маъмурияти муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон шароитҳои мусоид барои гузаронидани озмоиш муҳайё карда шуданд.

Дар баробари муассисаҳои таълими муассисаҳои ҳамрадиф ба озмоиш фаро гирифта шуданд. Дар маҷмӯъ, ду навъи муассиса: муассисаҳои таълими ва муассисаҳои ҳамрадифи онҳо мавриди озмоиш ва таҷрибагузаронӣ қарор дода шуданд.

Барои муайян намудани проблемаи мавҷуда дар ибтидои озмоиш ва таҷрибагузаронӣ пурсишҳо дар муассисаҳои таълими ва ҳамрадиф гузаронида шуданд. Дар аввали ҳар соли хониш мушоҳидаҳо дар муассисаҳои номбурда гузаронида шуд. Барои муайян намудани дониши хонандагон аз ҷанми адабиёти тоҷик оид ба осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва нақши ин дарсҳо дар тарбияи насли наврас, аз ҷумла ташаккули сирати миллӣ, санҷишҳо дар аввали соли хониш бо роҳи пур кардани пурсишномаҳо (анкетҳо) ва корҳои хаттӣ гузаронида шуданд. Қайд кардан муҳим аст, ки ин санҷишҳо дар синфҳои 8 ва 9-и муассисаҳои таҳсилоти умумӣ гузаронида шуданд, зеро осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар дарсҳои адабиёти тоҷик дар ин синфҳо омӯхта мешавад.

Пурсишномаҳо, корҳои хаттӣ ва вақти гузаронидани онҳо дар ҳамаи муассисаҳо, тақягоҳӣ ва ҳамрадиф яқсон буд. Натиҷаи корҳои хаттӣ дар асоси баҳои 4-бала: 5 - аъло, 4 - хуб, 3 – қаноатбахш ва 2 – ғайриқаноатбахш баҳогузорӣ шуданд.

Дар раванди санҷиш мо натиҷаҳои дар ҷадвали №1 омадаро ба даст овардем.

Ҷадвали №1

Натиҷаи арзёбии дониши хонандагон дар муассисаҳои тақягоҳӣ ва ҳамрадиф дар синфҳои 8

Синфҳо	Соли таҳсили 2018 - 2020			
	аъло. бо %	хуб. бо %	қб. бо %	ғайри қб .бо %
8 ^а (т)	-	23,3	35,8	40,9
8 ^а (х)	-	23,5	35,6	40,9
8 ^б (т)	-	23,6	34,9	41,5
8 ^б (х)	-	23,6	36,3	40,1
Шумораи хонандагон 42 нафар				

Ҷадвали №2

Натиҷаи арзёбии дониши хонандагон дар муассисаҳои тақягоҳӣ ва ҳамрадиф дар синфҳои 9

Синфҳо	Соли таҳсили 2018 - 2020			
	аъло. бо %	хуб. бо %	қб. бо %	Ғайри қб .бо %
9 ^а (т)	-	24,4	35,1	40,5
9 ^а (х)	-	23,4	35,8	40,8
9 ^б (т)	-	22,6	35,8	41,6
9 ^б (х)	-	23,8	36,1	40,1
Шумораи хонандагон 42 нафар				

Дар асоси таҳлили ин ҷадвалҳо шоҳиди ҳол гардидем, ки ягон хонандаи синфҳои 8 ва 9 дар вақти санҷиш баҳои 5 (аъло) - ро соҳиб нагардид. Нишондоди баҳои 4 (хуб) аз 3 (қанотбахш) пасттар ва нишондоди баҳои 3 (ғайриқаноатбахш) аз 3 (қанотбахш) ва 4 (хуб) баландтар аст. Ин таҳқиқот собит намуд, ки дар байни муассисаҳои таълимоӣ ва ҳамради фарқият мавҷуд нест.

Барои муайян намудани роҳҳои амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои зикргардида оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мо мақсадҳои зайлро дар наздамон гузоштем:

1. Таҳлили системаи кори омӯзгорони адабиёти тоҷики синфҳои 8-9-и муассисаҳои интихобшуда ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, рушди салоҳиятҳои хонандагон равонашуда, истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар дарс бо истифода аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, ташаккули ҷаҳонбинии хонандагон, такмили ахлоқи ҳамидаи онҳо, мусоидат намудан ба хонандагон дар муайян намудани мақоми ҳеш дар ҷомеа баъд аз хатми таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ.

2. Расонидани ёрии методӣ (менторинг) ба омӯзгорон дар такмил бахшидани сирати миллии хонандагон. Такмили маҳорати касбӣ ва шавқманд намудани омӯзгорону хонандагон дар истифода бурдани усулҳои фаъол ва замонавии таълим дар тадриси фанни адабиёти тоҷик, истифодаи ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар тарбияи насли навраси муассисаҳои таълимии Тоҷикистон.

3. Бо роҳҳои омӯзиши ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик шинос намудани омӯзгорон ба алоқаманд намудани чараҳои таълиму тарбия бо ҳаёт ва амалӣ намудани назария дар ҳаёти ҳаррӯза.

Бо мақсади натиҷаи дилхоҳ додани таҷрибагузаронӣ дар солҳои таҳсили 2019-2020 дар муассисаҳои таълимии интихобии шаҳру ноҳияҳои

ВМКБ ҳамасола ба омӯзгорону роҳбарони иттиҳодияи методии фанни адабиёти тоҷик зиёда аз 4 бор ёрии амалии методӣ расонида шуд.

Дар раванди расонидани ёрии методӣ дар ҳар маротиба ба директорони муассисаҳои таълимӣ вохӯрӣ доир гардида, оид ба мақсади иштирок дар дарсҳои омӯзгорон, вохӯрӣ ва ташкили нишаст бо онҳо, натиҷаҳои сафарҳои пеш пура маълумот дода шуд, Сипас суҳбат бо коллективи педагогӣ доир гардида, иштирок дар дарсҳои омӯзгорон ба роҳ монда шуд. Дар муассисаҳои таълимӣ ба роҳбарони иттиҳодияи методии фанни адабиёти тоҷик, роҳбарони гӯшаи методӣ ва омӯзгорон рӯзе ба амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ва тақвият бахшидани ахлоқи ҳамидаи хонандагон ёрии амалии методӣ расонида шуд.

Дар асоси ёддошт ба дарсҳои омӯзгорон ширкат варзидем. Барои боз ҳам асоснок намудани кори таҳқиқотӣ лаҳзаҳо аз дарсҳои аксарияти омӯзгорон, ки ба мавзӯи таҳқиқотии мо алоқаманд буданд, ба навор гирифта шуда, дар дасти мо қарор доранд. Баъд аз мушоҳидаи дарсҳо ба омӯзгорон дарси онҳо таҳлил гардида, барои раванқ бахшидани фаъолият тавсияҳо дода шуданд. Ба роҳбарони иттиҳодияи методӣ дар самтҳои лозимӣ ёрии методӣ расонида шуда, ба онҳо тавсия дода шуд, ки мавзӯи ҷавузқикрро дар ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ низ баррасӣ намоянд. Ин натиҷаҳои ҷандинсола таҳлил карда шуда, дар рисола ҷой дода шуданд.

Таҷрибаҳо собит намуданд, ки барои беҳтар ба роҳ мондани тадрис ва рушди адабиёти тоҷик истифодаи усулҳои фаъоли таълим бо мақсади рушди салоҳиятҳои хонандагон, минҷумла ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ муҳим аст. Гузаронидани озмоиш ва таҷрибаҳо дар муассисаҳои таълимӣ муайян сохт, ки яке аз усулҳои беҳтарини ҳамкории омӯзгору хонанда, хонанда-хонанда, хонанда-омӯзгор усули “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт-омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” мебошад, ки аз тарафи ФДҶТИБКСМ дар

ВМКБ дар ҳамкорӣ бо шарикони рушд аз ҷумла, Фонди Тоҷикистони Оғохон ва Оҷонсии Амрико оид ба рушд байни солҳои 2014 - 2019 роҳандозӣ шуд ва соли 2020 натиҷаи ин барнома мавриди арзёбӣ ва натиҷагирии умумии сарпарастони барнома ва масъулини филиал қарор дода шуд. Натиҷаҳои умумии мониторинг низ дар ин зербоби диссертатсия мавриди истифода қарор дода шуданд. Ин барнома ё усул аз 5 стратегияи асосӣ: “Саёҳат”, “Даъвати мутахассис ба дарс”, “Таҳқиқот”, “Ҳамгироҳии фанҳо” (ташкили алоқамандӣ дар таълими фанҳо) ва “Чорабиниҳои беруназсинфӣ” иборат мебошад ва дар ин зербоб оид ба роҳҳои амалигардонии ин усул дар таълимдиҳии фанни адабиёти тоҷик бо мақсади тақвият бахшидани омӯзиши осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар муассисаҳои таълимии ВМКБ мухтасаран изҳори назар менамоем.

Баъд аз чорӣ намудани усули номбурда дар муассисаҳои таълимии такягоҳӣ курсу семинарҳои махсус дар мавзӯҳои мухталиф роҷеъ ба амалигардонии ин усул ба маъмурияти муассисаҳо, омӯзгорон, роҳбарони иттиҳодияҳои методӣ гузаронида шуда, дар асоси нақша ба онҳо соли 2 - 3 маротиба ёри методӣ дар маҳалҳо расонида шуд ва банди низ ба ин барнома шомил буд. Дар рафти расонидани ёри методӣ ба омӯзгорони адабиёти тоҷик дарсҳои зиёди онҳо мушоҳида гардида, барои боз ҳам беҳтар ба роҳ мондани амалигардонии мақсадҳо тавсияҳо дода шуданд. Аз рафти мушоҳидаи дарсҳо аён гардид, ки зиёда аз 89% омӯзгорони фанҳои номбурда аз ин усул истифода бурда, бо ин роҳ шавқу ҳаваси хонандагонро ба омӯзиши адабиёти тоҷик, баҳусус, осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик тақвият бахшида, натиҷаҳои назаррасро ба даст овардаанд. Ба қабилҳои омӯзгороне, ки дар амалигардонии чараёни таълиму тарбия бо ҳаёт дар давоми гузаронидани таҳқиқот, озмоиш ва фаъолияти барнома ва то кунун пешравиҳои хуб нишон доданд ва дода истодаанд, метавон ин омӯзгорони муассисаҳои таълимии шаҳру ноҳияҳои вилоятро ном бурд: шаҳри Хоруғ: Амоншоева Насима №7, Гулдарбоғова Чилла, Замирова

Мавлуда №5, Шоинбекова Гулноро, Давлатназарова Ҳабиба, Зайдуллоева Гулсара- Мактаби Президентӣ, Хушназарова Анҷир –№9,– Дустмамадова Гулнисо, Мирзошоева Аслинисо №2; ноҳияи Дарвоз: Начмиддинов Назриддин, омӯзгори муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии рақами 1, Даврони Баҳриддин №10, Зиёфатова Саида №6, Розикова Малоҳат №1; ноҳияи Ванҷ: Бошиева Ҳаво, Қамарова Шаъмигул, Шамъигули Пирмамад №4, Раҷаббоб Шамшод №12, Бобониёзова Гулафзо №2, Ҳусейнов Файзиддин №21, Шошаева Лола №1; ноҳияи Рӯшон: Мабатшоева Аслия №14, Алиназарова Аъло №20, Ҳукуматшоев Зиннатшо №31, Чоршанбиева Лайло, Ашурова Дилрабо-мактаб-интернати ҷумҳуриявӣ, Раҳимов Раҳим №12, Наврузова Хосият №24, Ғарибмамадова Меҳрафрӯз №8, Алиназарова Зарангез №17, Худододова Ҳабиба №8; ноҳияи Шугнон: Ошурмамадова Азалбегим, Шомусаламова Нозукмо №20, Саидбекова Надима, Парвонаев Зарифбек №1, Муминшоева Давлатгул №6, Чоршанбиева Хубсултон №7, Мухторов Марватшо №38, Шодмонова Сабоҳат, Давлатназарова Соро №1, Шодмонбекова Тахмина №11, Мирзоева Мавлуда №19; ноҳияи Ишқошим: Мирзоева Фируза, Хоникова Зумрад №8, Некбахтшоев Абдуллоҷон, Саидзафарова Гулнора №4, Бодурбекова Гулбарг №26; ноҳияи Роштқалъа: Манзаршоева Насиба, Саиданбиев Голибҷон №18, Ғиёсова Саида, Назаралиева Давлатмо №12, Ҳайдарова Зухро, Гуломиддинова Манзура №8, Саидиброимов Далер, Олифтаева Нукра №31, Давлатов Мамадсаид, Мавлододов Фозил №35; ва ноҳияи Мурғоб: Эгемқулов Туратбек, Зухуршоҳзода Хурсанд, Бошаева Сабзина №6, Аноятшоева Майсара, Асмаббекова Ҳаётбегим №14.

Бояд тазаққур дод, ки дар як кори таҳқиқотӣ наметавон ному насаб ва фаъолияти кулли омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷики муассисаҳои таълимии ВМКБ-ро қайд намуд, вале такяи асосӣ ба он омӯзгороне карда шуд, ки дар як сол зиёда аз 8 - 10-тогӣ дарси онҳо аз тарафи муҳаққиқ мушоҳида карда шуд. Барои овардани мисолҳо аз таҷрибаи ҳар як омӯзгор якчанд кори дигари илмӣ-таҳқиқотиро анҷом додан пеш

меояд, аммо барои тақвият бахшидани фикру ақидаҳои хеш танҳо фаъолияти 2-3 нафар омӯзгорро аз ҳар як ноҳияи вилоят ва шаҳри Хоруг мисол меорам.

Амалигардонии усули Саёҳат дар дарси омӯзгорони муассисаҳои таълимии вилоят мақсаднок роҳандозӣ карда шудааст. Моҳи март соли 2018 дар асоси нақша ба муассисаҳои таълимӣ ноҳияи Роштқалъа, бо мақсади расонидани ёри методӣ ба омӯзгорон, сафар ба вуқӯъ пайваст. Дар ин сафар мушоҳида гардид, ки амалигардонии стратегияҳои “Амалигардонии ҷараёни таълим бо ҳаёт - омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” дар муассисаҳои таълимӣ рақами 8, 12, 18, 31 ва 35-и ноҳияи зикргардида ба тариқи фаъол роҳандозӣ карда шудааст. Масалан, дар рӯзи сафари хизматӣ дар муассисаи таълимии рақами 8 шоҳиди ҳол гардидем, ки дар дарси адабиёти тоҷик-омӯзгор Ҳайдарова Зухро хонандагони синфи 8-ро ба саёҳат ба деҳаи Хидорчев ба осорхонаи Шоири халқии Тоҷикистон Ширин Бунёд, ки дар наздикии муассисаи таълимӣ ҷойгир аст, баровард. Мавзуи дарс “Андешаҳои тарбиявӣ - ахлоқии Носири Хусрав” буд. Ин дарс-саёҳат бо усули замонавӣ гузаронида шуда, ба пуррагӣ ба рушди салоҳиятҳои хонандагон, ташаккули сирати миллӣ нигаронида шуда буд. Маълум аст, ки аксаран хонандагон ва ҳатто кулли сокинон ба омӯзиш ва таҳқиқи муҳити зодгоҳи худ кам диққат медиҳанд, зеро ҳар рӯз дар ҳамон як муҳит зиндагӣ, қору фаъолият, омаду рафт доранд ва тамошои он гӯё, ки дигар аҷоиб нест ва ҳатто дилгиркунанда ҳам буда бошад. Аммо омӯзгор Ҳайдарова З. дар макони саёҳат хонандагонро ба анҷом додани фаъолиятҳои шавқовар ҷалб намуд, ки чунин буданд:

- Тасаввур кунед, ки шумо сайёҳонед ва ба ин осорхона бори аввал омадаед ва аз ин нигоҳ ба осорхонаи устод Ширин Бунёд назар андозед.

- Сафарҳои Носири Хусравро аз дарсҳои пеш ба ёд оред ва кӯшиш кунед, ки монанди ин мутафаккир ва сайёҳ ба мушоҳида пардозед.

- Китоби дилхоҳи шоир Ширин Бунёдро, ки дар китобхонаи ин осорхона маҳфузанд, варақгардон намуда, шеър ё ғазали дилхоҳро интихоб намоед ва ақидаҳои навтаринро оид ба андешаҳои ахлоқии шоир баён намоед.

- Ақидаҳои ахлоқии Носири Хусравро дар ҳамбастагӣ бо ақидаҳои тарбиявӣ – ахлоқии Ширин Бунёд дар тақвият бахшидани ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, худшиносӣ ва худогоҳии миллӣ, баррасӣ намоед.

Хонандагон бо шавқи тамом ба саёҳат машғул гардида, аввал супоришхоро фардӣ, пас дукаса ва баъд гурӯҳӣ иҷро намуданд. Омӯзгор ёрдамчии фаъоли онҳо гардида, ба хонандагон ҳамкорӣ намуд. Хонандагон борикинона дар бораи осорхона маълумотҳои навтаринро ба даст оварданд.

Дар вақти инъикоси ин дарс хонандагон баён намуданд, ки мо ҳақиқатан дар бораи чунин мавзуи мубрам боре фикр накарда будем ва анҷом додани таҳқиқотро фикр накарда будем. Имрӯз алоқамандии дарсро бо ҳаёт мушоҳида намудем ва андешаҳои ахлоқии ду шахси донишманд ва олимро муқоиса ва таҳлил намудем ва ба хулоса омадем, ки дар ин мавзӯ таҳқиқотро идома дода, корҳои хурди илмиро анҷом диҳем.

Дар ҷамъбасти дарс, бо таъя ба пешниҳоди худӣ хонандагон, омӯзгор ба онҳо вазифа супорид, ки оид ба ақидаҳои Ширин Бунёд дар бораи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар ҳамбастагӣ бо ақидаҳои педагогии Носири Хусрав таҳқиқоти хурди илмиро дар шакли реферат, буклет, презентатсия ва амсоли инҳо анҷом диҳанд. Барои анҷом додани ин таҳқиқот барои хонандагон 15-рӯз муҳлат муқаррар карда шуд. Аз мушоҳидаи дарс аён гардид, ки дар ин дарс ду усули фаъоли таълим, усули саёҳат ва таҳқиқот амалӣ карда шуданд.

Мушоҳида собит намуд, ки дар ин дарси адабиёти тоҷик алоқаманд намудани таълиму тарбия бо ҳаёт пурра мушоҳида гардид. Дар рафти муқоисаи ақидаҳои ахлоқии мутафаккир Носири Хусрав бо ақидаҳои

тарбиявии Ширин Бунёд хонандагон дар чамъабаст ва хулосаи мавзуъ чунин ақидахоро баён намуданд, ки дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ нақши асосӣ доранд:

- ҳар ду шахси донишманд Носири Хусрав ва Ширин Бунёд тарбияи ахлоқиро дар мадҳи аввал гузошта, бо така ба таҷрибаи рӯзгор дар руҳияи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ тарбия намудани насли наврасро вазифаи аввалиндараҷаи муассисаи таълимӣ, падару модар ва аҳли ҷомеа медонанд;

- инсон ҳақиқатан аз рафтори хуб ва ахлоқи намунавӣ, ки дар сирати миллии халқи тоҷик ҷойгоҳи асосӣ дорад, мартабаи баландро касб мекунад ва дар ин бора ҳаёт ва рӯзгори Носири Хусрав ва Ширин Бунёд мисоли хуб аст;

- пайваста ба китобхонӣ машғул шудан ва дониши баланд касб кардани Носири Хусрав, саёҳат ба мамлакатҳои мухталифи дунё, шинос гардидан ба зисту зиндагии мардум, омӯхтани таҷрибаи рӯзгор муҳаббати ӯро ба донишомӯзӣ ва халқу миллат, худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ дучанд зиёд намуд ва ӯ ба ин мартаба расида тавонист. Пас мо насли наврасро низ муҳим аст, ки аз осору рафтори ин бузургон пайравӣ намоем.

Дар ҳуди ҳамин сафар дар муассисаи таълимии рақами 18-и ноҳияи Роштқалъа низ таҷрибагузаронӣ мавриди амал қарор дода шуд. Чанд соат дарси омӯзгор Манзаршоева Насиба (ғолиби озмуни вилоятии “Омӯзгори соли 2018”) мушоҳида карда шуданд. Омӯзгор хонандагони синфи 9 - ро дар дарси адабиёти тоҷик ба саҳаёт баровард. Мавзуи дарс иншои тасвирӣ дар мавзуи “Дирӯз, имрӯз ва фардои деҳаи мо” буд. Омӯзгор Насиба хонандагонро ба табобатхонаи навсохтаи деҳаи Даштак бурд. Ин дарс барои хонандагон ниҳоят хотирмон буд. Аввалаш новобаста аз он, ки ин табобатхона дар деҳаи ҳамсоияи онҳо сохта шудааст, хонандагон боре ҳам аз наздик ӯро тамошо накарда, ба дохили он низ ворид нашудаанд. Баъдан хонандагон ба кори табибону ҳамшираҳои шавқат аз наздик шиносӣ надоштанд. Ва муҳимаш боз ин

аст, ки дар ин табобатхона беморони гирифтори касалиҳои руҳӣ табобат мегирифтанд ва бисёр ҷанбаҳои ташаккули арзишҳои миллӣ дар фаъолияти кории духтурон, ҳамшираҳои шавқат ва дигар кормандони беморхона боиси омӯхтан мебошанд. Муносибати хуб намудан ба беморон, нишон додани масъулият ва маданияти баланди касбӣ, шинохти кадрӣ инсон, диққати асосӣ додан ба тозагиву саломатии маризон ва амсоли инҳо аз ҷумлаи қисматҳои арзишҳои миллӣ мебошанд. Аз ин рӯ, анҷом додани саёҳат ба табобатхонаи номбурда дар асоси мувофиқаи маъмурияти муассисаи таълимӣ бо раҳбарияти табобатхона сурат гирифт. Хонандагон шохиди он гардиданд, ки табобатхона то чи андоза дилкаш, замонавӣ сохта шуда, тамоми шароитҳо муҳайё мебошанд. Инчунин онҳо аз наздик ба кори табибону ҳамшираҳои шавқат шиносӣ пайдо намуда, муносибати хуби онҳо бо беморон-расми хуби тоҷикон, аёдати беморон ва амсоли инҳоро бо чашми худ диданд, онҳо ба кормандону духтурони табобатхона саволу ҷавоб ташкил намуданд ва дорои таҷрибаи нав, ҷой доштани анъанаҳои пунарзиши миллӣ дар байни тоҷикони Бадахшон, аз ҷумла бо меҳру шавқат мураккаб намудан аз беморон, масъулиятшинос будан дар кор, дасти мадад дароз намудан ба дармондагон, диққат додан ба гигиена ва зебопарастӣ гардиданд. Бо маризоне, ки вазъи саломатиашон нисбатан беҳтар буд, аз тарафи хонандагон суҳбатҳо доир карда шуданд. Дар рафти суҳбат бори дигар исбот гардид, ки анъанаи неки шинохти кадрӣ инсон дар байни мардуми мо ҷойгоҳи махсус дошта, ин анъана бояд идома ёбад.

Дар баробари ин фаъолият хонандагон табиати зебои гирду атрофи табобатхонаро бо шавқ тамошо намуда, нақшаи навиштани иншоӣ тасвириро тартиб доданд. Хонандагон дар охири дарс вазифа гирифтанд, ки дар хона иншоӣ тасвирии реалӣ, нақл ё ҳикояро дар асоси таассуроти худ аз ин саёҳат вобаста ба манзараи зебои ин макон, анъанаҳои арзишҳои миллӣ ва ғояҳои ватандӯстӣ нависанд.

Рӯзи дигар такроран дар дарси адабиёти тоҷик дар синфи 9, омӯзгор, Манзаршоева Насиба ширкат варзидам ва хонандагон иншоҳои худро бо ҳамсинфони худ қисмат намуданд. Пеш аз ин ҳам хонандагон назариявӣ дар мавзуи “Деҳаи мо” иншо навиштаанд. Акнун дар ин дарс онҳо иншоҳои пешро бо иншоҳои нав муқоиса намуда, худ ба хулоса омаданд, ки кори амалӣ дар рушди салоҳиятҳои онҳо нақши асосӣ дорад. Таассуроти хонандагон аз ин дарс бисёр баланд буд ва онҳо тасмим гирифтанд, ки дар ин мавзӯ таҳқиқотҳои хурди илмиро анҷом диҳанд. Омӯзгор дар ҳамкорӣ бо хонандагон иншоҳои онҳоро баҳогузорӣ намуд. Натиҷабаш ва мақсаднок ин аст, ки тасвири табиат, арзишҳои миллии дар рафти саёҳат мушоҳиданамударо хонандагон дар ҳамбастагӣ бо осори мутафаккирони асрҳои X–XI дар иншоҳои хеш ва корҳои таҳқиқотӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Истифодаи чунин усул салоҳиятҳои мушоҳидакунӣ, таҳлилкунӣ, гузаронидани таҳқиқот, гӯшкунӣ, хондан, навиштан ва муоширати хонандагонро ташаккул мебахшад. Ҳамзамон хонандагон дар руҳияи дӯст доштани муҳити зист, деҳа ва дар маҷмӯъ, дӯст доштани Ватан ва муҳофизат намудани он, ки яке аз вижагиҳои арзишҳои миллий, хирадмандӣ ва сирати миллий мебошад, тарбия меёбанд.

Дарс-саёҳат дар ташаккули фикрронии хонандагон, ҷаҳоншиносии ҷаҳоншиносӣ онҳо, ташаккули хирад ва арзишҳои миллий вобаста ба мавзуи дарс нақши асосӣ дорад. Вобаста ба ин лаҳзаҳои хотирмону фаромӯшнашаванда аз дарсҳои омӯзгорон вобаста ба истифодаи усули саёҳат зиёданд. 11-уми майи соли 2018 бо мақсади анҷом додани таҳқиқот ва бо ин мақсад расонидани кӯмаки методӣ ба омӯзгорон ба МТМУ-и №31, деҳаи Занудчи ноҳияи Роштқалъа раҳсипор шудем. Ба сахни ин муассиса расида будем, ки хонандагони синфи 9 саф ораста, китобу дафтар ва асбобҳои аёнӣ дар даст доштанд. Мо ба пеши онҳо наздик шудем, ки омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик Саидиброимов Далер ҳамроҳи онҳо буд ва хонандагонро ба тамошои Чашмаи Мирасан, ки дар масофаи на он қадар дур аз бинои муассиса

воқеъ буд, ба саёҳат баровард. Дар мувофиқа бо директори муассиса ва омӯзгори дарсдиханда бо омӯзгор ва хонандагон ба тамошои чашма рафтем ва ҳамзамон ин дарсро мавриди мушоҳида қарор додем. Омӯзгор ба хонандагон супориш дод, ки озодона ба тамошои чашма машғул гарданд, аз оби мусаффои он нӯш кунанд, аз тамошои муҳити дилчасп халоват баранд, гиёҳҳои шифобахши гирду атрофи онро низ бо диққат тамошо карда, ҷойҳои асосиро ба худ қайд намоянд. Чунин назар ба муқаддасоти маҳал илҳоми ҳар касро меорад ва ба эҷоди шеър мақола раҳнамун месозад. Омӯзгор ба шогирдон фаҳмонда дод, ки агар саволҳо пайдо шаванд метавонанд озодона аз омӯзгор ё ҳамсинфони худ суол кунанд. Пас муаллим хонандагонро ба баҳсу мунозира ҷалб намуд. Дарс бисёр шавқовар гузашт. Хонандагон дар саҳро низ ба гурӯҳҳо ҷудо шуда, баҳсу мунозира намуданд, расмҳои манзараро кашида, оид ба чашмаи Мирасан саволу ҷавоб ташкил карданд, нақли мухтасар навиштанд. Дар навиштани қорҳои хаттӣ бо супориши омӯзгор хонандагон аз ақидаҳои ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI ва анъанаҳои миллӣ мисолҳоро оварда, таҳлил намуданд. Пас омӯзгор дарсро дар саҳни чашма ҷамъбаст ва баҳогузори намуд ва ба хонандагон чунин супоришҳои хонагӣ дод:

1. Дар хона вобаста ба чизҳои мушоҳидакардаи худ, бо истифода аз таассуроти саёҳат ҷадвали ММД (медонам, мехоҳам донам, дониستم)-ро пур кунанд:

Медонам	Мехоҳам донам	Дониستم
Чиро пешакӣ оид ба ин чашма медонистед?	Қадам савол ва нофаҳмӣ пайдо шуд, ки шумо онро дониستم мехоҳед?	Чӣ чизи навро дар ин дарс аз худ кардед?

2. Дар бораи чашмаи Мирасан, зебогии табиат, таассуроти саёҳат шеър ё ҳикоя эҷод кунед, ривоят, эссе, нақли мухтасар нависед. Интиҳоби иҷрои фаъолият ихтёрӣ. Мо ин супоришҳоро пайгирӣ намуда, рӯзи дигар қорҳои иҷрокардаи хонандагонро аз назар

гузаронидем. Чадвали ММД - ро хама пур карда, корҳои гуногуни эҷодиро анҷом додаанд.

Дар ин дарс амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI –и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ, ба монанди огоҳ будан аз манбаҳои захиравии табиати атроф, ҳифзи муқаддасоти Ватан, эҳтиром гузоштан ба манбаҳои табиӣ ва амсоли инҳо пурра назаррас гардид. Дарси омӯзгор Саидиброимов Далер ба он нигаронида шуд, ки об манбаи бебаҳои табиат аст ва бе он ҳаёт дар рӯи замин вуҷуд доштан наметавонад ва ин дар ҳақиқат чараёни тарбия ва таълимро ба ҳаёти воқеӣ алоқаманд намуд. Дарси Саидиброимов Д. дар ташаккули тарбияи худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ нақши асосӣ дошта, дар амалигардонии дастуру супоршҳои Пешвои миллат низ қадами устувор аст. Ёдовар мешавем, ки 21-уми декабри соли 2021 дар Паёми навбатӣ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон иброз дошт: “Дар давоми чанд даҳсолаи охир дар кишвари мо қариб сеяки ҳаҷми умумии пирахҳо аз байн рафт, ки зиёда аз 60 фоизи захираҳои оби минтиқаи Осиёи Миёна аз он ташкил карда мешавад. Бо дарназардошти ин кишвари мо дар якҷоягӣ бо шарикони байналмилалӣ худ барои эълони соли 2025 Соли байналмилалӣ ҳифзи пирахҳо, таҷлил намудани рӯзи умумичаҳонӣ ҳифзи пирахҳо ва таъсиси Ҳазинаи байналмилалӣ ҳифзи пирахҳо саъй дорад” [Паём 2021].

Таҳлили ин дарс алоқамандии чараёни таълиму тарбияро ба ҳаёт пурра инъикос намуд. Аз таҳлилҳои боло собит мегардад, ки дарси омӯзгор алоқамандии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI –и форсу тоҷик ба суҳанронҳои Пешвои миллат дар бораи ҳифзи бойиғарӣҳои табиат, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, тасвири реалии маҳал, тақвияти ватандӯстӣ ва монанди инҳоро таъмин намуд.

Мушоҳида ва таҳлили дарс, суҳбатҳои фардиву гурӯҳӣ бо хонандагону омӯзгор аён сохт, ки ин дарс дар ташаккули фикрронии

онҳо, ки бевосита ба ташаккули хирад алоқаманд аст, нақши асосӣ дорад. Дар навиштани иншо, нақлу ҳикоя, эҷоди шеър хонандагон мисолҳоро аз осори мутафаккирони болозикр оварда, ба анъанаҳои мардумӣ: арҷ гузоштан ба ёдгориҳои таърихӣ, тоза нигоҳ доштани маҳал, анҷом додани суҳбатҳо бо куҳансолони деҳа оид ба ин чашма алоқаманд намуданд. Аз шиносӣ бо корҳои хонандагон дарёфтем, ки мазмун ва муҳтавои корҳои хаттии хонандагон ба ташаккули сирати миллӣ нигаронида шудааст.

Даст доштан ба пешбурди корҳои таҳқиқотӣ, махсусан анҷом додани корҳои таҳқиқотии хурд аз тарафи худи хонандагон дар ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ нақши бориз дорад. Дар муассисаҳои таҷрибавӣ, бахусус муассисаҳои таҷрибаҳои ФДҚТИБКСМ дар ВМКБ шоҳиди ҳол гардидем, ки омӯзгорону хонандагон дар анҷом додани корҳои хурди таҳқиқотӣ бо истифода аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, анъанаҳои миллӣ фаъол мебошанд. Дар ин ҷо метавон аз таҷрибаи педагогии Ашурова Дилрабо, омӯзгори забон ва адабиёти тоҷики муассисаи давлатии мактаб-интернати ҷумҳуриявӣ дар ноҳияи Рӯшон мисол овард. Гузаронидани таҳқиқот дар дарсҳои номбурда ва ҷорабиниҳои беруназсинфӣ пешаи ин омӯзгори ҷавон буда, ӯ дар ин самт таҷрибаҳои лозимиро ғун кардааст. Моҳи ноябри соли 2019 дар асоси нақшаи солони ФДҚТИБКСМ дар ВМКБ барои омӯзгори фанҳои забон ва адабиёти тоҷик дар ноҳияи Рӯшон курси 12-рӯза доир карда шуд. Ба ҳайси мутахассис гузаронидани ин курс ба зимаи ман вогузор карда шуда буд. Ҳамарӯза аз соати 8⁰⁰ машғулиятҳои курс оғоз гардида, дар асоси ҷадвал то соати 15⁰⁰ давом мекарданд. Баъд аз гузаронидани машғулиятҳои курс ҳаррӯза, шиносӣ ба қору фаъолияти Ашурова Д. ва мушоҳидаи дарсҳои ин омӯзгор, ки дар басти 2-юм мегузаштанд, ба роҳ монда шуд. Шогирдони омӯзгор дар ҳамкорӣ ва кӯмаки ӯ дар мавзӯҳои зиёди барномаи таълимӣ таҳқиқотҳои хурди илмиро анҷом додаанд. Аз ҷумла, дар синфҳои 8 ва 9 хонандагон дар раванди омӯзиши ҳаёт ва

фаъолияти мутафаккирони асрҳои X-XI дар мавзӯҳои “Фирдавсӣ ва гоҳҳои ватандӯстӣ”, “Парҳез аз он шакар, ки бо захр омехт”, “Зи омӯзандае маънӣ фаро гир”, “Мо пайравони шоирони классик”, “То чаҳон буд аз сари одам фароз”, “Тараннуми арзишҳои миллӣ дар оинҳои Наврӯзӣ”, “Наврӯз сарчашмаи иттиҳоду иттифоқ” ва амсоли инҳо таҳқиқотҳои хурди илмиро анҷом долаанд. Ин таҳқиқотҳои хурди илмӣ ба шакли реферат, буклет, слайдҳо, расмҳо ва дискҳо чамъоварӣ гардида, дар файлҳо ҷой дода шудаанд. Масалан, шогирдони ин омӯзгор дар синфи 9 аз фанни адабиёти тоҷик дар мавзӯи “Парҳез аз он шакар, ки бо захр омехт” дар ҳамкорӣ ва кӯмаки омӯзгор таҳқиқотҳои асоснокро анҷом додаанд. Онҳо ин мавзӯро, ки аз рубоии Абуалӣ ибни Сино гирифта шудааст, ба зербобҳо ҷудо намуда мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Онҳо аз адабиёти илмиву бадеӣ, шабакаҳои интернетӣ, филмҳо маводҳои зиёдро чамъоварӣ намуда, бо куҳансолони ноҳия низ суҳбатҳо доир намудаанд. Хонандагон аввал фардӣ, пас дукаса ва баъдан гурӯҳӣ оид ба мавзӯчаҳои “Нашъамандӣ – захре, ки бо шакар омехта шудааст”, “Беодобӣ балои ҷон аст”, “Аз одамони қачрафтор набояд пайравӣ намуд”, “Дӯстамро аз бераҳагӣ халос намудам”, “Мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба худшиносӣ”, “Мо пайравони ниёгон”, “Соҳибистиклолии Тоҷикистон ва эҳёи анъанаҳои миллӣ” таҳқиқотҳоро анҷом додаанд. Маводҳои чамъкардаи хонандагон асоснок буда, ба шакли китобчаҳои хурд ва буклетҳо таҳия шудаанд. Ин дастовардҳо боиси он гардиданд, ки соли 2019 дар озмуни вилоятии “Таҷрибаи беҳтарин дар самти истифодаи усулҳои фаъоли таълим” (таҳқиқотҳои анҷомдодашуда), ки дар филиали Донишкада дар ВМКБ гузаронида шуд, омӯзгори забон ва адабиёти тоҷики МТМУ-и № 12-и ноҳияи Роштқалъа Назаралиева Давлатмо сазовори ҷои 1 ва Ашурова Дилрабо-омӯзгори забон ва адабиёти тоҷики мактаб-интернати ҷумҳуриявӣ дар ноҳияи Рушон соҳиби ҷои 2-юм гардид. Ҳар ду омӯзгор аз муассисаҳои таълимӣ филилаи ДҚТИБКСМ дар ВМКБ буда, дар пешрафти кори онҳо истифодаи усулҳои фаъоли таълим, ки дар курсҳои

такмили ихтисос дар филиали номбурда омӯхтаанд, нақши асосӣ дорад. Тазаккур додан ба маврид аст, ки Назаралиева Д. дар мавзуи “Усулҳои фаъоли тадриси ғояҳои ахлоқӣ ва ватандӯстии Фирдавсӣ дар синфи 9 бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим” ва Ашурова Д. дар мавзуи “Сино ва рушди арзишҳои миллӣ ва ахлоқӣ” баромад намуда, аз таҷриба оид ба ташаккули сирати миллии хонандагони синфҳои 8 ва 9-и муассисаҳои таълимии вилоят мисолҳои асоснок оварданд.

Чунин натиҷаҳо дар фаъолияти кории сарвар ва омӯзгори ин муассиса Чоршанбиева Лайло низ баръало назаррас аст. Чоршанбиева Л. хонандагонро ба корҳои таҳқиқотӣ аз фанҳои забон ва адабиёти тоҷик дар мавзӯҳои мухталиф ҷалб намуда, натиҷаҳои таҳқиқот дар муассиса маҳфуз гардидаанд. Дастури методии номбурдаро дар мавзуи «Шаклҳои кор бо мутахассисони ҷавон дар ташаккули тарбияи ахлоқӣ ва маънавии хонандагон» метавон ба унвони мисол овард. Мақсаднокии корро дар он маънидод метавон намуд, ки мавзӯ пурра ба маъмурияти муассиса ва омӯзгорони соҳибтаҷриба мутаалиқ аст ва роҳҳои фаъоли ташаккули хирад ва сирати миллиро дар ин дастур нишон додааст. Чоршанбиева Л. ба ин таҳқиқот шакли навро бахшидааст. Ӯ хонандагони синфи 8 ва 9-ро ба таҳқиқот ҷалб намуда ба онҳо супориш додааст, ки барои пешрафти сифати таълиму тарбия, аз ҷумла ташаккули сирати миллӣ онҳо бо кадом роҳҳо ба омӯзгорони навкор, ҳамчун хонандаи фаъол ҳамкорӣ ва ёрӣ менамоянд. Инчунин ҳуди хонандагонро низ ба ду гурӯҳ: ба ҳайси омӯзгорони навкор ва омӯзгорони собиқадор ҷудо намудааст. Онҳо дар ин самт маводҳоро ҷамъ намуда, дар дарсҳо ва ҷорабиниҳои беруназсинфӣ нақшҳои омӯзгоронро иҷро мекунанд. Омӯзгор инчунин ба омӯзгорони навкор суҳбатҳоро нишастҳоро доир намуда, аз наздик ба мушкилиҳои ҷойдоштаи онҳо шинос гардидааст. Дарсҳои онҳоро мушоҳида намуда, баҳри бартараф намудани норасоии мавҷуда онҳоро ба омӯзгорони соҳибтаҷриба вобаст намудааст. Муаллиф таҳқиқотҳои гузаронидаи хонандагон, фикру ақидаҳои омӯзгорони ҷавон ва соҳибтаҷрибаро ҷамъ

намуда, бо истифода аз адабиёти илмиву методӣ дастури методиро тахти унвони «Шаклҳои кор бо мутахассисони ҷавон дар ташаккули тарбияи ахлоқӣ ва маънавии хонандагон» таҳия, чоп ва дастраси омӯзгорон гардонидааст.

Бо роҳи алоқамандии 2 - 3 фан гузаронидани лаҳзаҳои дарс, ки дар барномаи “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт” “Ҳамгироии фанҳо” ном гирифтааст, дар ташаккули салоҳиятҳои хонандагон нақши муҳим дорад. Бояд тазаққур дод, ки ин усул аз усули “Ҳамгиро” дар синфҳои ибтидоӣ, ки забон ва хониш бо ҳам ҳамгиро шудаанд, мутафовит аст ва дар овардани мисолҳо аз фаъолияти педагогии омӯзгорони муассисаҳои таҷрибавӣ ин нукта равшан мегардад. Ин усул низ чун дигар усулҳои дар боло зикргардида дар дарсҳои омӯзгорони адабиёти тоҷик мақсаднок роҳандозӣ карда шуда, шавқу завқи хонандагонро ба омӯзиши фан раванқ мебахшад. Доктори илмҳои педагогӣ, профессор Шарифзода Файзулло усули ҳамкориҳои омӯзгор ва хонандаро қайд намуда, ҳамгироиро асоси ба вучуд овардани шавқи хонандагон дар таълиму тарбия қаламдод мекунад.

Олим ва донишманди машҳури тоҷик М.Лутфуллоев дар асари ҳеш “Дидактикаи муосир” нақши баланди омӯзгорро нишон дода, омӯзгор ё устодро ромишгари асосӣ дар фаъолияти таълиму тарбия номбар мекунад ва асоси шавқовар гардонидани ҷараёни таълиму тарбияро ба ӯ вобаст менамояд.

Ин суҳанони педагогони муосир бо истифода аз стратегияҳои “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” пурра дар дарсҳои омӯзгорони фанҳои номбурда мавриди амал қарор дошта, омӯзиши ин фанҳоро барои хонандагон шавқовар мегардонад, ки ин аз мушоҳидаи дарсҳои омӯзгорон маҳз бо мақсади амалӣ шудани ҳамгироии фанҳо равшан назаррас гардид. Аз рӯи мушоҳидаҳои Мамадюсуфов Набуҳор - мушовири филиали номбурда, ҳамоҳангсози ин барнома дар ноҳия Дарвоз, ки дар рафти таҳқиқот ба ӯ ҳамсуҳбат шуда, мувоҳида ташкил

намудем, маълум гардид, ки дар муассисаҳои таълимии ноҳияи Дарвоз аз ҳамгироии фанҳо васеъ истифода мебаранд. Масалан, дар дарси омӯзгори адабиёти тоҷики МТМУ-и №1-и ноҳияи номбурда Начмиддинов Назриддин Мамадюсуфов Н. борҳо шоҳиди истифодаи ин усул гардидааст. Дар рӯзи мушоҳида Начмиддинов Н. дарси худро дар синфи 8 ба фанни забони англисӣ алоқаманд намудааст. Дар дарси омӯзгор Начмиддинов Н. омӯзгори забони англисӣ низ иштирок дошт. Омӯзгори адабиёти тоҷик навиштани ҳикоя ё нақл дар мавзӯи «Пайравони роҳи рост» - ро бо истифода аз андешаҳои ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI, педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ ба хонандагон фаҳмонда дода, ба онҳо супориш дод, ки ҳикоя ё нақли кӯтоҳро нависанд. Баъд аз иҷрои фаъолият аз тарафи хонандагон супориши навбатӣ ин буд, ки 3 - 4 ҷумларо аз нақли навиштаи худ ба забони англисӣ тарҷума намоянд. Ин супориш аз тарафи омӯзгори забони англисӣ дода шуда, иҷрои он арзёбӣ карда шуд. Пас омӯзгор Начмиддинов Н. хонандагонро ба ду гурӯҳ ҷудо намуда, ба гурӯҳи аввал супориш дод, ки умумияти сифатҳо ва гурӯҳи дуввум фарқияти сифатҳои забони тоҷикӣ ва забони англисиро навишта, дар навиштани нақл аз рӯйи расм ин сифатҳоро истифода кунанд. Ин сифатҳоро аз осори Рӯдакӣ, Сино, Н.Хусрав, У.Кайковус ва дигар шоирони адабиёти тоҷики асрҳои X-XI, ки ба мавзӯи хирад, андешаҳои арзишҳои миллӣ, рафтору кирдори нек бахшида шудаанд, интихоб намуда, дар навиштани нақлу ҳикоя мавриди истифода қарор диҳанд. Мушоҳида нишон дод, ки хонандагон супоришҳоро фаъолона иҷро намуданд ва ин гувоҳи он аст, ки омӯзгорон аз усулҳои фаъоли таълим ва андешаҳои ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI ҳамарӯза истифода мебаранд ва дар ин самт муваффақиятҳои назаррасро низ ба даст овардаанд.

Аз гузаронидани таҷрибаҳо, мушоҳидаи дарсҳои омӯзгорон, суҳбатҳои фардӣ, дукаса, гурӯҳӣ бо омӯзгорон ва ташкили суҳбатҳо бо хонандагон маълум гардид, ки истифодаи усулҳои фаъол ҳам дар баланд

бардоштани сифати дониш ва ҳам тарбияи насли наврас аҳамияти калон дорад. Масалан, истифодаи усули дигари барномаи “Алоқаманд намудани таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” дар дарс, ки “Даъвати мутахассис” ном дорад, дар рушди салоҳиятҳои хонандагон, ташаккули фикрронӣ, инкишофи хирад ва ташаккули арзишҳои миллӣ нақши асосӣ дорад. Хонандагон ба қавли мутафаккир Носири Хусрав “Шунида кай бувад монанди дида” [153 - 114] мутахассисро рӯбарӯи худ мебинанд, бо ӯ саволу ҷавоб, баҳсу мунозира мекунанд, нозуқиҳои мавзӯро аз мутахассис доништа мегиранд ва дар хотири онҳо ин дарс нақши абадӣ мегузорад. Дар рӯзҳои гузаронидани таҳқиқот ба дарси забони давлатӣ даъват гардидани мутахассиси шубҳаи маориф, аз тарафи омӯзгори МТМУ-ии №6-и ноҳияи Мурғоб Эгемкулов Туратбек гувоҳи истифодаи ин усул аст. Моҳи апрели соли 2021 гурӯҳи кории филиали Донишкада, ки ман низ шомили ин гурӯҳ будам, бо мақсади расонидани ёрии методӣ ба ноҳияи Мурғоб сафарбар гардид. Аввал ин гурӯҳи корӣ дар мувофиқа бо шубҳаи маорифи ноҳия дар МТМУ-ии №6-и деҳаи Аличули таваккуф намуд. Дар муассиса дарс мерафт. Вақте ки вориди муассиса гардидем, омӯзгорон аз соати 3-юми дарс баромада буданд. Аммо онҳо омадани гурӯҳи кориро дар рӯзҳои дигар интизор буданд ва ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дарсҳо бе ягон намоишкорӣ ба маҷрои ҳаррӯзааш гузаронида шуданд. Занг зада шуд ва дар мувофиқа бо маъмурияти муассиса аъзоёни гурӯҳи корӣ ба дарсҳои омӯзгорон даромаданд. Дар ин вақт омӯзгор Эгамкулов Т. аз ман хоҳиш намуд, ки дар дарси ӯ дар синфи 8 аз фанни забони тоҷикӣ ширкат варзем ва роҳҳои амалигардонии “Даъвати мутахассис ба дарс” - ро мушоҳида намоям. Мавзӯи дарс “Садонокҳо ва истифодаи онҳо” буд. Дар назди тахтаи синфӣ 3 ҷадвал (плакат) овозон шуда буданд. Ҷадвали 1 “Ин ҷаҳонро нигар ба чашми хирад” номгузорӣ шуда, дар он пандҳои Рӯдакӣ оид ба ахлоқ навишта шудаанд. Дар ҷадвали 2, ки “Панди падар – хирмани зар” ном дошт, пандҳои Унсурулмаолии Кайковус ва дар ҷадвали 3

“Пайравони Ҳакими доно” панду андарзҳои Сино дарҷ гардидаанд. Дар ҳамаи ҷадвалҳо панду андарзҳо бо хати зебову хона, бо истифода аз маркерҳои ранга навишта шудаанд. Омӯзгор Эгамқулов Т. дар аввали дарс мутахассисро муаррифӣ намуда, барои иштироки ӯ изҳори сипос намуд. Дар қисмати ташкилии дарс бозиҳои шавқовар иҷро карда шуда, диққати хонандагон ба дарс ҷалб гардид. Вазифаи хонагиро низ хонандагон пурра тайёр буданд. Дар омӯзиши мавзӯи нав омӯзгор хонандагонро ба 3 гурӯҳ ҷудо намуда, гурӯҳҳоро чунин номгузорӣ намуд; Гурӯҳи 1: Гурӯҳи Рӯдакӣ, гурӯҳи 2: гурӯҳи Кайковус ва гурӯҳи 3: гурӯҳи Сино. Ба гурӯҳи аввал ҷадвали 1, ба гурӯҳи 2-юм ҷадвали 2 ва ба гурӯҳи 3-юм ҷадвали 3 дода шуда, хонандагон супориш гирифтанд, ки панду андарзҳои дар ҷадвал додашударо хонда дар гурӯҳҳо маънидод намоянд. 4 - 5 калима ё ибораро аз таркиби байт ҷудо намуда, садонокҳоро ишора намоянд. Пас омӯзгор бо истифода аз усули кластер ақидаҳои хонандагонро оид ба таҳлили ин панду андарзҳо ҷамъоварӣ намуда, дониши пешакии хонандагонро оид ба ин мавзӯ муайян намуд. Баъд аз ақидаҷамъкунии омӯзгор Туратбек Эгамқулов суханро ба мутахассис, мушовири забони давлатии шуъбаи маориф дод ва мушовир мавзӯро дар ҳамкорӣ бо хонандагон хеле шавқовар ҳаллу ҷасл намуд. Мутахассис аз асбобҳои аёнии худсохт ва воситаҳои техникӣ моҳирона истифода намуда, хонандагонро низ ба истифодаи ин маводҳо ҷалб намуд. Дар ҷамъбасти дарс омӯзгори дарсдиҳанда, бори дигар мавзӯи “Садонокҳо ва истифода онҳо”-ро бо истифода аз пандҳои мутафаккирони номбурда ба хонандагон шарҳ дода, ба саволҳои онҳо ҷавобҳои аниқ дод. Дар охир хонандагон вазифа гирифтанд, ки дар вақти иҷрои машқҳо аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI – и форсу тоҷик мисолҳоро оварда, шарҳ диҳанд. Ҳамзамон, ақидаҳои ахлоқии ин шоиронро аз байтҳо навишта, маънидод намоянд. Супориши муҳимтар он буд, ки якчанд роҳи амалигардонии ақидаҳои тарбиявӣ – ахлоқии ин мутафаккиронро дар ҳаёти хеш пешниҳод намоянд.

Дар рӯзҳои баъди сафар ба маркази ноҳияи Мурғоб ба вукӯъ пайваст ва мушоҳидаи дарси омӯзгори муассисаҳои таълимии омӯзишӣ воқеъ дар марказ ба роҳ монда шуд. Дар ҳамаи дарсҳои мушоҳидакардашуда аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI дар алоқамандӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои мардумӣ бо истифода аз барномаи “Алоқмандии таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” васеъ истифода мебаранд. Масалан, дар рафти мушоҳидаи дарси омӯзгори забони тоҷикии МТМУ-и №14 Аноятшоева Майсара назаррас гардид, ки дарс бо усули “Даъвати мутахассис” ба дарс гузаронида шуд. Ба дарс мутахассиси Мақомоти иҷроияи маҳалии ҳокимияти давлатии ноҳия оид ба робита бо ҷомеа даъват гардид. Мутахассис ба хонандагон дар мавзӯи “Мушкилиҳои омӯзиши забони тоҷикӣ дар шароити бисёрзабона ва роҳҳои бартараф намудани ин мушкилиҳо” баҳсу мунозираи пурмӯҳтаво гузаронд. Яке аз роҳҳои бартараф намудани мушкилиҳои омӯзиши забони тоҷикӣ дар шароити бисёрзабонаро мутахассис дар омӯхтани осори мутафаккирони асрҳои X-XI дар алоқамандӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои мардумӣ маънидод кард. Мутахассис ба хонандагон байтҳоро аз осори ин мутафаккирон мисол оварда, аз онҳо хоҳиш намуд, ки байтҳоро маънидод намоянд. Хонандагон дар маънидод намудани байтҳо ба мушкили рӯбарӯ шуданд, зеро ҳуди онҳо қайд намуданд, ки чиҳати кам будани фонди луғавӣ дар таҳлил ба мушкилиҳо рӯбарӯ мешаванд. Омӯзгори дарсдиҳанда ва мутахассис ба хонандагон номҳои китобҳои бадеии дасраси ин мутафаккиронро номнавис намуда, ба онҳо супориш дод, ки китобҳоро дастрас намуда, мутолиа намоянд. Дар дарсҳои забони тоҷикӣ аз пандҳои ин мутафаккирон мисолҳо оранд. Ин дарсро хонандагон бо шавқ гӯш карда, супоришҳоро хуб иҷро намуданд. Омӯзгори дарсдиҳанда Аноятшоева М. баъд аз баромади мутахассис мавзӯро ҷамъбаст намуд. Аз саволу ҷавоб ба онҳо ва пур кардани варақчаҳои инъикосӣ маълум гардид, ки дарс барои хонандагон шавқовар ва

хотирмон буд. Ба андешаи худи хонандагон онҳо ҳам мавзуи навро аз фанни забони тоҷикӣ ва ҳам панду андарзҳои мутафаккирони асрҳои X-XI - ро аз худ намуданд.

Дар асоси “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020” (Қарор Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни 2011 №334) дар замони кунунӣ диққати асосӣ бояд ба рушди салоҳиятҳои хонандагон равона карда шавад, на ба дониши назариявӣ. Маҳз ҳадафи асосии барномаи номбурда ҳамин аст. Бо усули замонавӣ гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфӣ, ки яке аз стратегияҳои фаъоли таълим мебошад, ташаккули хирад ва сирати миллии хонандагонро таъмин мекунад.

Бояд қайд намуд, ки чорабиниҳои беруназсинфӣ дар замони Иттиҳоди Шуравӣ ва дар даврони истиқлолият, то қабули “Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020” низ гузаронида мешуданд ва онҳо бо усули анъанавӣ доир мегардиданд. Дар чорабиниҳои беруназсинфӣ диққати асосӣ ба қисматҳои назариявӣ аз қабилӣ: маъруза кардан, қироати шеър, қисмати фарҳангӣ ва амсоли инҳо тавачҷуҳ зоҳир карда мешуд. Аммо усули номбурда асосан мусоидат менамояд, ки шогирдон худашон мустақилона чорабиниҳои беруназсинфиро рангоранд гузаронида, фаъолиятҳои амалиро анҷом диҳанд.

Маҳз дар раванди гузаронидани таҳқиқот дар муассисаҳои озмоишӣ дар баробари мушоҳидаи дарсҳо ба чорабиниҳои беруназсинфӣ ва беруназмуассисавӣ диққати асосӣ равона карда шуд. Дар ин рӯсто метавон аз фаъолияти омӯзгори ботаҷриба ва шинохтаи муассисаи таълимии рақами 4-и ноҳияи Ишкошим Некбахтшоев Абдуллоҷон ёдовар шуд. Аз 10-ум то 24-уми феввали соли 2021 дар асоси нақшаи кории филиали ДҶТИБКСМ дар ВМКБ расонидани кӯмаки методӣ ба омӯзгорони муассисаҳои таълимии ноҳияи зикргардида иттифоқ афтод. Дар ин сафар ба усули гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфӣ диққати асосӣ дода шуд. Дар рӯзи сафар дар МТМУ-и

рақами 4 устод Некбахтшоев А. ду чорабинии беруназсинфиро тахти унвони “Мо пайравони Фирдавсӣ” ва “Ровиёни сухан” ба нақша гирифта буд. Иттифоқо иштироки мо дар ин чорабиниҳо мумкин гардид. Чорабини “Мо пайравони Фирдавсӣ” дар саҳни муассиса ба иштироки ҳамаи омӯзгорон ва хонандагони синфҳои 8-9-и ин муассисаи таълимӣ гузаронида шуд. Барои гузаронидани чорабинӣ ҳайати ҳакамон низ интихоб карда шуда, дар байни хонандагони синфҳои 8 - 9 мусобиқаи қироати шеърӣ ғазал аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI, шеърҳои, шеърнависӣ, нақли мазмуни шеър, аз назм ба наср ва баръакс баргардондани ҳикояҳову шеърҳо ва амсоли инҳо ташкил карда шуд. Шавқовар ва ба рушди салоҳиятҳои хонандагон нигаронида шудани ин чорабинӣ асосан дар он мӯйян гардид, ки шеърҳову ҳикояҳои баррасишуда масъули қорҳои эҷодии худ ин хонандагон буда, ба ташаккули хирад ва рушди сирати миллӣ нигаронида шуданд. Хонандагон дар мавзӯҳои сулҳу озода, ватандориву ватандӯстӣ, муҳаббат ба китоб, падару модар, интихоби касб ва амсоли инҳо чакидаҳои хомаи худро баррасӣ намуданд, ки ин барои дар оянда шоиру донишманд шудани онҳо замина мегузорад, ба қавли Ҳаким Носири Хусрав:

Ба шогирдӣ ҳар он-кӯ шод гардад,

Бувад рӯзе, ки худ устод гардад [166, С. - 87].

Аз суҳбат бо омӯзгор Некбахтшоев Абдуллоҷон ва шиносӣ бо ҷаҳони эҷодӣ маълум ва муайян гардид, ки мавсуф таъби баланди шоирӣ дошта, шеърҳои зиёд эҷод намудааст. Дар баробари дигар мавзӯҳо дар ашъори ин шоир – омӯзгор мавзуи тарбияи ахлоқӣ ва ҳештаншиносӣ худогоҳии миллӣ дар пайравӣ ба осори мутафаккирони асрҳои X-XI, таъба педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои мардумӣ мақоми асосӣ дорад. Омӯзгор ҳам худ таъби баланди шоирӣ дошта ва ҳам шогирдонашро ба эҷод намудани назму наср шавқманд намудааст, ки ин маҳорати баланди педагогии ин устодро нишон медиҳад. Аз рафти шиносӣ ба ҷаҳони эҷодӣ

омӯзгор – шоир Некбахтшоев А. муайян гардид, ки шеърӯ ғазалҳояш пайваста дар матбуоти даврӣ чоп мегарданд ва маҷмӯаи шеърҳояш низ омодаи чоп аст. Шогирдонаш бо ифтихор кори устои худро давом дода истодаанд. Мо бо устод ҳам ба таври шӯхиву ҳам чиддӣ гуфтем, ки чорабиниро метавонистед “Пайравони Фирдавсии ватандӯст ва омӯзгор Абдуллоҷон” ном мегузоштед. Чорабинӣ бисёр шавқовару хотирмон гузаронида шуда, ҳайати ҳақамон низ ба ин чорабинӣ баҳои баланд доданд. Ғолибони чорабинӣ аз тарафи маъмурияти муассиса кадр карда шуданд. Баҳои мо низ ба чорабини мазкур баланд буд, зеро ба мавзӯи мавриди таҳқиқ ва озмоиши мо “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI” тавачҷуҳи асосӣ зоҳир карда шуд. Хонандагон аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI шеърҳо ва байтҳоро қироат намуда, мазмуни ин байтҳоро шарҳу тавзеъ доданд. Байтҳои қироатнамудаи хонандагон асосан мавзӯи ташаккули хирад ва сирати миллӣ, худшиносӣ, ватандӯстӣ, хирадварзӣ, илмомӯзӣ ва дигар ҷанбаҳои тарбиявӣ - ахлоқиро дар бар мегирифтанд. Аз суҳбат бо омӯзгори дарсдиҳанда ва дигар омӯзгорон дарёфтем, ки ин натиҷа аз ба муассисаи озмоишӣ фаро гирифтани ин муассиса ба даст омада, дар пешрафти кори таълиму тарбия такони чиддӣ бахшидааст. Мисолҳоро оид ба хирад, ташаккули тарбияи ахлоқӣ, ватандӯстӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ қироат намуда, озодона маънидод кардани хонандагон далели фикрҳои болост. Дар ҷамъбасти чорабинӣ дар байни хонандагон саволу ҷавоб оид ба роҳҳои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ ташкил карда шуд.

Гузaronидани чунин чорабиниҳо дар таҷрибаи омӯзгор Некбахтшоев А. зиёданд. Мавсуф дар мавзӯҳои мухталиф дар алоқамандӣ бо мавзӯи таҳқиқотӣ чорабиниҳоро доир намуда, хонандагонро ба иҷрои чорабиниҳо шавқманд намудааст.

Ёдовар метавон шуд, ки иҷрои бозиҳои маърифативу варзишӣ дар анъанави мардуми ориётабори тоҷик дар идҳо ва ҷашнҳо ҳукми анъана дошта, ғояҳои тарбиявӣ – ахлоқиро тараннум мекард ва ин бозиҳо дар

ташаккули сирати миллӣ мавқеи асосӣ доранд. Таҷрибаҳои рӯз собит намудаанд, ки машғул гардидани наврасон ба бозӣ онҳоро аз ҳар гуна рафторҳои ношоиста боз медорад.

Дар қисматҳои назариявии диссертатсия қайд гардид, ки дар баробари дигар бозиҳо иҷрои бозии суннати «Килоғузғуз» дар иди Наврӯз дар Бадахшон то кунун машҳур аст. Сафари хизмати ба ноҳияи Ишкошим дар моҳи март соли 2021 анҷомдодашуда таҳқиқоти моро боз ҳам комил намуд. Бо чашми хеш دیدану ба навор гирифтани чорабини «Килоғузғуз баҳор омад» дар деҳаи Зонги ноҳияи Ишкошим далели фикрҳои болост. Омӯзгори МТМУ-и №4 Қозиев Файзулло дар чорабини байнимуассисавӣ хонандагони синфи 8 – ро ба ин бозӣ ҷалб намуд. Ин чорабинӣ пешакӣ ба маъмурияти муассиса, падару модар мувофиқа карда шудааст ва сокинон низ омадани хонандагонро ба хонаҳои хеш интизор буданд. Дар пешорӯи чашми Наврӯз баъд аз тамошудани дарсҳо ин чорабинӣ гузаронида шуд. Хонандагони синфи 8 ба се гурӯҳ ҷудо шуда ба хонаҳои сокинони деҳа барои иҷрои бозӣ рафтанд. Омӯзгор Қозиев Ф., роҳбари синф ва раиси Созмони хонандагони муассиса гурӯҳҳоро назорат бурданд. Хонандагон ин бозиро тибқи анъана иҷро намуда, рӯмолҳоро бо ҳам гиреҳ намуда, бар нӯги рӯмол халта баста бо навбат ба болои боми сокинон баромада, аз тариқи равзан рӯймолҳоро ба хона овозон намуданд ва шеърҳои «Наврӯз шуду лолаи хушранг баромад» – ро бо овози баланд қироат намуданд. Халтаҳои бачаҳо аз сумғотӣ пур буданд. Соҳибони хона сумғотҳои наврӯзии бачаҳо гирифта, тибқи анъана халтаҳои онҳоро ҳолӣ намонданд. Аммо қайд кардан муҳим аст, ки соҳибони хона шакли бозиро каме тағйир доданд. Онҳо дар баробари шириниву кулча, фатир, нон ва ғайра дар халтаҳои бачаҳо китобҳои бадеӣ монданд. Хонандагон низ аз тақдими чунин тухфаҳои наврӯзи бисёр хурсанд буданд, зеро китоб тақонбахши илму дониш, ҷаҳонбинӣ, ақлу хирад буда, гавҳари бебаҳои ҳаёти инсоният аст. Ба чунин шакл иҷро намудани ин бозӣ дар амалигардонии мавзӯи таҳқиқотии мо нақши асосӣ дорад.

Пас аз чорабинӣ ба корҳои эҷодии хонандагон, шогирдони шоир Некбахтшоев А. аз наздик шинос гардидем, ки онҳо шеърҳои хикояҳои зиёдро дар пайравии осори мутафаккирони асрҳои X-XI эҷод намуда, ба навиштани мақолаҳо низ даст задаанд. Хонандагон дар эҷоди шеър ба мавзуи ватандӯстӣ, худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ, ташаккули сирати миллӣ, васфи табиат, модар, падар, тасвири диёр, муҳаббат ба китоб ва амсоли инҳо диққати асосӣ равона кардаанд.

Чунин чорабинӣ дар муассисаҳои таълимии рақами 1-и ноҳияи Шуғнон, омӯзгор Саидбекова Надима, рақами 20, омӯзгор Ошурмамадова Азалбегим ва рақами 19 Мирзоева Мавлуда, ки омӯзгорони фаъол мебошанд, пайваста гузаронида мешаванд. Аз иштирок ба чорабиниҳои ин омӯзгорон хуб аён аст, ки шогирдонашон дар ҳамкорӣ бо омӯзгори худ бо усули замонавӣ, мустақилона ва шавқовар чорабиниҳоро мегузаронанд. Дар гузаронидани чорабиниҳо ба осори мутафаккирони асрҳои X-XI диққати асосӣ равона карда шуда, ҳамаи чорабиниҳо ба ин мавзӯ алоқаманд карда шудаанд. Дар МТМУ-и рақами 20 чорабини “Китобхони беҳтарин” - омӯзгор, Ошурмамадова А., дар муассисаи рақами 1 чорабини “Аниси кунчи танҳои китоб аст” - омӯзгор Саидбекова Надима ва дар МТМУ - и рақами 19 - омӯзгор Мирзоева Мавлуда чорабини “Ноқилони осор” мавриди мушоҳида қарор дода шуданд. Ба ин чорабиниҳо шоирону нависандагони шӯҳратёри ин маҳалҳо низ даъват карда шуда, хонандагон дар ҳузури онҳо китобҳои хондагии ҳудро муаррифӣ намуданд ва шоҳиди ҳол гаштем, ки хонандагон китобҳои зиёди бадеӣ, аз ҷумла, осори мутафаккирони асрҳои X-XI - ро мутолиа намуда, намуда истодаанд. Натиҷаи беҳтарин он аст, ки хонандагон дар мавзӯҳои гуногун худ низ китобчаҳои хурдро ҳам бо назм ва ҳам бо наср навишта пешкаши меҳмонон намуданд. Мавзуи тараннуми ахлоқи ҳамидаи инсонӣ аз ҷумлаи мавзӯҳои корҳои эҷодии хонандагон мебошад. Ин фаъолиятҳо аз заҳмати ҳамешагии омӯзгорон, баҳри рушди

салоҳиятҳои хонандагон ва ба талаботи рӯз мувофиқ намудани сифати таълим дарак медиҳанд.

Чорбинии “Ноқилони осор”, ки бо ташаббуси омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик Мирзоева Мавлуда дар МТМУ - ии рақами 19-и ноҳияи Шугнон гузаронида шуд, дар алоқамандӣ бо мавзуи таҳқиқотии мо сурат гирифт. Хонандагони синфҳои 8 ва 9 як моҳ пеш супориш гирифтаанд, ки дostonҳои дилхоҳро аз “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ хонда дар мавзӯҳои “Фирдавсӣ ва худшиносии миллӣ”, “Шоирӣ ватандӯст”, “Фирдавсӣ тараннумгари иттиҳоду иттифок” қорҳои хурди таҳқиқотиро анҷом диҳанд. Аз рафти чорабинӣ муайян гардид, ки хонандагон ин супоришҳоро бо маҳорати баланд иҷро намуда, рефератҳо, буклет, мақолаҳо ва дигар қорҳои хурди илмиро тайёр намудаанд. Инчунин хонандагон ақидаҳои хешро оид ба мавзӯҳои номбурда ба тариқи слайд тайёр намуда, барои ҳозирин баррасӣ (презентатсия) намуданд. Қорҳои хурди таҳқиқотӣ пурра ба мавзӯҳои тарбиявӣ ахлоқӣ бахшида шуда, андешаҳои ватандӯстӣ, муҳаббат ба халқу миллат, дӯстиву рафоқат, иттиҳоду иттифокро дар бар гирифтанд, ки дар маҷмӯъ арзишҳои миллиро тараннум мекунанд.

Барои исботи фикр метавон қайд намуд, ки дар раванди гузаронидани таҷриба дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии рақами 1 чорабинии “Аниси кунҷи танҳои китоб аст” таҳти роҳбарии омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик Саидбекова Надима баргузор гардид. Чорабинӣ бо садо додани Суруди Миллӣ ҳусни ифтиҳ ёфта, баромадҳо аз рӯи сценария амалӣ карда шуданд. Чорабинӣ ба қисматҳои қироати шеър, чистонгӯӣ, саволу ҷавоб, муаррифии китобҳои хондашуда, барномаи фарҳангӣ ва лаҳзаҳои ҷамъбасти ҷудо шуда буд. Дар қисмати муаррифии китобҳои хондашуда хонандагони синфи 9 ба 3 гурӯҳ ҷудо шуданд. Онҳо дар омодагӣ ва тайёри ба гузаронидани чорабинӣ ба гурӯҳҳои “Шоҳбайтиҳои Шоҳнома”, “Қобуснома”, “Саодатнома” ҷудо шуда, ҳар як гурӯҳ дар давоми 1 моҳ ин китобҳоро мутолиа намуда, дар бораи ақидаҳои ахлоқӣ – тарбиявӣ, нақши ин асарҳо дар ташаккули сирати

миллӣ презентатсияро омода намудаанд. Дар чорабинӣ хонандагон бо истифода аз васоити техникӣ корҳои худро муаррифӣ намуда, ҳамзамон нақши қаҳрамонони асари хондашударо низ дар вақти нишон додани сахнаҷо иҷро намуданд. Масалан, гурӯҳи “Қобуснома” нақши падару модар ва фарзандонро иҷро намуда, бо истифода аз асари тарбиявии Унсурулмаолии Кайковус фарзандони худро панду насихат намуданд. Муҳтавои ин сахнаҷа, ки “Панди падар – амёни зар” ном дошт, барои хонандагон ва кулли тамошобинон муфид буда, дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ нақши марказӣ гузошт, зеро мазмуни сахнаҷа ба алоқаманд намудани ақидаҳои тарбиявӣ – ахлоқӣ У.Кайковус ба ҳаёти имрӯза бахшида шуда, проблемаҳои наврасону ҷавонон, аз ҷумла даст доштан ба нашъамандиву нашъачалобӣ, гаровидан ба гурӯҳҳои тундрав, паст задани шаъну шараф ва эътибори падару модар, дур будан аз китобхонӣ, истифодаи бемавқеи телефонҳои мобилӣ ва дигар рафтори номатлуб дар ин сахнаҷа маҳкум карда шуданд. Мазмуни сахнаҷа ва маҳорати баланди нақшиҷрокунии хонандагон диққати иштирокдоронро ба худ ҷалб намуда, ҳозирин ба ин қисмати чорабинӣ баҳои баланд доданд.

Омӯзгорони муассисаи таълимии рақами 8-и ноҳияи Роштқалъа Ғуломиддинова Манзура, Ҳайдарова Зухро чорабиниҳои беруназсинфиро дар мавзӯи “Адибони наврас” ба дараҷаи баланд гузарониданд. Ин омӯзгорон усулҳои хоси хешро доранд ва чорабиниҳои беруназсинфиро дар сатҳи баланд мегузаронанд. Ташкил намудани вохӯрии омӯзгорону наврасони муссисаро бо шоирони муосири Бадахшон Лаълҷубаи Мирзоҳасан, Алидоди Чароғабдол, Шохзодаи Саидиброим, Хушмади Алидод ва дигарон метавон ба унвони мисол овард. Дар маҳфилҳои адабӣ мавзӯҳои “Нақши мутафаккирони асрҳои X–XI дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ”, “Пайравони шоирони асрҳои X–XI” , “Мо пайравони Синову Фирдавсӣ” нақши калидӣ доштанд. Ин чорабиниҳо ба маҳфили адабии ширу шакар мубаддал гардида, қироати шеър аз тарафи хонандагону шоирони муосир,

барномаи фарҳангӣ, баҳсу мунозира, саволу ҷавоб ташкил карда шуд. Чунин чорабиниҳо имкон доданд, ки наврасони шеърдӯст ба шоирони шӯҳратёр шиносӣ пайдо намуда, устодон онҳоро ба шогирдӣ қабул намуданд ва равобити доимӣ дар миёни онҳо ташкил карда шуд. Мо дар асоси ҳамкориҳои доимӣ дарёфтем, ки шогирдон – хонандагони ин муассиса аз устодони худ (шоирони дар боло номбурда) мохирона истифода намуда, шеърнависиашон рӯз то рӯз беҳтару баландтар гардида истодааст. Хонандагон аз тарафи устодон – шоирони маҳал супориш гирифтаанд, ки дар эҷоди шеър ба мавзуи ташаккули сирати миллӣ, дар баробари дигар мавзӯҳо, диққати асосӣ диҳанд. Иҷрои ин супоришро аз шиносӣ бо корҳои эҷодии хонандагон шоҳид гардидем. Хонандагон дар бораи мавзӯҳои дур будан аз рафторҳои бад ба мисли майзадагӣ, нашъамандӣ, дуздиву мардумфиребӣ ва амсоли инҳо шеърҳои худро эҷод намудаанд.

Гузариши чунин чорабиниҳо собит намуд, ки омӯзгорони муассисаҳои таълимии озмоишӣ ба мавзуи таҳқиқотӣ таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир намуда, дар амалигардонии “Ташаккули хирад ҳамчун хорикаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” дар муассисаҳои таълимӣ ба муҳаққиқи ин мавзӯ ҳамкориҳои мақсаднокро ба роҳ мондаанд. Барои амалигардонии мавзуи таҳқиқотӣ дар муассисаҳои таълимӣ омӯзгорон нақша-чорабиниҳо таҳия ва тасдиқ намуда, марҳила ба марҳила мавриди амал қарор дода истодаанд. Дар амалигардонии ин мавзӯ дар алоқамандӣ бо мавзӯҳои барномаи таълимӣ аз фанни адабиёти тоҷик омӯзгорони ин муассисаҳо аз усулҳои фаъоли таълим фаъолона истифода мебаранд.

Масалан, истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар дарсҳои омӯзгорони адабиёти тоҷики муассисаҳои таълимии ноҳияи Ванҷ ҷиҳати амалӣ намудани мавзуи таҳқиқотии “Ташаккули хирад ҳамчун хорикаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ва анъанаҳои миллӣ мақсаднок роҳандозӣ гардида, таҳқиқоти моро боз ҳам

асоснок менамояд. Истифодаи ҳамаи 5 стратегия ё усули барномаи “Алоқамандии таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” дар асоси меъёрҳо ба роҳ монда шуда, дар амалигардонии мавзуи таҳқиқоти мавриди истифода қарор доранд ва омӯзгорон таҷрибаҳои кофиро дар ин самт ғун кардаанд. Масалан, гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфӣ дар муассисаҳои таълимӣ аз тарафи ҳамаи омӯзгорони фанни номбурда бо усули фаъоли замонавӣ мавриди амад қарор дода шудааст. Аз шиносӣ бо ҳисоботҳои сафари хизмати кормандони филиал, ки масъули ноҳияи Ванҷ мебошанд, дарёфтем, ки омӯзгорон: Шошаева Лола МТМУ-ии №1, Бошиева Ҳаво, Қамарова Шаъмигул, МТМУ-ии №4, Раҷаббев Шамшод №12, Бобониёзова Гулафзо №2, Ҳусейнов Файзиддин №21 ва дигарон чорабиниҳои беруназсинфиро бо роҳҳои фаъол, ки бевосита рушди салоҳиятҳои хонандагонро таъмин мекунанд, мегузаронанд. Баргузориҳои чорабиниҳои Наврӯзӣ дар мавзуи “Нақши анъанаҳои миллӣ дар тарбияи насли наврас ва ташаккули арзишҳои миллӣ” дар муассисаи таълимии рақами 1, аз таҷрибаи омӯзгор Шошаева Лоларо метавон ба унвони мисол овард. Ду моҳ пеш аз таҷлили иди Наврӯз омӯзгор ба хонандагони синфҳои 8-9 супориш додааст, ки мавзуи номбурдаро мавриди таҳқиқ қарор диҳанд. Хонандагон дар ҳамкорӣ бо омӯзгори худ нақшаи кориро таҳия намуда, аз рӯйи он фаъолият намудаанд. Бо куҳансолон, шоирону донишмандони маҳал суҳбату вохӯриҳоро доир намуда, аз маъхазҳои адабӣ, таърихӣ истифода намуда, маводи зиёдро ҷамъоварӣ кардаанд. Дар рӯзи гузаронидани чорабинӣ хонандагон корҳои худро муаррифӣ намуданд. Баҳси озод дар байни хонандагон ташкил шуда, ба саволҳои зиёд аз тарафи худи хонандагон ҷавобҳои асоснок дода шуданд. Аз ҷумла, оид ба анъанаҳои наврӯзии сокинони ноҳияи Ванҷ, нақши ин анъанаҳо дар ташаккули хирад ва сирати миллӣ, инкишофи арзишҳои миллӣ ва интиқоли ин анъанаҳои нек ба наслҳои оянда маводҳои зиёд аз тарафи хонандагон ҷамъоварӣ гардида, нақши ин анъанаҳо дар тарбияи насли наврас нишон дода шудаанд. Масалан, хонандагон таҳқиқ

намудаанд, ки сокинони Ванҷ Наврӯзро чашни аҷодӣ ва омили тарбияи ахлоқӣ медонанд. Тавассути иҷрои анъанаҳои миллӣ гузаштагон мардумро ба авфу гузашти гуноҳи ҳамдигар, дурӣ ҷустан аз бадиву бадкорӣ, машғул будан ба некиву некӯкорӣ, ҳамкорӣ, иттиҳоду иттифоқ ва амсоли инҳо даъват намудаанд. Тибқи эътиқоди мардуми Бадахшон ва бахусус, сокинони Ванҷ, агар мардум дар рӯзҳои аввали сол ба корҳои нек машғул шавад, ин сол бо хурсандӣ паси сар мешавад ва агар аъмоли зишт анҷом дода шавад то охири сол чунин хоҳад буд. Ин суннатҳо ҳам ба тариқи шифоҳӣ ва ҳам хаттӣ дар байни мардум маълуму машҳуранд. Хонандагон таҳқиқотҳои худро бо навиштани нақли мухтасар, иншо, реферат, лоиҳаҳои эҷодӣ, кашидани расмҳо, банер, буклет ва амсоли инҳо ҷамъбаст намудаанд. Ин таҳқиқотҳои хонандагон дар тарбияи ахлоқии онҳо ва дигар хонандагон саҳми назаррас хоҳанд гузошт.

Чунин таҳқиқотҳои назариявӣ аз тарафи хонандагон бисёр анҷом дода шудаанд, аммо ҷанбаҳои амалӣ дар гузаронидани чорабиниҳо нақши асосӣ доштанд. Бо мақсади аз наздик мушоҳида намудани чорабиниҳои наврӯзӣ, ки як зербоби рисолаи докторӣ ба он бахшида шудааст, дар арафаи чашни иди Наврӯз сафар ба ноҳияи Ванҷ ба роҳ монда шуд. Ҳангоми сафар шоҳиди ҳол гаштем, ки дар муассисаи таълимии рақами 12 –и ноҳияи Ванҷ бо ташаббуси омӯзгори забон ва адабиёти тоҷики ин муассиса Раҷаббев Шамшод чорабиниҳои наврӯзӣ дар сатҳи деҳа ба нақша гирифта шудааст. Омӯзгор ба гузаронидани ин чорабинӣ дар баробари хонандагони синфҳои 8 ва 9, падару модар ва ҷавонони деҳаро ҷалб намуда, ба он омодагии пурра дида, хонандагону падару модар ва ҷавонони деҳаро ба гузаронидани он ҳаматарафа омода намудааст. Рӯзи дуввуми сафар дар асоси нақша иштироки мо дар ин чорабинӣ сурат гирифт. Чорабиниҳои Наврӯзӣ дар сахни муассисаи таълимӣ бо иштироки сокинони деҳа гузаронида шуд. Қисми амалии чорабинӣ ба амалан иҷро намудани оини “Ҷуфтбаророн”, ки дар арафаи чашнгирии Наврӯз дар минтиқаҳои мухталифи Бадахшон анҷом дода мешуд, бахшида шуд. Бо ташаббуси омӯзгор дар ҳамкорӣ бо раиси деҳа

ба анҷом додани ин оин тайёрии хаматарафа дида шудааст. 4 нафар хонандаи синфи 8 ва 4 нафар хонандаи синфи 9 нақши деҳқонро иҷро намуданд. Раиси деҳа барои иҷрои амалии ин оин як ҷуфт барзаговро омода намудааст. Деҳқонон (хонандагон) аввал дар хонаи як сокини деҳа ҷамъ омада, дастҷамъона оши палавро, ки кадбону тайёр намудааст тановул намуданд. Чун анъанаи ниёгон шахси куҳансоли деҳа, муйсафед ба руҳи поки Бобои Деҳқон ва арвоҳи гузаштагон дуою фотиҳа тиловат намуд. Сипас деҳқонон ба сари замин рафта ба шохҳои барзаговҳо рағани зағир молиданд ва ба сару бадани говҳо орд пошиданд, ки рамзи хайру баракат ва фаровонии ҳосилро ифода мекунад. Пас деҳқонон каме шудгор карданд ва муйсафеди деҳа ба тариқи рамзӣ ва муборакатии кор тухм - чанд мушт гандум ба замин пошид. Қисми аввали ин анъана иҷро шуд. Хонандагон ба ҳайси деҳқон шудгорро оғоз намуданд ва деҳқонони асосӣ аз рӯзи оянда корро идома медиҳанд. Пас аз анҷом додани ин оин дар байни хонандагон ва падару модар, аъзоёни ҷома, ки дар ин чорабинӣ ширкат варзиданд, саволу ҷавоб оид ба анъанаҳои наврӯзӣ ва нақши ин анъанаҳо дар равнақ бахшидани тарбияи насли наврас ташкил карда шуд. Ҳозирини соҳибтаҷриба ва омӯзгорон ба саволҳои хонандагон ҷавобҳои аниқ ва асоснок доданд. Аз мушоҳида аён гардид, ки дар дар партави иҷрои ин чорабинӣ дар хонандагон муҳаббат ба равнақ бахшидани ҳунарҳои мардумӣ, меҳнатдӯстӣ, омода шудан ба ҳаёти мустақил, эҳё ва равнақ бахшидани анъанаҳои миллӣ равнақ ёфта, он барои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ заминаи мусоид мегузорад. Эҳё намудани анъанаҳои миллӣ, равнақ бахшидани ҳунарҳои мардумӣ, тараннуми касбомӯзӣ ва меҳнати якҷоя, мақсаднок гузаронидани вақт, сахм гузоштан дар пешрафти зиндагӣ ва амсоли инҳо дар арзишҳои миллӣ ва минталитети тоҷикон нақши таърихӣ дошта, дар замони кунунӣ ба эҳё ва равнақ додани ин анъанаҳо тавачҷуҳи бештарро зоҳир бояд намуд.

Гузаронидани чорабиниҳои “Дасти дуои модар” дар МТМУ-ии №12-и ноҳияи Ванҷ, омӯзгор Раҷаббев Шамшод ва МТМУ-ии №1, омӯзгор

Шошаева Лола бахшида ба Рӯзи модарон низ қобили зикр аст. Омӯзгорони номбурда чорабиниро ба роҳи таҳқиқот ба роҳ монда, хонандагон дар мавзӯҳои: “Меҳру муҳаббати модар”, “Тарғиби эҳтиром гузоштан ба модар дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI”, “Нақши модар дар ҳаёти инсон”, “Модар гавҳари бебаҳост”, “Дастии дуои модар”, “Эҳтироми модар ва нақши он дар педагогикаи мардумӣ” ва ҳоказо таҳқиқотхоро анҷом дода, бо ташаббуси худи хонандагон дар муассисаи конфронси ташкил карда шудааст. Ҳамаи хонандагони муассиса дар конфронси ширкат варзида, хонандагони муҳаққиқ бо мавзӯҳои худ баромад кардаанд. Ин мавзӯҳои таҳқиқотӣ аз тарафи ҳамаи конфронси баҳои хуб гирифтаанд. Дар бораи мавзӯҳои болозикр баҳсу мунозира дар байни хонандагон ташкил карда шуда, ба нақши модар дар зиндагӣ, тарбияи фарзанди хуб, эҳёи оину анъанаҳои мардумӣ, омӯзиши осори классикони тоҷик таваҷҷуҳи асосӣ зоҳир карда шуд.

Гузариши викторинаҳо ва мизи мудаввар аз тарафи омӯзгорони ноҳияи номбурда Бошиева Х., Қамарова Ш., Бобониёзова Г. низ баёнгири истифодаи доимии усулҳои фаъол, ҷиҳати раванг бахшидани тарбияи насли наврас дар руҳияи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ мебошад.

Мавриди амал қарор додани мавзӯи таҳқиқотӣ бо истифода аз стратегияҳои “Алоқаманд намудани ҷараёни таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” дар муассисаҳои таълимии номбурда имконияти фароҳам овардааст, ки салоҳиятҳои хонандагон ҳаматарафа рушд ёбанд. Ҳамкориҳои тарафайни хонандагону омӯзгорон мақсаднок ба роҳ монда шуда, фаъолиятҳои зиёд анҷом дода шудаанд. Масалан, агар пештар омӯзгорон аз асбобҳои аёнӣ кам истифода мебуданд ва истифодаи накардани аёнӣро дар мавҷуд намубани он баррасӣ мекарданд, ин усул имкон бахшид, ки маводҳои зиёди аёнӣ аз тарафи хонандагон дар ҳамкорӣ бо омӯзгорон тайр карда шаванд. Муҳим он аст, ки ин маводҳои аёнӣ аз маводҳои дастраси маҳал, ки

аутентикӣ - аз истифодабаромада мебошанд, тайёр карда шуда, на фақат дар дарсҳои як фан, балки ҳамаи фанҳо истифода бурда мешаванд.

Чунин маводҳо бештар аз тарафи омӯзгорони муассисаҳои дар боло зикргардидаи шаҳру ноҳияҳои вилоят Давлатов Мамадсаид, Саиданбиев Голибҷон, Гулдарбоғова Чилла, Замирова Мавлуда, Зиёфатова Саида, Мабатшоева Аслия, Алиназарова Аъло, Ҳукуматшоев Зиннатшо, Шодмонова Сабоҳат, Шодмонбекова Таҳмина, Хоникова Зумрад, Бодурбекова Гулбарг, Бошаева Сабзина, Саидиброимов Саидиброим ва дигарон дар ҳамкорӣ бо шогирдонашон тайёр карда шудаанд. Асбобҳои аёнии тайёркардашуда ба мавзӯҳои андешаҳои тарбиявӣ – ахлоқӣ дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI, нақши анъанаҳои миллӣ ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон дар ташаккули сирати миллӣ ва дигар мавзӯҳои барномаи таълимӣ бахшида шудаанд.

Дар маҷмӯъ метавон қайд намуд, ки мушоҳидакунии амалигардонии таҳқиқот дар ин замина расонидани ёри методӣ ба омӯзгорон ва назарсанҷиҳои (менторинг ва мониторинг) барнома, шиносӣ бо ҳисоботҳои ҳамкорон, мушоҳидаҳои фардиву гурӯҳии фаъолиятҳои омӯзгорон собит намуд, ки роҳандозӣ ва амалӣ намудани мавзӯи таҳқиқотии “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” бо истифода аз усулҳои “Алоқаманд намудани таълим бо ҳаёт – омили асосии рушди салоҳиятҳои хонандагон” дар муассисаҳо мақсаднок роҳандозӣ гардида, натиҷаҳои назаррасро ба бор овардааст.

Агар амалӣ намудани мавзӯи таҳқиқотии “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI”-и форсу тоҷик бо истифода аз усулҳои фаъоли таълим дар ҳамаи муассисаҳои таълимӣ роҳандозӣ шавад, дар ташаккуд додани сирати миллӣ, баланд бардоштани сифати таълиму тарбия ба талаботҳои давлат ва байналмилалӣ мувофиқ кардани сифати таълим ва рушди салоҳиятҳои эҷодкорӣ, фикрронӣ, мустақиломӯзӣ, ҳал карда

тавониستاني проблемаҳои ҷойдошта, амалӣ гардонидани назария дар амал ва амсоли инҳо мусоидат менамояд.

Дар маҷмӯъ, дар рафти гузаронидани таҳқиқот дар муассисаҳои таълимӣ, анҷом додани озмоишу таҷрибаҳо бо мақсади амалӣ намудани кори илмӣ – таҳқиқотӣ дар мавзӯи “Ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI» корҳои зиёд анҷом дода шуданд. Аз ҷумла:

1. Дар асоси нақша дар муассисаҳои таълимии интихобии дар боло зикргардидаи ВМКБ ҳар сол 2-3 маротиба дар мувофиқа бо маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, семинарҳои дастурдиҳӣ бо коллективи омӯзгорон дар мавзӯҳои: “Амалигардонии ақидаҳои тарбиявӣ - ахлоқии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба рушди хирад ва сирати миллӣ дар муассисаҳои таълимӣ», «Таҳияи нақшаи дарсӣ дар асоси талаботҳои тадриси муосир ва банақшагирии дарсҳо», «Инъикоскунии дарс», «Тафаккури интиқодӣ», “Истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар дарси адабиёт”, “Алоқаманд намудани чараёни таълим бо ҳаёт бо истифода аз осори мутафаккирони асрҳои X-XI», “Нақши педагогикаи мардумӣ дар тарбияи ахлоқии насли наврас”, “Ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ бо истифода аз эҳё намудани анъанаҳои миллӣ” ва амсоли инҳо гузаронида шуданд. Дар ин семинарҳо маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, ҳамаи омӯзгорону роҳбарони иттиҳодияи методӣ ширкат варзиданд. Дар маҷмӯъ, аз соли 2018 то соли 2022 дар ин муассисаҳои таълимӣ 22 адад семинарҳои мақсаднок гузаронида шуданд.

2. Дар ҳамаи муассисаҳои таълимии озмоишӣ, шиносӣ ва тавсиядиҳӣ ба роҳбарони иттиҳодияи методӣ оид ба амалигардонии мавзӯи таҳқиқотӣ “Ташаккули хирад ҳамчун хориқай сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик» дар ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, самаранок ва бо усулҳои фаъол гузаронидани ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ ба роҳ монда шуд. Дар рафти таҳқиқоти 5-сола ба 117 нафар роҳбарони

иттиҳодияи методии омӯзгорони синфҳои болоӣ оид ба натиҷабаш раванқ додани кори машғулиятҳои иттиҳодияҳои методӣ, ҳуҷҷатгузорӣ, расонидани ёрии методӣ аз тарафи ин роҳбарон ба омӯзгорон, алоқа ва ҳамкориҳои маъмурияти муассисаи таълимӣ ба роҳбарони иттиҳодияҳои методӣ, роҳбарони кабинети (гӯшаи) методӣ ба роҳбарони иттиҳодияи методӣ, баланд бардоштани сифати таълими фанҳои таълимии синфҳои болоӣ, бо мақсади амалигардонии мавзӯи таҳқиқотӣ, ёрии амалии методӣ расонида шуд.

3. Аз арзёбӣ ва назарсанҷӣ маълум гардид, ки гузаронидани семинарҳо барои маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, роҳбарони иттиҳодияи методӣ, омӯзгорон натиҷаи дилхоҳ дода тавонист. Аз ҷумла:

- ҳуҷҷатҳои лозимӣ аз тарафи роҳбарони иттиҳодияи методӣ мувофиқи имкон ба роҳ монда шуда, “Амалигардонии осори мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба рушди хирад ва сирати миллӣ дар дарсҳои ҳаррӯза» дар нақшаҳои ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ ҷой доранд;

- дарсҳои омӯзгорон аз тарафи роҳбарони иттиҳодияи методӣ мушоҳида шуда, тавсияҳо дар дафтари тавсияҳои фардии омӯзгорон оид ба амалигардонии мавзӯи болозикр қайд гардидаанд;

- дафтари иштирок ба дарсҳои омӯзгорон ҷихати табодули таҷриба дар мавзӯи “Амалигардонии осори мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба рушди хирад ва сирати миллӣ дар дарсҳои ҳаррӯза» ташкил карда шуда, қайдҳо дар дафтарҳо мавҷуданд;

- ба нақшаҳои роҳбарони иттиҳодияи методӣ мавзӯҳо оид ба мувофиқгардонии ҷараёни таълим бо ҳаёт бо роҳҳои истифодаи осори мутафаккирони асрҳои X-XI оид ба рушди хирад ва сирати миллӣ, анъанаҳои миллӣ, педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, бо усулҳои фаъл гузаронидани дарсҳо, ҷорабиниҳои беруназсинфӣ, тафаккури интиқодӣ, инъикоскунӣ ва амсоли инҳо дохил карда шуданд;

- дар ҳамаи муассисаҳои таълимии таҷрибавӣ барои роҳбарони иттиҳодияи методӣ ва омӯзгорон дафтари фардии тавсияи методӣ, ҷихати амалӣ намудани мавзӯи таҳқиқотӣ ташкил карда шуда, тавсияҳо

дар ин дафтарҳо доимо аз тарафи муҳакқиқ дар рафти гузаронидани ёри методӣ кайд карда шуданд;

- нақшаҳои дарсҳои кушоду намунавӣ, суратмаҷлисҳо ва нусхаи ҳисоботи ҷамъомадҳои иттиҳодияи методӣ, рефератҳои омӯзгорон дар парвардаҳои алоҳида ҷой дода шудаанд. Аз таҳлили ин ҳуҷҷатҳо аён гардид, ки ба амалигардонии мавзӯи таҳқиқотӣ “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X – XI» диққати асосӣ дода шуда, корҳои зиёд дар ин самт анҷом дода шудаанд;

- назорати маъмурияти муассисаҳои таълимӣ низ аз болои қори шаклҳои коллективонаи корҳои методӣ ба роҳ монда шудааст. Дар шӯрои педагогии муассисаҳои таълимии номбурда ва маҷлиси назди директор масъалаҳо оид ба амалигардонии мавзӯи “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X- XI» дохил гардида, мавриди муҳокима қарор дода шудаанд.

4. Тавре дар боло кайд гардид, дар рӯзҳои сафари хизматӣ ба қисмати муҳими қори таълиму тарбия - мушоҳида ва таҳлили дарс диққати асосӣ равона карда шуд. Дар ҷараёни ёри методӣ ба омӯзгорон оид ба усулҳои банақшагирии дарс ва истифодаи усулҳои фаъоли таълим маълумоти муфассал дода шуда, иштирок ба дарс аз шиносӣ бо нақшаҳои дарсӣ сар шуд. Ба ёри онҳо нақшаҳои дарсии яксоата тартиб дода шуда, оид ба тарзи гузаронидани дарсҳо бо усулҳои фаъоли таълим тавсияҳои доимӣ дода шуда, мавриди санҷиш ва арзёбӣ қарор дода шуданд.

5. Роҳҳои инъикос намудани дарс дар се марҳила: инъикоси пеш аз амал, дар раванди фаъолият ва инъикоси баъд аз фаъолият ба омӯзгорон фаҳмонда дода шуда, намунаи варақаҳои инъикосӣ низ ба онҳо дастрас карда шуданд.

6. Дар раванди ёри методӣ, пеш аз иштирок ба дарсҳои омӯзгорон, нақшаҳои дарсӣ мавриди шиносӣ ва додани тавсияҳои методӣ дар ин самт қарор дода шуда, иштирок ба дарсҳо амалӣ гардид. Таҳлилҳо

нишон доданд, ки нақшаҳои дарсӣ дар асоси барномаи таълимӣ ва тавсияҳои муҳаққиқ таҳия шуда, дар дарсҳои ҳаррӯза аз онҳо мақсаднок истифода бурда мешавад.

7. Дар аксарияти муассисаҳои таълимӣ, мувофиқи мақсад дар мувофиқа бо маъмурияти муассисаҳои таълимӣ ва омӯзгорон дарсҳои таҷрибавӣ ба навор гирифта шуда, маҳфуз карда шуданд. Теъдоди дарсҳои банаворгирифташуда 25 ададро ташкил медиҳад, ки ин дарсҳо дар доираи амалигардонии мавзуи таҳқиқотӣ гузаронида шуданд. Дарсҳои мушоҳидашуда дар охири ҳар рӯз фардӣ мавриди таҳлил ва тавсиядиҳӣ қарор дода шуданд. Тавсияҳое, ки ба омӯзгорон дода шуданд, дар дафтари тавсияҳои методи фардии омӯзгорону роҳбарони иттиҳодияи методи омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик қайд карда шуданд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳамаи тавсияҳо дар асоси нақшаи таълимӣ, барномаи таълимӣ, талаботи стандартҳои фаннӣ оид ба мавзуи таҳқиқотӣ дода шуданд.

8. Қамъомадҳои иттиҳодияи методӣ дар муассисаҳои таълимӣ моҳе як бор ва дар дигар муассисаҳо дар ду моҳ якбор мегузаранд. Ба роҳбарони иттиҳодияи методи муассисаҳои ғайритаълимӣ низ дастур дода шуд, ки мувофиқи имкон моҳе як бор иттиҳодияи методиро гузаронанд ва омӯзгорони ҷавону навкорро низ ба машғулиятҳои иттиҳодияи методӣ бештар ҷалб намоянд.

Барои арзёбӣ намудани таҳқиқотҳои анҷомдодашуда ва гузаронидани таҳлилҳо оид ба ҳалли проблемаҳое, ки дар ибтидои таҷрибагузаронӣ ва пурсишҳо дар муассисаҳои таълимӣ ва ҳамрадиф мавҷуд буданд, дар охири ҳар соли хониш санҷишҳо доир карда шуданд. Барои муайян намудани натиҷаи ташаккули дониши хонандагон аз фанни адабиёти тоҷик оид ба осори мутафаккирони асрҳои X-XI ва нақши ин дарсҳо дар тарбияи насли наврас, аз ҷумла, ташаккули сирати миллӣ, санҷишҳо дар охири соли хониш низ бо роҳи пур кардани пурсишномаҳо (анкетҳо) ва корҳои хаттӣ гузаронида шуданд.

Чун таҳқиқоти ибтидоӣ дар таҳқиқоти интиҳой низ пурсишномаҳо, корҳои хаттӣ ва вақти гузаронидани онҳо дар ҳамаи муассисаҳо, таъягоҳӣ ва ҳамрадиф яксон буд. Натиҷаи корҳои хаттӣ дар асоси баҳои 4 бала: 5-аъло, 4-хуб, 3-қаноатбахш ва 2-ғайриқаноатбахш баҳогузорӣ шуданд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти интиҳой дар ҷадвали №3 ва 4 инъикос ёфтааст.

Ҷадвали №3

Натиҷаи интиҳои арзёбии дониши хонандагон дар муассисаҳои таъягоҳӣ ва ҳамрадиф дар синфҳои 8

Синфҳо	Соли таҳсили 2018 - 2020			
	аъло. бо %	хуб. бо %	қ\б. бо %	ғайри қ\б .бо %
8^а (т)	35,5	40,9	23,6	-
8 ^а (х)	35,8	40,7	23,5	-
8^б (т)	34,9	40,4	24,7	-
8^б (х)	37,3	39,2	23,5	-
Шумораи хонандагон 42 нафар				

Ҷадвали №4

Натиҷаи интиҳои арзёбии дониши хонандагон дар муассисаҳои таъягоҳӣ ва ҳамрадиф дар синфҳои 9

Синфҳо	Соли таҳсили 2018 - 2020			
	аъло. бо %	хуб. бо %	қ\б. бо %	Ғайри қ\б .бо %
9^а (т)	34,2	41,4	24,4	-
9 ^а (х)	35,8	40,6	23,6	-
9^б (т)	36,8	40,4	22,8	-
9^б (х)	36,1	40,1	23,8	-

Дар асоси таҳлили ин чадвалҳо шоҳиди ҳол гардидем, натиҷаи дониши хонандагон нисбат ба таҳқиқоти ибтидоӣ хеле баланд мебошад. Агар дар таҳқиқоти интиҳои ягон хонандаи синфҳои 8 ва 9 дар вақти санҷиш баҳои 5 (аъло)-ро соҳиб нагардида бошад, дар таҳқиқоти интиҳोӣ зиёда аз 34% хонандагон баҳои 5 (аъло) гирифтанд (нигар ба чадвалҳои 3-4). Нишондоди баҳои 4 (хуб) аз 3 (қанотбахш) баръакс таҳқиқоти ибтидоӣ баландтар гардид (нигар ба чадвалҳои 3-4). Дар таҳқиқоти интиҳоӣ ягон хонанда баҳои ғайриқаноатбахшро соҳиб нашуд.

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки гузаронидани озмоиш ва таҷриба дар муассисаҳои таълимӣ бо мақсади амалигардонии таълим ва омӯзиши мавзӯи “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллии дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI» натиҷаи мусбат дод. Ба маъмурияти муассисаҳои интиҳобӣ, роҳбарони иттиҳодияи методӣ, роҳбарони синфҳо ва омӯзгорони дарсдиҳанда тавсия дода шуд, ки минбаъд низ ба ин мавзӯ диққати асосӣ равона намоянд, зеро мавзӯи таҳқиқшуда дар тарбияи ахлоқии насли наврас нақши калон дорад.

Хулоса оид ба боби IV

Боби чоруми рисола таҳқиқ ва дар педагогикаи муосири миллии татбиқ намудани афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI, вижагиҳои рушди сирати миллии хонандагони муассисаҳои таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таълимоти мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ва раванди амалишавии арзишҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI дар муассисаҳои таълимии интиҳобӣ ва ҳамрадифи шаҳру ноҳияҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ва филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф”-ро дар бар мегирад.

Дар ин бора исбот карда шуд, ки тарбияи насли наврас вижагии асосии таълимоти ниёгон, мавзуи марказии осори адибони асрҳои X-XI ва баъдӣ буда, дар замони кунунӣ он мақоми боз ҳам ҳассостарро касб кардааст. Зеро тарбия амалкарди ҳар инсон буда, амал, рушд ва такмилро талаб дорад ва дар ташаккули сирати миллӣ, ба ахлоқи ҳамида раҳнамун намудани насли наврас мақоми асли дорад.

Вобаста ба ин таҳқиқ ва исбот карда шуд, ки дар замони муосир масъалаи пайдо шудани проблемаҳои мухталиф дар байни наврасону ҷавонон, ки ба инкишофи ахлоқ, ташаккули сирати миллӣ ва касб кардани дониши онҳо таъсири ҷиддӣ мегузоранд, боиси нигаронӣ мебошад. Барои бартараф намудани проблемаҳо дар ин боб афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI таҳқиқ гардида, роҳҳои татбиқи он дар педагогикаи муосири миллӣ баррасӣ карда шуданд.

Ҳамзамон асоснок карда шуд, ки яке аз вижагиҳои муҳим, ки дар тарбияи насли наврас мусоидат мекунад, ин андӯхтани дониш ва дар амал татбиқ кардани он аст. Аз ин лиҳоз, ба вижагии китобхониву китобдӯстӣ, донишомӯзиву аз худ намудани мероси адабии шуарои классик, махсусан осори мутафаккирони давраи тиллоии рушди адабиёти тоҷик - асрҳои X-XI диққати асосӣ равона карда шуд. Ба насли наврас ва ҷавон роҳҳои ҷустуҷӯ ва омӯхтани осори ин мутафаккирон нишон дода шуд.

Раванди амалишавии арзишҳои педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар муассисаҳои таълимии интихобии ВМКБ бо истифода аз таҷрибаи филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ” мавриди озмоиш қарор дода шуда, натиҷаҳои озмоиш ва таҷриба дар рисола ҷо дода шуданд.

ХУЛОСАИ УМУМӢ

1. Натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ:

1) Дар қисматҳои назариявии рисолаи докторӣ қайд намудем, ки мақсади ҳар як кори таҳқиқотӣ аз муайян намудани аҳамияти ин ё он мавзӯ ва пешкаш намудани роҳи амалигардонии он дар ҳаёти ҳаррӯза иборат аст. Таҳқиқоти кори илмӣ мо собит сохт, ки мавзӯи: “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, мубрам будани он исбот гардид ва дар боби IV, ки ба корҳои озмоишӣ ва таҷрибавӣ бахшида шуд, амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони асрҳои болозикр дар дарсҳои омӯзгорон ва дар маҷмӯъ, алоқаманд намудани ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон ба ҳаёт муайян карда шавад. Дар ин рисола дар ҳар боб ва зербобҳо ақидаҳои ин мутафаккирон вобаста ба ташаккул додани хирад ва сирати миллии насли наврас, равнақ бахшидани сифати таълиму тарбия ва дигар ҷанбаҳои мухталифи ҳаёт мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода шуда, тавсияҳои мушаххас дода шуданд. Дар асоси тавсияҳои додашуда, омӯзгорон, падару модар, хонандагон ва бархе аз аъзои фаъоли ҷомеа, ки ба кори озмоишӣ ҷалб гардиданд, дар тарбияи насли наврас ин ақидаҳоро мавриди истифода ва амал қарор доданд [3-М], [4-М], [5-М], [6-М], [13-М], [14-М], [22-М], [23-М], [24-М], [25-М].

2) Маврид ба қайд аст, ки давраи дигаргуниҳои қатъии рушди бемайлони ҷомеа омӯзиши афкори педагогии мутафаккирони бузурги форсу тоҷик, минҷумла мутафаккирони асрҳои X-XI муҳим аст, зеро афкори педагогии онҳо на фақат барои мардуми тоҷик, балки барои мардуми саросари дунё, халқу миллатҳои мухталиф дар таълиму тарбияи насли наврас ва ҷавон ва дар маҷмӯъ, пешрафти ҷомеа дорои аҳамияти калон аст ва омӯзишу амалигардонии ақидаҳои педагогии мутафаккирони тоҷик роҳи дурусти пешрафти ҳаёт ва омода намудани насли наврас ба ояндаи босаодатро нишон дод. Аз ин лиҳоз, ин афкор

дар кори таҳқиқотӣ омӯхтаву таҳқиқ карда шуд [7-М], [10-М], [11-М], [24-М], [25-М].

3) Дар эҳё ва равнақ бахшидани арзишҳои миллӣ ва бахусус, ташаккули хирад ва сирати миллии мардуми тоҷик бошад, афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик мавқеи асосӣ дорад. Таҳқиқот исбот намуд, ки афкори педагогии мутафаккирони ин аҳд ҷанбаҳои асосии таълиму тарбияро дар бар мегирад ва дар осори ин мутафаккирон ақидаҳои муҳим ва натиҷабаш оид ба равнақ бахшидани сирати миллӣ, тақвият бахшидани арзишҳои миллӣ аз қабилӣ ватандӯстӣ, сулҳу субот, эҳтирому ҳамдигарфаҳмӣ, иттиҳоду иттифок, омӯхтани илму дониш, дар амал татбиқ намудани донишҳои гирифта, баҳра гирифтани аз таҷриба ва ба роҳ мондани табодули таҷриба, тарбияи фарзанд дар руҳияи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ, шинохти ҳаққи падару модар, тозагиву зебопарастӣ, ҳамқадами замон будан, меҳмоннавозӣ, муҳаббат бо аҳли оила, хешу табор, ёру дӯст, тарбияи дурусти оилавӣ, пешрафти хуби фарзандон дар таълим, ҳамкориҳои доимии муассисаҳои таълимӣ, падару модар ва аҳли ҷомеа, эҳё ва равнақ бахшидани анъанаҳои миллӣ, риоя кардани арзишҳои ахлоқӣ, худшиносиву ҳудогоҳии миллӣ ва амсоли инҳо тарғибу ташвиқ шудаанд ва дар рисолаи ин ақидаҳо асоснок карда шуданд [10-М], [11-М], [12-М], [15-М], [16-М], [17-М], [22-М], [23-М], [24-М], [25-М].

4) Нуктаи калидие, ки дар афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик ҷой дорад ин аст, ки дунё бо суръати баланд пеш меравад, инсоният ба қуллаҳои баланди зиндагӣ мерасад, шароитҳои зиндагӣ тағйир ёфта, давра ба давра дигар мешаванду ба ҳаёт мутобиқ мегарданд, ҳаёт ранги дигар мегирад, аммо чизе ки бояд тағйир наёбад ин арзишҳои ахлоқи миллӣ мебошад. Ҷаҳонишавии ҷомеа набояд арзишҳои миллии мардуми тоҷикро аз байн бибарад ё арзишҳои бегона ҷойгузини он гарданд, балки онҳоро бояд ҳифз намуд ва ташаккул бахшид. Насли наврас ва ҷавон бояд тавре таълиму тарбия ёбад, ки ҷаҳонишавии ҷомеа ба арзишҳои миллӣ ва ахлоқии онҳо набояд

таъсири манфӣ расонад, балки он бояд омили ташаккули сирати миллӣ гардад. Маҳз таҳқику амалигардони афкори педагогии мутафаккирони асрҳои болозикр, ки дар ин рисола таҳқику аз ҷиҳати илмӣ асоснок карда шуданд, дар расидан ба ин мақсад мусоидат намуданд [22-М], [25-М]. Аммо ин маъноӣ онро надорад, ки афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик оид ба ташаккули хирад ва сирати миллӣ пурра дар рисолаи доктории мазкур омӯхта шуда бошад. Таҳқиқоти анҷомдодашуда низ баъзе роҳҳои ташаккули хирад ва сирати миллиро дар бар мегирад, аммо паҳлуҳои зиёди мавзӯ ҳанӯз ҳам таҳқиқотталабанд [11-М], [12-М], [15-М], [17-М], [18-М], [24-М],

5) Таҳқиқ ва таҳлили мухтасари ақидаҳои педагогии мутафаккирон ва коркард намудани мавзӯи: “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” собит намуд, ки андешаҳои мутафаккирони ин аҳд дар ин мавзӯ ҳамабастагии ногусастанӣ доранд. Мутафаккирон хирадро подшоҳи вучуди инсон, мақсади асоии ҳастии ӯ, омили рушду нумӯи зиндагӣ, омили ташаккули сирати миллӣ доништа, рушди фаъолияти ҷомеаро бе он тасаввур намекунанд. Инсон дар рӯи замин ба зиндагии хуб, некиву некӯкорӣ, омӯзишу табодули таҷриба, таълиму тарбия, омӯхтани илму дониш, пешрафти соҳаи иқтисодиву иҷтимоӣ, рӯзгори хуш, тани сихат, ахлоқи шоистаи инсонӣ ва амсоли инҳо ниёз дорад. Ба қавли мутафаккирони номбурда ҳамаи ин пешравиҳо ва мақсадҳо ҳамон вақт ба даст омада метавонанд, ки одамони олам дар ташаккул бахшидани хирад ва сирати миллӣ собитқадам бошанд. Ба истифодаву раванқ бахшидани хирад тавачҷуҳи хоса зоҳир намуда, фарзандони хеш ва насли наврасро дар руҳияи истифодаи мақсадноки хирад, ташаккули арзишҳо ва сирати миллӣ, омӯхтан ва амалӣ намудани педагогикаи мардумӣ ва эҳёву раванқ бахшидани анъанаҳои миллӣ тарбия намоянд [15-М], [16-М], [17-М], [23-М], [24-М].

6) Дар маҷмӯъ, кори илмӣ – таҳқиқоти ро дар мавзӯи “Ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои

Х-Х1-и форсу тоҷик” – ро хулоса намуда, исбот намудем, аз таҳқиқ ва асоснок намудани ақидаҳои педагогии ин мутафаккирон муайян гардид, ки онҳо дар пешрафти кори таълиму тарбия ва дар умум, инкишофи ҳаёт дар мадди назари маъмурият ва омӯзгорони муассисаҳои таълимӣ, падару модар ва аҳли ҷомеа, наврасону ҷавонон қарор додани нуктаҳои зерро муҳим мешуморанд, ки дар қисматҳои назариявӣ амалии кори таҳқиқотии мо роҳҳои амалигардонии ин нуктаҳо муайян ва асоснок карда шуданд:

1. Талаби илм намудану аз омӯхтан ғофил нагаштан ва дар ҷаҳорҷӯбаи ахлоқу арзишҳои миллӣ истифода намудани донишҳои гирифта. Масалан, исбот карда шуд, гурӯҳҳои тундрав низ ба дониш такя мекунанд. Онҳо низ дар тайёр кардану омода намудани насли наврасу ҷавон ба амалҳои зишт аввал ба таълими онҳо машғул мешаванд. Бо донишҳои ғайриахлоқӣ майнаи онҳоро вайрон мекунанд ва онҳоро ба доми фиреб гирифтور мекунанд. Ё дуздон барои таквият бахшидани доираву гурӯҳи худ насли наврасу ҷавонро таълим медиҳанд ва роҳову усулҳои ба ин кор даст заданро ба онҳо меомӯзанд ва ғ. Аммо ин донишест, ки мутафаккирони асрҳои зикргардида ва мутафаккирони асрҳои баъдиву муосир низ онро саҳт маҳкум мекунанд ва танҳо донишero, ки дар ҷаҳорҷӯбаи ахлоқи инсонӣ аст ва ба манфиати мардум ва пешрафти ҷомеа аст, тарғиб менамоянд.

2. Аз омӯзиши зарра ба баҳр табдил додани дониш, такмили дониш ва маҳорати касбӣ ва амалӣ намудани ин дониш дар ташаккули хирад ва сирати миллии насли наврас.

3. Ҳамкориҳои доимии маъмурияти муассисаҳо, омӯзгорон ва падару модар бо олимону донишмандон ва машварат гирифтани аз онҳо дар зиндагӣ.

4. Таъмини ҳамкориҳои мақсадноки маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, омӯзгорон ва ҳар як аъзои ҷомеа.

5. Мақсаднок истифода бурдан аз ҷаҳонишавӣ ва рушди бемайлоии зиндагӣ, илму техникаи муосир.

6. Такмили маҳорати касбӣ, бозомӯзӣ ва худомӯзӣ.
 7. Такмили маҳорати касбӣ бо истифода аз таҷрибаи мамлакатҳои дунё тариқи онлайн-омӯзиш ва такмили ихтисос намудан дар донишкадаҳои такмили ихтисоси байналмилалӣ дар асоси имкониятҳои мавҷуда.
 8. Ба таълиму тарбия бо тайёрӣ ва омодагии ҷиддӣ машғул шудани омӯзгорон, нишон додани масъулияти баланд дар фаъолияти педагогӣ, истифодаи доимии усулҳои фаъол ва самарабахши замонавӣ дар дарсҳои ҳаррӯза.
 9. Ҳавасмандгардонии омӯзгорон, расонидани ёрӣ аз ҷиҳати моддӣ, ба омӯзгорон аз тарафи масъулини соҳаи маориф ва мақомотҳои маҳаллӣ, ташкили имтиёзҳо барои омӯзгорон.
 10. Муносибати хуб доштани омӯзгорон бо аҳли ҷомеа ва муносибати хуби аҳли ҷомеа бо омӯзгорон, таъмини муносибати хуби таълимдиҳандаву таълимгиранда дар муассисаҳои таълимӣ ва берун аз он.
 11. Ба омӯзгорони қоромӯзу навқор ёрӣ расонидан аз тарафи маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, омӯзгорони соҳибтаҷриба ва роҳбарони иттиҳодияи методӣ.
 12. Ташвиқи дурусти интихоби касб ва самаранок дар амал истифода бурдани он дар байни наврасон. Ташвиқи шогирдон дар интихоби касбҳои ба талаботи бозори меҳнату замон ҷавобгӯ.
 13. Мувофиқ гардонидани чараҳои таълиму тарбия бо ҳаёт бо истифода аз афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ ва анъанаҳои миллӣ.
 14. Ҳамкорӣ дар таълим ва тарбия (ҳамкории муаллим бо хонанда, хонанда бо хонанда ва муаллим).
 15. Равнақ бахшидани табодули таҷриба. Ба рушди салоҳиятҳои хонандагон диққати асосӣ равона кардан.
- Аз гузаронидани озмоиш ва қорҳои амаливу таҷрибавӣ дар муассисаҳои таълимии озмоишӣ дар мавзӯи “Ташаккули хирад ҳамчун

хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик” муайян гардид, ки дар фаъолияти ҳаррӯза, бахусус, дар рафти дарс, чорабиниҳо, маҳфилҳо, тарбияи фарзанд дар оила омӯзгорон, падару модар ва аҳли ҷомеа ба нуктаҳои муҳими зер диққати асосӣ равона намуданд:

1. Дониш асоси рушди хирад.
2. Таъмини ҳамбастагии хирад ва фарҳанг.
3. Роҳнамоӣ намудани насли наврас дар гирифтани панди хирадмандон.
4. Риояи одоби муошират.
5. Ба роҳ мондани табодули таҷриба байни хонандагон, омӯзгорон, падару модар ҷиҳати ташаккули хирад ва сирати миллӣ ва сабақ гирифтани аз таҷрибаи ниёгон.
6. Дар ниҳоди насли наврас тарбия намудани анъанаи ниёгон - машғул будан ба некӣ ва некӯкорӣ, саховатмандӣ ва меҳрубонӣ, дасти мадад дароз намудан ба ашхоси ниёзманд ва ғайра.
7. Таъмини ҳамбастагӣ ва алоқаи доимии хирад ва дониш. Такмили дониш бо истифода аз хирад ва равнақ бахшидани хирад бо истифода аз дониш.
8. Таъмин намудан ба истифода ва рушди хирад дар зиндагӣ, ташвиқи тарғиби ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар фаъолияти илмӣ ва эҷодӣ.
9. Ба кор бурдани чашми хирад дар зиндагии рӯзмарра. Бо чашми хирад нигаристан ба олами атроф, пешрафти ҷомеа, тараққиёти илму техника ва дар доираи ҷаҳорҷӯбаи ақлу хирад ва ахлоқи ҳамида ба кор бурдани тағйиротҳои замон.
10. Огоҳ будан аз таъсири муҳит ва мақсаднок мавриди истифода қарор додани он.
11. Тақвият бахшидани тарбия дар оила, замина гузоштан барои ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар оила ва интиқоли он аз оила ба ҷомеа.

12. Соҳиб будан ба ахлоқи неки инсонӣ ва тақвияти он.
13. Ташвиқу тарғиби насли наврас дар ба роҳ мондани машварати доимӣ гирифтани аз хирадмандон, олимону донишмандон, куҳансолон, шахсони рӯзгордидаи соҳибтаҷриба, падару модар ва ба кор бурдани ин раҳнамоиҳо дар зиндагии ҳаррӯза.
14. Дар ниҳоди насли наврас тарбия намудани авфу бахшиш, бо роҳи мусолиҳатомез ва бо истифодаи хирад ҳал намудани мушкилиҳо, муноқишаҳо ва ихтилофотҳои мавҷуда ва бо ин васила тақвият бахшидани дӯстӣ, ҳамдигарфаҳмӣ, иттиҳоду иттифок, сулҳу субот ва ваҳдат дар миёни насли наврасу ҷавон ва аҳли ҷомеа.
15. Ташвиқи доимии ташаккули худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ дар миёни насли наврас, муайян намудани роҳҳои расидан ба ин мақсад.
16. Дар ниҳоди насли наврас парваридани пеша кардани роҳи рост ва дур будан аз дурӯғ ва риё.
17. Тарбия намудани насли наврас дар руҳияи эҳтиром гузоштан ба модарон, занону бонувон, эҳтиром гузоштан ба масъалаи гендерӣ дар ҳаёт.
18. Бо таъя бар хирад, панду насихат ва осори мутафаккирони асрҳои X-XI – и тоҷик ва мутафаккирони асрҳои баъдӣ ислоҳ намудани ҳатогихое, ки дар зиндагӣ ба онҳо рӯбарӯ шудаанд ва барнагаштан ба такроран роҳ додан ба ҳатогихо дар зиндагӣ.
19. Ташвиқи ватандӯстӣ ва муҳофизати ватан, таъкими сулҳу субот дар ниҳоди насли наврас.
20. Пос дошати арзишҳои миллӣ ва ташаккули ин арзишҳо.
21. Эҳё ва раванқ бахшидани анъанаҳо ва арзишҳои милливу мардумӣ.
22. Дурӣ ҷустани наврасону ҷавонон аз хурофот ва ифротгароӣ ва муборизаи доимӣ бурдан бар зидди ин падидаҳои номатлуб.
23. Мусоидат намудани падару модар дар ташкили оилаҳои солим аз тарафи фарзандон.
24. Равнақ бахшидани ҳунарҳои мардумӣ.

2. Тавсияҳо барои истифодаи натиҷаҳои таҳқиқот дар амал:

Бо мақсади тақвият бахшидани тарбияи насли наврас ва бартараф намудани мушкилиҳои болозикр дар асоси ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик, таълимоти педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, таҷрибаҳои чандинсола дар соҳаи маориф ва кор бо ҷомеа, анҷом додани таҳқиқотҳо дар бораи ташаккули хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ хулоса, тавсия ва пешниҳод менамоем:

1. Истифодаи доимӣ ва бамавқеи усулҳои фаъолу замонавии таълим дар дарсҳои ҳаррӯза, гузаронидани чорабиниҳои беруназсинфиву беруназмуассисавӣ аз тарафи омӯзгорон, роҳбарони синфҳо, маъмурияти муассисаҳои таълимӣ, роҳбарони созмонҳои хонандагон.

2. Ба таҳсили ҳатмӣ фаро гирифтани наврасон ва таъмини давомоти хуб.

3. Ба маҳфилҳои фанӣ, маҳфилҳои ҳунарий, забонамӯзӣ, чорабиниҳои беруназсинфиву беруназмуассисавӣ ва дигар маросимҳо бештар ҷалб намудани духтарон, соҳиби таҳсилоти олии намудани онҳо, ҳамчун офаранда ва тарбиятгари насли имрӯзу фардои миллат.

4. Бартараф намудани нуқсонҳои иҷтимоӣ – педагогӣ, то ки наврас ҷиҳати надоштани дониш, маҳорат ва малакаҳои мусбати зарурӣ рафтори нодурустро содир нанамояд ва таҳти таъсири тарбияи нодуруст дар ӯ рафтори қолабии манфӣ шакл нагирад.

5. Омӯхтан, пешгирӣ ва бартараф намудани нуқсонҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аз тарафи падару модар, зеро вазъиятҳои номусоиди иқтисодии падару модар метавонанд омили ба дасти манфиатхоҳон афтидани фарзандон гарданд ва бо андаке бароварда шудани ниёзи иқтисодии наврасон аз тарафи ашхоси роҳгум замина барои аз даст рафтани арзишҳои миллӣ ва ахлоқи неки наврасон арзи вучуд менамояд.

6. Огоҳ будан аз нороҳатии амиқи равонии наврасон ва чораҷӯӣ намудан ҷиҳати бартараф намудани ин нороҳатиҳо.

7. Дар доираи имкониятҳои мавҷуда таъмин намудани шароити мусоиди ҳаётӣ ва рушд.

8. Аз ҷиҳати равонӣ расонидани кӯмак ба камфаъолон, наврасони эҳсосотзада, ки дар муҳити носолими психологӣ камол ёфта, ба нокомиҳои пайҳам дар таълим, вайроншавии муносибатҳо бо ҳамсолон, муносибати нодуруст (ноодилона, дағал, бераҳмона) аз ҷониби волидон, муаллимон, ҳамсинфон ва амсоли инҳо гирифтаанд.

9. Муайян намудан ва бартараф кардани мушкилиҳои ба саломатии наврасон алоқаманд аз тарафи падару модар дар ҳамкорӣ бо роҳбарони муассисаҳо, роҳбарони синфҳо ва омӯзгорон.

10. Омӯхтану бартараф намудани тамоюлҳо дар ҳолати саломатӣ - инкишофи ҷисмониву равонӣ, бӯҳронҳои синнусолӣ, ифротии характер ва дигар сабабҳои хусусияти физиологӣ ва психоневрологидошта.

11. Таъмин намудани шароити мусоиди ҳаётӣ ва рушд, зуҳури шууронаи фаъоли берунию ботинӣ, машғул намудан ба фаъолияти манфиатнок, таҳлиф ва амалӣ намудани ҳадафу нақшаҳои мусбати иҷтимоӣ ва шахсии арзишнок.

12. Саҳми арзанда гузоштани омӯзгорон, падару модар, фаъолону пешқадамон дар солимгардонии муҳити атроф ва таъмини шароитҳои мусоид барои тарбияи насли наврас.

13. Ташвиқи наврасон дар баланд бардоштани маданияти муошират, истифодаи бамавқеъ ва мақсадноки техникаи муосир: Интернет, шабакаҳои иҷтимоӣ, телефонҳои мобилӣ, ВАО ва ғ. Наврасону ҷавонон ташвиқу тарғиб карда шаванд, ки васоити техникиро барои таълиму тарбия истифода бурда, аз гирифтани маълумотҳои ғайриахлоқӣ ва иттилооти хирадхаробкунанда, хушунатомез худдорӣ намоянд.

14. Дар шабакаҳои иҷтимоӣ гурӯҳҳои фаъоли наврасону ҷавонон ташкил карда шуда, китобхонӣ, омӯзиши осори адибони тоҷик, омӯзиш ва таҳлили ақидаҳои мутафаккирони асрҳои X-XI, эҳёи анъанаҳои миллӣ ва мардумӣ, таҳлили ашъори гузаштагон ба ҳукми анъана дароварда шаванд.

15. Роҳҳои тақвият бахшидани оиладорӣ, таъмини солимии оила омӯхта шуда, таҳқиқ ва амалӣ карда шавад.

16. Таъмин намудани муносибати хуб дар оила аз тарафи падару модар, пешгирӣ намудани ҷудой, ҳичрон, муҳочират, муноқишаву нофаҳмиҳо дар оила.

17. Ҷиҳати мақсаднок омода намудани насли наврасу ҷавон ба оиладорӣ, ки сарчашмаи асосии ташаккули хирад, сирату арзишҳои миллӣ мебошад, семинарҳои омӯзишӣ, курсҳои кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат барои насли наврас ва оилаҳои ҷавон ташкил карда шаванд.

18. Ташкили маҳфилҳо дар муассисаҳои таҳсилоти иловагӣ ва заминаи муассисаҳои таҳсилоти умумӣ дар мавзӯҳои оиладорӣ, амсоли “Маърифати оиладорӣ”, “Дурандеш”, “Хирадварзон”, “Оилаи солим” ва ғайра.

19. Таъмини муносибати хуб бо хоҳару бародарон ва дигар аъзоёни оила аз тарафи сардорони оила, падару модар, куҳансолон ва кӯшиши интиқол додани ин анъанаҳо ба наслҳои оянда.

20. Ҷалб накардани наврасон ба корҳои тиҷорат, савдо дар бозорҳо, бо мақсади тақвият бахшидани иқтисодиёти хеш, ба даст овардани маблағ, таъмин намудани хонавода.

21. Кӯмак намудан ба шогирдон дар омӯзиши фанҳои таълимӣ дар муассисаҳо ҷиҳати бартараф намудани ноқомии доимӣ дар таълим.

22. Тақвияти ҳамкорӣ бо муассисаҳои таҳсилоти иловагии шаҳру ноҳияҳо ва ташкил намудани дарсҳои иловагӣ, маҳфилҳои фанӣ, эҷодӣ ва фарҳангӣ, чорабиниҳои беруназсинфӣ ва амсоли инҳо.

23. Риояи одоб ва талаботҳои либоспӯшӣ, ташвиқи тақлид накардан ба фарҳангҳои бегона, наомадан ба дарс бо нақлияёт, телефонҳои мобилӣ, маблағи зиёд, ҷиҳати пешгирӣ намудани таассурот нисбати ҳамсинфон.

24. Роҳ надодани падару модар ба ғайримуқарарӣ умедвор намудани фарзандон: умедвор накардан ба таҳсил бо роҳи сӯистифода аз

вазифа, мақом, дорой, пардохти маблағҳои иловагӣ, харидани нақлиёти гаронарзиш, умедвор накардан барои дохил намудан ба муассисаҳои олии кишвар ё берун аз он бо роҳҳои ғайрирасмӣ.

25. Ҳамкориҳои доимии омӯзгорону хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, аъзоёни маҳфилҳо, падару модар бо кумитаи телевизион ва радиои шаҳру ноҳияҳои кишвар. Роҳандозӣ намудани барномаҳо вобаста ба ташаккул бахшидани сирати миллии насли наврас. Дар барномаҳои телевизионӣ баромадҳои кӯдакону наврасон дар мавзӯҳои “Афсонагуӣ”, “Донишвар” ва амсоли инҳо дода мешаванд, аммо ин қонёқунанда нест. Аксарияти барномаҳо ба ташаккули дониш нигаронида шуда, ба рушди салоҳиятҳои хонандагон, тарбияи ахлоқӣ, арзишҳои миллии таваччуҳи камтар равона карда мешавад. Хуб мешуд, ки ин тарафи масъала мавриди таваччуҳ қарор мегирифт.

26. Ба роҳ мондан ва тақвият бахшидани ҳамкориҳои насли наврас ва ҷавон бо бахши фарҳанг, ки ҷузъи ҷудонопазири адабиёт ва илм мебошад. Натиҷабархш мешуд, агар ҷавонон ба намоишҳо ва иҷрои нақшҳо оид ба ташаккули ахлоқи ҳамида, тақвият бахшидани ташаккули хирад ва сирати миллии дар доираи салоҳият ва маҳорати хеш ҷалб гардида, тавассути телевизион ва шабакаҳои иҷтимоӣ ин барномаҳо пахш карда мешуданд.

27. Аз тарафи олимон, муҳаққиқони соҳаи педагогика таҳияи системаи намунавӣ оид ба ташаккули хирад – ҳамчун хориқаи сирати миллии насли наврас дар муассисаҳои таълимии кишвар.

28. Анҷом додани корҳои илмӣ – таҳқиқотӣ бо мақсади бештар омӯхтани ташаккули хирад – ҳамчун хориқаи сирати миллии дар осори мутафаккирони асрҳои X-XI дар ҳамбастагӣ бо педагогикаи мардумӣ ва анъанаҳои миллии тоҷикони минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва берун аз он.

29. Чоп намудани китобҳо оид ба мавзӯи болозикр. Аз тарафи муассисаҳои илмӣ ва мақомотҳои маҳалӣ, вазоратҳои дахлдор,

сарпарастон, шахсони хайрхоҳ аз ҷиҳати иқтисодӣ дастгирӣ намудани муаллифон дар ҷоп намудани китобҳо.

30. Дарёфт, омӯзиш ва паҳн намудани таҷрибаи пешқадами ниёгон оид ба тарбияи ахлоқии насли наврас бо таъя ба педагогикаи мардумӣ, наворгирии ин таҷрибаҳо ва дастрас намудани манбаъҳои электронии ин таҷрибаҳо ба падару модар, омӯзгорон ва аҳли ҷомеа.

РҶИХАТИ АДАБИЁТ

САНАДҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚӢ

1. Концепсияи гузариш ба низоми нави таҳсилоти миёнаи умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2010 №207 // Масъалаҳои маориф, 2010, №3. - С. 83-101.

2. Концепсияи милли тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 март соли 2006 №94 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2006. - № 6. Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6 ноябри соли 1994 бо тағйири иловаҳо аз 26 сентябри соли 1999, 22 июни соли 2003 ва 22 майи соли 2016 (бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ). – Душанбе: Ганҷ, 2016. – 136 с.

3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 13. 11. 2023 №1994 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №9-10, мод.546.

4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20.06.2024 №2049. – Душанбе, 2024

5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» аз 02.01.2018 № 1497 // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2009, №3, мод. 82; с.2011, №6, мод. 459; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1497.

6. Низомномаи иттиҳодияи методии омӯзгорони фаннӣ // Маҷмӯи санадҳои меъёрию ҳуқуқии таҳсилоти томактабӣ ва умумӣ. Қисми 1. – Душанбе, 2014.

7. Стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25.08.2018 №483 // Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 августи соли 2015, №494.

ЗАХИРАҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ

8. Артур Ч., Карр Д. Education, Professional Ethics, and the Curriculum: Integrating Moral Education and Professional Education

[Захираи электронӣ]: маҷаллаи илмӣ // Routledge, 2012. – воситаи дастрасӣ: <https://allinweb.ru/pedagogika>.

9. Исследовано в России [Электронный ресурс]: многопредмет. науч. журн. / Моск. физ.-техн. ин-т. – Электрон. журн. – Долгопрудный: МФТИ, 1998. - . – режим доступа к журн.: <http://zhurnul.milt.rissi.ru>

10. М.Музаффарӣ. Маъно ва мазмуни мафҳуми «интеллект», «хирад» ва «менталитет» дар адабиёти фалсафӣ (тахлили муқоисавӣ) [Захираи электронӣ]: мақолаи илмӣ / воситаи дастрасӣ: www.vestnik-iprovszrt.tj.

11. Ҳисоботи Вазорати маориф ва илми Тоҷикистон, 2020 [Захираи электронӣ]: ҳисобот / Душанбе, 2020. - воситаи дастрасӣ: www.maorif.tj.

12. Таибов, С.А. Аҳамияти таълим ва тарбия дар оромии ҷомеа [Захираи электронӣ]: мақолаи илмӣ: воситаи дастрасӣ: www.tajmedun.tj.

МОНОГРАФИЯҲО, КИТОБҲОИ ДАРСӢ, ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ

13. Абдуллоев А. Адабиёти тоҷик: итоби дарсӣ барои хонандагони синфи 9 / А.Абдуллоев. – Душанбе: Маориф, 1990. - 350 с.

14. Алоқаманд намудани таълим бо ҳаёт омили рушди маорифи миллӣ. Монографияи илмӣ – методӣ / Мухаррири масъул Саидиброимов Ш.О. Филиали “Донишкадаи ҷумҳуриявӣ тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф” дар ВМКБ / Ш.О.Саидиброимов. – Душанбе, 2020. - 240 с.

15. Атаханов Т. Очеркҳои афкори педагогӣ: воситаи таълим / Т.Атаханов, М.Лутфуллоев, Ф.Шарифов. - Душанбе, 2005. - 224 с.

16. Давлатшоев И. Рушди ҳамкориҳои мактаб, оила ва ҷомеа дар тарбияи маънавии мактабиён: дастури методӣ / И.Давлатшоев. – Душанбе, 2015. – 160 с.

17. Каримзода, М.Б. Независимость и образование, устремлённое в будущее. Научная монография / М.Б. Каримзода. - Душанбе: Маориф, 2020. – 298 с.

18. Муносибати босалоҳият омили рушди таълиму тарбия: дастури методӣ / Мураттибон: К.Мамадназарбеков, Д.Фуломнабиев. – Хоруғ: Логос, 2014. – 80 с.

19. Саидиброимо Ш.О. Системаи дидактикии Носири Хусрав. Монографияи илмӣ / Ш.О. Саидиброимов. - Душанбе: Ирфон, 2014. - 173 с.

20. Хоников Ш. Маҷмӯи мақолаҳои илмӣ-методӣ оид ба алоқаманд намудани чараёни таълим бо ҳаёт: дастур барои омӯзгор / Ш.Хоников, Ғ.Қурбонов, Ҷ.Мулкамонов. – Хоруғ: Логос, 2013.

21. Шарифзода Ф. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфи 2 / Ф.Шарифзода. - Душанбе: Маориф, 2023. - 342 с.

МАҚОЛАҲО ВА МАЪРӮЗАҲО

22. Байромӣ Дорюш. Муштарақоти фарҳангии Тоҷикистон ва Ирон / Б.Дорюш; зери назари С. Сулаймонӣ // Фарҳанг ва омӯзиш дар ҳавзаи тамаддуни иронӣ: маҷмуаи мақолоти илмии устодон ва унвонҷӯёни Тоҷикистон, Ирон ва Афғонистон; Пажӯҳишгоҳи илмҳои педагогии Тоҷикистон; Бунёди Ироншиносии тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 2009. – С. 178-182.

23. Каримзода М. Гузариш ба таҳсилоти босифат ва омӯзиши салоҳиятҳои калидии асри XXI – омили асосии рушди устувори мамлакат / М.Б. Каримзода // Маводи конфр. ҷумхур. илмӣ- амалӣ дар мавзуи «Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ». - Душанбе: Ирфон, 2018. - 128 с.

24. Маҷмӯи мақолаҳои илмӣ-методӣ дар мавзуи “Тақвияти дониши фаннии омӯзгорон аз фанни забон ва адабиёти тоҷик. Дастур барои омӯзгор / Мураттиб Ш.О. Саидиброимов. - Хоруғ: Логос, 2014. – 87 с.

25. Маҳкамов С. Маводи конференсияи ҷумхуриявии илмӣ - амалӣ бахшида ба рӯзи илм. Такмили ихтисос ва беҳдошти сифати таҳсилот / С.Маҳкамов. - Душанбе, 2014. - 220 с.

26. Оила – манбаи тарбияи нуруи зеҳнии миллии хонандагони ҷавон // Маҷмӯаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 174 с.

27. Парпишоев К. Мониторинги сифати таҳсилот дар макотиби муосир / К.Парпишоев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию – амалӣ бахшида ба рӯзи илм. Такмили ихтисос ва беҳдошти сифати таҳсилот. - Душанбе, 2014. - С. 120 – 127.

ДИССЕРТАТСИЯҲО ВА АВТОРЕФЕРАТҲО

28. Гиёсиев, М.И. Педагогические воззрения таджикско-персидских мыслителей X и первой половины XI века и их трансформация в современную национальную педагогику [Текст]: автореф. ... кон. пед. наук: 13.00.01 / Гиёсиев Мехридин Ильёсиддинович. - Курган-Тюбе, 2009. - 24 с.

29. Давлатбеков, Л.М. Устные и письменные традиции таджикской литературы в Бадахшане (вторая половина XIX и начало XX вв.) [Текст]: дис. ... д-ра филолог. наук: 10.01.03 / Давлатбеков Лоло Мирзоевич. – Душанбе, 2018. – 421 с.

30. Джонназаров, Х.Х. Становление и развитие педагогического образования в Таджикистане [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Джонназаров Худойназар Худойкулович. - Душанбе, 1996. - 370 с.

31. Зубайдов У. Теоретико-педагогические основы дифференцированного обучения в школах Республики Таджикистан [Текст]: дис. . д-ра пед. наук: 13.00.01 / Зубайдов Убайд. - Душанбе, 1999. - 332 с.

32. Карамхудоев, Ш.Х. Сопоставительный анализ религиозно – философских Джамеъ-ул-хикматайн Носири Хусрава как философских идеи Носири Хусрава и Джалаледдина Руми [Текст]: дис. ... к. ф. наук: 09.00.03 / Карамхудоев Шукрат Худоназарбекович. - Душанбе, 2009. – 160 с.

33. Каримова, И.Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы [Текст]: автореф. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Каримова Ирина Холовна. - Душанбе, 2000. - 46 с.

34. Назирова, Л.К. Формирование познавательных интересов учащихся в условиях дифференцированного обучения гуманитарно-естественным дисциплинам [Текст]: дис. .. канд. пед. наук: 13.00.01 / Назирова Латофат Кахоровна. – Душанбе, 2006. – 210 с.

35. Парпишоев, К.З. Формирование познавательных способностей старшеклассников на уроках истории таджикского народа [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Парпишоев Карам Замонович. – Душанбе, 2010. - 170 с.

36. Равичев, С.А. Педагогические основы мониторинга экономических знаний учащихся [Текст]: автореф. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Равичев Сергей Алексеевич.: М., 1997. - 22 с.

37. Саидиброимов, Ш.О. Теоретическая обоснованность дидактической системы Носира Хусрава по формированию логико-мыслительной деятельности учащихся 8-х классов таджикской школы [Текст]: дис. канд. пед. наук 13.00.01 / Саидиброимов Шозодаиброхим Одилшоевич. – Душанбе, 2013. – 170 с.

38. Устобоева, Д.М. Омилҳои косташавии ахлоқ ва роҳҳои пешгирии таъсири онҳо дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон (таҳлили иҷтимоӣ - фалсафӣ) [Матн]: автореф. дисс. номз. илмҳои фалс 09.00.11 / Устобоева Дилафруз Муҳиддиновна. – Душанбе, 2016. – 19 с.

АДАБИЁТ БО ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

39. А.Аҳмадбек. Наврӯз дар ашъори Ҳ.Шерозӣ // А.Аҳмадбек. Минбари омӯзгорони ҷавон №1. - Хоруғ, 2006. – С. 7-8.

40. А.Насриддинов. Маърифат ва шарҳи адабиёт / А.Насриддинов. – Душанбе, Ирфон, 1991. - 192 с.

41. Аббос Ҳуррӣ. Оини таҳқиқи илмӣ / Таҳияи Сафар Сулаймонӣ. - Душанбе, 1997. - 76 с.
42. Абдулганӣ Мирзоев. Абу Абдулло Рӯдакӣ / А.Мирзоев. - Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1958. - 277 с.
43. Абдулманнони Насриддин. Куллиёти осор. Дар ҳафт мучаллад. Ҷилди якум / А.Насриддин. - Хучанд: Хуросон, 2013. - 608 с.
44. Абдулҳусайни Зарринқуб. Бо корвони хулла / Таҳия ва тавзеҳи Шодӣ Шокирзодаи Нуъмонпур, Райҳон Мамадаминзодаи Соҳибназар // А.Зарринқуб. - Душанбе: Пайванд, 2004. - 335 с.
45. Абдурахмон Тоҳирҷонов. Рӯдакӣ. Рӯзгор ва осор. Таърихи таҳқиқ (аз забони русӣ тарҷумаи М. Муллоаҳмад) / А.Тоҳирҷонов. - Душанбе: Деваштич, 2008. - 228 с.
46. Абуали ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ.2 / А.Сино. - Душанбе, 1980. - 560 с.
47. Абуалӣ ибни Сино. Саргузашт. Пирӯзнома / А.Сино. - Душанбе, 1980. - 400 с.
48. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома / Таҳияи Жул Мул // А. Фирдавсӣ. - Техрон: Беҳзод, 1375. - 824 с.
49. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома, иборат аз 9 ҷилд. Ҷ.2. / Ҳайати таҳририя: А.Самад, К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, А.Алимардонов, А.Хуросонӣ, С.Маъмур, Ф.Каримов // А.Фирдавсӣ. - Душанбе, Адиб, 2007. - 475 с.
50. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома, иборат аз 9 ҷилд. Ҷ.3. / Ҳайати таҳририя: М.Осимӣ, К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, А.Маниёзов, М.Н. Османов, Х.Шарифов, М.Қаноат // А.Фирдавсӣ. - Душанбе: Адиб, 1987. - 478 с.
51. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома, иборат аз 9 ҷилд. Ҷ.4. / Ҳайати таҳририя: А.Самад, К.Айнӣ, З.Аҳрорӣ, А.Алимардонов, А.Хуросонӣ, С.Маъмур, Ф.Каримов // А.Фирдавсӣ. - Душанбе, Адиб, 2008. - 475 с.
52. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷ.1. / А.Фирдавсӣ. - Душанбе, 1963. - 478 с.
53. Абурайҳони Берунӣ. Осор-ул-боқия / А.Берунӣ. - Душанбе 1990. - 476 с.

54. Авасто. Куҳантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ. Гузориш ва пажӯҳиши Ҷалили Дӯстхоҳ. Чопи понздаҳум. Дар ду ҷилд. – Техрон: Марворид, 1389 ҳ. (2010). – 1189 с.
55. Авзали Хайрулло. Аз таърихи фалсафаи маорифи тоҷик / А.Хайрулло. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 110 с.
56. Азимпур Ҷ. Сафири хуршед Хусайни Мансури Ҳаллоҷ / Ҷ.Азимпур. - Душанбе: Кайҳон, 2008. - 320 с.
57. Айнӣ К. Носири Хусрави Қубодиёнӣ. Гулчине аз девони апгӯр / К.Айнӣ. - Сталинобод, 1957. – 413 с.
58. Алиакбар Ҷаъфарӣ. Готҳо / А.Ҷаъфарӣ. - Интишороти Асотир, 1385. - 136 с.
59. Алиасғари Ризвонӣ. Нигоҳе ба месеҳият ва посух ба шубаҳот / А.Ризвонӣ. - Интишороти ал-Мустафо (с), 2012. – 288 с.
60. Алидоншоев Дилбаршо. Назаре ба як «Насихатнома»-и Ҳаким Носири Хусрави Қубодиёнӣ. Носири Хусрав, Дирӯз имрӯз, фардо // А.Дилбаршо. – Хучанд: Ношир 2005. - 682 с.
61. Алифбеков З. Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият. Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон // Мураттибон; З.Алифбеков, Б.Боқилов . – Душанбе, 2004. – 50 с.
62. Алфияздонов А. Носири Хусрав ва «Зод-ул-мусофирин»-и ӯ / А.Алфияздонов, С.Шохуморов, Т.Муродова. - Душанбе, 2010. – 310 с.
63. Алхоҷ Амир Аббос Бобоназарзода. Қуръони Карим бо тарҷума ва эзоҳот ба забони тоҷикӣ / А.Бобоназарзода. - Исломобод: Шучо, 2004. - 1479 с.
64. Аминов С. Салоҳиятдор, салоҳиятманд ва ё қобилият // С.Аминов Омӯзгор, 2013, №7.
65. Амир Ҷ. Нақши ориёӣҳо дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ / Хулосаи мақола ва гузоришҳои конференсия // Ҷ.Амир. М.Холов. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2006. - 134 с.
66. Амирзода С. Падидаи нодир / С.Амирзода. – Душанбе: Адиб, 2008. - 102 с.

67. Аҳмад Р. Сада ҷашни мулуки номдор аст. Оиди расми ниёғони миллати тоҷик // Р.Аҳмад. - Дин ва ҷомеа, 2018, №2(47). – С. 9-14.
68. Арабзода Н. Носири Хусрав / Н.Арабзода.- Душанбе, 1994. – 377 с.
69. Аслонова Н. Симои С.Айнӣ дар насри муосири тоҷик / Н.Аслонова. - Душанбе: Деваштич, 2006. - 135 с.
70. Асозода Х. Устод Айнӣ дар шинохти С.Улуғзода / Х.Асозода. - Душанбе: Деваштич, 2001. - 112 с.
71. Асосҳои таҳсилоти фарогир // Зери таҳ.: Н.Софий, И.Каримова / Н.Софий. – Душанбе, 2013. – 250 с.
72. Асроров Ш. Симои Сиёвуш дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ / Ш.Асрорӣ. - Душанбе, 2005. -270 с.
73. Атаханов Т. Оташи гуё // Т.Атаханов, Адаб, 2002, №2. – С. 11-17.
74. Атахон Сайфуллоев. Паямбари ишқ / А.Сайфуллоев. - Душанбе: Адиб, 2008. -543 с.
75. Афзалов Х. Таърихи педагогикаи халқи тоҷик / Х.Афзалов Б.Раҳимов. - Душанбе: Маърифат, 1994. - 192 с.
76. Ахмедова, М.С. Тарбияи ҳештаншиносӣ ва ҳудогоҳии миллии ҷавонон – яке аз масъалаҳои муҳим / М.С. Ахмедова, С.С. Мелиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019, №10. – С. 284-292.
77. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ // Ҳайати таҳририя: А.Самад, А.Сатторзода, Х.Шарифов, К.Айнӣ..... – / А.Самад. - Душанбе: Адиб, 2007. - 475 с.
78. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 407 с.
79. Аълохон Афсаҳзод. Одамушшуаро Рӯдакӣ / Рисолаи таҳқиқотӣ. Нашри дуҷум / А.Афсаҳзод. - Душанбе: Адиб, 2008. - 312 с.
80. Б.Раҳимов. Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик / Б.Раҳимов, А.Нуров. – Душанбе: Шарқи озод, 2008. - 310 с.
81. Б.Фарҳанг. Ҳазору як ҳадис / Б.Фарҳанг. - Душанбе, Ориёно, 1991.- 95 с.

82. Байзоев А. Қадамҳои устувор дар рушди мактаб. Роҳнамо ба китоби «Индекси фарогирӣ» / А.Байзоев. - Душанбе: Эр-Граф, 2015. - 50 с.
83. Бақозода Қ. Қустуҷӯҳои эҷодӣ дар насри тоҷик / Қ.Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – 144 с.
84. Бекзода Комил. Носири Хусрав ва муаммои фалсафаи миллӣ // Носири Хусрав. Дирӯз, имрӯз ва фардо. Мураттибон ва муҳаррирони масъул: С.Ниёз, Р.Назариев // С.Ниёз. - Хучанд: Нашриёти Ношир, 2005. - 685 с. С. 48-56.
85. Бертелс, Е.Э. Таърихи адабиёти форсӣ - тоҷикӣ (аз рӯзгори бостон то поёни аҳди Салҷуқиён). Аз забони русӣ тарҷумаи Сирусӣ Эзадӣ, таҳия, ви роиш ва баргардон аз хати форсӣ: Муҳаммадали Аҷамӣ / Е.Бертелс. - Душанбе, 2015. - 650 с.
86. Берунӣ Абурайҳон. Таҳқиқ молил Ҳинд // Алиасғар Ҳалабӣ. Таърихи фалсафа дар Эрон ва ҷаҳони исломӣ / А.Берунӣ. –Техрон, 1373. - 248 с.
87. Бозорова Н. Сада ҷашни қабл аз Наврӯз / Н.Бозорова // Ҷумҳурият. – 2018. – 30 январ.
88. Буйдоқов Х. Хусусиятҳои омӯзиши шахсияти хонандагон ва таълими онҳо дар раванди ягонаи педагогӣ / Х.Буйдоқов. Душанбе, 2010. - 245 с.
89. В.Охонниёзов. Берангӣ ҳосияти Офаридагор / В.Охонниёзов. - Душанбе, 2010. - 243 с.
90. В.Охонниёзов. Мафҳум ва рамзи рангҳо дар назми классикии форсӣ тоҷик / В.Охонниёзов. - Душанбе, 2010. - 243 с.
91. Ваҳҳоб Р. Ҳазору як ҳадис / Р.Ваҳҳоб. - Душанбе: Ориёно, 1991. - 95 с.
92. Ғафуров Б. Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна / Б.Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. - 456 с.
93. Д.Раҳимов. Мероси фарҳанги ғайримоддӣ дар Тоҷикистон / Д.Раҳимов. - Душанбе: ЭР-граф, 2017. - 280 с.

94. Давлатшоев Н. Тарбияи маънавии мактабиён дар шароити кунунӣ / И.Давлатшоев. – Душанбе, 2006. – 252 с.
95. Дастовези Наврӯзӣ. Мураттиб Қосимӣ Саъдӣ / С.Қосимӣ.- Душанбе, Ирфон, 2018. - 225 с.
96. Девонақулов А. / Таҳия ва тадвин / Хусрав Н. Девони ашъор ва маснавиҳои «Рӯшноинома» ва «Саодатнома» / А.Девонақулов, А.Алимардонов, Ф.Бобоев. - Душанбе, 2003. - 955 с.
97. Диноршоев М. Аз таърихи фалсафаи тоҷик / М.Диноршоев. - Душанбе: Ирфон, 1988. - 220 с.
98. Додихудоев Х. Исмоилия ва озодандешии Шарқ / Х.Додихудоев. - Душанбе: Ирфон. - 1989. - 281 с.
99. Дурдонаҳои наср / Тартибихандагон: А.Афсаҳзод, А.Алимардонов, Ч.Додалишоев / А.Афсаҳзод. - Душанбе: Ирфон, 1987.- 556 с.
100. Ёҳақӣ Муҳаммад. Фарҳанги асотир ва дostonвораҳо дар адабиёти форсӣ / Ё.Муҳаммад. – Техрон: Фарҳанги муосир, 1386. – 270 с.
101. Ёрахмадова, А.С. Аҳамияти ҳисси дилбастагии кӯдак ба модар дар оила / А.Ёрахмадова, Б.Саидзода // Илм ва инноватсия. Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2022, № 4(40). – С. 31-36.
102. Забеуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёти Эрон / З.Сафо. - Душанбе: Алхудо, 2001. - 269 с.
103. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор / З.Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. - 377 с.
104. Зиёев, И.Ф. Ахлоқ ва забоншиносӣ / И.Ф. Зиёев, З.И. Зиёева. – Душанбе: Донишварон, 2019. - 233 с.
105. Зиёев, Т.Н. Концепсияи маърифати шаҳрвандӣ / Т.Н. Зиёев, Н.Кунтувдӣ ва дигарон. - Душанбе: Виза, 2008. - 119 с.
106. Ибни Сино ва фарҳанги замони ӯ. Ибни Сина и культура его эпохи // Ҳайати таҳририя: М.Илолов, М.Диноршоев, А.Шарифов...../ М.Илолов. - Душанбе: Дониш, 2005. - 470 с.

107. Ибни Сино. Рисолаи ахлоқ // Тарчума ва тавзеҳоти С.Сулаймонӣ, таҳти назари Ғуломхусейнзода / А.Сино. - Ашқобод, 2003. - 340 с.
108. Иматова, Л.М. Роҳҳои босамари баландбардории сифати таълим бо истифода аз таҷрибаи пешқадами педагогӣ / Л.М. Иматова, Н.Д. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019, №10. – С. 182-187.
109. Иматова Л., Туронов С. Хусусиятҳои педагогӣ-психологии кӯдакони дорои нуқсонҳои нутқӣ / Л.Иматова, С.Туронов. - Душанбе, 2013. – 175 с.
110. Иноятова, М.А. Такмили ихтисоси хизматчиёни давлатӣ: чараён, самара, хулоса // М.А. Иноятова. Паёми Донишқадаи такмили ихтисоси хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2004, №2. С. 28 – 34.
111. Искандаров Ҳ. Дастур ва тавсияҳои методӣ / Ҳ.Искандаров. - Душанбе, 2007.- 47 с.
112. Исомиддинов, Ҷ.Ҷ. Ташаккули арзишҳои маънавию ахлоқии миллии ва умумибашарӣ дар заминаи мероси шоирону нависандагони классики тоҷик // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2021, №3- 4(7-8). – С.147–152.
113. Камолзода Х. Мутолиаи китоб тарғиб меҳодад // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон соли 2022, №3(44). – С.47– 53.
114. Карамхудоев Ш.Х. Носири Хусрав ва Ҷалолуддини Румӣ / А.Ш. Карамхудоев. - Душанбе, 2017. - 171 с.
115. Каримзода М.Б. Таҳсилот ба хотири рушди устувор ва ташаккули салоҳиятҳои калидии асри XXI / М.Б. Каримзода // Маорифи Тоҷикистон, 2018, №8.– С. 14-16.
116. Каримова И. Педагогикаи муқоисавӣ дар мактабҳои педагогӣ / И.Каримова С.Сулаймонӣ. - Душанбе: АТТ, 2018. - 200 с.
117. Кошифӣ, Ҳ.В. Футувватномаи Султони, Ахлоқи мӯҳсинӣ, Рисолаи Ҳотамия / Ҳ.В. Кошифӣ. - Душанбе: Адиб, 1991. - 320 с.

118. Қаҳорова, Н.Ш. Эҳсонӣ мурувват ва раҳму шавқат – сабаби ободии рӯзгори инсон // Н.Ш. Қаҳорова. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019, №10. – С. 229-234.
119. Қомуси тарбия // Мураттибон: А.Муллоев, Н.Алиев ... / А.Муллоев. - Душанбе, Ирфон, 2011. - 336 с.
120. Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир. Бадеияти латифаҳои халқи тоҷикӣ / Қ.Саъдӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 190 с.
121. Қосимӣ Саъдӣ Абдулқодир. Мулоҳизаҳо андар боби адабиёти шифоҳӣ ва хаттӣ / Қ.Саъдӣ. – Душанбе: Ирфон, 2020. – 393 с.
122. Қосимов, О.Ҷ., Зухуров Н.Б. Таҳлили лингвокултурологии вожаи “Наврӯз” дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2018, №1(249). - С. 117 -122.
123. Қурбонов, С.С. Мероси педагогии ниёгон дар тарбияи маънавӣ – ахлоқи донишҷӯёни донишгоҳи омӯзгорӣ // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон соли 2022, №3(44). – С. 108– 112.
124. Қурбонхонова Н. Қойгоҳи боварҳои асотрӣ дар маросимҳои вобаста ба чашни Сада // Паёми донишгоҳи Хоруғ, 2022, № 2(22), Бахши 2. – С. 56-61.
125. Лин Гудман. Муҳаммад Закариёи Розӣ. Таърихи фалсафаи исломӣ. Ҷ.1. / Л.Гудман. - Техрон, 1389. - 276 с.
126. Лутфуллоев М. Дарс / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Маориф. - 1995. - 191 с.
127. Лутфуллоев М. Дастури фаъолияти омӯзгор / М.Лутфуллоев.- Душанбе, 2007.- 200 с.
128. Лутфуллоев М. Дидактикаи муосир / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2001. - 331 с.
129. Лутфуллоев М. Инсон ва тарбия / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Собириён, 2008. - 320 с.
130. Лутфуллоев М. Истиклолияти Тоҷикистон ва маорифи навин / М.Лутфуллоев. - Душанбе, 2006.-170 с.

131. Лутфуллоев М. Оғози қиссаи тарбия / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Собириён, 2007. - 280 с.
132. Лутфуллоев М. Педагогикаи башар / М.Лутфуллоев. - Душанбе: Матбуот, 2008. - 144 с.
133. Лутфуллоев М. Педагогикаи шавқат / М.Лутфуллоев. - Душанбе, 1994. - 165 с.
134. Лутфуллоев М. Равишҳои таҳқиқ дар педагогика / М.Лутфуллоев, Қ.Абдурахимов. – Қурғонтеппа, 2014. – 60 с.
135. Лутфуллоев М. Тулуи хуршеди истиқлол ва масъалаҳои тарбия / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 2018. -179 с.
136. Лутфуллоев М. Эҳёи педагогикаи Аҷам / М.Лутфуллоев. – Душанбе, 1997. - 150 с.
137. М.Муллоаҳмадов. Ибни Сино-адиби инсонпарвар // Ибни Сино ва фарҳанги замони ӯ. Ибни Сина и культура его эпохи // Ҳайати таҳририя: М. Илолов, М.Диноршоев, А.Шарифов..... / М.Муллоаҳмадов. - Душанбе: Дониш, 2005. - 470 с.
138. М.Муҳаббатӣ. Симурғ дар ҷустуҷуи Қоф / М.Муҳаббатӣ. - Техрон, 1382. - 500 с.
139. М.Рашод. Фалсафа аз оғози таърих / М.Рашод. - Душанбе, Ирфон, 2002.- 403 с.
140. Майер Б. Техника ва таҳсилот. Дидактикаи таҳассусӣ / Б.Майер, С.Мануков, Н.Сангов, С.Раҳимов, А.Азизов. - Душанбе, 2011. - 226 с.
141. Мамадносирова, М.М. Афсонаҳои халқӣ сарчашмаи тарбияи насли наврас / М.Мамадносирова, Г.Юсупова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2021, №2(6). – С. 81-86.
142. Манзаршоева Н. Инъикоси Наврӯз дар ашъори шоирони муосири Бадахшон // Раҳнамои омӯзгор. - Хоруғ, 2015, №2. – С. 14-18.
143. Мехрдоди Баҳор. Пажӯҳише дар асотири Эрон. Ҷ.1 / М.Баҳор. - Техрон, 1362. – 420 с.

144. Мирзо Муллоаҳмад. Суннатҳои пайдори даврони пурбори адабиёт / М.Муллоаҳмад. - Душанбе: Дониш, 2008. -320 с.

145. Мирзоев А. Ҳикояҳо оид ба ибни Сино ва шахсияти ӯ / А.Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1953. – 240 с.

146. Мирзоева, С.Д. Омилҳои ғаългардонии хонандагон дар дарсҳои забони модарӣ тавассути бозиҳои нақшофарӣ / С.Д. Мирзоева // Илм ва инноватсия. Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2022, №4(40). – С. 86-89.

147. Муносибати босалоҳият дар таълим / Дастури методӣ / Мураттибон: Ғ.Бобизода, Ш.Исрофилниё, Д.Имомназаров, А.Байзоев ва дигарон. – Душанбе, 2017. – 170 с.

148. Муҳаммад Рашод. Фалсафа аз оғози таърих / М.Рашод. - Душанбе: Ирфон. - 1990. - 478 с.

149. Муҳаммадқул Ҳазратқулов. Ориёҳо ва тамаддуни ориёӣ / М.Ҳазратқулов. - Душанбе, 2006. - 577 с.

150. Муродӣ М. Бадахшон дар таърих. Ҷ.1. / М.Муродӣ. – Кобул, бидуни соли нашр.

151. Муртазо Ровандӣ. Таърихи иҷтимоии Эрон. Ҷилди 2 / М.Ровандӣ. - Техрон: Амири Кабир, 2532. - 672 с.

152. Мустафоқулов Т., Нарзуллоева М. Асосҳои педагогикаи синнусолӣ ва педагогӣ. Т.Мустафоқулов // Маорифи Тоҷикистон. - Кулоб, 1993. - 360 с.

153. Надушан Муҳаммад Алӣ Исломи. Зиндагӣ ва марги паҳлавонон дар “Шоҳнома” / Н.М. Исломи. – Техрон: Тӯс, 1350. – 400 с.

154. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ – сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX / С.Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2004. – 302 с.

155. Назир У. Шукӯҳи таъриху тамаддун (нигоҳе ба суннатҳо. расму ойини идҳои тоисломӣ) / У.Назир. - Душанбе, 2011. - 114 с.

156. Назиров У. Авасто мероси муштараки ҷаҳонӣ // У.Назиров Адаб, 2004, №1. - 64 с.

157. Нақши ҳамкориҳои педагогӣ дар камолоти ахлоқию маънавии кӯдакону наврасон. Маҷмуаи илмӣ / Мураттиб: И.Давлатшоев. – Душанбе, 2012. – 237 с.
158. Начафзода, М.Б. Кисоии Марвазӣ ва ашъори ӯ. М.Б. Начафзода. – Қоимшаҳр: Руча, 1998. – 224 с.
159. Наршаҳӣ Абӯбакр. Таърихи Бухоро / Н.Абӯбакр. – Душанбе: Дониш, 1979. – 217 с.
160. Насибаи Сайҳомид. Тарбияи фарзанд тақозои замон // Н.Сайҳомид. - Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020, №7. – С. 333-338.
161. Насируддини Тусӣ. Сайру сулук / Н.Тусӣ.- Лондон, 1998. – 310 с.
162. Ниёзов С. Носири Хусрав: Дирӯз, имрӯз ва фардо / С.Ниёзов, Р.Назариев. - Хучанд, Ношир, 2005. - 682 с.
163. Ниёзов Ф. Маърифати таълим: ҳустуҷӯ ва бозёфт / Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ / Ф.Ниёзов, Ф.Олимова, М.Зиёев. – Душанбе, 2012. – 140 с.
164. Нисормамад Шакармамадов. Наврӯзи Бадахшон / Н.Шакармамадов, О.Шакармамадов. - Хоруғ, Маърифат, 2003. - 46 с.
165. Нозим Нуоров. Забони миллӣ // Ҷумҳурият, 2014, №206. – С. 4-5.
166. Нозир Арабзода. Носири Хусрав (Ба истиқболи 990-солагии зодрӯзи шоир). Тадқиқоти назарияи фалсафӣ / Н.Арабзода. - Душанбе: Маориф, 1994. - 176 с.
167. Носири Хусрав, Куллиёт. Мунтахаби осор: дар ду ҷилд. Ҷ.1 / Н.Хусрав. - Душанбе, Ирфон, 1991.- 636.
168. Носири Хусрав. Девон / Н.Хусрав. - Кобул, 1366. - 450 с.
169. Носири Хусрав. Девони ашъор / Н.Хусрав. - Техрон, 1372 (1994). - 692 с.
170. Носири Хусрав. Девони ашъор / Н.Хусрав. - Техрон, 1961. - 169 с.

171. Носири Хусрав. Девони ашъор ва маснавиҳои «Рӯшнонома» ва «Саодатнома» // Таҳия ва тадвини А.Девонакулов, А.Алимардонов ва Ф.Бобоев / / Н.Хусрав. – Душанбе, 2003. - 955 с.

172. Носири Хусрав. Зод-ул - мусофирин / Н.Хусрав. - Душанбе, 2010. - 511 с.

173. Носири Хусрав. Куллиёт (осори фалсафӣ чилди 3) / Н.Хусрав. - Душанбе: Нашриёти Нодир, 2004. -353 с.

174. Носири Хусрав. Куллиёт // Таҳияи А.Девонакулов, С.Раҳимзода, М.Бақоева, А.Шоҳхуморов, Л.Саломатшоева, Э.Басир. Дар 2 чилд / Н.Хусрав. – Душанбе: Ирфон,1991. - 636 с.

175. Носири Хусрав. Кушоиш ва раҳоиш / Н.Хусрав. - Лондон, 1998 - 92 с.

176. Носири Хусрав. Чомеъ-ул-ҳикматайн / Н.Хусрав. - Душанбе: ЭР-Граф, 2011. - 310 с.

177. Носири Хусрав. Хон-ул-ихвон / Н.Хусрав. - Душанбе, 2003. - 404 с.

178. Носири Хусрави Қубодиёнӣ. Вачҳи дин // Таҳия ва тадвини Алиқул Девонакулов ва Нурмуҳаммали Амиршоҳӣ / Н.Хусрав. – Душанбе: Амри илм, 2002. - 381 с.

179. Нуров А. Арзишҳои миллию умумибашарӣ, заминаҳои пайдоиш, инкишоф ва нақши онҳо дар тарбияи инсон / А.Нуров. – Душанбе: Ирфон, 2003. – 170 с.

180. Нуров А. Нақши арзишҳои маънавӣ дар тарбияи мактабиёни хурдсол / А.Нуров. – Душанбе: Матбуот, 2002. – 175 с.

181. Обидов Д. Ҳафт пири сухансаро дар нақлу ривоятҳо / Д.Обидов. – Душанбе, 2010. - 238 с.

182. Олимов К. Масъалаи ҳастишиносӣ ва маърифат дар таълимоти Абубакр Муҳаммад Закариёи Розӣ // Аҳбори институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (нашри чашнӣ) / К.Олимов, К.Аскардаев. - Душанбе, 2016.

183. Орифӣ М. Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик / М.Орифӣ. - Душанбе, 1962. - 143 с.

184. Осори мунтахаби Абуалӣ ибни Сино, ҷилди 1 // Ҳайати таҳририя: М.С. Осимов, Г.Ашӯров М.Диноршоев ва дигарон / А.Сино. - Душанбе: Ирфон, 1980. - 477 с.

185. Осори Рӯдакӣ // Дар таҳти таҳрири Абдулғанӣ Мирзоев. - Нашриёти давлатии Тоҷикистон, Сатлинобод, 1958. - 541 с.

186. Охонниёзов, В.Д. Таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ дар Бадахшон. Китоби аввал / В.Охонниёзов. - Душанбе, 2022. - 326 с.

187. Паёми Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 22. 12. 2016.

188. Паёми Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-уми декабри соли 2018.

189. Паёми Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 26-уми декабри соли 2019.

190. Паёми Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2021.

191. Парпишоев К. Суннатҳои наврӯзии тоҷикон ва акс ёфтани онҳо дар Парчами давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон // Маводи конфронси ҷумҳуриявӣ бахшида ба иди Наврӯз / К.Парпишоев. -Душанбе, 2014. - 160 с. С. 97-103.

192. Парпишоев К. Такмили ихтисоси омӯзгор – асоси рушди касбӣ // Ба муносибати 60 - солагии филиали “Донишкадаи ҷумҳуриявӣ

такмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф ” дар ВМКБ / К.Парпишоев, Ғ.Қурбонов, Ғ.Ғарибшоев ва дигарон. – Душанбе, 2017. – 175 с.

193. Р.Муқимов. Санъати замони Абуалӣ ибни Сино // Ибни Сино ва фарҳанги замони ӯ / Р.Муқимов, А.Рачабов. - Душанбе: Дониш, 2005. - 470 с.

194. Раҳимова Б. Педагогикаи этникӣ ва халқии мардуми тоҷик / Б.Раҳимов, А.Нуров. – Душанбе: Шарқи озод, 2008. - 295 с.

195. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Китоби дуюм. Аз Ориён то Сомониён / Э.Раҳмон. – Душанбе: Ирфон, 2002. - 128 с.

196. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат - ҳастии миллат. Китоби 1. Ба суйи пояндагӣ / Э.Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.

197. Раҳмонов Эмомалӣ. Ориёиҳо ва шинохти тамаддуни ориёӣ. Муҳаррир: К.Абдурахимов / Э.Раҳмонов. – Душанбе: Шарқи озод, 2007. – 144 с.

198. Расулиён К. Пешинаи ориёӣ ва ақвоми ориёӣ // Адаб, 2010, №4-5. - С. 12-16.

199. Ризвонова, З.П. Нақши тренинги психологӣ дар баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии оилаҳои ҷавон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020, №7. – С. 291-294.

200. Ризвоншоева, Г.Н. Афсонаҳои серомези Бадахшон (таҳқиқи ғоя ва образ) / Г.Н. Ризвоншоева. – Душанбе: Дониш, 2011. – 256 с.

201. Ризо Шаъбонӣ. Одоб ва русуми Наврӯзӣ / Р.Шаъбонӣ. - Душанбе, 2011. - 300 с.

202. Рӯдакӣ А. Девон. Таҳия ва тасхеҳи К.Рустам / А.Рӯдакӣ.- Олиотӣ, 2007. -256 с.

203. Рӯдакӣ А. Насими мулиён / Маҷмӯаи ашъор / Дебача ва танзиму тавзеҳи Асрори Раҳмонфар / А.Рӯдакӣ. - Душанбе: Адиб, 1999. - 192 с.

204. Рӯдакӣ ва замони ӯ / Маҷмӯаи мақолаҳо. Ҷашнномаи Рӯдакӣ // Дар тахти таҳрири Абдулганӣ Мирзоев. - Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1958.- 239 с.

205. Рӯдакӣ: дирӯз имрӯз ва фардо / Маҷмӯи мақолот // Мураттибон: А.Раҷабов, Р.Муқимов, М.Каримов (ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва ҳулосаҳои англисӣ) / А.Рӯдакӣ. - Душанбе, 2007. - 628 с.

206. С.Сулаймонов. Забони фалсафа дар аҳди Сомониён ва саҳми Ибни Сино дар пешбурди он // Ибни Сино ва фарҳанги замони ӯ. - Душанбе: Дониш, 2005. - 470 с.

207. С.Нафисӣ. Аҳвол ва ашъори Абуабдуллоҳ ибни Ҷаъфар Муҳаммади Рӯдакии Самарқандӣ, ҷилди 1-3 / С.Нафисӣ. – Душанбе, 1930. - 410 с.

208. С.Нафисӣ. Таърихи тамаддуни Эрони Сосонӣ / С.Нафисӣ. Техрон. - 1952. – 270 с.

209. Сабақи Рӯдакӣ. Муқаддима ва таҳияи матн ва луғату тавзеҳот ба қалами Аҳмад Абдуллоев, китоби аввал / А.Абдуллоев Душанбе: Ирфон, 1984. - 300 с.

210. Саидзода Ҷ. Мо ва Носири Хусрав / Ҷ.Саидзода. - Душанбе, 2004. - 52 с.

211. Саидброимов, Ш.О. Наврӯз ва равнақи ҳунароҳои мардумӣ / Мақолаи илмӣ-методӣ // Илм ва инноватсия. Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи АТТ, 2017, №1-2(19). С. 8-11.

212. Саидброимов, Ш.О. Нақш ва ҷойгоҳи ақлу хирад дар таълимоти Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Ибни Сино ва Носири Хусрав / Ш.О.Саидброимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Серия 2, 2021, №2(6). – С. 47-52.

213. Саидброимов, Ш.О. Шинохти ҳаққи модару падар дар «Қобуснома» - и У.Кайковус ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2022, №6. – С. 263-270.

214. Саодатномаи халқ // Мураттибон: Маъруф Бобочон, Муҳаммад Субҳон / М.Бобочон. – Хучанд: Хуросон, 2014. – 287 с.
215. Сафо Забехулло. Таърихи улуми ақлӣ / С.Забехулло. - Техрон, 1331.
216. Содиқов А. Ақидаҳои ахлокии мутафаккирони Шарқ / А.Содиқов. - Душанбе, 1989. -144 с.
217. Султонов У. Ақидаҳои фалсафӣ, иҷтимоӣ ва ахлокии Абуалӣ ибни Сино / У.Султонов. - Душанбе, 1975. - 168 с.
218. Суннатҳои ақлонӣ дар дини ислом // Танзим ва тадвин аз доктор Ф.Дафтарӣ. Тарҷумаи доктор Ф.Бадрахӣ. Таҳия ва таҳрири матни тоҷикӣ аз академик М.Диноршоев / Ф.Дафтарӣ. - Душанбе: Нодир, 2002.- 327 с.
219. Суханони ҳикматомез // Мутарҷим Н.Сиярӣ / Н.Сярӣ. Душанбе. - 2013. - 310 с.
220. Сухомлинский, В.А. Асарҳои мунтахаби педагогӣ. Иборат аз 3 ҷилд. Ҷ.3 / В.А.Сухомлинский. - Душанбе: Маориф, 1988. - 672 с.
221. Т.Зехнӣ. Санъати сухан / Т.Зехнӣ. - Душанбе: Адиб, 2007. - 395 с.
222. Тавакалов Ҳ. Назари иҷмолий доир ба пайдоиши мадҳия ва инкишофи он // Паёми донишгоҳи Хоруғ, 2022, №2(22), Бахши 2. – С. 82-94.
223. Турсунов А. Эҳёи Аҷам / А.Турсунов. - Душанде: Ирфон. - 2004. - 295 с.
224. У.Кайковус. Қобуснома // Ҳайати таҳририя: А.Самадов, Ш.Исрофилниё, Б.Максудов, Р.Ваҳхоб, Н.Зайниддинов / У.Кайковус. - Душанбе: Маориф, 2016. - 240 с.
225. У.Назир. Шукӯҳи таъриху тамаддун (нигоҳе ба суннатҳо, расму оини идҳои тоисломӣ) / У.Назир. – Душанбе, 2011. -114 с.
226. Улуғзода С. Пири ҳакимони машриқзамин / С.Улуғзода. – Душанбе, 1989. – 138 с.
227. Улфатов, М.М. Корҳои беруназсинфӣ яке аз роҳҳои мукамалгардонии салоҳияти хониши хонандагони синфҳои ибтидоӣ /

М.М. Улфатов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2022, №3(44).
- С.27– 32.

228. Устод Саид Нафисӣ. Кушоиш ва раҳоиш. Носири Хусрав / С.Нафисӣ. - Ироншаҳри Чанубӣ: Асотир, 1380. - 139 с.

229. Ф.Шарифзода. Пешгирии хушунат дар хонавода ва мактаб / Дастури илмию методӣ барои кормандони соҳаи маориф / Ф.Шарифзода, И.Каримова, С.Сулаймонӣ / Муҳаррири фаннӣ М. Шарифов. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 125 с.

230. Файзулло Шарифзода. Педагогика: назарияи инсонфар ва ҷомеаи фарҳангӣ / Ф.Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 543 с.

231. Фарнбағ Додагӣ. Бундаҳиш / Ф.Додагӣ. - Душанбе: Эҷод, 2006. – 193 с.

232. Фатҳӣ Н. Мудирияти омӯзиши волидайн дар ислоҳи рафтори кӯдакони давраи дабистонӣ / Н.Фатҳӣ. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 108 с.

233. Фолклори Помир. Ҷ.1. Зарбулмасал ва мақолҳои соқинони Шугнон ва Рушон / Мураттиб ва муаллифи сарсухан Н.Шакармамадов. – Душанбе: Дониш, 1992. – 358 с.

234. Фолклори Помир. Ҷ.2. Асотир, ривоят ва нақлҳо / Мураттиб, муаллифи муқаддима ва тавзеҳот Н.Шакармамадов. – Душанбе: Империа-л-групп, 2005. – 432 с.

235. Холов, И.Б. Омилҳои асосии бавуҷудоии рафтори девиантӣ дар синни наврасӣ / И.Б. Холов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020, №7. – С. 294-299.

236. Хоников Ш. Инноватсия дар мазмуни фаъолияти мактабҳо ва таъсири он ба мотиватсия дар муассисаҳои таълимӣ / Мақолаи илмӣ-методӣ // Раҳнамои омӯзгор. – Хоруғ, 2013, №3. – С. 21- 27.

237. Хоников Ш. Ташкили модели менечменти фаъоли педагогӣ ва ҷорӣ намудани он дар мактаб // Раҳнамои омӯзгор, 2014, №4. - С. 15 -23.

238. Ҳайдаршо Пирумшоев. Таърихи Дарвоз / Ҳ.Пирумшоев. - Душанбе: Ирфон, 2008. – 703 с.

239. Ҳоким Қаландаров. Рудакӣ ва исмоилия / Ҳ.Қаландаров. – Душанбе, 2012. – 236 с.
240. Ҷ.Булбулов. Такмили ихтисос, воқеият, махсусият ва андешаҳо / Ҷ.Булбулов. – Душанбе, 2013. - 370 с.
241. Ҷашни табиат, иди миллат ва рамзи Ваҳдат / Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба иди байналмилалии Наврӯзи фархундапай / Душанбе, 2012. - 164 с.
242. Ҷаъфари Шиър. Зиндагинома ва осори Носири Хусрав / Ҷ.Шиър. – Техрон, 1371. – 247 с.
243. Ҷумъаев, М.Р. Ҷанбаҳои педагогӣ-иҷтимоии ташаккули шахсияти кӯдакони беназорат // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2021, №2(6). – С. 105-110.
244. Ш.Қ. Розӣ. Ал-мучам / Ш.Қ. Розӣ. - Душанбе: Адиб, 1991. - 463 с.
245. Ш.Ш. Комилӣ. Масъалаҳои тарбияи ахлоқиву башардӯстӣ дар осори Абубакри Розӣ / Ш.Ш. Комилӣ, Р.А. Манонова, Н.Д. Максумова // Ученые записки (Номаи донишгоҳ). Серия естественные и экономические науки. – Душанбе, 2007. – С. 144-147.
246. Шарипов Х. Розии ҷаҳон / Х.Шарипов. - Душанбе: Нодир, 2004. - 353 с.
247. Шарифзода Ф. Ҳадафи фикр кашфи асрор аст / Ф.Шарифзода. – Нашриёти “Нури маърифат”, 2021. - 244 с.
248. Шарифзода Ф. Педагогикаи умумӣ ва касбӣ / Ф.Шарифзода, А.М. Миралиев. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 561 с.
249. Шарифзода Файзулло. Ҷаҳонишавии ҳаёти муосир, геополитика ва маориф // Масъалаҳои маориф, 2009, №3. - С.17-24.
250. Шиблии Нӯъмонӣ. Шеър-ул-ачам, тарҷумаи Фаҳрии Доъии Гилонӣ. ҷ.1 / Ш.Нӯъмонӣ. - Техрон, интишороти Ибни Сино, 1324. - 460 с.
251. Эмомалӣ Раҳмон. Уфуқҳои Истиқлол / Э.Раҳмон. – Душанбе: Ганҷ - нашриёт, 2018. – 436 с.

252. Эшова, Г.Ш. Омодагии омӯзгорон ба фаъолияти инноватсионӣ дар муассисаҳои таҳсилоти ибтидоӣ // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2021, №2(6). – С.110-117.

АДАБИЁТ БО ЗАБОНИ РУСӢ

253.Абаева, Т.Г. Очерки истории Бадахшана / Т.Г. Абаева. – Ташкент: Наука, 1964. – 163 с.

254.Абдуллина, О.А. Мониторинг качества профессиональной подготовки // Высшее образование в России, 1988, №3. - С. 35-39.

255.Авакьян, С.А. Состояние, проблемы и перспективы местного самоуправления в России / С.А. Авакьян // Местное самоуправление в России: состояние, проблемы, перспективы, 2003. – 210 с.

256. Авиценна. Семейное воспитание // Избранные произведения. Т.2 / Авиценна. - Душанбе: Ирфон, 1980. – 410 с.

257. Азаров, Ю.П. Семейная педагогика. Педагогика любви и свободы / Ю.Азаров. - М.: Аргументы и факты. - 1993. - 603 с.

258. Алферов, Ю.С. Мониторинг развития образования в мире // Педагогика, 2002, №7. - С. 88-95.

259.Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи) / М.С. Андиреев / Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР. Вып I. (Институт истории, археологии и этнографии Академия наук Таджикской ССР. Труды. Т. VII), 1953. – 251 с.

260.Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-Дарьи) / М.С. Андиреев / Сталинабад: Издательство Академии наук Таджикской ССР. Вып II. (Институт истории, археологии и этнографии Академия наук Таджикской ССР. Труды. Т. LXI), 1958. – 526 с.

261.Антлогия педагогической мысли таджикского народа / Сост. М.Лутфуллоев, С.Сулаймони, Х.Афзалов. – Душанбе: Матбуот, 2009. – 448 с.

262. Арипов М. (Орифи). Из истории педагогической мысли таджикского народа. Часть I. (IX- XI в.в.) / М.Арипов. - Душанбе: изд. Ирфон, 1962. - 180 с.

263. Арипов, М.А. Первые оригинальные педагогические книги на таджикском языке в XI веке / М.Арипов // Доклады АПН РСФСР, 1961, №6. – С. 121-129.

264. Бартольд, В.В. История культурной жизни Туркистана / В.В. Бартольд. - Ленинград, 1927. - 340 с.

265. Белкин, А.С. Педагогический мониторинг образовательного процесса / А.С. Белкин, В.Д. Жаворонков, С.Н. Силина. Шадринск: Издательство Шадринского пединститута, 1998. - Выпуск 3. - 147 с.

266. Бертельс, Е.Э. Насири Хосров и исмаилизм / Е.Бертелс. - М., 1959. - С. 1-289.

267. Бертельс, Е.Э. История персидско-таджикской литературы / Е. Бертельс. - М.: ИВЛ 1960. - С. 150-152.

268. Беспалько, В.П. Мониторинг качества обучения средство управления образованием // Мир образования. Образование в мире, 1996, №2. - С. 31-38.

269. Беспалько, В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.Беспалько. - М., 1989. – 214 с.

270. Бойс, Мери. Зороастрийцы, верования и обычаи / М.Бойс. – Санкт-Петербург 2003. – 303 с.

271. Болдырев, А.Н. К фольклору Таджикистана. Предварительные данные об эпической традиции у таджиков / А.Н. Болдырев. -Труды Тадж. базы АН СССР. – М. – Л., 1963. т.3.

272. Буйдаков Х. Психологические основы обучения учащихся в целостном педагогическом процессе / Х.Буйдаков. – Душанбе, 1998. - 427 с.

273. Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Беруни / П.Булгаков. - Ташкент: Фан, 1972. – 210 с.

274. В.Даля. Толковый словарь / В.Даля. - М.: «Цитадель», 1998. - 944 с.
275. Ваххобов А. Изучение литературы в школе // Пособие для студентов филологических факультетов педагогических вузов и учителей таджикского языка и литературы / А.Ваххобов, М.Козиджонов. - Душанбе: изд. Маориф. - 1987. - 192 с.
276. Волков, Г.Н. Этнопедагогика / Г.Н. Волков. - Москва, 1999. - 168 с.
277. Выготский, Л.С. Педагогическая психология // Под ред. В.В. Давыдова. - М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
278. Гальперин, П.Я. Методы обучения и умственное развитие / П.Я. Гальперин. - М., 1985. - 217 с.
279. Гегел Г.. Философия права / Г.Гегел. - М.: Мысл, 1990.- 524 с.
280. Гершунский, Б.С. Философия образования для XXI века (в поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б.С. Гершунский. - М., 1998. - 347 с.
281. Гин, А.А. Приемы педагогической техники: свобода выбора, открытость, деятельность, обратная связь, идеальность: пособие для учителя: 7-е изд / А.А. Гип. - М.: Вита - Пресс, 2006. - 112 с.
282. Горб, В.Г. Педагогический мониторинг образовательного процесса как фактор повышения его уровня и результатов // Стандарты и мониторинг в образовании, 2000, №5. - С. 33-37.
283. Государственный стандарт общего среднего образования Республики Таджикистан. Утвержден Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 2 апреля 2009 года №206. - Душанбе, 2006.
284. Грязева, В.Г. Петровский В.А. Одаренные дети: экология творчества / В.Г. Грязева. - Челябинск: ИПИ РАО, ЧГИИК, 1993. - 40 с.
285. Гузеев, В.В. Образовательная технология: от приема до философии / В.Г.Грязева. - М.: Сентябрь, 1996. - 112 с.
286. Давыдов, В.В. Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. - М: Интер, 1996. - 384 с.

287. Диноршоев М. Плюралистическая философия Абу Бакра Рази / М. Диноршоев. - Душанбе, 2013. - 255 с.
288. Добрецова, Н.В. Построение открытого занятия. Вопросы и ответы // Биология в школе, 2003, №7. - С. 51-55.
289. Додихудоев Х. Философия крестьянского бунта / Х. Додихудоев. - Душанбе, 1987.
290. Дружинин, В.Н. Психология общих способностей / В.Н. Дружинин. - М. 2002.- 356 с.
291. Дубровина, И.В. Младший школьник. Развитие познавательных способностей / И.В. Дубровина, А.Д. Андреева, Е.Е. Данилова. - М., Просвещение, 2003. - 160 с.
292. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления. Пер. с англ / Дж. Дьюи - М.: Совершенство, 1997. - 208 с.
293. Е.И. Николаева. История педагогики и образования. Учебник для вузов / Е.И. Николаева, В.Кулганов, П.Юнацкевич.- ЛитРес, 2016. - 346 с.
294. Е.Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы / Е.Э. Бертельс. – Москва, 1960. -556 с.
295. З.Юсуфбекова. Семья и семенной быт шугнанцев конец XIX - начало XX века / З.Юсуфбекова. - Москва, 2015. - 220 с.
296. Занков, Л.В. Дидактика и жизнь / Л.В. Занков - М.: Просвещение, 1968. - 173 с.
297. Змановская, Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): // Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 288 с.
298. Зорина, Л.Я. Слово учителя в учебном процессе / Л.Я. Зорина. - М.: Знание, 1984. - 140 с.
299. Искандаров Б. История Памира / Б.Искандаров. – Хорог: Мерос, 1996. – 186 с.
300. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: Учебное пособие для

педагогических учебных заведений. / Под ред. А.И. Пискунова. - М., 2001.

301. Каландаров Хоким Сафарович. Исмаилизм и пресидского – таджикская литература X-XII вв. / Х.Каландаров. –Душанбе, 2021. – 460 с.

302. Каримзода, М.Б. Интеграция в глобальное образовательное пространство - безальтернативный путь к достижению качества образования и признанию на международном уровне // Вестник Таджикского национального университета, 2019, №8. – С.191-197.

303. Каримзода, М.Б. Педагогические идеи таджикско-персидских мыслителей доисламского и средневекового периода и обоснованность их современной трансформации в современную национальную педагогику // Вестник Академии образования Таджикистана, 2019, № 1(30). - С.12-20.

304. Каримов, У.Н. Неизвестное сочинение ар-Рази. Книга тайны тайн / У.Каримов. –Ташкент, 1957. -310 с.

305. Каримова, И.Х. Культура – источник гуманизма / И.Х. Каримова. – Душанбе, 2010. – 270 с.

306. Кларин, М.В. Педагогическая технология в учебном процессе М.В.Кларин. - М., 1982. – 235 с.

307. Книшева, Е.Н. Менеджмент в сфере образования / Е.Н. Книшева. - Москва,1976. - 270 с.

308. Коджаспирова Г.М. Педагогический словарь: Для студентов высших и средних педагогических учебных заведений / Г.М. Коджаспирова, А.Ю. Коджаспиров. - 2-е изд., стереотип. - М.: Академия, 2005. – 176 с.

309. Комили, А.Ш. Физика Абубакра ар-Рази / А.Ш. Комили. –М: МБА, 2014. -104 с.

310. Крутецкий, В.А. Психология обучения и воспитания школьников / В.А. Крутецкий. - М.: Просвещение, 1976. - 303 с.

311. Кульневич, С.В. Единое образовательное пространство / С.В. Кульневич. - Воронеж, 1998.- 175 с.
312. Культура современного урока / Под редакцией Н.Е. Щуркова. - М.: Педагогическое общество России, 2000. - 112 с.
313. Левитов, Н.Д. О психических состояниях человека / Н.Д. Левитов. - М.: Просвещение, 1964.-344с.
314. Лейтес, Н.С. Возрастная одарённость школьников / Н.С. Лейтес - М., 2000. -320 с.
315. Леонтьев А.Н. Умственное развитие ребенка / А.Н. Леонтьев. - М.: Правда, 1950. - 32 с.
316. Лернер, И.Я. Дидактические основы методов обучения / И.Я Лернер. - М., 1981. - 185 с.
317. Макаренко, А.С. Педагогические сочинения в 8 томах. Т.1 / А.С. Макаренко. – Москва: Педагогика, 1983. - 450 с.
318. Маргарет Т. Искусство управления государством: стратегии для меняющегося мира / Т.Маргарет. - М. 2007. - С.17.
- 319.Маркова, А.К. Формирование мотивации учения / А.К. Маркова, Т.А. Матис, А.Б. Орлов - М.: Просвещение, 1990. - 192 с.
- 320.Махмутов, М.И. Организация проблемного обучения в школе / М.И. Махмутов. - М., 1977. - 170 с.
- 321.Менчинская, Н.А. Проблемы учения и умственное развитие / Н.А. Менчинская. - М., 1989. – 216 с.
- 322.Мец А. Мусульманский Ренессанс / А.Мец. - М.: Наука, 1966. - 460 с.
323. Мирзоев Г. Изучение истории таджикской литературы в 8 классе / Г.Мирзоев. - Душанбе: Маориф, 1982. - 95 с.
324. Миров Т. Методика преподавания таджикской литературы / Т.Миров, Ш.Исломов, К.Ходжаев. - Душанбе: Маориф, 1991.- 254 с.
- 325.Национальная концепция воспитания Республики Таджикистан. – Душанбе, 2009.

- 326.Немов, Р.С. Психология: В 3-х т / Р.С. Немов. - М.: Просвещение, 1995.
- 327.Новиков, Д.А. Методология управления / Д.А. Новиков. – М.: Либроком, 2011. – 128 с.
- 328.Носири Хусрав. Стрела времени / Н.Хусрав. - Душанбе: Адиб, 1991. – 45 с.
- 329.Орлов, А.А. Мониторинг инновационных процессов в образовании // Педагогика, 1996, №3. - С.9-15.
- 330.Орлова, Л.А., Нозимов С.Д. Воспитание дело творческое. (Инструктивно - методические материалы по воспитанию) / Л.А. Орлова, С.Д. Нозимов. - Душанбе, 2008. - 361 с.
- 331.Педагогика: педагогические теории, системы, технологии: учебник для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / С.А. Смирнов, И.Б. Котова, Е.Н. Шиянов и др.; // Под ред. С.А. Смирнова 4-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2003. - 512 с.
- 332.Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж.Пиаже. - М., 1994.
- 333.Пидкасистый, П.И. Искусство преподавания / П.И. Пидкасистый, М.Л.Портнов. - М., «Рос. пед. Агентство», 1998. - 184 с.
- 334.Поливанова, Н.И. Диагностика системного мышления / Н.И. Поливанова, И.В. Ривина. - М.: Психологический институт РАО, 1995.
- 335.Положение об общеобразовательной школе // Вестник Министерства Образования Республики Таджикистан. (Некоторые нормативные документы общеобразовательных школ, дошкольных и внешкольных учреждений). - Душанбе, 1996. - 200 с.
- 336.Психология одаренности детей и подростков // Под ред. М.С. Лейтеса. - М.: Изд. «Академия», 1996. - 416 с.
- 337.Равен, Дж.К. Продвинутые прогрессивные матрицы: руководство к Прогрессивным Матрицам Равена и Словарным Шкалам. Раздел 4 / Дж. К.Равен. - М.: Когито-Центр, 1998.
- 338.Равен, Дж.К. Руководство для Прогрессивных матриц Равена и Словарных шкал. Стандартные прогрессивные матрицы (включая

Параллельные и Плюс версии): Раздел 3 4 / Дж.К. Равен. - М.: Когито-Центр, 2002.

339. Раев, А.И. Прогнозирование, кодирование и перенос как познавательные способности // Сб. науч. труд. Проблемы развития познавательных способностей / А.И. Раев. - Л., 1983. - С. 21 – 33.

340. Рази Абубакр Мухаммад ибн Закариё. Избранные сочинения / Р.А. Закариё. – Душанбе: Адиб, 1989. -157 с.

341. Репкин, В.В., Репкина Н.В. Система развивающего обучения: проект и реальность // В.В. Репкин Н.В. Репкина. - Развивающее обучение: теория и практика. - Томск, 1997.

342. Ривина, И.В. Факторы, влияющие на эффективность совместной деятельности // Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности // Под ред. В.В. Давыдова, В.В. Рубцова. - Новосибирск, 1995. – 317 с.

343. Ризозода Шафак. История литературы Ирана / Р.Шафак. -- Тегран, 1369. – 423 с.

344. Роботова, А.С. Познавательный интерес к гуманитарным предметам у старшеклассников // Сб. Педагогические основы формирования познавательных интересов учащихся / А.С. Роботова. - Л., 1977. - С. 23 – 68.

345. Рогов, Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании / Е.И. Рогов. - М. "Владос", 1995. - 528 с.

346. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, 1994. Терминологическая правка В.Данченко / К.Роджерс. - К.: PSYLIB, 2004.

347. Розенфельд, А.З. Предисловие / А.З. Резенфельд / Сказки и легенды горных таджиков. – М.: Наука, 1990. С. 5 -20.

348. Российская педагогическая энциклопедия. Том 2-й. - М., - 1993 - 672 с.

349. Роузенталь Ф. Торжество знания: Концепция знания в средневековом исламе / Ф.Роузенталь - М., 1978.

350. Рубинштейн, С.Л. О мышлении и путях его исследования / С.Л. Рубинштейн. - М.: Педагогика, 1958. - 147 с.
351. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. - М.: Питер, 2000. - 712 с.
352. Рубцов, В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения / В.В. Рубцов. - М., 1987. – 214 с.
353. Рудаки. Собрание сочинений Рудаки. Сборник наследия Абуабдулло Джафар бини Мухаммад Рудаки. Комментарии Манучехра Донишпажу / А.Рудаки. - Тегеран, 1374. - 127 с.
354. Селевко, Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие / Г.К. Селевко. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.
355. Семёнов, А.А. Из области религиозных верований горных таджиков / А.А. Семёнов // Этнографическое обозрение. – М №4, 1990.- 350 с.
356. Скаткин, М.Н. Проблемы современной дидактики / М.Н. Скаткин.- М.: Педагогика, 1984. - 95 с.
357. Смирнов, Ю.А. К вопросу о проявлении и соотношении способностей и интересов в школьном возрасте // Сб. Склонности и способности / Ю.А. Смирнов. – Л.: ЛГУ, 1962. - С. 81 - 87.
358. Степанов, П.В. Как создать воспитательную систему школы: возможный вариант: Учебное пособие / П.В. Степанов. - М.: Педагогическое общество России, 2005. - 64 с.
359. Стил Дж. Критическое мышление - углублённая методика / Дж.Стил, К.Мереди Ч.Темпл. - М.: Изд-во Института «Открытое Общество», 1998. – 317 с.
360. Стил Дж. Основы критического мышления / Дж.Стил, К.Мереди Ч.Темпл. - М.: Изд-во Института «Открытое Общество», 1997. - 314 с.

361. Стил Дж. Чтение и письмо для развития критического мышления (ЧПКМ) / Дж.Стил, К.Мередит, Ч.Темпл. - М.: Изд-во Института «Открытое Общество», 1997.
362. Сухомлинский, В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3 т / В.А. Сухомлинский. - М.: Педагогика, 1980. – 273 с.
363. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. - К.: Рад. шк., 1988 . – 425 с.
364. Теплов, Б.М. Проблемы индивидуальных различий / Б.Теплов М.. - М., 1961. - 125 с.
365. Тимофеев, И.В. Бируни / И.В. Тимофеев. - М.Молодая гвардия, 1986.
366. Тучкова, Т.У. Урок как показатель грамотности и мастерства учителя / Т.У. Тучкова. - М.: ЦГЛ, АПК и ПРО, 2003. - 64 с.
367. Урок основная форма организации учебно-воспитательного процесса в общеобразовательной и профессиональной школе / Под ред. Х.Буйдакова. - Душанбе, 1989. - 51с.
368. Урок эффективность и качество / Коллектив авторов. - Волгоград: Ниж - Волж. кн. изд - во, 1988. - 128 с.
369. Ушинский, К.Д. О народности в общественном воспитании // Избр. Пед. Соч. В 2 т. / К.Д. Ушинский. – Москва, 1974. Т.1 –С. 51-123.
370. Ушинский, К.Д. Собрание сочинений / К.Д. Ушинский. - М.: Педагогика, 1989.
371. Фараби Абунаsr. Социально-политические трактаты / Ф.Абунаsr. - Алма-Ата, 1973.
372. Формирование личности старшеклассников. - М., 1989. - 168 с.
373. Хансбергер А. Насир Хусрав - рубин Бадахшана / А.Хансбергер. – Душанбе, 2003. - Нашрийти Нодир. – 328 с.
374. Ходжаев, К.Т. Педагогические взгляды Унсурмаали Кайковуса и Носира Хусрава / К.Т. Ходжаев. – Душанбе: Ватанпарвар, 2009. - 203 с.

375. Холикова, Ш.К. Вопросы нравственности и воспитания в поэзии Абушакура Балхи // Известия Академии наук Республики Таджикистан, 2018, №(249). С. 133 – 139.

376. Хусейнзода Ш. Таджикская литература в 8-м классе / Ш.Хусейнзода. - Душанбе: изд. Маориф, 1982. - 271 с.

377. Чередов, И.М. Сравнительная эффективность отдельных форм организации обучения на уроке // Сб. Организация познавательной деятельности учащихся / И.М. Чередов. – Свердловск, 1979. - С. 45 – 51.

378. Чудновский, В.Э. Воспитание способностей и формирование личности / В.Э. Чудновский. - М.: Знание, 1986. - 80 с.

379. Чурилин, Н.А. Межпредметные связи как фактор формирования познавательных интересов старшеклассников в учебной деятельности / Н.А. Чурилин. - Л., 1985. - 133 с.

380. Шамова, Т.И. Проблемный подход в обучении / Т.И. Шамова. - Новосибирск, 1969. - 68 с.

381. Шарипов А. Великий мыслитель Абу Райхан Бируни / А.Шарипов. - Ташкент, Фан, 1972.

382. Шарифзода Файзулло (Шарифов). Интегрированное обучение - основа развития и воспитания / Ш.Файзулло. - Душанбе, Маориф, 1995. - 143 с.

383. Шарифзода Файзулло (Шарифов). Теория и практика интегрированного обучения на начальном этапе средней школы / Ш.Файзулло. - Душанбе: Маориф, 1997 - 194 с.

384. Шарифзода Файзулло Педагогика: курс лекций / Ш.Файзулло, И.Каримова. - Душанбе: Ирфон, 2008. - 284 с.

385. Шарифов Дж. Практические аспекты дифференциации самостоятельных работ // Школа и общество, 2005, №1. - С. 50 - 54.

386. Шишов, С.Е. Мониторинг качества образования в школе / С.Е. Шишов, В.А. Кальней. - М.: Российское педагогическое агентство, 1998. - 354 с.

АДАБИЁТ БО ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

387. Ax, Jan, and Petra Ponte. Moral Issues in Educational Praxis: A Perspective from Pedagogiek and Didactiek as Human Sciences in Continental Europe // Ax, Jan, and Petra Ponte. Pedagogy, culture, and society, 2010. -№1(118). P. 228.

388. Barakoska, A.N. Pedagogical and psychological basis of moral education // A.N. Barakoska, A. Jokovska. International Journal of cognitive research in science, engineering, and education, 2013. - №2 (15). P. 90.

389. Basourakos, J. Moral voices and moral choices: Canadian drama and moral pedagogy // J. Basourakos. Journal of Moral Education, 1999. - №4(28). P. 250.

390. Bergmann, D.S. The logical connection between moral education and physical education // D.S. Bergmann. Journal of Curriculum Studies, 2000. - №32 (4th ed). P.150.

391. Covell, K. and Howe, R. Moral education through the 3 Rs: rights, respect, and responsibility // K. Covell, R. Howe. Journal of Moral Education, 2001. -№30 (1st ed). P. 180.

392. Hutmacher, W. Key competencies for Europe // W. Hutmacher. Council for Cultural Co-operation (CDCC) Secondary Education for Europe, 1997. -№1 (117). P.73.

393. Kohlberg, L. Moral education, the psychological view. In L. C. Deighton (ed.), Encyclopedia of Education, 6, (New York: Macmillan), (1971): 399–406.

394. Lee, H.L. and Bjervas, L.L. Pedagogical documentation and systematic quality work in early childhood: Comparing practices in Western Australia and Sweden // H.L. Lee, L.L. Bjervas. Contemporary Issues in Early Childhood, 2021. -№2 (139). P. 180.

395. Teresa, Z.M. and Piotr G. The Personal Aspect of the Moral and Axiological Upbringing of Children and Adolescents // Z.M. Teresa, G. Piotr. Lubelski rocznik pedagogiczny, 2020. -№1 (39). P. 90.

ҲИСОБОТҲО

396. Ҳисоботи раёсати маорифи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон оид ба натиҷаҳои соҳаи маорифи вилоят дар соли таҳсили 2019-2020. – Хоруғ, 2020.

397. Ҳисоботи Филиали муассисаи давлатии “Донишкадаи ҷумҳуриявии тақмили ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи маориф дар ВМКБ, оид ба амалигардонии Барномаи «Робитаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ: сохторҳои молиявӣ барои рушди соҳаҳои гуногун дар Тоҷикистон». - Хоруғ, 2019

МАЪЛУМОТИ ШИФОҲӢ

398. Гуломалиев Раҳмон, нафақахӯр, 67 сола, сокини н. Мурғоб, ВМКБ.

399. Доробов Муборакқадам, 90 сола (соли таваллудаш тахмин, 1930-32), сокини деҳаи Нимоси ҷамоати Сеҷд ноҳияи Роштқалъа, ВМКБ.

400. Исмоилшо Саидиброимов, собиқ омӯзгори забон ва адабиёти тоҷик, аълоҷии маорифи Иттиҳоди Шуравӣ, шоир, нафақахӯр (соли суҳбат 75 сол дошт), соли тав.1942, сокини деҳаи Бидеҷи ҷамоати Барвоз ноҳияи Роштқалъа, ВМКБ.

401. Мамутхонова Саидхоним - 85-сола (соли таваллудаш 1936), нафақахӯр, сокини деҳаи Ҷавшангози ҷамоати Сеҷди ноҳияи Роштқалъа, ВМКБ.

402. Хушолбеков Хусравбек - 92 сола (тав. 1925), иштирокчии ҶБВ, дорандаи ордени «Ҷанги Бузурги Ватанӣ» дараҷаи 1. сокини деҳаи Синдев ҷамоати Барвоз н. Роштқалъа,

403. Шодавлатов Гуломиддин (тав.1916), собиқадори меҳнат, дорандаи Ордени Ленин, сокини деҳаи Занудҷ ҷамоати Барвоз н. Роштқалъа, ВМКБ.

404. Шорустамов Қиноатшо, собиқ маорифчӣ, нафақахӯр, 80 сола, сокини деҳаи Мун ҷамоати Навобод, н. Шугнон, ВМКБ.

**МУҲТАВОИ АСОСӢ ВА НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТИ
ДИССЕРТАТСИОНӢ ДАР ИНТИШОРОТИ ЗЕРИНИ
МУАЛЛИФ ИНЪИКОС ЁФТААНД:**

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҚОА назди Вазорати илм ва таҳсилоти олии Федератсияи Россия ба таъб расидаанд:

[1-М]. Саидиброимов, Ш.О. Насир Хусрав и Каран [Текст] / Ш.О. Саидиброимов // Известия Академии наук Республика Таджикистан, 2012, №2. – С 99-101.

[2-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ақидаҳои педагогии тоисломӣ дар асарҳои динии халқҳои сокини минтақаҳои Форсу Мовароуннахр [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2012, №3/8 (101). Қ.1. – С. 246 – 251.

[3-М]. Саидиброимов, Ш.О. Инъикоси усулҳои самарабахшӯ фаъоли таълим дар “Саодатнома”-и Носири Хурав [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2013, №4(53) қ.2. – С. 166-170.

[4-М]. Саидиброимов, Ш.О. Истифодаи ангезиши зеҳн ва инкишоф додани маҳорати фикрронӣ дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Н. Хусрав дар синфи 8 [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Илм ва инноватсия. Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2014, №1-2(7-8). – С. 33-36.

[5-М]. Саидиброимов, Ш.О. Наврӯз ва равнақи ҳунарҳои мардумӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Илм ва инноватсия. Пажӯҳишгоҳи рушди маорифи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2017, №1-2(7-8). – С. 8-11.

[6-М]. Саидиброимов, Ш.О Саёҳат омили асосии рушди тафаккур ва салоҳиятҳои хонандагон (дар ҳаммуалифӣ). [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2019, №10. - С. 251-255.

[7-М]. Саидиброимов, Ш.О. Нақши хирад дар шинохти қадри падару модар аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ, 2020, №4(53) қ.2. – С. 166-170.

[8-М]. Саидиброимов, Ш.О. Усулҳои ташаккули худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллии насли наврас бо истифода аз ашъори шуарои муосири тоҷик (дар ҳаммуалифӣ) [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020, №7. – С. 286-291.

[9-М]. Саидиброимов, Ш.О. Тафаккури интиқодӣ - омили асосии рушди тафаккур ва салоҳиятҳои хонандагон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2020, №10. – С. 379-382.

[10-М]. Саидиброимов, Ш.О. Нақш ва ҷойгоҳи падару модар дар таълимоти мутафаккирони асрҳои X-XI (дар ҳаммуалифӣ) [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Серия 2, 2021, №2(6). – С. 27-31.

[11-М]. Саидиброимов, Ш.О. Нақш ва ҷойгоҳи ақлу хирад дар таълимоти Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Ибни Сино ва Носири Хусрав [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Серия 2, 2021, №3-4(7-8). – С. 47-51.

[12-М]. Саидиброимов, Ш.О. Прославление интеллекта (мудрости) в творчестве литераторов X века [Текст] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми донишгоҳи Хоруғ, 2021, №2(18). – С. 149-156.

[13-М]. Саидиброимов, Ш.О. Татбиқи донишҳои назариявӣ дар амал аз диди мутафаккирони асрҳои X-XI [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми донишгоҳи Хоруғ, 2022, №2.– С. 74-82.

[14-М]. Саидиброимов, Ш.О. Тақвияти педагогӣ дар такмил бахшидани сифати таълим бо роҳи табодули таҷриба (дар ҳаммуалифӣ). [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2022, №3(44). – С. 86-93.

[15-М]. Саидиброимов, Ш.О. Нақши хирад дар рушди таълиму тарбия аз нигоҳи Абулқосим Фирдавсӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф, 2022, №4(40). – С. 5-9.

[16-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ҳамбастагии ақидаҳои тарбиявӣ-ахлоқии Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ва Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, 2022, №4(45). – С. 74-78.

[17-М]. Саидиброимов, Ш.О. Шиноҳти ҳаққи модару падар дар «Қобуснома»-и У. Кайковус ва педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2022, №7. – С. 332-337.

[18-М]. Саидиброимов, Ш.О. Дарси муосир ва инъикоси он дар раванди таълим [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишқадаи забонҳо, 2023, №3(51). – С. 170-176.

[19-М]. Саидиброимов, Ш.О. Рушди салоҳиятҳои хонандагон аз нигоҳи Ҳаким Носири Хусрав [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи Хоруғ, 2023, №4 (28). – С. 242-249.

[20-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ҷашни Сада аз нигоҳи мутафаккирони асрҳои X-XI ва нақши он дар рушди салоҳиятҳои насли наврас [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи Хоруғ, 2024, №2 (30). – С. 128-135.

[21-М]. Саидиброимов, Ш.О. Таҳқиқи таҷрибаҳои педагогӣ (амалигардонии усулҳои фаъоли таълим) дар муассисаҳои таҳсилоти умумии Тоҷикистон (дар ҳаммуалифӣ) [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Паёми Донишгоҳи Хоруғ, 2024, №4 (28). – С. 240- 247.

I. Монографияҳои илмӣ

[22-М]. Саидиброимов, Ш.О. Системаи дидактикии Носири Хусрав [Матн] // Монографияи илмӣ / Ш.О. Саидиброимов. – Душанбе: Ирфон, 2014. - 173 с.

[23-М]. Алоқаманд намудани таълим бо ҳаёт омили рушди маорифи миллӣ-монографияи Филиали ДҚТИБКСМ дар ВМКБ [Матн] // Монографияи илмӣ. Таҳиякунанда, муаллифи сарсухан ва муҳаррири масъул Ш.О. Саидиброимов / Ш.О. Саидиброимов. – Душанбе, 2020. – 240 с.

[24-М]. Саидиброимов, Ш.О. Хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони форсу тоҷик (асрҳои X-XI) [Матн] // Монографияи илмӣ / Ш.О. Саидиброимов. – Душанбе, Сифат-Офсет, 2023. – 350 с.

[25-М]. Саидиброимов, Ш.О. Татбиқи афкори педагогии мутафаккирони асрҳои X-XI-и форсу тоҷик дар педагогикаи муосири миллӣ [Матн] // Монографияи илмӣ / Ш.О. Саидиброимов. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – 240 с.

III. Мақолаҳои дар дигар нашрияҳои илмӣ батабърасида

[26-М]. Саидиброимов, Ш.О. Мавқеи усулҳои фаъоли таълим дар осори Носири Хусрав / Ш.О. Саидиброимов // Маҷмӯаи мақолаҳо ва фишурдаи маърузаҳо аз конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ «Ислоҳоти соҳаи маориф ва шаклгирии муносибатҳои бозаргонӣ». – Душанбе: 2011. - С 240-251.

[27-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ҳамқадами замон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Ҷ. Булбулов. Такмили ихтисоси омӯзгорон: воқеият, махсусият ва андешаҳо (монографияи илмӣ). - Душанбе: Ирфон. – 2011. С. 240.

[28-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ақидаҳои педагогии Мирзо Турсунзода [Матн] // Ш.О. Саидиброимов. Вассофи сулҳу амонӣ ва дӯстии халқҳо. Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба 100-солагии шоир. Мурадтиб. С. Маҳкамов. – Душанбе, 2011. – 180 с. С. 76-71.

[29-М]. Саидиброимов, Ш.О. Истифодаи усулҳои фаъоли таълим дар дарсҳои забон ва адабиёти тоҷик [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Забон бақои миллат (маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ). Мухаррир Л. Додо. – Душанбе: Маърифат, 2011. - 160 с. С.112-119.

[30-М]. Саидиброимов, Ш.О. Таҷлили Наврӯз дар Бадахшон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Чашни табиат, иди миллат ва рамзи ваҳдат. Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба иди байналмилалӣ Наврӯзи фархундапай. Мураттиб. С. Маҳкамов. – Душанбе, 2012. – 164 с. С.87-71.

[31-М]. Саидиброимов, Ш.О. Исламского педагогика как источник педагогического наследия Носира Хусрава [Текст] / Ш.О. Саидиброимов // Таҳқиқоти педагогӣ: мушкилот ва дурнамои он дар замони муосир (маводи конференсияи байналмилалӣ илмиву амалӣ бахшида ба 80-солагии Пажӯҳишгоҳи рушди маориф). – Душанбе, 20 ноябри соли 2013. - 250 с. С. 235 - 237

[32-М]. Саидиброимов, Ш.О. Бузургонро бузургон зинда доранд [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Таълими ҳамгиро (маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ). Мураттиб ва муҳаррири масъул профессор С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 230 с. С. 89-97.

[33-М]. Саидиброимов, Ш.О. Рамзи оташ дар фалсафаи Наврӯз [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Дастовези наврӯзӣ (маҷмӯаи мақолаҳои илмӣ). Мураттиб Қосимӣ Саъдӣ. - Душанбе, Ирфон, 2018. – С. 148-155.

[34-М]. Саидиброимов, Ш.О. Ба корафтода коромӯз мебош [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Маводи конференсияи IV байналмилалӣ: “Таҳсилоти фарогир, мушкилот ва ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли он. – Душанбе, 2018. – С. 182-189.

[35-М]. Саидиброимов, Ш.О. Шохфутур – азизи дилҳо [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. Институти илмҳои гуманитарӣ ба номи академик Б.Искандаров, АМИТ, 2019. – С. 113-128.

[36-М]. Саидиброимов, Ш.О. Зи омӯзандае маънӣ фаро гир [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Дар пайроҳаи таълим (мақолаҳои илмӣ-методӣ). Мухаррири масъул Ш.О. Саидиброимов. – Хоруғ, 2020. – С. 2 - 7.

[37-М]. Саидиброимов, Ш.О. Рушди салоҳиятҳои фикрронӣ ва муоширати хонандагон дар осори Носири Хусрав [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Дар пайроҳаи таълим (мақолаҳои илмӣ-методӣ). Мухаррири масъул Ш.О. Саидиброимов. – Хоруғ, 2020. – С. 77 - 87.

[38-М]. Саидиброимов, Ш.О. Забон калиди дари ганҷ / Ш.О. Саидиброимов // Алоқаманд намудани таълим бо ҳаёт омили рушди маорифи миллӣ - монографияи филиали ДҚТИБКСМ дар ВМКБ. Мухаррири масъул Ш.О.Саидиброимов. – Душанбе, 2020. - 240 с. С. 151-169.

[39-М]. Саидиброимов, Ш.О. Андешаҳо перомуни тақдирсоз будани Иҷлосия XVI –уми Шӯрои Олии Тоҷикистон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ. Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи “Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли шароити кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор”. – Хоруғ, 2022. – С. 420-424.

[40-М]. Саидиброимов, Ш.О. Садриддин Айнӣ. арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ (дар ҳаммуаллифӣ) [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандаров, АМИТ, 2023. – С. 99-115.

[41-М]. Саидиброимов, Ш.О. Инъикоси дарс-воситаи рушди касбии омӯзгор ва ташаккули сифати таълим [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Маводҳои Конференсияи байналмилалӣ III-юми илмӣ-назариявӣ таҳти унвони “Рушди илм ва маориф дар шароити ҷаҳонишавӣ дар мисоли минтақаи кӯҳистон: мушкилот, равишҳои нав ва таҳқиқотҳои дахлдор”. – Хоруғ, 14-15-уми июни соли 2024. - С. 280-287.

IV. Мақолаҳои дар дигар нашрияҳо батабърасида

[42-М]. Саидиброимов, Ш.О. Истифодаи дурусти методҳои дарсдиҳӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2008, №1. - С.7-9.

[43-М]. Саидиброимов, Ш.О. Истифодаи усулҳои инноватсионӣ дар дарси адабиёт [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2009, №12. - С. 6-9.

[44-М]. Саидиброимов, Ш.О. Иттиҳодияи методиро дастгирӣ бояд [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Масъалаҳои маориф.- Душанбе, 2009, №5. - С.68-74.

[45-М]. Саидиброимов, Ш.О. Назаре ба ботини барномаҳои таълимӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2009, №11. - С.20-21.

[46-М]. Саидиброимов, Ш.О. Қатрае аз баҳри дастовардҳо [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ.– Хоруғ, 2011, №5. - С.26-30.

[47-М]. Саидиброимов, Ш.О. Мавқеи усулҳои фаъоли таълим дар эҷодиёти Ҳаким Носири Хусрав [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2011, №6. - С.12-19.

[48-М]. Саидиброимов, Ш.О. Наврӯз дар ашъори Лаъҷубаи Мирзоҳасан [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ.– Хоруғ, 2012, №50(142). - С.10-12.

[49-М]. Саидиброимов, Ш.О. Таълими босифат [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи тақмили маълумоти касбии ВМКБ.– Хоруғ, 2012. - №57. - С.26-28.

[50-М]. Саидиброимов, Ш.О. Усулҳои фаъолгардонии хонандагон дар дарс [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор.

Донишкадаи такмили маълумоти касбии ВМКБ. - Хоруғ, 2012, №58. - С.26-28.

[51-М]. Саидиброимов, Ш.О. Арзёбии дониш бо усули фаъоли таълим [Матн] / Ш.О.Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи такмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2013, №1. - С.14-15.

[52-М]. Саидиброимов, Ш.О. Таҳлили муқоисавии ақидаҳои педагогии Носири Хусрав ва докторинаи педагогии суфиизм [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Раҳнамои омӯзгор. Донишкадаи такмили маълумоти касбии ВМКБ. – Хоруғ, 2013, №2. - С.26-28.

[53-М]. Саидиброимов, Ш.О. Шеър ва ташаккули худшиносӣ [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Омӯзгор №11(12184), 2018. – С. 5-7

[54-М]. Саидиброимов, Ш.О. Зан-модари тоҷик намунаи ибрати фарзандон [Матн] / Ш.О. Саидиброимов // Бонувони Тоҷикистон. – июл, 2019, (№152). С. 48-49